

A *HUSZADIK SZÁZAD* KÖNYVTÁRA

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS IRÁNYA

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ÁLTAL RENDEZETT VITA

KÜLÖNLENYOMAT A HUSZADIK SZÁZAD-BÓL

BUDAPEST
POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA KÖNYVKERESKEDÉSE
1904

ELŐSZÓ.

A czélt, mely ezen felolvasás- és vitaciklussal szeme előtt lebegett, a *Társadalomtudományi Társaság* így formulázta :

Komoly tudományos és társadalmi szükséglet nálunk a jelen problémái mellett az elméket a jövő fejlődés nagy és életbevágó kérdései felé terelni, hogy a társadalmi problémákat azokból a nagy és egyetemes világtörténelmi tendenciák szempontjából szemléljék, melyek nemzeti létünk fejlődésére okvetlenül visszahatnak. Ezen egyetemes szempontok hiánya az oka, hogy a nagy szociális áramlatokat, melyek ma a nyugati civilizáció legégetőbb foglalkoztatói, nálunk néhány értelmetlen, vagy sekély jelszóval szokás elintézni. Még a művelt magyar közönség jó része is megelégszik azzal, hogy pl. a liberalizmus — manchesterizmus, a gyöngye kiszípolyozása a gazdaságilag erősebb által; a szocializmus = földfelosztás; és a konzervativizmus vagy keresztény szocializmus = fekete csuha, sötét reakció stb., stb.

Az eszmék ebben a sötétségében vagy zûrzavarában Társaságunk hasznos munkát vél teljesíteni, midõn gondoskodik arról, hogy a nyugati szociális fejlődés ezeket az egymással küzdõ alapirányzatait szakemberek egy-egy felolvasásban bemutassák, kifejtsék azok történelmi kialakulását s érvényesítsék mellettük az iskola

egész tudományos fegyvertárát. A felolvasások nyomában vita fog megindulni s melegen óhajtjuk, hogy azon résztvegyen mindenki, a ki a modern szociológia ezen alapvető kérdéseiben jártas, még pedig a legellentétebb álláspontok képviselői is, hogy ezzel is ápoljuk a tudományos kutatás ama fontos előfeltételét, mely a legeltérőbb vélemények megbecsülésében áll.

A felolvasásokat és vitát külön kötetben is ki fogjuk adni, hogy így a ciklus eredményeit azok is értékesíthessék, kik azokon részt nem vehetnek.

Nyomatékosan ki kell emelni, hogy a felolvasásokból és a vitákból minden napi politika szigorúan ki lesz zárva. Nem az a kérdés, hogy ma mit tegyen vagy mit ne tegyen a mai magyar politika, hanem kizárólag az: melyek a jelenlegi társadalmi fejlődés uralkodó és a jövő kialakulását megszabó erői és szempontjai?

Az elhangzott beszédek és viták többé-kevésbé tényleg ezek között a keretek között maradtak.

Vajha ez a könyv eredménynyel szolgálná a Társadalomtudományi Társaság intenczióit!

Budapest, 1904 december hava.

I.

A LIBERALIZMUS.

— *Dr. Gratz Gusztáv expozéja.* —

A midőn hozzálátok ama reám rótt feladat megoldásához, hogy Önök előtt a liberalizmus rendszerét képviseljem s megvédjem az ellene körülben felmerülő támadásokkal szemben, nagyon is érzem azokat a nehézségeket, melyekkel meg kell küzdenem. Tudom, hogy a liberalizmus csillaga széles e világon letűnt s elvesztette régi varázserejét. A miért száz év előtt emberhekatombákat áldoztak, abban most, néhány évtizeddel az elért diadal után, hibát hiba mellett találunk, a mi nagyapáinknak majdnem elérhetlen célként lebegett szemük előtt, azt már-már kiindulási pontul is alig akarjuk elfogadni, a mi egykor tökéletesnek tűnt fel a legmagasabb szellemek előtt, azt ma a legapróbbak is foltozgatni akarják. Nyíltan beszélnek mindenütt a liberalizmus csődjéről, az igazán szabadelvű pártok egész Európában visszafejlődésben vannak és két front ellen lévén kénytelenek küzdeni, mind szűkebb és szűkebb körökre szorulnak, helyükbe pedig új eszmék, új irányok lépnek. A helyzet kétségkívül nem hálás arra nézve, ki ma a liberalizmus védelmére vállalkozik és — bocsássák meg — engem is némileg bátortalanná tesz, már pedig egy küzdő, ki a győzelemben kételkedik, majdnem legyőzött számba megy.

Az a szomorú fejlődési folyamat, melyet az imént vázoltam, kétségtelenül nem új az eszmék történetében. Egy kis argonauta-csapat elindul valahol az aranygyapjú felkeresésére és meghódítására. És ha végre hosszú fáradtságos út után elérkezett a harca színhelyére, ha ott az eke elé fogott tüzes lehelletű bikával felszántotta az ugart és megküzdött a sárkány-

fogakból kikelt ellenségek ezreivel; ha biztonságba helyezte azt, a miért életét tette kockára, akkor attól a pillanattól kezdve a diadal jutalma elveszíti számára egész értékét. Az aranygyapjú sem hoz senkinek boldogságot, küzdeni érte szebb volt mint élni vele, végre elássák valahová, hol feledésbe megy és az argonauták *ivadékai* már más célokért küzdenek. Ilyen természetű volt a liberalizmus aranygyapjáért folytatott harcz is. A míg akadályokba ütközött, egy világot volt képes megmozgatni, mihelyt meghozta azt a szabadságot, melyet meghozhatott, csalódást szült. De azért ez a szabadság, melyet a liberalizmus küzdött ki számunkra, most is megvan, ha nem is érezzük többé naponta értékes voltát. Úgy vagyunk vele mint a férjek, kik ha hosszasan egy háztartásban élnek azzal, kit ifjúkorukban ideálként tiszteltek, lassankint észreveszik, hogy választottjuk csak képzeletükben volt az abszolút tökéletesség, valójában azonban nem az, s tán eljön az az idő is, mikor hitveseik előnyei iránt válnak vakokká s csakis hibáikat érzik. Körülbelül ilyen a liberalizmushoz való viszonyunk is. Pár évtizede, hogy Európa összeházasodott vele, de a házasság után nagyon hamar új eszményképek után kezdett szaladgálni, ma pedig már mindenfelől csak a hibákat vetik szemére, elfelejtván a jót, mit magával hozott.

A kérdés, a melyre már most ily körülmények között meg kell felelnem, az lesz: betöltötte-e a liberalizmus teljesen feladatát vagy alkalmas-e arra, hogy tovább is küzdjünk érte; nyújtott-e nekünk már mindent, a mit csak nyújthatott, vagy remélhetünk még valamit tőle, befejezte-e világtörténeti szerepét, vagy várnak-e reá még új feladatok?

I. A liberalizmus történelmi fejlődése.

Mielőtt azonban e kérdésekre megfelelnénk, meg kell állapodnunk abban, mi voltaképen a liberalizmus? E tekintetben a fogalmak igen zavarosak, a mi természetes is, mert a liberalizmus etikettejét igen gyakran használták fel kivált praktikus politikusok mindenfelé arra, hogy különböző, épen nem liberális dugárukat csempészszenek a közéletbe. Ma már ott tartunk, hogy röviddel ezelőtt egy előkelő állásban levő professzor vallotta be, — épen egy a mi Társaságunk ellen folytatott polémiában, — hogy ő a liberalizmusról a Brockhaus-

Lexikonból csak annyit tud, hogy az egy spanyol politikai párt volt, mely a múlt század első felében az u. n. servilis párttal küzdött a hatalomért. Viszont mások, — ugyancsak a liberalizmus ellenségei, — a liberális eszméket azonosítják a legridegebb manchesterizmussal, a mi körülbelül annyira jogosult, mintha egy magát klerikálisnak valló tudóst azzal vádolnék, hogy ő el akarja égetni az eretnekeket. De viszont a magukat liberálisnak valló államférfiak és politikusok is hozzájárultak a fogalomzavar növeléséhez, így voltak és vannak, kik a liberalizmust a progresszív törekvésekkel azonosították, a melyekkel a történeti fejlődés egy bizonyos stádiumában kétségtelenül azonos volt, kik tehát minden reformmozgalmat liberálisnak kereszteltek, holott ez csak némileg jogosult, mert minden liberális irány progresszív ugyan, de nem minden progresszív irány liberális. Voltak ismét mások, kik a liberalizmust a demokratikus törekvésekben keresték és minden demokráciát a liberalizmus megtestesülésének vettek, holott itt ismét úgy áll a dolog, hogy minden igazi liberalizmus egyúttal demokratikus is, de nem minden demokrácia liberális, a mint ezt, — hogy egyebet ne említsek — a szociáldemokráciának már elnevezése is bizonyítja. Hogy megértsük és körülhatárolhassuk, mi a liberalizmus, be kell állítanunk a liberális eszméket abba a történeti fejlődési folyamatba, melynek egy részét alkotják, mert bizonynyal csak azokat az eszméket vonhatjuk a liberalizmus körébe, a melyeket a tisztultabb tudományos és politikai közfelfogás az idők folyamán azonosított vele.

A liberalizmus alapjában véve nem volt egy elméletileg kieszelt rendszer, mely az emberiséget megragadta és a melyet elvi előnyeinel fogva akartak azután a gyakorlatba átültetni, hanem keletkezett bizonyos kulturális és gazdasági tényezők eredményeként, melyek új szellemet teremtettek meg az egész világon. Előbb csak negatív természetű volt, lerombolván a régi bálványokat, pozitív rendszerré csak később alakult ki. Történelmileg véve a liberális törekvések oda irányultak, hogy szétverjék azokat a hatalmas békókat, melyekkel az abszolutisztikus rendszerek lekötve tartották az emberiséget. Nincs időnk arra, hogy az abszolutisztikus eszmék eredetét itt behatóbban kutassuk. Gyökerök kétségtelenül a fizikailag erősebb túlsúlyában keresendő. Stabilizált, mintegy megkövesített ökoljoggal van dolgunk. Azok, kik egy adott időben az erősebbek voltak, minek bebizonyítására a középkor háborúiban széles

terük nyílt, ezen túlsúlyokat maguknak s utódaiknak oly pillanatokban, melyek erre alkalmasak voltak, állandósították, intézményileg biztosították, mire médiumul az ingatlan vagyron szerzése kínálkozott. Ennek következménye volt, hogy erőjük *növekedett*, mert a mi addig egy ember kezének súlyához volt kötve, bizonyos tekintetben a közfelfogásnak védelme alá helyeztetett, de *állandósult* is, úgy hogy a túlsúly apáról fiúra szállt, tekintet nélkül arra, hogy a fiúk s unokák saját erejükből a túlsúlyt fenn tudták volna e tartani, vagy nem. A hosszabb időn át fennálló intézményeknek megvan az a hatásuk, hogy megalkuszunk velük, s így ezek a mesterségesen megkonstruált abszolutisztikus intézmények is a végén egész természeteseeknek és nélkülözhetleneknek tünnek fel. Pedig ez, intézmények szörnyű súlyukkal majdnem agyonnyomták azokat, kik nem tartoztak az uralkodó osztályhoz. Az abszolutisztikus rendszer nem ismert el emberi jogokat és a jogokat, hol ilyeneket saját érdekében statuált isteni eredetből vagy a múltból vezette le, tehát nem ismert jogegyenlőséget. Ennek folyománya volt, hogy nem túlságos skrupulozitással örködött az egyesek szabadsága felett, ezt csak annyiban ismervén el, a mennyiben ez saját érdekében állott, tehát *az egyéni szabadság ellen* irányult. Az abszolutizmus továbbá, hogy az egyéneket gazdaságilag függőségben tarthassa, azt az elvet állította fel, hogy a kis emberek jóllétéről a nagyoknak és hatalmasoknak kell gondoskodni, mert ők rendelkeznek erre a megfelelő erővel, (melyeket igen ritkán használtak fel ily célból), s ezért az abszolutizmus a gazdaság terén a szabad versenyt elfojtotta és helyébe egy bizonyos, a hatalmasok jóindulatára épített patriarchalizmust léptetett, tehát a *gazdasági szabadság ellen* is irányult. Az abszolutizmus, hogy saját fenmaradását biztosítsa, a hatalmat erősen központosította, hogy annál könnyebben egy kézben tarthassa, s e célból úgyszólván kibérelte a katonai és polgári államhivatalokat az uralkodó osztály részére, melynek érdekei az abszolutizmus fenmaradásával párhuzamosan haladtak, tehát *antidemokratikus* is volt. Az abszolutizmus, mint minden mesterségesen megkonstruált rendszer, félt attól, hogy egyes intézményeit megbolygassa, mert ezáltal az intézmények egyensúlya megbillenhetett volna, és azért konzervatív, *antiprogresszív* is volt. Végül az abszolutizmus, egy központnak fejlesztésére irányítván minden figyelmét, melynek tekintélye a többi államoknak elismerteté-

gétől függött, szükségszerűleg támadó jelleggel bírt kifelé, annál inkább, mivel a külháborúk nagy vér- és pénzáldozatait óriásilag túlnyomó részében nem az uralkodó osztály viselte, és azért agresszív, hogy egy újabb szóval éljek, *imperialisztikus* jellegű volt. Ezek az alapsajátságok csak részleteikben változtak az u. n. felvilágosodott abszolutizmus korában is és a mai valójában konzervatív pártok — pl. Németországban — ma is ezen államfelfogás még fenttartható, meglehetősen apró roncsaiból igyekeznek maguknak tudatosan kiformálni egy modernebb, legfelsőbb osztály javára szolgáló állami felfogást.

Ennek az abszolutisztikus felfogásnak üzent harcot a liberalizmus még pedig, ismét történetileg véve egy másik osztály, a középosztály érdekében. A liberális irány megerősödésének előfeltétele volt ennek a középosztálynak szellemi fellendülése, mely felkeltette azt a tudatot, mily méltatlan dolog, egyszerű eszközévé válni mások érdekeinek, de előfeltétele volt különösen a középosztály gazdasági megerősödése. Az életviszonyok megváltoztak és a fizikai túlsúly helyett a gazdasági túlsúly jutott nagyobb jelentőségre. Maguk a háborúk, melyekben a fizikai túlsúly oly soká a döntő szerepet játszotta és a melyekben megalakult a régi rend, mindinkább váltak függökké gazdasági momentumoktól s mivel az uralkodó osztály gazdaságilag hanyatlott, a középosztály pedig ugyanolyan arányban megerősödött, magában abban, mi az abszolutisztikus rendszert megalapította, az erők nyers mérkőzésében a gazdasági erők léptek a fizikai erők helyébe, így megindult a harcz az abszolutizmus ellen, még pedig, mivel az abszolutizmusnak a változott viszonyok között legérezhetőbb hátrányát a szabadság hiánya képezte, a szabadság a liberalizmus jegyében. De a történelmi fejlődés folyamán ismét nem a tiszta eszmék győzedelmeskedtek, mert azok, kik az adott viszonyok közt a legerősebbek voltak, a középosztály, ismét intézményileg igyekeztek jogaikat biztosítani, hogy ezzel túlsúlyukat erősítsék és állandósítsák. A középosztály így kiküzdötte az ember létjogainak elismerését és alaptörvényekben biztosította ezeket, különösen a személyi sérthetetlenséget, szabad mozgást és a vélemény szabadságot. Kiküzdötte a gazdasági szabadság elismerését (itt természetesen csak nagyjában beszélünk), mivel a gazdaságilag erősek érdekei éppen a teljes szabadság mellett érvényesülhettek legjobban a gazdaságilag gyengékkel szemben, és egyidejűleg biztosította a gazdasági túlsúlynak az egyeseknél

való megmaradását, mire a nagy ingó vagyonok, a tőke ép oly alkalmas médiumul kínálkoztak, mint az abszolutisztikus korokban a címek és rangok, melyek a régi privilegizált osztályt illették, a velük járó földbirtokokkal. Fölállította és kiegészítette a jogegyenlőség elvét, hogy magát a hatalmon levők túlkapásai ellen megvédhesse, de itt meg is állt és az egyenlőség nagy eszményét pusztá jogegyenlőséggé zsugorította össze, mert az elv minden kiterjesztése, bármennyire hangoztatták szükségét, a középosztály érdekeibe ütközött volna. A hatalmat decentralizálta s demokratikus alapokra fektette, hogy szintén befolyása legyen rá, és hogy az ellene ne legyen fordítható, a törvényhozást, a bíraskodást és a közigazgatást megnyitotta saját tagjainak, sőt igyekezett azt választási alapon szervezni. A haladástól kevésbé kellett félnie, mint a sokkal mestersegebb s merevebb abszolutisztikus rendszernek s azért az intézmények ujjaalakításától nem tartott. Végül pedig határozottan békésebb jellegű volt, mind az abszolutizmus, mert a háborúkért a pénz és véráldozatokat nagyrészt saját magának kellett viselnie. Körülbelül ezek voltak a középosztály törekvéseinek céljai és ezekből szűrődik le az, a mit liberalizmusnak nevezünk. Látjuk tehát, hogy ez a liberalizmus a maga tisztaságában nem valósulhatott meg, hanem összefortt a középosztály érdekepolitikájával és ebből erednek a praktikus liberalizmus legsúlyosabb hibái, oly hibák, melyek gyakran magát a liberális eszményt sértették.

A fejlődés nem állt meg ezen a ponton. Az, a mit a liberalizmus címén megvalósítottak, megint csak egy osztály érdekében történt, a középosztály érdekében. S azért utóbb ismét be kellett következnie annak, mit a liberalizmus megszületésénél láttunk, csakhogy most nem a középosztály volt a támadó, hanem a legalsóbb osztály, a munkásosztály, a középosztály pedig a megtámadott lett. Az alsóbb osztály szellemileg felvilágosodott, érezte, hogy nem játszsza azt a szerepet, mely őt a társadalomban megilletné, hogy munkája gyümölcseinek nagy részét nem ő élvezi. De egyúttal gazdaságilag is nőtt jelentősége és ereje, kivált miután a gazdasági szabadság korában és annak behatása alatt a nagyipar kezdett kialakulni és megindult a szocziálista mozgalom. Ha a liberalizmus a szabadság zászlajával vonult harcra, a szocziálisták az egyenlőség jelszavát írták lobogójukra, — két eszme, mely oly viszonyban áll egymással, mint a nap és hold — mihelyt

az egyik előbukkan, a másiknak kell eltűnnie, mert teljes szabadság mellett az emberek sohasem lesznek egyenlők és teljes egyenlőségben soha nem lehet őket tartani, ha teljes szabadságot adunk nekik. Ezért a szocializmus eltérőleg a liberalizmusnak egyéni szabadságra való törekvéseitől, ismét az állami hatalom erősítésére fektette a fő súlyt, csakhogy nem egyeseknek kezébe adta azt, de demokratikus alapon az egész nép számára akarja megtartani. A liberalizmustól, mely defenzívába szorult és azért kezdett arra törekedni, hogy konzerváljon, a helyett, hogy a haladást tűzte volna ki céljául, mert a szocializmus vette át a progresszív irányt, melytől a középosztály annál féltékenyebben húzódott vissza, minél erősebb támadásokkal lépett fel vele szemben a munkásosztály. Ugyanezt látjuk demokratikus törekvések terén is. A jogegyenlőség elvét a szocializmus átvette a liberalizmustól, de felfedezte, hogy ez elv kiépítése közben számos hiba csúszott be a középosztály, a vagyonosok érdekében, melynek kiküszöbölését tűzi ki céljául. A hol a liberalizmus következetes nem volt, mint például az imperialisztikus tendenciák megtűrésében, ott a szocializmus teljes erélyvel lép fel támadólag. Mindezekben a szocializmus voltaképpen a liberalizmus talaján marad és azt követeli, a mit a valódi liberalizmus is mindig követelt. Ellenben teljesen elveti a szocializmus a gazdasági szabadság elvét, mely csak a gazdaságilag erősnek kedvez.

Az utoljára említett pont kivételével a szocializmus és a liberalizmus elméletileg érintkezik. Elvi ellentét köztük nincs, mivel az ellentétek csak abból alakultak ki, hogy a liberalizmus történetileg a középosztály által saját érdekei céljából szerveztetett, a szocializmus pedig a munkásosztály által saját érdekeiből kiindulólag. Az osztályérdektől megtisztult liberalizmus — és csak ez valódi — nem támaszthat kifogást az ellen, mit a szocialisták a jelen liberális pártoknak antidemokratikus, antiprogresszív hajlamaiban, a jogegyenlőség nem teljes kiépése ellen, vagy az imperialisztikus tendenciák ellen felhoz. Itt a szocializmus csak a liberalizmus mulasztásait, elveinek téves alkalmazását ostromozza és e téren könnyű lesz a liberalizmusnak oly formát adni, mely a szocializmus szempontjából is kielégítő. Az ütköző pont a szabadság, kivált a gazdasági szabadság kérdésében rejlik és e pontban kell a liberális szociális rendszert egymással összehasonlítani.

2. Liberalizmus és szocializmus.

Egyik igen tisztelt barátomnak lesz feladata, a szocializmus rendszerét kifejteni, nekem pár általános megjegyzéssel lehet csak vázolnom céljait. A szocializmus, mely mint láttuk, főleg a gazdasági szabadság kérdésében tér el a liberalizmustól, lényegében véve céljául tűzte ki, hogy a semmi más által, mint a szabad verseny által szabályozott magántermelés helyébe oly termelést léptessen, mely a társadalom tagjainak közös kollektív tulajdonává teszi az összes termelési eszközöket és ennek alapján a nemzeti munka egységes organizációját viszi keresztül. Ezt az organizációt az állam vezetné, melynek ennél fogva nagy központi hatalommal kellene rendelkeznie. Ez a hatalom az egyesek gazdasági tevékenységébe avatkoznék be, igen kényelmetlenül, tehát éppen abba, a mi az emberi életnek legfőbb tartalmát adja meg, naponta érezhető nyomás formájában érvényesülne és jelentékeny mértékben korlátozná azt, a mi egyéni szabadságukhoz hozzátartozik és mely egyéni szabadság mindnyájunkra nézve becses, nemcsak, mert magát a szabadságot szeretjük, de azért is, mert minden a központi hatalomra, a tekintélyre fektetett rendszer eddig számos inkonvenienziával járt. A különbség az abszolutizmus és szocializmus közt a polgár helyzete szempontjából csak az volna, hogy nem a privilegizált felső százezer önkényesen, de az alsóbb néposztályok milliói törvényesen gyakorolnák a nyomást. Elég nagy különbség, elismerem, de a nyomás érzete szempontjából mégis csekély. Mindenütt, hol a tekintélyhez folyamodunk, hogy a polgárok tevékenységét szabályozzuk vagy irányítsuk, kétségtelen, hogy az engedelmességre tartozóknak egész élete, úgyszólván restringálva, korlátozva van, mert legfontosabb létérdekeikben idegen akarattól függnék. Ugyanakkor meg van a veszély arra is, hogy azok, kiknek a tömegek ezt az erős központi hatalmat kezükbe adják, visszaélnék vele és azzal a hatalommal, melyeket esetleg csak demagógikus képességeikkel vagy egyéb ügyességükkel megszerettek, így az egyik oldalon az élet össze lesz szorítva, részben a hatalom által, részben azáltal, hogy az egyesek, kiknek önálló kezdeményezésre kevés alkalmuk fog nyílni, elernyednek, másfelől pedig félő, hogy egyesek az élvezett előnyöket jogtalanul kiterjesztik a többiek rovására. Ehhez járul, hogy minden a tekintélyen alapuló rendszerben az egyénnek meg van nehezítve, hogy önmagától, belső vágyainak megfelelőleg fejlődjék, mert

a jók felelőssége annyira összekeveredik a rosszak felelősségével, hogy azok nem nyernek jutalmat a jóért, a mit tesznek, ezek nem szenvednek büntetést a rosszért, a mit elkövetnek. Javulás az emberek életében csak általános javulás esetében állhatna be, mindenki tehát kénytelen volna erre várni és önmaga, saját erejéből, nem segíthetne magán. Ha mégis törekednék arra, folytonos czívódásoknak kellene bekövetkezniök az egymáshoz túlszoros kapcsolatokkal összefűzött egyének között, kik cselekvési és gondolkozási függetlenségünkben is korlátozva vannak. A legnyugodtabb, belviszályoktól legkevésbé zaklatott társadalmak eddig mindig azok voltak, melyekben a szabadságnak a legtöbb tere nyílt, mert ezekben az egyes tekintélyvel felruházott vagy fel nem ruházott egyének gyöngeségeinek legkevésbé káros hatásuk van. Következésképpen kifejtve, a szociális állam a nagy tömegek zsarnoksága volna, melyet első sorban a kiválóbbak éreznének, kiknek rovására a gyengébbek és tehetetlenebbek jobban élhetnének, tehát ismét egy osztály élvezne érdemtelenül előnyöket a többiek felett, de éreznék a nyomást magának a tömegnek egyes tagjai is, kik egyenkint semmik sem volnának és kik a majoritás rabszolgáivá lennének magánviszonyaikban is.

Mindezen alapnál fogva a szocialista elv, a szociális állam teljes kiépítése, nem növelné az emberi jóllétet és boldogságot, sőt valószínű, hogy nagymértékben csökkentené. Az egyoldalú és túlmessze vitt liberalizmus hibái elkerülhetők volnának, de helyettük ugyanannyi más súlyos baj nehezednék az emberiségre. Fel kell tehát merülnie annak a kérdésnek, hogy a liberalizmus és a szocializmus által egyaránt okozott bajokat miként lehetne jóvá tenni? A merev liberalizmus és a tiszta szocializmus egyaránt sértők és bántók, az egyik, mert az egyenlőség vágyára nincs kellő gond, a másik, mert a szabadságszeretetet sérti. A kérdés csak az, melyikből lehet kellemebb, az emberiség jóllétét és haladását jobban biztosító rendszert kovácsolni. Itt döntő szempont lesz, hogy a szocializmusnak már *alapelve*, a gazdasági tevékenységnek az államra való ruházása sérti az emberiség egyik legelevenebb ösztönét, a szabadságszeretetet, míg a liberalizmus csak *túlmerev alkalmazásánál* fogva sérti az egyenlőségre való vágyát. Ez tehát a liberalizmus javára szól. Ha a történelmileg kifejlődött liberalizmus hibáit a liberalizmusban el tudjuk kerülni, akkor ennek két óriási előnye lesz minden szociális állameszme felett.

Először az, hogy ez a rendszer az egyéni szabadság respektálásával sokkal jobban megfelel az emberek egy mélyen fészkelő ösztönének, mely külső korlátokat nem szívesen tűr meg és a melynek kielégítése nélkül az emberi boldogságot is nehéz elképzelni. Másodsor az, hogy ez a rendszer aránytalanul jobban biztosítja az emberiség fejlődését, melyet eddig is az egyesek szabad tevékenysége, a kiválóbbak megjutalmazása vitt leginkább előre.

3. *A liberalizmus elmélete.*

A liberalizmust az imént a történet világánál fejtegettük. Nem mint elméletet állítottuk oda, de úgy a mint az idő k folyamán jelentkezett. Az eszmékkal is úgy vagyunk, mint a nemes ércszel, tisztán ritkán találjuk őket a világban s sok salak tapad hozzájuk egyéni és osztályérdek formájában, de értékük természetesen nem a salak szerint igazodik. Mert már kötelességünk a liberalizmus elveit az élet salakjából kiválasztani s őket tisztán egymagukra odaállítani, csak úgy lehet velük az elméletek terén operálni.

A fent előadottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a liberalizmus azt az irányt jelöli, mely az egyén lehető legteljesebb szabadságának biztosítását tűzte ki céljául. Azzal, hogy történetileg ez voltaképpen a középosztály egyéni szabadsága volt, most nem törődünk, a tiszta liberalizmus mindenkinek egyenlő szabadsága. Ennélfogva oda törekszik, hogy mindenki teljesen szabadon, önmaga legyen ura akaratának, hogy mindenki önmaga viselje a felelősséget tetteinek jó vagy rossz következményeiért és személyes szabadságában csak annyiban korlátoztassék a társadalom által, hogy saját szabadságának kifejtése által mások hasonló szabadságukban sérelmet ne szenvedjenek. Ezért szerinte a társadalom nem kényszeríthet senkit, hogy tegyen valamit, vagy eltűnjön valamit, csak akkor, ha cselekedetei és tényei másoknak kárt okoznak. A mi csak őt magát érinti, abban függetlensége abszolút természetű. A régi liberális doktrína ebből azt a következtetést vonta le, hogy az állam nem kényszeríthet senkit, hogy másnak jót tegyen, másért áldozatot hozzon, szerinte a társadalom hatásköre véget ér akkor, ha megakadályozta, hogy valaki mással rosszat követhessen el. A jelzett körön belül a társadalom mindenkivel egyformán bánik el a teljes *jogegyenlőség* alapján, mely jogegyenlőség természetesen csak akkor bír értékkel, ha a *jogbiztonság* járul hozzá. A szabadság megóvása céljából a

liberalizmus a *demokratikus* államformát honosítja meg, hogy az, mi mindenki érdekében áll, az összesség által tartassék fenn, sőt beleviszi a demokratikus szervezetet az igazságszolgáltatásba is — az esküdtbíróóságok útján — és a közigazgatásba is, decentralizált autonóm szervezetek létesítése formájában. A liberalizmus továbbá, az egyének szabad fejlődését tartván szem előtt, eminenter *progresszív*, mert az egyének mindenkori életszükségleteihez kell simulnia és végül teljesen békés irányú, mert az egyének jóllétét, biztonságát tartotta szem előtt, felismerte

... how wide the limits stand
Between a happy and a splendid land

és teljességgel nem törődik azzal, hogy valamely állam kifelé milyen szerepet játszik, ha csak polgárai biztonságban vannak. Ezekben csúcsonodnak ki körülbelül a tiszta liberalizmus alapelvei, bár — ismételten elismerjük — a gyakorlatban a liberális államférfiak majdnem minden elv ellen vétettek egyszer-másszor többnyire a középosztály érdekében, mely nagyobb intelligenciájánál fogva a demokratikus szervezet mellett könnyen magához ragadhatta a hatalmat és azt saját érdekében használta ki, ily irányban gyakorolván befolyást a vezető államférfiakra is. A liberalizmus tehát elismer bizonyos korlátokat és azokat ott keresi, a hol valaki saját szabadságának élvezetében mások hasonló szabadságát korlátozza. A hibát a liberalizmus, nézetünk szerint, akkor követte el, a mikor ezeket a korlátokat pusztán a mások fizikai hatalmának túltengése ellen való védekezésben kereste, a mikor is az egyéni szabadság más által, mint a büntető törvénykönyv és bizonyos rendőri szabályokkal alig lett volna korlátozható. Ez a felfogás túlságosan szűk. Vaknak kell lennie, ki nem látja, hogy ez az egyoldalúan felfogott egyéni szabadság is korlátozza mások szabadságát, kivált gazdasági téren, hol az erősebbeknek nagyon is sok eszköz áll rendelkezésükre, hogy a gyengébbek felett a modern rabszolgaság egy nemét alapítsák meg. A kár nem ott kezdődik, hol valaki könnyű vagy súlyos testi sérülést szenved, ugyanolyan, sőt nagyobb a kár, ha az erősek kihasználják hatalmukat és erejüket, hogy a gyengébbeket igazságtalan adórendszerrel kiszipolyozzák, ha oly drágává teszik számukra a nevelést, hogy egyenlő feltételek mellett nem konkurrálhatnak a kedvezőbb sorban levőkkel, ha munkaidő s munkabér dolgában aknázzák ki a gyengéket s i. t. A liberalizmus épen mivel mindenkinek egyenlő szabadságára törekszik, ezekkel az állapotokkal meg nem alkudhatik és ha

megalkudott vele, hibásan tette ezt. A liberalizmus, ha tisztultan fogjuk fel, nem tûrhet osztályállamot, sem a felső osztály, sem a középosztály, sem az alsóbb osztály államát, s azért kötelessége a gazdaságilag gyengéknek védelmét magára vállalni azon károk ellen is, melyet a gazdaságilag erősebbek okoznak nekik. A gazdasági szabadság elvét így keresztültörte a nagy szociálpolitikai elv: bizonyos handicap terhet kell az erősebbekre rakni és bizonyos terhet a gyengéktől elvenni, hogy egyenlő feltételek mellett, egyforma esélyek között indulhassanak neki a nagy életharcznak, melyben egyéniségüknek méltó helyet küzdhetnek ki maguknak.

Ezt az elvet előbb-utóbb a liberalizmusnak is el kell ismerni és ezzel korántsem válik hűtlenné önmagához, csak kiterjeszti azon elvet, hogy a gyengéket a mások által okozott károk ellen megvédi, a direkt fizikai károktól az indirekt gazdasági károkra is. Az osztály előítéletekben felnövekedett liberalizmus is már mindinkább erre a felfogásra jut és önfentartási ösztöne hozza magával, hogy erre a felfogásra térjen át, mert a jövő liberalizmusa vagy *szociális* liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul. Óriási társadalmi bajok is mindinkább ez irányba terelik. Stein Lőrincz ditbyramokban énekelte meg a kolerát, mely az emberekben felkeltette azt a tudatot, hogy csak az összesség gondoskodása mentheti meg az egyeseket, és ugyanígy beszélhetnének azokról az óriási gazdasági harcokról, melyek rikító színekben demonstrálják az alsóbb néposztály nyomorát és oly részvétet keltenek, mely utóvégre is oda fog vezetni, hogy a jelen állapotok türbetlenségét mindenki be fogja látni.

Azzal, hogy a liberalizmus kereteit megtöltjük szociálpolitikai eszmékkal, a liberalizmus tartalmilag is nyerni fog. A mit eddig a liberalizmus folyományaként elismertünk, az többnyire negatív természetű elv volt. Nem tûrni korlátokat az egyéni szabadság, a gazdasági szabadság ellen, nem viselni háborúkat, nem állni útját a haladásnak, az mind csak negatív értékű dolog, sőt a hatalom demokratikus kezelésének, a jog-egyenlőség biztosításának munkája is inkább formai természetű volt és annak biztosítását célozta, hogy bizonyos dolgok ne történhessenek meg. A liberalizmus így egy bizonyos keretet alkotott, melyből sok minden ki volt zárva, de a melynek magában tartalma alig volt, ezt a tartalmat az egyesek teljesen szabad tevékenysége adta meg neki. A liberalizmus ezért nem

képezte garanciáját annak, hogy az abszolút jót el fogja érni, de akadályát annak, hogy az abszolút rosszra forduljon a dolog. Ez érthető. Sohasem tudjuk egész biztosan mit akarunk, de nagyon is jól szoktuk tudni, mit nem akarunk. A változás vágyának be kell állania, mielőtt világos lesz, hogy az egyének szabad tevékenysége nem ad kielégítő tartalmat a keretnek, hogy a cél, az emberek jólléte, melyet az egyének szabadsága *nélkül* el nem képzelhetünk, *egyedül* ezzel még mindig nincs elérve, sőt a *lehető legjobban* sincs elérve. Eddig csak azt tudtuk, mit kell kerülni. De:

What to avoid does not great knowledge need
But what to follow is a task indeed.

És ezért felmerül a kérdés, milyen legyen a modern szociálpolitikai liberalizmus pozitív tartalma?

4. A szociális liberalizmus.

A régebbi liberális politika hiányain az a kár és szenvedés, melylyel az erősebbek a szabad verseny mellett a gyengébbeket sújtották, az az intézményes elnyomás, melyben a gazdagok gyakran kiszipolyozták a szegényeket, az az egyenlőtlenség, mely a külső segédeszközökkel bőven ellátott gazdagok és az előmenetelükben és haladásukban minden külső segédeszköz nélkül önmagukra utalt szegények életkonjunkturái között fennáll, kétségtelenül széles rétegekben felkeltették azt az érzetet, hogy ezeken a bántó igazságtalanságokon segíteni kell. E célból a régi liberalizmus, mely a közvetlenül okozott kár meggátlásán kívül semmi más befolyást az egyéni életbe meg nem tűr, csak két eszközt tudott ajánlani: a gyengék tömörülését és a jótékonytságot. Elegendő-e ezek az érintett bajok csökkentésére?

A tapasztalatok mutatják, hogy nem. A munkáselem tömörülése terén Angolország fényes eredményeket ért el, de a szociális bajokat velük teljesen el nem enyészthette. Már magok azok a harcok, melyek a tömörült munkások és a munkaadók közt kifejlődtek, és a melyek nem az ügy igazsága, de pusztán a gazdasági nyers erő szerint dőltek el, távol állnak attól, hogy az eszmény szempontjából kielégítőnek mondathassanak. Ez a gazdasági ököljog egy neme. Ehhez járult, hogy a tömörülés bizonyos áldozatokat kívánt meg, melyre a legszegényebbek megint képtelenek voltak, úgy hogy magában az alsóbb rendben ismét rendek képződtek. Nagyobb

sztrájkok alkalmával előfordult, hogy a tömörült munkások a szakszervezetektől kapott anyagi támogatásból megéltek ugyan, de a segédmunkások, kik szegénységüknél fogva nem tömörülhettek és nem gyűjthettek tartalékot sztrájk esetére, egyenesen az éhenhalásnak voltak kitéve, mert a sztrájk következtében az ő foglalkoztatásukat is be kellett szüntetni. Végül fenforog az a veszély, hogy a munkásokhoz hasonlólag a munkaadók is szervezkednek, a mikor a harc közttük megint egyenlőtlennek válik. Ez úton tehát lehetséges haladást elérni, de teljes szaná-lását a bajoknak nem.

Viszont nem várhatjuk a baj orvoslását a jótékonyágtól sem. Az a szép szó, mely szerint: *la Charité doit être le chemin, qui mène à l'équité*, nem lesz soha kellő orvosság. A jótékonyágnak már fogalma hozza magával, hogy mindig rendszertelen és ha a különböző jótékonyági egyesületeknek működését szerveznők is — mire égető szükség volna — a jótékonyág még mindig csak bizonyos bajokat orvosolhatna. Enyhíthetné a szegénységet, a nyomort, kiképezhetne itt ott egy tehetséges szegény gyermeket, de a bajok legnagyobb része fönmaradna.

Nincs tehát más mód, minthogy a jelzett körön belül a leghatalmasabb szervezet, az állam nyúljon közbe és mindig figyelemmel arra, hogy az egyéni szabadság korlátozása veszélyes és káros volna a szabadságnak a gyengébbekre való káros hatását enyhítse. Ha ezt következetesen viszi keresztül, el fog érni arra a pontra, hogy azok, kik ma segédforrásokkal nem rendelkezvén teljes meztelenségükben nem konkurrálhatnak a gazdagokkal, kik az élet küzdelmébe tetőtől-talpig felvértezve mennek bele, versenyképesekké fognak tétetni, a nélkül, hogy az egyesek egyéni szabadsága, önrendelkezési joga, sérelmet szenvedne. E cél elérésére azonban az államnak közvetlenül támogatólag kell fellépni a szegények érdekében. Ennek a liberalizmus keretén belül is beláthatatlanul tág tere van.

Általános szólamokkal itt kevésre jutunk és azért legyen szabad néhány szóval kiterjeszkednem, néhány példával illusztrálnom a liberalizmus szociálpolitikai programját. Ott van mindenekelőtt a népoktatás. A kötelező iskolalátogatások behozatala mindenkor *par excellence* liberális követelmény volt, bár bizonyos kényszer rejlik benne. Az elemi iskoláztatás azóta a gyermekeknek állami költségen való részbeni felneveltetésévé lett. Ebből a szempontból az állam nagyon sokat tehet, hogy

tanterv alkalmas beosztásával a gyermekeket tényleg azon szellemi fegyverek birtokába juttassa, melyekre az életben szükségük lesz. E téren azonban a kezdet kezdetén vagyunk. De sehol sincs megírva az sem, hogy az állam gyermeknevelési kötelessége megszűnik, ha a tanulók egy népiskola hat osztályát elvégezték. Továbbképzésükről is kell gondoskodni és semmi sem zárja ki azt, hogy az állam a tehetséges szegény tanulók egy részét minden évben saját költségén képeztesse ki abban, miben tehetségük van. Viszont alkalmazzanak szigorú mértéket a vagyonosak gyermekei képességeinek megítélésében. Mindez nagy mértékben kiegyenlítené az esélyeket gazdagok és szegények között, a nélkül, hogy az egyéni szabadságnak sérelmet kellene szenvednie. A *közegészségügy* terén az állam szigorú építkezési rendszabályokkal egyenesen kényszerítheti a háztulajdonosokat arra, hogy a szegényebb osztály legalább higiénikus szempontból rosszabbul ne lakják, mint a vagyonos osztály. A gyógyszerek magas árának leszállítása a mostani privilegizált gyógyszerügyi rendszer megszüntetése útján, kellő számú orvosnak az ország egész területén való szétosztása, kórházak létesítése, esetleg a nagyon magas temetkezési költségeknek az állam vagy község számlájára való átvétele megannyi intézkedés, mely az alsóbb osztályok helyzetét kiegyenlíti a vagyonos osztályok helyzetével. Az *igazságügy* terén a kis pörök költségei leszállítandók, mert ma sok esetben a perköltségek akadályozzák meg az embereket, hogy joguk bírói elismertetésére folyamodjanak. A szegényeknek ingyenes jogvédelméről való gondoskodás a liberalizmusnak is egyik főkövetelménye. A *mezőgazdasági politika* terén majdnem felesleges sok szót vesztegetni a birtokok megkötésének igazságtalan voltára. Ez annál inkább érezhető, mivel nálunk a kötött birtok legnagyobb részét óriási latifundiumok képezik. A tulajdonképeni baj a latifundiumok nagyságában rejlik, hogy megvannak kötve, az csak súlyosítja a bajt és megnehezíti az orvoslását. A járadékirtok intézményét, a törzsöröklési rendszert s mindazokat a rendszabályokat, melyeket konzervatív és agrárius részről vetettek fel a kisbirtokosok helyzetének erősítésére, szintén nem ítélnénk el feltétlenül a liberalizmus szempontjából, ha a szegény birtokos osztályt velük megmenthetjük a zülléstől, hibás a kisbirtok szabad forgalmának korlátozása csak ott lesz, hol arra használják ki, a mezőgazdasági munkásokat az által, hogy törpe birtokot adnak nekik, úgyszólván röghöz akarják kötni. Az *adóügy*

terén ma már a régi iskolához tartozó legdoktrinairebb politikusok is alig tagadják a progresszív adóknak jogosult voltát. Régebben találkoztak olyanok, kik ebben az egyenlő teherviselés elvének sérelmét látták, ma úgyszólván mindenki elismeri, hogy a teherviselési képesség a vagyon nagyságával progresszióban halad. A progresszió elve lehetőleg minden adónemre kiterjesztendő. A fényűzési adók ellen liberális részről felhozott ellenvetések szintén nem alaposak. Semmi ok nincs rá, hogy az állam a fényűzésnek adóprivilegiumot adjon. Az *ipar* terén különbséget kell tenni azon rendszabályok között, a melyek a kézműiparost versenytársaitól egyszerűen meg akarják szabadítani, és azok közt, melyek a kézműiparost versenyképesebbé teszi. Az előbbiek ellen a liberalizmus joggal küzd, az utóbbiakat támogatnia kell. Az iparfelügyelet megjavítása első rendű követelménye a liberalizmusnak. A női munka szabályozását, az iparban foglalkoztatott gyermekek védelmét ma már liberális szempontból is alig támadja valaki. El fog jönni az az idő, mikor az állam bérminimumok megállapításával, munkaidő szabályozásával s hasonló intézkedésekkel fogja elejét venni a munkások kizsákmányolásának. E téren — nem nálunk, de különösen Ausztráliában — már igen messzemenő állami beavatkozási kísérletek történtek a munkásosztály védelmére és az a tudat, hogy az ilyen intézkedések szükségesek, annyira elterjedt, hogy senki egyéni szabadságának korlátozását nem érzi abban, hogy az állam őt visszatartja a munkások kiszípolozásában. Azért elég tere nyílik mindenkinek, hogy egyéni erőit fokozza és fejleszse és magának képességeihez méltó helyet szerezzen a társadalomban. Egyáltalában az ausztráliai államok e téren sok tanulságot nyújtanak. Ott desztillálják számunkra azokat a politikai igazságokat, melyek egyszer a világ többi részének orvosságul vagy méregül fognak szolgálni. És ott szolgáltatják a legfényesebb bizonyítékot arra, hogy egyáltalán nincs szükség az egész közgazdaság államosítására, az államnak e nélkül is elég eszköz áll rendelkezésére, hogy a szegényeken segítsen, a bántó egyenlőtlenséget szegények és gazdagok közt kiegyenlítsen és az Európában oly egyoldalulag életbe léptetett liberalizmus hibáit megjavítsa, nem a liberalizmus feladásával, de annak tökéletesítésével és kiegészítésével.

5. Konklúzió.

Összegezzük fejtegetéseink eddigi eredményét. Láttuk, hogy liberalizmus miként küzdötte fel magát fényes pozícióba az, hogy lerombolta az emberi szabadság útjában álló korlátokat és hogyan sülyedt az emberiség apprecziációjában, a mikor arra lett hivatva, hogy pozitívet alkosson. Láttuk, hogy a liberalizmus sülyedésének két oka van, mely magában hordja orvosszereit is. Ez okok elseje az, hogy a liberalizmus nem belső tartalmánál fogva, de a történeti fejlődés folyamán, bizonyos adott historiai konjunktúrák között, egy erősen feltörő osztály, a középosztály érdekeivel forrt össze, mely kihasználta a liberális eszméket saját egyoldalú érdekeinek biztosítására. Azokat a hibákat, melyek a liberális elméletekbe ennek következtében becsúsztak, ki kell küszöbölni, hogy a liberalizmus azzá váljon, a minék azok a fenkölt szellemek, kik azt megkonstruálták, akarták. A második ok az, hogy az elmélet terén is a liberalizmus túlmereven vitte keresztül az egyéni szabadság biztosítására irányuló és magukban véve bizonyynyal helyeslendő törekvéseket, a mikor az egyéni szabadságnak csak ott állított korlátokat, hol a szabadsággal való élés mások fizikai létét vagy jóllétét sértette, ott azonban nem, hol az mások gazdasági jóllétére gyakorolt káros befolyást

Fejtegetéseink további során arra a meggyőződésre jutotunk, hogy a szocializmus azzal, hogy az államnak mindennapi életünk szabályozására kiható hatalmat ad, oly súlyosan sértő volna egyéni szabadságunkra nézve, hogy abban személyes jóllétünk, jólérzésünk biztosítását ép oly kevésbé találhatnánk meg, mint bármely más rendszerben, mely zarnokilag beleavatkozik magánügyeinkbe. A szocializmus ezért alapelvénél fogva sértő jóllétünkre, a liberalizmus csak hibáinál fogva, oly hibáknál fogva, melyek egyenesen a liberalizmus ellen lettek elkövetve és a melyek mindenesetre kiküszöbölhetők.

A szocializmus az emberszeretet nagy jelszava alatt támad, — most szabadságszeretőnek mutatkozik, hogy megnyerhesse a hatalmat, de megszűnnék az lenni, mihelyt hatalomra jutott. A liberalizmus a szabadságszeretetet hirdeti, de emberszeretőbbé kell válnia, hogy megtarthassa a hatalmat, mely kezéből már-már ki kezd siklani. E célból meg kell

tölteni a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal. A liberalizmusnak csak úgy van jövő je, ha gazdasági téren fölveszi a gondoskodást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és soha sem felejtí el, hogy az éhező ember természetén alapuló jogot formálhat jóllakott embertársainak kenyerére.

II.

AZ ANARCHIZMUS

— *Gróf Batthyány Ervin expozéja.* -

Anarchizmus — uralomnélküliség — alatt azon társadalmi rendet kell értenünk, mely minden külső hatalom és erőszak nélkül tisztán az emberek szabad, testvéri együttélésén alapul. Az erőszakon épülő uralmi rendszer helyett, mely a tulajdon, jog és állam kényszerintézményeiben nyer kifejezést, az anarchikus társadalom formái az emberek természetében rejlő szolidaritás és az ebből folyó szabadság, egyenlőség és önkéntes összeműködés által jönnek létre.

Szükségesnek tartottam az anarchizmus fogalmának ezen meghatározását előrebocsátani, mert tudom, hogy különösen nálunk a legnagyobb tájékozatlanság és legtévesebb nézetek uralkodnak róla. Sokan vannak, a kik még mindig királygyilkossággal és bombamerényletekkel azonosítják azt, vagy legalább is általános felfordulást és chaoszt képzelnek alatta. Azok közül, a kik az anarchizmus fentvázolt céljait ismerik, egyik rész az emberi kultúrának túlhaladott alacsonyabb fokára való visszasülyedést lát benne, egy másik rész pedig az embereket sokkal gyarlóbbaknak tartja arra, hogy ezen ideált elérhessék. Mindketten tehát szükségesnek és elkerülhetetlennek tartják a rend, béke és műveltség fentartására, hogy az emberek egy konstituált felsőbb hatalomnak és át nem hágható jogszabályoknak legyenek alávetve, melyek uralmukat szükség esetén erőszakkal is érvényesíthessék.

Két homlokegyenest ellenkező világnézet és társadalmi elmélet áll itt szemben egymással. Az egyik a természet és társadalom rendszerességének és harmóniájának forrását a jelenségeken kívül keresi. Egy felsőbb lény, központi erő vagy absztrakt törvényben látja a szabályozó hatalmat, mely az összességet igazgatja, az egyének mozgását kormányozza és meggátolja azok összeütközését és az összhang megbomlását. A másik magukban az egyéneken látja az összhang forrását: nem keres egy felsőbb hatalmat vagy törvényt, mely a jelen-

ségeken kívül állana; hanem az egyéni erők szabad mozgásában és érvényesülésében, egymással való társulásában és szükségleteik szerint való alkalmazkodásában és az így létrejövő, folyton ingadozó egyensúlyban teljesen biztosítva látja az összesség rendszerességét és harmóniáját.

Az elsőt theokratizmusnak nevezhetjük, mert hogy az uralmi elv egy isten fogalmában, vagy egy gazdasági monopóliumon alapuló kiváltságos osztály uralkodásában, vagy végre az állam mindenhatóságában van-e megvalósítva, az a dolog lényegén nem változtat. A másik az anarchizmus. És a mint egyik vagy másik uralkodik az emberek meggyőződésén, a szerint fog alakulni a társadalom.

A theokratizmus és anarchizmus közötti küzdelem nem mai keletű. De az utóbbi teljes öntudatos kifejlődését mégis csak az utolsó ötven év tudományos és erkölcsi átalakulása által nyerte.* Tekintsük például a változást, mely a csillagászati ismereteinkben néhány évtized óta végbement. Azelőtt a nap központi erejének vonzását tekintették bolygórendszerünk egyedüli szabályozójának, ez a központi erő szabta meg az égitestek pályáinak változhatlan törvényeit, ebből sugárzott ki az energia, mely minden életnek forrása volt. Ma a tudomány az egész világűrt betöltő finom anyagot vizsgálja; és ezen parányi atomok mozgásában, melyek a tért minden irányban átszelik, összeütköznek, tömörülnek és szétbomlanak, keresi az égitestek eredetét és azok összes életjelenségeinek magyarázatát. A világegyetemről alkotott egész felfogásunk megváltozik ezzel. A világot kormányzó erő, előre megállapított törvény, átgondolt összhang képzete eltűnik, hogy helyt adjon annak a harmóniának, mely számlálhatatlan anyagrészcskék rendetlen és összefüggéstelen mozgásából ered, melyeknek mindegyike saját útján halad és valamennyié egyensúlyban tartja egymást.

Ugyanígy alakulnak át a többi tudományok is. A fizikában nincsen szó többé a hő és elektromosság egységes ismeretlen erőiről, melyek egy élettelen anyagra hatnak; a tudomány a testben és körülötte a végtelen kis atomok mozgását és rezgését figyeli meg, melyeknek önálló élete, rezgéseik, súrlódásuk és

* A felolvasásomban felhozott természettudományi és történelmi tényeket és bizonyítékokat túlnyomó részben *Kropotkin* különböző műveiből vettem át, a mit a szövegben azért nem juttattam kifejezésre, hogy az előadás folytonosságát ne zavarjam.

mogásuk hozza létre a hő, elektromosság stb. jelenségeit. A szerves világot tárgyaló tudományok a faj és annak változásai helyett az egyént és változásait kutatják. A botanikus és zoológus az egyént vizsgálja, annak életét és környezetéhez való alkalmazkodását. A változások, melyeknek az éghajlat, időjárás és táplálkozásmód azt alávetik, hozza létre a fajt; és a fajok változásaiban a biológia manapság csak eredőket lát, azon változások összegét, melyen minden egyes egyén külön-külön átment. A milyenek az egyedek, olyan lesz a faj és minden egyes számtalan befolyásnak van kitéve, melyekre mindegyik a maga módja szerint reagál. És ha a fiziológia ma egy állat vagy növény életéről beszél, abban inkább számtalan különálló egyén összességét látja, mint egy egységes és oszthatatlan egyéniséget. Emésztési, érző és mozgási szervek egyesüléséről beszél, melyek mind igen szoros kapcsolatban állanak egymással; mindegyik megérzi a másik egészségének vagy megbetegedésének következményeit, de azért mindegyik saját életét éli. És minden szervet és ennek minden részét újból önálló sejtek alkotják, melyek a megélhetésükre kedvezőtlen viszonyok legyőzésére egyesülnek. Egyszóval, az egyén magában véve a szervek kozmosa és ezek újból a sejtek és atomok kozmosai; és az egész bonyolult szervezet jólléte az összes részecskék jóllétének összegétől függ. Ezzel egész revolúció megy végbe az élet filozófiájában.

De főképp a pszichológia az, a melyben ezen változás legnagyobb fontosságú. Nemrégben a pszichológusok még mint egységes lényről beszéltek az emberről, a kit tulajdonságai szerint jónak vagy rossznak, okosnak vagy ostobának, önzőnek vagy altruisztikusnak mondtak. Ki beszél még így manapság? A mai pszichológia az emberben a különböző tehetségek, önálló törekvések nagy tömegét látja, melyek egymásközt egyenlők, nyilvánulásaiban egyenlő erejűek és folytonos libegő egyensúlyban tartják egymást. Egészben véve az ember nem egyéb, mint folyton változó eredője ezen különböző tehetségeinek és törekvéseinek. Valamennyi oly szorosan kapcsolódik egybe, hogy nyilvánulásaik folyton visszahatnak egymásra; de azért mindegyik saját életét éli, a nélkül, hogy egy központi erőnek alá volnának vetve.

A tények, melyekből mindeme következtetéseket levonjuk, nem újak; csak új szempontból nézzük azokat. És ezen szempontból a természet harmóniáját a legteljesebben látjuk érvé-

nyesülni; csakhogy nem akarjuk azt többé egy előre meghatározott tervszerűség és ebből folyó örök törvények által magyarázni. A mit azelőtt természeti törvénynek neveztek, nem egyéb, mint a jelenségek közötti összefüggés, melyek törvényszerűségét azok időbeni egymásutánja állapítja meg: nincs törvény, mely jelenségeken kívül állana, minden jelenség azáltal lesz meghatározva, a mely azt megelőzi és nem egy felette uralkodó törvény által.

A mit a természetben összhangnak nevezünk, abban nincs semmi, a mi előre meg volna határozva: az egyes részek érintkezésének és összeütközésének véletlene elég ahhoz, hogy ezt létrehozza. Az egyik jelenség évszázadokig tart, mert az alkalmazkodás és egyensúly, melyet képvisel, évszázadokon át alakult ki; a másik egy pillanat alatt megy végbe, mert csak pillanatnyi egyensúlyt képvisel, így a világegyetem összhangját mint az ugyanazon helyen és ugyanegy időben érvényesülő összes erők egyensúlyát kell felfognunk — mint időleges alkalmazkodást ; és ezen egyensúly csak egy feltétel alatt lehet állandó : hogy t. i. folyton változik, hogy minden pillanatban valamennyi egymásra ható erő valódi rezultansát képviseli. Ha csak egyike ezen erőknek meg van gátolva cselekvési képességében, az összhang megbomlik. Az erő hatása felgyülemlik ; érvényesülnie kell neki; és ha ebben más erők gátolják, nem lesz ezek által elnyomva, hanem végtére a fennálló rend felforgatásával és az összhang szétszakításával utat tör magának, hogy egy új egyensúlyt, az alkalmazkodásnak új formát találjon. Ez megy végbe egy villamos szikra kipattanásánál vagy egy vulkán kitörésénél; ugyanez történik az emberi meggyőződés vagy a társadalom forradalmaiban.

Természetes, hogy ezen új felfogás a társadalomtudományokat is teljesen átalakítja. A történelem, miután kezdetben az uralkodók, később az államok és nemzetek története volt, most az egyéni emberek életét kezdi vizsgálni és az egyének belső meggyőződéseiből, szükségleteiből, mindennapi életükből magyarázza meg a történelmi tényeket. Ép így a nemzetgazdaságtan és szociológia, mely a népek és társadalmak jelenségei helyett mindinkább az egyének szükségleteivel és törekvéseivel foglalkozik és arra a következtetésre jut, hogy a milyen az egyén, olyan lesz a társadalom is.

Ezen tudományos és filozófiai alapokon épül fel és válik öntudatosá az új erkölcsi világnézet. Ép úgy, mint a természet

rendszeressége és összhangja nem egy felsőbb akarat műve és nincsen absztrakt merev törvények által szabályozva, hanem az által jön létre, hogy minden legkisebb rész szabadon a maga útján halad, úgy az ember sem valamely felette álló erkölcsi törvényt szerint jó vagy rossz, hanem összes tulajdonságának, hajlamainak és tehetségeinek egyenlő mértékben való kifejtése és szabad érvényesítése által válik harmonikus egyéniséggé; él a társadalom rendje és békéje szintén nem egy előre meghatározott törvényszerű jelenség, melynek fentartására külső hatalom és kötelező jog szükséges ; hanem a társadalmi összhang is csak magából az emberek természetéből, az egyének korlátlanul szabad életnyilvánulásaiból és szükségleteik szerint folyton változó alkalmazkodásából állhat elő. És ép úgy, a mint a természeti erők egyensúlya megbomlik, ha közülök valamelyeket hatásában meggátoljuk, ép úgy megszűnik a béke a társadalomban, ha az egyének egymásközi viszonyát egy autoritativ hatalom igyekszik merev jogszabályok által szabályozni és ezzel korlátokat szab az egyéni kifejlődésnek, szabad társulásnak és önkéntes összműködésnek.

Ezen új világnézetből tehát szükségkép azon praktikus konzekvenciát kell levonnunk, hogy minden intézmény, mely az emberek önmeghatározási jogát és egymáshoz való viszonyuk szabadságát korlátozza, gyökerestől eltörrendő ; és ennek lehetőségét és a helyökbe lépő társadalmi formák czélszerűségét saját erkölcsi meggyőződésünk erősíti meg. Ha a világegyetem parányainak szabad egyensúlyából létrejött összhangot felfogtuk, egy kívülünk álló felsőbb hatalom képzele lehetetlenné válik ; és ezzel minden alávetettség érzete megszűnik. Mint a mindenség egyéni atomja, egyének és egyenjogúnak érezzük magunkat az egészszel és valamennyi más egyéni atommal ; nem korlátozhat többé semmi, de ép oly lehetlenné válik számunkra is, hogy mi uralkodjunk mások felett. Az által, hogy mindenki saját szükségleteinek és hajlamainak megfelelően cselekszik, jön létre az erők azon egyensúlya, mely egyenlő, szabad emberek testéri együttélésében, a legideálisabb társadalmi harmoniában nyer kifejezést. Az az egyetlen erkölcsös cselekedet, mely legjobban elégíti ki saját boldogságérzetünket. Nem azzal, hogy saját énünket alárendeljük valamely felsőbb hatalomnak, sem azzal, hogy azt elnyomjuk és feláldozzuk másokért, de egyedül azzal, hogy azt szabad, hatalmas, teljesen egyéniséggé engedjük fejlődni, tesszük a társadalomnak

a legnagyobb szolgálatot. És az egyetlen igaz út ahhoz, hogy felebarátunkat úgy szeressük, mint saját magunkat; csak így lehet boldog az emberiség.

A theokratikus rendszerek képviselői bonyolult szisztémákat és szörnyszerű igazgatási gépezeteket találtak fel, hogy az egyén érdekeit a társadalom érdekével összeegyeztessék. De elfelejtik, hogy a társadalom egyáltalán nem jöhetett volna létre és nem állhatna fenn, ha az egyén érdeke és boldogulása kezdettől fogva nem lett volna azonos az összességével. Az ember egyesül embertársaival, segíti őket munkában, szükségben és veszélyben, tiszteli jogait és a társadalom békéjét, mert ebben találja legnagyobb megelégedését és egyéniségének legteljesebb kifejezését. Ez a szolidaritás az ember valódi természete, mely kezdettől fogva ösztönszerűen nyilvánul benne és mely öntudatosá válva az emberi méltóság tiszteletében és az univerzális emberszeretetben kulminál.

A fejlődéstani és történelmi tények hosszú sorozata bizonyítja, hogy az emberiség sohasem létezett izolált, egymással küzdő egyének vagy családok alakjában, hanem egy vagy más formában mindig társas életet élt és hogy ott, a hol az autoritás és mesterséges egyenlőtlenség az emberi természetet nem szorította korlátok közé, a szolidaritás és a kölcsönös segítség gyakorlása mindig harmonikus boldog társadalmi életet hozott létre és hogy ezen korszakok mindig a művelődés és haladás egy-egy lépcsőjét képezték; míg ellenben azon idők, melyekben egy uralkodó kisebbség theokratikus előítéletek vagy erőszakhatalmi rendszer által megfosztotta az embereket azon képességüktől, hogy saját életüket maguk igazgassák, mindig pusztulást, eldurvulást és nyomort hoztak magukkal.

Már az állatvilágban azt látjuk, hogy a magasabb fejlettségű fajok túlnyomó többsége társas életet él és az egyesülésben és kölcsönös segítségben találja a létért való küzdelem legjobb fegyvereit — a mi alatt nem a pusztta megélhetésért való harcot, hanem a fajnak kedvezőtlen összes természeti tényezők elleni védekezést kell értenünk. A faj, melyben az egyének közti küzdelem a legkisebb mértékre lett szorítva és a kölcsönös segítség gyakorlása legjobban kifejlődött mindig legerőteljesebb, legintelligensebb és legfejlődésképesebb volt.

Így került az ember az állatvilág lépcsőjének legfelsőbb fokára. Legelső kezdeteiben csoportokban és törzsekben együttélve találjuk őt, a mit a kőkorszak maradványai bizonyítanak

És ha a manapság még élő primitív népek életmódját tekintjük,— mely nagyjában megfelel a kőkorszaknak — látjuk, hogy a törzs a legalacsonyabb műveltségi fokon is a társadalmi intézmények egész sorozatát hozza létre. A primitív ember tényleg egy a törzsszel és társaitól sem a tulajdon, sem az autoritás korlátai nem választják el. Szemtanuk egybehangzó leírásai szerint ezek a «vademberek» a legjobb indulatú, legőszintébb és legönfeláldozóbb lények, a kiket képzelhetünk; anarchikus kommunista társadalmuk a legteljesebb békés harmónia és legderűsebb boldogság képét mutatja.

A primitív törzsből, ennek társadalmi formáiból és szokásaiból fejlődött ki a barbár népek falusi közössége; és a társadalmi szokások új, tágabb köre, a kölcsönös segítség gyakorlásának tökéletesebb formái és számos intézmény, melyek részben még ma is fennállanak, jöttek létre általa. A falusi közösség lényegét egy közösen birt — és gyakran közösen művelt — terület és ennek közös erővel való védelme teszi. Az ezen területen együttélők önjogúlag intézték saját ügyeiket, és közös akaratukat a falusi gyűlés döntéseiben fejezték ki, melyek a község összes tagjainak megegyező határozataiból állottak. Ez volt az egyetlen közigazgatási és bírói fórum, melynek azonban nem volt hatalmi sanctiója, hanem annak mindenki önként vetette magát alá. A főtörekvés mindig az volt, hogy a község tagjai közt felmerülő viszályok békésen és röviden intéződjenek el és hogy a jogorvoslatokban a boszu helyett a compensatio elve érvényesüljön. A községek féltékenyen őrizték ezen szabadságukat a feudális urak és az állam beavatkozása ellen; és saját erejükből, minden felsőbb gyámkodás nélkül, a földművelés és ipar, jog és közigazgatás olyan rendszerét fejlesztették ki, melyet a következő korok majdnem változatlanul vettek át.

És mikor a nagyobb művelődés szükséglete az embereket szorosabb együttélésre készítette, létrejöttek a középkor szabad városai, melyek a területi egységeknek (falusi közösségeknek), és a közös munka és kölcsönös támogatás céljából alakult egyesüléseknek — a céheknek, fraternitásoknak és szomszédságoknak — kettős hálózatát képezték. Ezen autonóm szervezetek rendszere, melyek mind többé-kevésbé kommunisztikusak voltak és egy, autoritás nélkül, csupán szabad megegyezésen nyugvó föderációban egyesültek, alkotta a középkor virágzó városait, melyekre ma is, mint a történelem egyik legragyo-

góbb korszakára tekintünk vissza. Az egyéniség szabad érvényesülése és az összetartás és szolidaritás, mely az egyeseket az egészhez és egymáshoz fűzte, a műveltség és jóllét páratlan föllendülését eredményezte. De idővel az uralkodók és később az állam magának arrogálta a hatalmat, hogy alattvalóik minden ügyét csakis ő rendezze és boldogulásukról egyedül ő gondoskodjék; a minnek eredménye a czéhek és községek bürokratikus rendszabályozása, később pedig önjogú bíraskodásuk és szabadságuk megszüntetése, vagyonuk és közbirtokaik elkobzása és a népeség általános proletarizációja volt.

És a központosító abszolút uralmi tendencia még sem vezetett sikerre. Az állam, mely csak szétszórt egyének aglomerációján alapult és ezeket csak saját központi hatalma igyekezett összetartani, nem felelt meg céljának. A függetlenségre és »partikularizmus«-ra való törekvést nem sikerült kiirtania. A szolidaritás és kölcsönös segítség érvényesülése áttörte az állami korlátokat; újra feltámadt és alakot öltött a modern élet számtalan egyesülésében, melyek az állam mellőzésével vagy egyenesen ellentétben vele a mindennapi élet minden ágában felsarjadzottak, mihelyt megszűnt főbenjáró vétségnek lenni, ha az emberek saját dolgaikkal törődnek és e célból egyesülnek. A mai ember is legkülönbözőbb szükségleteinek kielégítését, legyen az tudományos munka, önkéntes közszolgálat, pénzszerzés vagy mulatság, legjobban szabad társulás által, látja elérhetőnek; és ezen egyesüléseknek nincs szükségük kötelező jogszabályokra vagy egy felsőbb hatalom védelmére és támogatására, hogy tagjaik egymással szemben vállalt kötelezettségeit teljesítsék és hogy céljukat elérjék. És az egész hatalmas munkásmozgalom, bámulatos szervezettségével, melyből mégis minden kényszer hiányzik, mely az államot ignorálva kimondta, hogy a proletariátus felszabadítása csak a proletariátus műve lehet: mi más ennek éltető ereje, mint az általános szolidaritás?

Így hát újból bebizonyítva látjuk, hogy nem az autoritás, nem erkölcsi és jogi szabályok, nem kényszerintézmények biztosítják a rendet, műveltséget, boldogságot és haladást a társadalomban; hanem hogy mindez az emberi természetben rejlik, az egyének szabad érvényesülése által jön létre. És az igazság újból és újból utat tör magának. Az egyenlőtlenség és elnyomatás korszakaiban feltámad az emberekben valódi lényegük és természetes állapotuk tudata és a törekvés, hogy az ezt gátló korlátokat ledöntsék. A tulajdon és autoritás szentsége meg-

szűnik, ez helyt ad az emberi szabadság, egyenlőség és testvériség szentségének. Ez volt eszménye Jézus tanításának és az őskereszténységnek; a XIII. és XV. század eretnekségeinek és parasztlázadásainak és első kezdeteikben az újkor forradalmainak Erre törekszik leguniverzálisabb kiterjedésében és legkonzekvensebb kifejtésében az anarchizmus.

Csak röviden akarom ezek után vázolni az új társadalom képét melyre a világnézet és emberi ideál átalakulása vezetni fog. A fönt tárgyalt filozófiai, etikai és társadalom-fejlődési premisszákból önként következnek annak fővonásai. részleteinek kifejtését nem fogom megkísérteni, ezeket — ha csak nem utópiát írunk — nem láthatjuk előre. Kérem azokat, a kik álláspontomat esetleg bíráló tárgyává teendik, hogy kritikájukat ne az anarchizmus praktikus megvalósítására, hanem annak alapeszméjére alkalmazzák; és vegyék figyelembe, hogy az anarchizmus felsőbbsege a többi társadalmi elméletekkel és reformprogramokkal szemben ép abban áll, hogy az nem minden részletében merev elvek szerint kidolgozott, az emberekre oktrojálendő rendszer, hanem magukból az egyes emberekből, azok egyéni természetéből és meggyőződéséből fakadó organikus fejlődés és hogy a társadalmi formák, melyeket létrehoz, az egyéni erők érvényesülésének és alkalmazkodásának folyton változó egyensúlyából állanak. Hogy ez az egyensúly milyen alakban fog létrejönni, arról eltérhetnek a nézetek, még anarchisták között is. De a ki kétségbevonja, hogy a szabad egyensúly és harmónia egyáltalán *lehetséges* az emberek közt, az magában az emberi természetben kételkedik. Az, ha nem is vallja be magának, az emberekben csak önzést, haszonlesést, uralomvágyat és kegyetlenséget lát, egyszóval, vadállatoknak tekinti őket, melyeket csak vasszigoru fegyelem és egy felsőbb hatalomtól való félelem gátolhat meg abban, hogy egymást folytonos véres küzdelemben fel ne emészszék; az az egyének érdekét alapjában véve ellentétesnek képzei a társadalom érdekével és a bellum omnium contra omnest tartja az emberiség eredeti és természetes állapotának.

Elvitázhatlan tények bizonyítják, hogy ennek ép az ellenkezője igaz. De hogy ha igaz volna, akkor csak egy társadalmi rend volna lehetséges: egy földöntúli malaszt által megvilágosított kisebbség abszolút despotikus uralma és a többi emberek teljes rabszolgasága; és ennek az emberiség lehető legnagyobb boldogságára kellene vezetnie. De nézzük csak a rabszolgaságot

az ókori Rómában és a XVIII. századbeli Amerikában, a jobbgáyságot Európában: mindenütt a legborzasztóbb nyomort és kegyetlenséget látjuk.

Alig is akad manapság valaki, a ki ezen korszakokat kívánná vissza; de a konzekvenciákat, melyek az ellenkező világnézetből következnek, egyik társadalmi irányzat sem akarja elismerni; valamennyi csak enyhíteni akarja ezen elvet és az autoritást és az emberi természet korlátozását egy vagy más irányban okvetlenül szükségesnek tartja; és így mindegyik ellentmondásba jön önmagával. Még a konzervatív is emberi jogokról beszél manapság, a patriarchalizmus pedig pláne a kereszténységet vallja alapjának, melynek főtétele, hogy mindnyájan Isten fiai vagyunk. De hogy egyeztethető ez össze a mai társadalmi rend fentartásával és az autoritás és osztályuralom kiterjesztésével? A liberalizmus az egyéni szabadságot és egyenlőséget hirdeti; miért ragaszkodik tehát oly görcsösen a tulajdonhoz és gazdasági egyenlőtlenségekhez, mely a szegényt a gazdag uralmának veti alá? Miért akarja fentartani a jogot és az államot ennek biztosítására? Az autoritar szocializmus a kollektivistikus társadalmat akarja megvalósítani: mi szüksége van akkor ennek fentartására bonyolult gazdasági és közgazgatási gépezetre, mely végül az állam hatalmát a mostaninál sokkal szélesebb körűvé és despotikusabbá teszi; nincs bizalma az emberek szolidaritás-érzetében és azt képzeli, hogy e nélkül egyáltalán lehetséges a szocializmus ?

Az anarchizmus egyetlen antithezise a theokratizmusnak. Ha egyszer megvagyunk győződve az ember fundamentális szabadságáról, egyenlőségéről és szolidaritásáról, akkor *minden* korlátozás és *valamennyi* uralmi forma jogosulatlan és mint az emberi természet szabad kifejlődésének akadály, káros a társadalom fejlődésére. Az összes társadalmi rendszerek reformprogramjai czéltalanok és hatástalanok ; az emberiség életének teljesen új alapra kell helyezkednie és ez az új alap csakis az anarchizmus lehet.

Ennek megfelelően az anarchizmus gazdasági téren a tulajdon megszüntetésére és a teljes kommunizmusra törekszik. A tulajdon és következményei legerősebb korlátja az ember szabadságának, egyenlőségének és testvériségének és fentartása a legnagyobb erőszak és kényszer alkalmazását teszi szükségessé. Az anarchikus társadalomban meg fog szünni ezen kényszer; mindenki saját erejéhez mérten és saját hajlamait követve fog

mindenki saját szükségletei szerint fog a közös munka eredményében és a múlt nemzedékek munkája által felhalmozott társadalmi vagyonban részesedni. Szabad emberek önkéntes egyesülései és ezek minden irányban való szövetekezései fogják ellátni a társadalmat mindennel, a mi az egészséges és kellemes élethez szükséges; a javak bármily rendszer szerint való felosztása, értékelése és cserélése feleslegessé fog válni; mindenki szabadon és korlátlanul élvezheti azokat. Ez lehetséges lesz azon óriásilag fokozott termelőképesség mellett, mely létre fog jönni, ha mindenki dolgozik (és ez által a szükséges munkaidő napi 3—4 óránál nem lesz több), továbbá, ha mindenki szellemi és testi munkával, földművelési és ipari termeléssel egyaránt foglalkozik; így minden munka könnyűvé és kellemessé válik és a tudományos és technikai haladás az eddiginél sokkal hatalmasabb impulzust nyer. Ha pedig valamely rendkívüli esetben egyik vagy másik szükséglet korlátlan kielégítése mégis lehetetlenné válnék, úgy ezen nehézségen testvéri szeretetben együttélő emberek könnyen át fognak haladni.

Politikai téren az anarchizmus a jog, közigazgatás és állam teljes elvetését jelenti. A polgári és büntetőtörvénykezés egész gépezete és az erőszak, mely keresztülvitelére szükséges, csak a tulajdon védelmére szolgál, ha ez megszűnik, az egész magától feleslegessé válik. És ugyanez áll a represszív jogszabályokra, melyekkel ma a társadalom egyesek antiszociális cselekedetei ellen igyekszik védekezni; mert ezen cselekedetek csakis a mai igazságtalanság, nyomor és egészségtelen életviszonyok következményei és a represszív büntetések legfeljebb visszatartják azokat, hogy azután újból erősebben törjenek ki.

Hogy az állam mennyire ellentétben áll az emberi természet tendenciáival, azt a történelmi fejlődés folyama bizonyítja, szabad egyéni érvényesüléssel és egyensúlylallyal megcsontosodott uralmi szervezetét állítja szembe, még akkor is, ha nem csupán az osztálykiváltságok és gazdasági kizsákmányolás védvára, mint manapság. Az által, hogy az emberek szükségleteinek kielégítését és életviszonyaik szabályozását központilag, saját hozzájárulásuk nélkül, igyekszik megvalósítani, meglazítja az emberek közti természetes kapcsolatot és elnyomja az egyének sajátosságait és szabad érvényesülését. Ezzel egyenesen saját állítólagos céljai ellen dolgozik, mert az emberek *egyéni* szükségleteit — abban összpontosulnak, hogy az ember saját hajlamait

és tehetségeit szabadon kifejthesse — képtelen kielégíteni és népboldogító törekvéseit szükségkép a legnagyobb igazságtalanság és erőszak által kell az emberekre rákényszerítenie. Mesterséges területi határai által pedig a nemzeti ellentétek, militarizmus és háború folytonos kútforrása. Az állam helyett az emberek újból maguk fogják kezükbe venni saját életük rendezését; közös hajlamok és érdekek, közös terület vagy közös foglalkozás által összekötött szabad egyesületeket fognak alkotni, melyeknek egyetlen kapcsa és törvénye az emberi szolidaritás lesz. A közgazgatás, bíróság és rendőrség nehézkes gépezetére nem lesz többé szükség; univerzálisabb, magasztosabb formában fog újra feltámadni a múlt idők törzsi élete; leszármazás, terület és nemzetiség nem fogja azt többé határok közé szorítani hanem az egység érzete ki fog terjedni az egész emberiségre; a szabad közösségek föderációja az egész földet be fogja hálózni.

Ez fővonásaiban az anarchizmus ideálja, mely meg fog valósulni, mihelyt az alapját képező világnézet az emberiség többségének meggyőződésévé vált. De csakis akkor. Minden mozgalom, mely csak a társadalom külső formáin változtat és nem alapul az emberek bensejének megváltozásán, csak a régi társadalom viszonyait fogja újra létrehozni ; és ugyanez áll minden erőszakos kísérletről, mely a fennálló társadalmat kívülről igyekszik megdönteni. Természeted, hogy merénylettekkel és pucscsokkal nem lehet új társadalmat csinálni; de a ki előadásomat végighallgatta, tudni fogja, hogy semmi sem áll az anarchizmus lényegétől távolabb, mint ez. Ámbár majdnem általánosan a terrorizmussal azonosítják, alapjában egyenes tiltakozás és orvosság az *uralkodó* erőszak és terrorizmus ellen. És ha egyes anarchisták kétségbeesésükben csakugyan bombához és tórhöz nyúltak, ennek anarchizmusukhoz semmi köze sincsen.

Mindazonáltal az anarchizmus forradalmi mozgalom. A szabadság és szolidaritás oly mélyen gyökerezik az emberi természetben, hogy csak a létező hatalom és kényszer nyomásának kell megszűnnie, hogy azok újból teljes erejükben érvényesüljenek; ehhez nem szükséges egy évszázados evolúció. Az uralkodó világnézet aránylag rövid időn belül teljesen megváltozhatnak és ez a régi alapjaiktól megfosztott társadalmi formák hirtelen összeomlását eredményezheti. Az emberek tömegesen fognak új szabad egyesületeket alkotni — ennek kezdetét már ma látjuk; ép oly tömegesen fogják magukat az állam és kapitalizmus uralma alól kivonni igyekezni; mindez

előfogja készíteni a talajt az anarchizmus teljes megvalósítására, mely végül esetleg a tulajdon expropriációjával és hatalmi korlátok ledöntésével válik perfektté.

Mindebben semmi nincs, a mitől félni kellene : forradalom jelent vérengzést és gyújtogatást. És az új társadalomba átmenet annál inkább fog rázkódások nélkül végbemenni, mennél tisztábban látják az uralkodó osztályok a fejlődés menetét és mennél jobban tudnak hozzá alkalmazkodni.

III.

A SZOCZIALIZMUS.

— *Dr. Szabó Ervin expoziója.* —

A modern szocializmus egyrészt a birtokosok és birtoktalanok, bérmunkások és burzsoák közt fennálló osztályellentéteknek, másrészt a termelésben uralkodó fejetlenségnek terméke. Ezekkel a szavakkal vezeti be a modern szocializmusnak egyik legkiválóbb képviselője, Friedrich Engels, polémiáját azon új szocializmus ellen, a melylyel Eugen Dühring lépett föl Németországban a múlt század 70-es éveiben.

A mikor nekem lett — félek: erőmön fölüli — föladatommá, hogy ezen tisztelt Társaságban a szocializmust képviseljem, alkalmasabb kiinduló pontot keresve sem találhatnék, mint Engelsét. Azt hiszem, ha sikerül kimutatnom csak azt az egyet, hogy a szocializmus nem egyesek önkényéből, szeszélyéből, önzéséből vagy tudatlanságából fakadt, hanem tapasztalatilag megállapítható és tudományosan ellenőrizhető társadalmi tényeknek szükségszerű következménye — akkor föladatomnak legfontosabb részét megoldottam. S bármilyen halványak vagy ingadozók legyenek is azután a bebizonyított alaptételnek alkalmazásai a szociális mozgalom különböző tereire — ez a szocializmus igazát gyöngíteni nem lesz képes. Ebből a reményből merítem a bátorságot, hogy Önök előtt képviseljek oly ügyet, a mely ma kétségtelenül legégetőbb, legcentrálisabb kérdése a társadalomtudomány és az államkormányzat minden irányának és ágának.

A midőn így formulázom meg föladatomat, azon tudomány szellemében vélek eljárni, a melynek művelésére ezen Társaság is alakult. Mert a társadalomtudománynak legelemibb célja:

megállapítani, hogy a társadalom jelenségei is törvényszerűség alatt állanak; hogy az a szövevényes szerkezet, az embereknek és dolgoknak azon viszonya, a melyet társadalomnak nevezünk, nem a véletlen vagy valamely földöntúli önkény műve, hanem a társadalom egyes tényezőiben bennrejlő tendenciák érvényesülésének szükségszerű következménye. A miből önként következik, hogy semmiféle társadalmi tényt megérteni nem lehet, ha nem vezetjük vissza azon okokra, a melyeknek megjelenését köszöni s nem állapítjuk meg azon összefüggéseket, a melyek közte és a társadalom egyéb tényei közt vannak és egymást módosító kölcsönhatásokat szülnek. A társadalomtudomány föladata: a társadalmi jelenségek kauzális összefüggését földeríteni.

Ha át vagyunk hatva a társadalom törvényszerűségének ezen fölfogásától, akkor már az a tény, hogy szocialisztikus elméletekkel és kísérletekkel a legrégebb időktől máig az összes civilizált népek történetében találkozunk, kell, hogy óvatosságra intsen azokkal szemben, a kik az egész eszmével és az egész mozgalommal könnyen vélnek végezhetni, ha azt nagy fölényvel »népbolondításnak« minősítik. Pedig nem kellene feledniök, hogy nem létezett eddig eszme, a melyet föllépésekor ellenségei örültnek, nem lépett föl népének megváltója, a kik a meglevő állapotnak hívei bolondnak nem mondtak volna. Nem Krisztus volt az utolsó, a kit kigúnyoltak és keresztre feszítettek az »írástudók«. Éppen nekünk kellene elsősorban gondolnunk báró Eötvös József mondására, hogy nem illették egyetlen oly váddal sem a kommunizmust, a melylyel az őskereszténységet ne támadták volna? Éppen nekünk közelfekvő példa, hogy Széchenyi István könyveit is elégették, őt magát is bolondnak mondták korának »írástudói«. A társadalmi haladás martýriumának példáit a végtelenségig halmozhatnók.

Azok az emberek, a kik eszmét, társadalmi mozgalmat csupán szubjektív érdekük nézőpontjából tudnak megítélni, igaz, sohasem emelkedhetnek a társadalom jelenségeinek azon szemléletére, a melyet fentebb szükségesnek mondtunk. Az ő fölfogásuknak korrekcióját egyedül az eszme vagy mozgalom sikere tudja előidézni. De miként az egyes embernek értékét is nem külső sikerein mérjük, hanem a belső motívumokon, a melyek gondolkodását és cselekvését irányítják, úgy társadalmi mozgalomnak normális voltát — vagy a mi ezzel egyértelmű: jogsultságát és igazát — csakis a létezését determináló társadalmi motivációk vizsgálója állapíthatja meg.

1.

Arra a kérdésre kell tehát legelőször megfelelnünk: társadalmi mozgalomnak mi az oka?

A társadalom története azt mutatja, hogy az folytonos fejlődési folyamat, a melynek tartalmát és irányát embercsoportok keletkezése, tömörülése, a társadalom egészében való elhelyezkedésük változása képezi. Társadalmi mozgalom — az emberek egy csoportjának törekvése arra, hogy helyzetét a társadalomban és ezzel viszonyát a társadalom egyéb csoportjaihoz megváltoztassa.

Mi indítja az embereket erre a törekvésre?

E kérdésre — nézetem szerint — a társadalomtudományok azon iránya adta meg a legkielégítőbb feleletet, a melyet a *történelmi materializmus* neve alatt ma már minálunk is ismernek és a melynek megalapítói egyúttal a modern szocializmusnak is legnagyobb hatást gyakorolt elméleti és gyakorlati vezetéi: Karl Marx és Friedrich Engels. A történelmi materializmus szerint minden történelmi korszak társadalmi küzdelmeit megszabják azon kor gazdasági viszonyai, vagyis a gazdasági termelés erői és a megosztás közti disszonancia és a törekvés, a gazdaság ezen tényezői közt oly összhangot létesíteni, a mely a magasabb fokú új termelési erők teljes érvényesülését megengedi. A gazdaság emberek viszonya lévén, a gazdaság egymással küzdő tényezőinek: az új és a régi termelési erőknek és a jövedelemmegosztás különböző forrásainak képviselői emberek, illetve emberek csoportjai: osztályok. A termelési erők ellentéte az összes termelési viszonyokkal az osztályok harcában nyilvánul. A társadalmak története osztályharcok története. Birtokos és birtoktalan, úr és rabszolga, jobbágy és földesúr, bérmunkás és tőkés küzdenek egymással, mint a termelés egy-egy módjának és a jövedelem ellentétes forrásainak képviselői. A gazdasági viszonyokól fakadó társadalmi küzdelmek: az osztályharcok szabják meg végeredményben a kornak társadalmi és politikai ideáljait, az erkölcs, a tudomány, a művészet tartalmát és irányát.

kell kimutatnom, hogy a modern szociális mozgalom a gazdasági termelés mai állapotának szükségszerű következménye s hogy a termelés és a jövedelemmegosztás formája a mai gazdasági rendben szükségképen oly irányt ad a modern osztályharcznak, a mely az egyik osztály lelkében a kollektivismus eszméjében csúcsosodik ki.

Azt a gazdasági termelőeszközt, a mely új termelési erő és a mely egyúttal a modern osztályharc két nagy szélső táborát teremtette, egy rövid szóval megnevezhetjük. A neve: *a gép*.

Találóa nevezték el Angliában a XVIII. század második felét az ipari forradalom korszakának. Valóban, bár vér nem folyt ebben a forradalomban, gyökeresebb, mélyebbreható átalakulást az emberiség történelmében alig ismerünk.

Időnk nem engedi, hogy a középkori gazdasági és társadalmi rendet részletesen leírjuk, hogy annak ellentéte a modern gazdasággal és társadalommal teljesen megérthető legyen. Meg kell elégednünk azzal, hogy nagyjából jellemezzük, mint az ipari termelésnek azon korszakát, a melyben a termelő termelési eszközeinek birtokosa, az előállított termék tehát teljesen saját munkájának gyümölcse volt. A termelés egyszerű szerszámokkal folyt, a kézimunka játszotta a főszerepet. Munkamegosztás alig létezett, így a termékben a munkásnak nemcsak saját munkáereje, hanem saját szorgalma, ügyessége, leleményessége, izlése volt megtestesülve. De viszont a termelés mennyiségének határát is megszabta a rendelkezésre álló emberi munkaerők mennyisége.

Miben különbözik a gép a kézműves szerszámától? Abban, hogy egy mechanikai készülék, amelyet csak megfelelően mozgásba kell hozni s szerszámaival ugyanazon műveleteket végzi, a melyeket azelőtt a munkás végzett hasonló szerszámokkal. (Marx.) De míg a kézműben a szerszámok száma kötve van a munkások számához, addig a gépnek a gőzgép oly hajtóerőt szolgáltat, a melynek segítségével egy sor egyforma munkagép ugyanazon helyen, egy időben, egymással és egymás mellett működik.

Ezzel azonban a munkaképességnek csak egyszerű hatványozása következik be. »A hol azonban a munkatárgy a különféle fokozatos folyamatoknak egy összefüggő sorozatán vonul keresztül, a melyeket különféle, de egymást kiegészítő szerszámgépek láncolata végezi, oly megszakítatlan, egymásba kapcsolódó folytonossággal, hogy az emberi kéz majdnem tisz-

tán csak arra a funkcióra szoritkozik, hogy a géprendszertől átvegye a kész terméket — ott a gép munkasokszorozó és emberpótló szerepe nyilvánvalóvá lesz.

De a termelőképességnek óriási fokozása, míg egyrészt emberi munkaerőt szabadít föl, másrészt óriásilag tágitja az emberi munkaerő alkalmazásának tereit. Az egyik iparág átalakulása maga után vonja a másik, a kiegészítő iparág átalakulását. A gépipar behatolása a gazdasági szükségletkielégítés minden ágába a nyersanyagok termelésének sokszoros fokozását teszi szükségessé. Maguk a gépek egy hihetetlenül differenciált és tökéletes új ipárnak adnak létet: az óriási gépiparnak, a mely a szerszámgépek előállításával foglalkozik. A tömeges termelés, a mely nem az egyéni szükségletkielégítést szolgálja, hanem a piacz számára történik, a verseny, a közlekedési és szállító eszközök átalakítását követeli. Utak és csatornák épülnek; a gőzvasut, a gőzhajó, a távíró lép a postakocsi, a vitorláshajó és a futár helyébe.

Nem adhatom itt teljes leírását azoknak az állapotoknak, a melyek a gép nyomában jártak. Bármily csábító, hogy a minden emberi érzést elnyomó nyereségdüh tobzódásának, a rettentő nyomornak, a nők és gyermekek képzeletet felülmuló kizsákmányolásának, a nagyvárosi bünözés és erköcs-telenség kényszerűségének vázolásával hallgatóim érzelmeire hassak — le kell erről mondanom. Elég talán egy közismert regényíró, Dickens, némely regényére utalnom. Azokat a gazdasági és társadalmi okokat kell kimutatnom, a melyek a munkásosztály lelkében szükségképpen a szocializmus vágyát fakasztották. Ezek az okok nem a nyomorból születtek. Magasabb és bonyolultabb fejlődési proccesszus és belátás eredményei.

Maga a nyomor, a gép térfoglalásának legközvetlenebb hatása a munkásosztályra, csak a vak düh és az elkeseredés negatív érzelmeit váltotta ki belőle. Anglia ipari korszakának első története tele van gépeket pusztító éhséglázadások leírásával, a melyek az emberi termelőképesség lehető legmagasabb fokozására törekvő szocializmussal semmi esetre sincsenek összhangban. S a mikor a lázadások sikertelenségét belátta, tompa kétségbeeséssel adta meg magát sorsának s sokáig alig-alig volt megmozdítható. Hasztalan szólították a szocializmus első prófétái: az utópisták, de hasztalan beszéltek ezek a burzsoáziának is a lelkére. Nagyon helyén volt a Carlyle szava: A nagy, néma, mélyen elásott osztály Enkeladosként fekszik, a ki,

ha panaszkodni akar fájdalmairól, földrengést kell, hogy okozzon.

Hogy a szocializmus tömegérzéssé és tömegakarattá váljék, ahhoz nem volt elég nagy emberek intuitív megismerése. Ahhoz az új gazdasági rendnek bizonyos konszolidációja kellett, a mi alatt az emberek pszichéi hozzáalkalmazkodtak az új viszonyokhoz.

A munkást helyzetének változása első sorban azon minőségében érte, a melyet mint termelőeszköz foglalt el a gazdaságban. A kézműves termékét elejétől végig maga csinálta. Tudásának, ügyességének, erejének minden elemét belefektethette, egészet alkotott és a teremtő érzelmeivel szerette művét. Egyéni volt a termelése, az egyéniség érzése és tudata uralkodott lelkében is. A gép mellett dolgozó munkás mindebből semmit sem érezhetett. A míg a termék elkészült, száz gépen és száz kézen ment keresztül. És a kezek játszották a legkisebb szerepet: a munka javarészét a gép végezte. Az a munkás, a ki a csavargyárban az első aczéldarabot dobta az olvasztóba, soha sem látta a kész csavart, és a ki a kész csavart vette át a géptől, egyet sem ismert a munkaprocesszus előző fázisaiból. Ellenben azt érezhette, hogy az ő munkája föltételezve van sok más ember munkájától; hogy egy óriási kooperatív szervezetnek könnyen pótolható tagja, a ki semmit sem tehet a többiek nélkül. Azt is látta, hogy ebben a kooperációban a lényeges szerepet nem az emberi elme, az emberi ügyesség, szorgalom és erő játsza, hanem a holt gép, a melyet akárhová állítanak, zavartalanul működik tovább; az emberek csak a szükséges kapcsolatot létesítsék. *A szocializmus mi más, mint a kooperáció ezen elvének kiterjesztése az egyes gyárról egy város, egy ország gyáira ?*

A kézműves-munkás mellett a műhelyben vele dolgozott a mester is. Ugyanakkor állt a munkába, ugyanakkor hagyta el, egyszerre pihentek, együtt, egy ételt ettek s munkájuk eredményében a különbség csak az volt, hogy a mesternek háza és családja már meg volt, a segédnek meg csak a reménye, ezekre. A gyárban nemcsak a termelő eszközök birtokosának és a munkásnak kölcsönös helyzete a munkában lett egészen más; nemcsak minden közvetlen össze- és együttműködés szűnt meg. A munka eredménye lett szembeszökően más a vállalkozó és a munkás számára. A munkás azt látta, hogy a ki testi munkájával egy szemernyit sem segített a termelésben,

vagyon ura, minden élvezetek élvezője lett; ellenben ő, a ki száz társával kora reggeltől napestig görnyedt unalmas, idegölő, fárasztó munkában, a betevő falatot sem tudja megkeresni. Nincs reménye, hogy tőke hiányában bármikor is kikerüljön a proletárok sorából. S ugyanezt tudja ezer és ezer társáról, a ki körülötte lakik a nyomorult munkásnegyedekben, a melyek mintha vaskorlattal volnának elzárva a gazdagok negyedeitől. *A munka eredményének ilyen ellentéte szükségképp a javak olyan megosztásának vágyát hívja elő, a mely a munkával arányos.* Ez a szocializmus a jövedelem-megosztás terén.

S az elégtelenségnek ez a tömege folyton-folyvást nő. Láthatatlan erő tönkrement kisiparosok, elszegényedett parasztok ezreit hajtotta a városokba. S ugyanaz a láthatatlan erő a valamennyire biztos létet élő gyári munkások ezreit dobta egy-egy válság alkalmával a munkanélküliség karjaiba. Azelőtt az emberek körülbelül tudták, hogy milyen lesz a másnapjuk. A gyáripár a rettenetes bizonytalanság folytonos érzelmével toldotta meg a nyomorban szenvedők nehéz terheit. A mi annak számára, a kinek főszükségei biztosítva vannak, szabadság, — a külső helyzetnek és a munkaalkalomnak folytonos változása a munkás számára szolgátság. *A biztosított megélés a bérmunkás számára a szabadságnak legszebb fogalmazása* : ezt reméli a szocializmustól.

S miért tartsa a gazdasági és társadalmi rendnek ezt a fölforgatását lehetetlennek ? Minden nap új csoda hírével lepte meg az emberiséget. Minden nap új, ezrek és százezrek összes életviszonyait fölforgató találmány születésnapja. A gőzgép, a vasút, a táviró, a gőzhajó megjelenése! Világrengető forradalmak, királyságok összedőlése, új országok keletkezése ! A természettudomány mindennapos meglepetései! Úgy látszik, hogy az emberi termelőképességnek nincs határa! Meginog a vallási hit! Az isteni és emberi rend örökkévalósága szemmel láthatóan nem igaz ! *Semmi sem lehetetlen!*

A gazdasági átalakulástól így előkészített talajba hullottak a szocializmus első tudományos magvetőinek tanításai. A mily bizonyos, hogy egyes lángeszű egyéniségek megismerése nélkül a szocializmus tudatos és rendszeres koncepcziója sohasem jöhetett volna létre, ép oly kétségtelen, hogy ha a tömegek lelkében nincs meg a gazdasági és társadalmi helyzetükből

fakadt lelki készség, szavuk a pusztában kiáltó szóként visszhangtalanul halt volna el.

Átlépjük azt az ötvenkét évet, a mely a modern szocializmus első tudatos föllépésétől — a Babeuf-féle összeesküvéstől — Owen, Saint-Simon, Fourier, Weitling korszakán át a *Kommunista Kiáltvány* megjelenéséig eltelt, melyben a tudományos szocializmus első nagyhatású proklamációját üdvözölhetjük.

Miért nevezzük a Marx és Engels szocializmusát tudományosnak? Miért nem a Saint-Simon-ét, a Fourier-jét? Hisz ők maguk számtalan helyen utalnak a kapcsolatokra, a melyek a marxizmust az utópikus szocializmushoz — s különösen Saint-Simonhoz — fűzik.

Azért, mert ők kísérelték meg először, tudományosan exakt módon, a modern szociális mozgalmat az általános társadalmi törvényszerűség egészébe beilleszteni. Azt mondhatjuk, hogy bár Saint-Simon és Comte a szociológia megalapítói, Marx és Engels voltak az elsők, a kik a szociológiának oly kutatási alapot adtak, a mely nemcsak, hogy ma is él még, hanem tulajdonképpen csak most kezd a társadalom tudományában őt megillető helyet elfoglalni. A történelmi materializmus tanát értjük.

Tudományosnak mondjuk azért is, mert ők ismerték föl és ők állapították meg, hogy a szocializmus is, mint minden társadalmi jelenség, az egyéni akaratokon fölüllálló, természeti törvények módjára ható társadalmi törvények uralma alatt áll. hegy tehát megsemmisítéséről, ha létezésének szükségszerűsége a társadalomtudományi okozatiság szabályai szerint egyszer megállapított, épp oly kevésbé lehet komolyan beszólni, mint a hogy lehetetlen a nehézség törvényét a legszebb szavakkal is eldisputálni.

E fölolvadás nem akar a marxizmus apológiája lenni. Én azon nézetem vagyok, hogy a marxizmusnak úgy számos elméleti tételét, mint sok gyakorlati alkalmazását a tudomány és az élet megdöntötte. De éppen ezen Társaságban, a mely minden társadalmi jelenséget — s így a szocializmust is — a társadalmi törvényszerűség nézőpontjából vizsgál, lehetetlen mellőzni a szocializmus azon koncepczióját, a mely ugyanazon elvből indul ki. Annál kevésbé, mert nézetem szerint a marxizmusnak nemcsak tévedései vannak — s sokan szeretik csak ezt látni — hanem számos, a tudomány tárházába is átment tétellel kapcsolja a szocializmust a szociológiához. Azonban itten ezekről

is csak annyiban lesz szó, a mennyiben különösen is a modern szocializmusnak alapvető tételei.

A modern szocializmus két lényeges pontban különbözik régi szocializmustól. Az egyik az, hogy át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy az ipari fejlődést immanens erők hajtják oly irányba, hogy elkerülhetetlenül megteremti a szocialista termelés gazdasági föltételeit; a másik az a meggyőződés, hogy munkásosztály fölszabadítása csak magának a munkásosztálynak műve lehet. Az első az üzemek koncentrációjának a tana; a másik az osztályharczé.

»A pusztuló középosztály!» »A kisipar megmentése!» Nincs publicisztikánknak gyakrabban hangoztatott jelszava, mint ez. Annyira elfogta az emberek lelkét, hogy nem is akarom tudatlanságnak minősíteni, annyira öntudatlan reflexsé lett, hogy egyszerre, ugyanazon sorban követelnek nagyipar-fejlesztést és a kisipar megmentését. Már az előző fejtegetésekből következik és a kapitalisztikus termelés lényegének megismerése csak megerősíti, hogy a kettő összeférhetlen.

Csak egy pillantást kell, hogy vessünk a kisiparos és a nagyiparos üzemére. Amott kis tőke, a mely túlnyomó részben egy napról a másikra forgó tőke, kevés nyersanyag beszerzésére és a munkabérek fizetésére; itt költséges berendezésekbe, gépekbe fektetett nagy állótőke. Amott néhány emberre korlátolt munkamegosztás; itt a gépek és a munkások százai közt megoszló, a specializálásban rejtlő legapróbb előnyt is kihasználó kooperáció. A kisipar rendelésre, a közvetlen fogyasztásra termel; a nagyipar raktárra termel, minélfogva kihasználhatja a legelőnyösebb értékesítés alkalmait. Amaz a nyersanyag beszerzésében a kislefogyasztó szerepét játsza; a nagyüzem nagyban s így olcsóbban vásárol.

A nagyüzem fölénye oly szembeszökő, hogy talán nincs szükségünk hosszú számsorokra annak bizonyítására, hogy nemcsak új, a gépmunkára fölépült termelési ágakban teszi lehetővé a kisüzemek versenyét, hanem behatol a régi termelési ágakba is, és mind hevesebben szorongatja a kisüzemet bennük. Ez a folyamat folytonos fokozás. Általában a nagyobb tőkeerő és a nagyobb üzem termelékenyebb, versenyképesebb mint a kisebb: következképp nemcsak a kisüzemet teszi tönkre, hanem folyton magasabb és magasabb fokon a nagyobb a kisebbet. Az ipar fejlődése a legnagyobb tőkék és a legnagyobb üzemek diadalát jelenti.

Ezt a folyamatot a kapitalista termelés egyéb bajai még jobban siettetik. A nem a fogyasztás számára termelés, a túltengő verseny időnkint az áru piacnak túlhalmozódását idézi elő. Ez az, a mit túltermelésnek, termelési válságnak neveznek. »A forgalom megakad, a piacok túl vannak tömve, a termékek tömegesen hevernek s senkinek sem kellenek, a készpénz láthatatlanná lesz, a hitel kiapad, a gyárak tétlenül állnak, a munkástömegek élelmiszerek nélkül szűkölködnek, mert túlsok élelmiszert termeltek, bukás bukást követ, árverés árverést. Évekig tart a torlódás, tömegesen pusztítanak és tékoznak el termelőerőket és termékeket, a míg a többé-kevésbé elértéktelenedett árutömegek lefolynak, a míg termelés és forgalom lassacskán ismét megindul. Lassan-lassan a menet gyorsul, trapba, majd galopba esik, végül tökéletes ipari, kereskedelmi, hitel- és spekulatív steeple phase féktelen karriéréjéig fokozódik, hogy végül a legnyakatoróbb ugrások után ismét megfenekeljen — a krach árkában. És így tovább folytonosan.«

Ha a periodikus túltermelési válságok ezen Engels-féle eleven rajza talán kissé túleleven is, az bizonyos, hogy a krízisek viharát is a nagyobb tőkeerővel bíró vállalatok állják könnyebben. Minden válság a kisebb üzemek tömeges halálát jelenti; s a válság után meginduló ipari produkciót az üzemek nagyságának magasabb foka jellemzi.

A nagyüzem technikai fölénye és a kapitalista termelés fejtelensége (anarchiája) így vezet elháríthatlanul a tőkék és az üzemek folyton fokozódó koncentrációja felé. A fejlődés eszményi végső foka az, hogy néhány óriási üzem uralkodik egy-egy iparág, egy-egy ország egész termelésén.

A szocializmus szempontjából ezen fejlődésnek lényeges pontja az, hogy a kapitalista nagyüzemben ime folyton magasabb és szélesebb fokon látjuk a termelésnek azon formáját, a melyen a szocializmus is alapul: *a társadalmi termelést*.

De míg a középkori iparos termelése valóban egyéni termelés, a termék egyéni termelőeszközökkel végzett saját munkának volt gyümölcse, addig a kapitalista, a ki koncentrálja a termelőeszközöket gyárakban és valóságos társadalmi termelőeszközökké változtatja, e társadalmi termelés termékeivel mégis úgy bánik, mintha ezek is saját egyéni munkájának volnának gyümölcsei és nem *idegen munka* termékei. Ebből az ellentmondásból: a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás ellentétéből fakad a proletárság és a burzsoázia ellentéte.

A szocializmus nem egyéb, mint a termelés társadalmi formája és a megosztás egyéni formája közti ellentét megoldása.

* * *

Az ipari fejlődés lényegében passzív folyamat, a mely az emberek tudatos közreműködése nélkül is lefolyik. Az a prozesszus, a mely a termelés és a megosztás közötti ellentétet fogja megoldani, aktív: emberek céltudatos akarása és cselekvése. A proletár osztályharcnak lesz ez az eredménye.

Az osztályharc! Ez az a szó, a mely szentimentális lelkekben a legnagyobb izgalmat okozza. Ez zúdította a modern munkásmozgalomra a » hazafias « haragnak és megvetésnek, az » emberbaráti « panasznak és sajnálkozásnak legtöbb kitörését. Az osztályharc az ő szemükben rosszabb a háborúnál, megvetendőbb a hazaárulásnál! Az osztályharc nem a spontán kitört és gyorsan lezajló polgárháború, hanem tudatos gondossággal szított, állandósított testvérharc. Némely ellenségei mindent megbocsátának a marxizmusnak, csak az osztályharc tételét soha. Nem veszik észre, hogy már a burzsoázia történetírói — Mignet, Guizot, Thierry, Niebuhr — látták, hogy az egész francia forradalom nem volt egyéb, mint fináléja egy osztály — a polgárság — törekvésének, hogy a társadalmi rendet a maga érdekének megfelelően átalakítsa. Ez pedig az osztályharc. Ugyanezt látta — Marx és Engels nélkül — Lorenz v. Stein és minálunk Grünwald Béla és Concha. A mi Marxnak és Engelsnek tudományos érdemét e kérdés körül megállapítja, az az osztályharcnak, mint a társadalmi fejlődés szubjektív mozgató erejének felismerése. De nem ők » találták ki« — mint némelyek hinni szeretik — és éppen az osztályharcnak marxista koncepcziójához lehet legkevésbé fűzni az erőszaknak és a testvérharcnak rémképeit.

A társadalomtudomány szempontjából az fontos, hogy a a mit a történetírók csak mint magában álló phaenomént állapítottak meg — Marx és Engels az osztályharc jelenségét szervesen beillesztették a társadalmi fejlődés mechanikájába. A szocializmus szempontjából még fontosabb, hogy ezzel szilárd alapot adtak a modern szociális mozgalomnak. A szocializmus illetén összekapcsolásában a tudományalátom én a marxizmus legnagyobb és legmaradandóbb, a szocializmus számára legtermékenyebb vívmányát.

Kiindulva abból a tételből, hogy a termelési és megosztási procezzusban elfoglalt helyzetük szabja meg az emberek csoportjainak — az osztályoknak — viszonyát egymáshoz, a történelem tényei alapján bizonyítja, hogy a társadalmi rend változása mindenkor nem a társadalom összes tagjainak békés meg egyezésével történt, hanem az uralkodó és az alávetett osztályok harcából jött létre. A történelem nem ismer példát arra, hogy egy osztály önként lemondott volna a gazdasági és társadalmi rendben elfoglalt kiváltságos helyzetéről. Mindenkor csak az alávetett osztály békés vagy erőszakos kényszere előtt hajolt meg, így a munkásosztály is, mely a tőke magántulajdonán alapuló mai társadalmi rendet a tőke köztulajdonán alapuló szabad kooperációs szociálista társadalmi renddel akarja helyettesíteni, nem várhatja ezen átalakítás eszközlését az uralkodó osztályoktól, hanem csak saját magától, saját erő-kifejtésétől, saját cselekvésétől. A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak műve lehet.

E tétel igazságát nem az osztályharc elve alapján álló munkáspártok gyakorlati sikerei állapítják meg. Lehet, hogy ma »többrevitték« — hogy úgy mondjam — azok a munkáspártok, a melyek nem ragaszkodnak a legszigorúbban az osztályharc elvéhez. Magasabb talán a munkabérük és rövidebb a munkaidejük és talán közvetlenebb befolyást gyakorolnak a törvényhozásra és a kormányzásra, mint az osztályharcot szigorúan értelmező társaik. Én azonban azt hiszem, hogy ez optikai csalódás; hogy a szocializmustól ők távolabb vannak, mint a makacs negativisták. És pedig azért, mert rajtuk az osztályharc gyakorlata nem érvényesítette azt a nevelő befolyást, a miben én az osztályharc elvének legmélyebb érdemét látom.

Jól tudjuk, t. Társaság, hogy semmiféle társadalmat hosszabbban csupán a külső kényszer erejével fentartani nem lehet. Ahhoz, hogy bármely társadalmi rend fennállhasson, kell, hogy az emberek lelkiileg hozzáalkalmazkodjanak a társadalom külső szükségleteihez, kell, hogy maguk akarják azt, a mi a társadalomnak célja s hogy úgy akarják azt megvalósítani, a mint azt a társadalom külső, gazdasági erői kívánják. Csakis az esetben érzik magukat az emberek szabadnak. A szabadság érzése nélkül pedig a társadalom fenn nem állhat.

A társadalmak történetének legsúlyosabb konfliktusai éppen azok, a mikor a társadalom egy osztályának szabadságképzete összeütközésbe jön egy másik osztály szabadságképzetével.

A gazdasági és társadalmi összeműködés ma fennálló rendjét liberálisnak nevezik — szabadnak — s az tényleg a szabad verseny elvén alapszik. De ez a szabadság a munkásosztály számára a nyomort és a lét bizonytalanságát jelenti, tehát tényleg a szolgaságot.

A szociálista társadalom gazdasági összeműködésének rendje külsőleg az egyes egyének alávetése a köz akaratának, - a melyben az individuális akaratok praeponderans érvényesülése ki van zárva. Az uralkodó társadalom felfogása szerint ez a szolgaságnak legtűrhetlenebb formája.

A mily kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődés kéréletlenül szükségessé teszi majd a szociálista társadalmi rendre való átmenetet, épp annyira bizonyosnak látszik, hogy minél jobban van a munkásosztály elfogulva az uralkodó osztályok gondolkodásától, minél erősebb benne azoknak felfogása jóról és rosszról, szabadról és tilosról, hasznosról és károsról, vagyis erkölcsi, jogi, tudományos ideológiája minél közelebb áll az uralkodó osztály ideológiájához, — annál nehezebb lesz az átmenet, és annál több gyermekbetegséget kell majd az új társadalmi rendnek elszenvednie.

Ebből az következik, hogy a munkásosztálynak idejekorán kell lelkileg hozzáalkalmazkodnia a jövő rendhez. Hogy annak gazdasági rendjét ne kényszernek érezze, hanem az új összeműködést szabad akaratú cselekvésnek tudja, — ahhoz az kell, hogy lelke lehetőleg már most megteljen azokkal a képzetekkel, érzésekkel, azzal az öntudattal, a melyet teljesen ugyan csak a szociálista társadalom fog kifejleszteni, de a melyre való készség ha nem lesz meg benne, az átmenet csakugyan rendkívül nehéz lesz és talán súlyosabb küzdelmeket követelne majd maga a munkásosztály egy része, mint az uralkodó osztályok ellenében.

Ezek az érzések, t. Társaság, ez az öntudat mi egyébből áll mint a társadalmi szolidaritás érzéséből és tudatából, abból a meggyőződésből, hogy egész életünk születésünktől kezdve halálunkig minden nyilvánulásában a legszorosabban föltételezve van a többi emberek életétől, azok minden cselekvésétől; hogy ennek folytán boldog és tökéletes élet nem várható mástól, mint a társadalom mindenkori czélszerű rendje megállapította összeműködés önkéntes létesítésétől; hogy minden összeműködés bizonyos lemondást, önfeláldozást, a társadalom általános szükségletei alá magát rendelést követel. A társadalmi

szolidaritás ezen elvéből kifolyólag a szoczialista legnagyobb erénye: minden tehetségének legmagasabb kifejtése — de egyúttal az önfegyelmzésnek is legmagasabb tökélyesítése lesz.

Nos, t. Társaság, az osztályharcz elve megköveteli már ma, hogy a munkásosztály minden egyes tagja már ma egy nagyobb emberegész — az osztály — szolidaritását ismerje el; megköveteli már ma, hogy ne vívjon egyénekenként vad élethalálharczot osztályosai ellen, hanem rendelje alá egyéni érdekét az osztály érdekének, áldozza fel esetleges egyéni chance-ait és küzdjön a társak közös előnyeiért; az osztályharcz a szabad versenyen, az *a ki bírja marja* elvén alapuló társadalomban az önfegyelmzés legnagyobb erényét már ma napról-napról folyó munkával beidegzi a munkásság minden osztálytudatos tagjának lelkébe. Az osztályharcz — minden formájában — a szoczialista öntudat leghatalmasabb nevelő iskolája.

Azt állítani ezzel szemben, hogy a munkásosztály — és mi mindnyájan — ugyanezt a nevelő iskolát végigjárhatjuk az egész mai társadalom szolgálatára való tudatos munka végzésével, ez, t. Társaság, nézetem szerint legjobb esetben naiv álmodozás. Az ellentétes osztályokra tagolt társadalomban olyan elenyészően kevés az egész társadalom közös és általános érdeke, a társadalmi élet bármely terén működő »idealista« annyiszor ütközik össze a különböző, de nagyon is reális társadalmi érdekekkel, hogy (főltéve azt a lélektani képtelenséget, hogy egyáltalán tudnánk az összes osztályok érdekein felülálló és azokat egyesítő társadalmi összideált, nem megkonczipiálni — mert ez *talán* lehetséges — hanem a tömegek közé is bevinni), a tények ereje kétségtelenül oly kegyetlenül megtépázná ideális harczosunkat, hogy egyszersmindenkorra kialudnék benne — nem az osztálytudatos szocziális munkára való vágya, hanem, egyáltalán *mindennemű* társadalmi munkára való készség. A legmélyebb szocziális katzenjammereket, a tökéletes passzivitás dekadens kultuszát a *harmonie-apostel*-eknél észlelhetjük.

És még egy szempontból rendkívül jelentős az osztályharcz nevelő hatása. Ha a lehetőségig kifejleszti a munkásosztályban már ma a szoczialista legjobb tulajdonságait, másrészt beleneveli az individualizmusnak azt a legértékesebb elemét, a melyet — egy ismert fogalom mintájára — *self-making*nek szeretnék nevezni. Az, hogy az osztálytudatos proletárság — tekintsenek el itten eszükbe ötlő példáktól, a melyek éppen az osztályharcz elvének sértései — nem appellál az uralkodó

osztályok jószívére, nem az államhatalom engedékenységére, hanem ellenkezőleg bizalmatlansággal fogad mindent, a mit önként adnak és a társadalmi bajok legkisebb és legnagyobb hiteseit, az u. n. reformokat, csak akkor fogadja el, ha meg van győződve róla, hogy mindez szervezettsége, fegyelmezettsége, elszántsága erejével kikényszerített engedmény — az osztálytudatos proletárságnak ez a taktikája az emberi tökéletesség legnemesebb forrásainak: az önerőbe vetett hitnek, a saját munkája értéke tudatának, az öntevékenységnek fénysugarát lopja be az osztálytudatos proletárság szívébe. Egész embereket pedig csak úgy kapunk, ha munkájuk testük és lelkük legnemesebb tehetségeivel és vágyaival összhangban van. Ezt eredményezi a munkásosztályra az osztályharcz elve. És ha a liberalizmus csakugyan önmagáért szereti az individualizmust, szereti, mert egész embereket, egyéniségeket jelent, akkor neki kell az osztályharcz elvét a legmelegebben propagálnia.

II.

Az eddigiekben annak a bizonyítására törekedtem, hogy a szocializmusra való törekvés, mint minden szociális mozgalom, a gazdasági fejlődés által föltételezett társadalmi szükségyszerűség és hogy szükségképen az osztályharcz formájában folyik. Ezzel tulajdonképpen föladatomat be is fejeztem volna. Ha azonban remélhetem, hogy figyelmekkel rövid időre még megajándékoznak, engedjék egész vázlatosan kifejtennem, mily konkrét eszközökkel igyekeznek a modern szocializmus céljai elérésére.

Egy objektív és egy szubjektív tényezőt jelöltünk meg, mint olyat, a mely szükségszerűen a szocializmus irányába tereli a társadalmi fejlődést. Az egyik az ipari koncentráció, a másik az osztályharcz. Mi állapítja meg ezen jelenségek irányában a szociálista pártok magatartását?

Ha a termelésnek a kapitalista társadalomban mindinkább társadalmivá válása a szocializmus számára gazdasági és lélektani előfeltétel, szociálista pártoknak természetserűleg azt kell kívánniok, hogy a nagyipari fejlődés minél gyorsabb tempóban haladjon előre. Valóban a szocializmus ma mindenütt emanczipálta magát az alól a szentimentalizmus alól, a mely szemet hunyva a gazdasági fejlődés szükségyszerűsége előtt, a kis önálló gazdasági existenciák védelmét követeli. A szociálista pártok

ellenkezőleg nyíltan azt hangoztatják, hogy kívánatos a kisipar, a kiskereskedelem fölszívása a nagyüzem által, mert ezzel lényegesen közeledünk a szocializmus felé. A szocialista pártok ez okból rokonszenvvel kísérik minden oly gazdasági jelenséget, a mely az ipari koncentráció irányába tereli a fejlődést. A trustök és kartellek alakulását is csak abból a szempontból kísérik aggódó figyelemmel, hogy nem jelentik-e a fogyasztó munkástömegeknek új megterhelését és nem lesznek-e a munkásosztály szervezkedésének és osztályharcának erősebb ellenfelei, mint elődjeik, az egyes különálló nagyvállalkozók. Mindazonáltal a szocialista pártok magatartása a nagyipari fejlődés előmozdítása irányában inkább passzív, mert a mesterséges fejlesztés — a mit különösen szubvenciókkal és védővámokkal igyekeznek elérni — gyakran nem a nagyiparnak, hanem a nagyiparosok egyes csoportjainak kiváltságolása a köz terhére. Ez a nézőpont állapítja meg nagyobbára a szocialista pártok kereskedelmi-, vám- és adópolitikáját.

Sokkal fontosabb ennél a szocialista pártok azon tevékenysége, a melylyel az osztályharc kereteit töltik ki. Mert az osztályharc maga csak külső forma, a melynek tartalmat az osztályt alkotó emberek tudatos cselekvése ad. Ugyis mint a társadalom objektív elemeit a szocializmus céljai érdekében átalakító tevékenység, úgyis mint a lelki alkalmazkodás eszköze az osztályharc a modern szocialista mozgalomnak sarkköve.

A köztudat, de még számos szocialdemokrata, is a modern szocialista mozgalom gyakorlati törekvéseinek nagyobbára két elemét szokta kidomborítani. Ez egyrészt a munkásosztály harcza a politikai hatalom megszerzéseért, vagy ismertebb szólammal: a proletárság politikai diktatúrájáért; másrészt a törvényhozás befolyásolásával az u. n. munkásvédelem kezdeményezése és fejlesztése, vagyis a szocialreform.

Azt hiszem, hogy a proletár osztályharc konkrét tartalmának ezen koncepcziója a munkásmozgalomnak csakis azon korai fokán volt kielégítő, a mikor a proletárság kisebb száma, szervezetlensége, de különösen némely gazdasági alakulatok kezdetlegessége folytán nagyobb és szélesebbkörű célok kitűzése nem volt ajánlatos, mert hiányzott azok megközelítésére nemcsak az erő, hanem nem voltak meg azok belátásának gazdasági előfeltételei sem.

Úgy látszik ugyanis újabban, hogy Marxnak egy igen jelentős mondása szélesebbkörű alkalmazást követel, mint azt

röviddel ezelőtt is a szociálisták hitték. Azt mondja Marx egy helyen, hogy »új magasabb termelési viszonyok sohasem lépnek hamarabb a régiek helyére, mielőtt materiális létfeltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem költettek«. Ezen a marxizmus azt értette, hogy a szocializmus meg nem valósítható mindaddig, a míg az ipari koncentráció el nem érte a legmagasabb fokot, a melyet a kapitalista társadalomban egyáltalán elérhet. Mint gazdasági tényezőtől, tisztán az ipari koncentrációtól tette tehát függővé a szocializmust.

Említettük már, hogy az ipari fejlődés nagyrészt passzív folyamat s így a lelki alkalmazkodásnak is csak negatív tényezője. Pozitív tényezőül magát az osztályharcot jelöltük meg. Úgy látszik már most, hogy az osztályharcnak nemcsak az ipari koncentrációban és a szellemi és a politikai téren kínálkoznak hathatós fegyverei, hanem még inkább és sokkal erősebbek a gazdasági téren.

A mit némely marxisták röviddel ezelőtt félvállról néztek le: a munkásság gazdasági szervezetei (szakegyletei) hatalmas fegyver lettek olyan előnyök kiküzdésére, a melyeket ugyanazon marxisták szintén még röviddel ezelőtt a pusztá politikai harcuzal véltek elérhetőeknek. Rövidebb munkaidő, magasabb bér, egyezmények egyéb munkafeltételekről, munkanélküliek biztosítása, sőt maga a munkásság egyesülési szabadsága ujabban mindgyakrabban lesznek a gazdaságilag szervezett munkásság elszánt akcióinak gyümölcse, mint a politikai harca és a törvényhozás terméke és sokkal gyakrabban felel most meg egy-egy új törvényhozási aktus az osztályharc elv azon eszményének, hogy tényleg a szervezett munkásság valóságos erejének egyen eredménye, így a gazdasági küzdelem azon nevelő hatása mellett, hogy az egy szakmához tartozók lelkében közös érzelmi gondolati utakat váj ki, egyúttal az öntevékenységnek a szocializmusra előkészítő kitűnő iskolája.

Azon szempontból azonban, hogy a jövő termelési viszonyok materialis létfeltételeinek még a mai társadalom kebelében ki kell alakulniok — másik, sokkal nagyobb fontosságú jelenség a munkásságnak belépése a modern gazdaság szervezetébe önálló, vagyis a magántőkétől független termelési és fogyasztási alakításokkal. Ezek az önálló gazdasági alkotások a szövetkezetek.

Mind többen hiszik, hogy a szövetkezetekben megtalálta az osztálytudatos proletárság a termelésnek azon formáját, a mely egyesíti a termelésnek társadalmi jellegét az elsajátításnak

társadalmi voltával, vagyis megoldása annak a konfliktusnak, a mely a modern nagyipari termelésben a termelés és a megosztás módja között fennáll és a burzsoázia és a proletárság osztályharczának szülőoka. Ha ez valóban bizonyul, ha csakugyan sikerül a fogyasztási szövetkezeteken mint alapon továbbépíteni a termelő szövetkezeteknek az ipari és a mezőgazdasági termelés minden ágába behatoló hálózatát és ha ezek a szövetkezetek nem fajulnak el — a környező és profitért versenyző kapitalista termelő centrumok korrumpáló befolyása alatt — ugyancsak nyereséget hajhászó puszta szatócsboltokká és részvénytársaságokká, akkor az osztályharcz eszközei a szövetkezetekben hatalmas társal gyarapodtak. Annál inkább, mert úgy látszik, hogy a mezőgazdasági üzem nem fejlődik párhuzamosan az iparival a koncentráció felé s így ott a szövetkezeti kooperáció van hivatva egyedül a szocializmus gazdasági előkészítőjéül szolgálni, így tehát a szövetkezetek jelentő sége úgy a végleges átalakulás gazdasági előfeltételei, mint a lelki alkalmazkodás szempontjából a lehető legnagyobb.

És mellettük érvényben maradnak természetesen a harcznak mindazon eszközei, a melyeket a munkásosztály sikerrel alkalmazhat. Legelső sorban a szellemi harc eszközei. A modern tudománynak bevitele a nép legszélesebb rétegeibe és lehető mélyítése, a szocialista eszmék, a szocialista ideál szüntelen propagálása a munkásság osztályharczának ma is és a jövőben is legnemesebb fegyverei. Mellettük a proletárság folytonos, politikai nevelése, a közügyek ismeretének folytonos terjesztése, hogy ezúton a legfejlettebb önkormányzatra képesítsék, mindez az osztályharcznak mellőzhetlen eleme. És ha mindezzel: a fölvilágosítással, a népoktatás emelésével, a politikai demokrácia kiépítésével a modern szocializmus azt *cselekszi* tényleg, a mi a liberalizmusnak *volna* föladata, akkor, t. Társaság, szabad talán remélnünk, hogy a mi a liberalizmus kezében a boldogság forrása *volna*, a szocializmus égisze alatt sem lesz »a demagógoknak« és »a nagy tömegek zsarnokságának« támasza. Mert mindez nemcsak külső eszköz a szocializmus megvalósításához, hanem — és talán nem utoljára — *embernevelés*.

III.

A szocializmus harci eszközeinek ezen igen hézagos vázlatát logikusan a szocialista társadalom megvalósítása végső fázisának és magának a szocialista társadalomnak leírása kellene,

hogy kövesse. Megvallom, hogy a szocializmusnak ez a legnehezebb kérdése. Nem mintha erről többé-kevésbé kialakult képzetei minden szociálistának nem volnának. De a modern szociálista annyira át van hatva a társadalmi törvényszerűség azon fölfogásától, hogy a társadalom politikai és jogi viszonyait a gazdasági struktúra determinálja, hogy nem igényel tudományos szabatossgot oly eljárási szabályok és oly társadalomleírások számára, a melyeknek valóságos képét csak egy jövő gazdasági fejlődés fogja megszabni. Egész előadásomban arra törekedtem, hogy olyan részekből építsem föl a modern szociális mozgalom és szocializmus épületét, a melyeknek szigorúan tudományos alapozottságáról meg vagyok győződve. A gazdasági fejlődés napi tendenciáit megállapíthatjuk és ennek alapján azon lelki motivációkat is, a melyek a szocializmusra való törekvésre indítják a munkásosztályt. De hogy a fejlődésnek mely fokán fog ez a törekvés a döntő cselekvésbe átcsapni és milyen formában, az szigorú tudományossággal meg nem állapítható nem csak azért, mert emberekkel van dolgunk és a lelki élet törvényeit még nem ismerjük eléggé, hanem azért is, mert mindez lényegesen függ az uralkodó osztályok magatartásától. Hogy pedig ez milyen lesz, arra nem én, hanem a liberalizmus és a keresztény-szocializmus igen tisztelt képviselői vannak hivatva felelni. Én csak annyit mondhatok, hogy a modern szocializmus őszintén törekszik arra, hogy az átalakulás békés legyen; de nem retten vissza az erőszaktól sem, vagyis a forradalomtól ha az uralkodó osztályok rákényszerítik.

Annál kevésbé szólhatok a szociálista társadalom berendezéséről. Bármily csábító a szociálista társadalomnak képét kifesteni, a Morusokat, a Fourier-eket és a Bellamy-kat erre a térre nem követhetjük. De erre nincs is szükség. Minden tudományosan gondolkodó szociálista át van hatva attól a meggyőződéstől hogy tudományosan megállapított társadalmi fejlődési irányzatok nem vesznek el, hanem logikusan továbbfejlődnek. Lehet, hogy az emberek — a társadalmi fejlődés hordozói — makacsul behunyják szemüket a fejlődés szükségletei előtt, azt elő nem mozdítják, sőt egyenesen ellene szegülnek, erőszakkal föltartóztatják. Az ilyen társadalomban két eset lehetséges: a gazdasági fejlődés vagy mégis utat tör magának — de óriási erőpazarlás árán, vagy pedig a társadalom fejlődése megakad, stagnál, végre teljesen elpusztul. Mindkettőre a világtörténet nyújt elég példát.

A normális eset azonban az, hogy a gazdasági termelésnek föltörékvő új erői annyira rabul ejtik az azokat képviselő osztály és idővel a társadalom legnagyobb részének lelkeit, hogy a társadalmi átalakulást az új gazdasági viszonyok fejlődésének irányában hajtják végre. És az egész társadalmi struktúrában egyaránt érvényesülnek az új gazdasági rend determináló befolyásai, és e fölépítmény : az állam, a jog, az erkölcs, a tudomány eddigi fejlődési irányainak logikus továbbképződései.

A szocziálista társadalom ilyképp szintén nem lehet majd más, mint befejező stádiuma azoknak a fejlődési irányzatoknak, a melyeket a mai társadalomban megállapítottunk. Logikus és harmonikus kiépítése azoknak az objektív és szubjektív erőknek, a melyeknek kialakulását már a mai társadalomban észlelhetjük.

A mily bizonyos, hogy a gazdasági fejlődés mai iránya a kooperációnak mind szélesebb körű kiterjesztése felé halad — úgy a kapitalisztikus gyárban mint az önkéntes összeműködésre alapított szövetkezetekben — épp oly bizonyos, hogy a szocziálista társadalom gazdasági rendje a társadalmi termelésnek ugyanezen elvén épül majd föl, de ledöntésével azon leglényegesebb korlátnak, a mely a gazdasági erők ezen új rendjének teljes kifejtését a mai társadalomban akadályozza. Ez az akadály pedig nem más, mint a magántulajdon intézménye. Az a körülmény, hogy a termelő erők egyeseknek kezében vannak, nemcsak a szabad versenynek, ezzel a tervtelen és így pazarló termelésnek és megoszlásnak, a gazdaságpusztító válságoknak szülőoka, nemcsak az egyes vállalkozó nyereségszámításainak rendeli alá a termelő erők teljes kiterjesztését, hanem a gazdasági kooperációnak azon legerősebb hajtóerejét köti alá, a mely az összeműködés önkéntességében, szabadságában van, mert a kooperatív munka termékének csak igen kis része lesz a kooperáló társak élvezetének tárgyává, így csak kényszerrel: a nyomor fenyegető veszedelmének és az állam erejének kényszerével állhat fenn.

A szocializmus a termelés társadalmi jellegének és az elsajátítás egyéni formájának ezt az ellentétét meg fogja oldani. A szocziálista társadalom a termelő erőket az összesség közös tulajdonává teszi majd, a termelés eredményében pedig munkájuk és szükségleteik arányában részesíti a társadalom összes tagjait, a kik a nekik jutott élvezeti javakkal tetszésük szerint rendelkezhetnek. Így a szocziálista gazdasági rend a termelés

és a megosztás teljes harmóniájával — a melyet létesíteni fog — végét veti a termelés és a megosztás disszonanciájából fakadó osztályellentéteknek és osztályharcoknak és összhangzatos és önkéntes társadalmi együttlét formáiba vezeti az emberiséget.

Hogy ez a társadalmi forma milyen lesz, vagyis milyen politikai és jogi szervezet épül majd föl a termelő erők kollektív tulajdonán, arra nézve szintén csak azt a meggyőződést vallhatjuk hogy az már ma is fölismerhető fejlődési tendenciák következetes továbbépítése lesz.

Teljes tévedés tehát azt állítani, hogy a szocializmus politikai és jogi téren a legdurvább cenzuralizmusnak és többségi zsarnokságnak lesz megvalósítása. A kik ezt állítják, nem számolnak két tényezővel. Nevezetesen azzal, hogy az állam jellege teljesen megváltozik és hogy maguknak az embereknek belátása a társadalmi szükségességekről egészen más lesz.

Maga az állam ma első sorban uralmi szervezet. Az osztályokra tagolt társadalomban az uralkodó osztály vagy osztályok leghatalmasabb eszköze uralkodó helyzetük megtartására és erősítésére. Mindenképpen egy kisebbség kényszereszköze a nagy többséggel szemben, a mely e kisebbség érdekében hatalmának legtágabb kiterjesztésére hajlandó.

A szociálista társadalomban, melyben nem lesznek osztályok, az államnak legelőbb ezen hatalmi jellege enyészik el, hogy helyet adjon egy tisztán közigazgatási szervezetnek.

De ezen centrális igazgatási szervezet is legtöbb funkcióját lassanként át fogja adni a társadalom kisebb, helyi csoportjai kisebb szervezeteinek.

Nemcsak a gazdasági termelés terén. A szövetkezeti termelésnek terjedése a kisebb embercsoportok önkéntes összeműködését a termelés általánosan elfogadott formájává fogja tenni és az a centrális szerv nem lesz egyéb nagy statisztikai hivatalnál, mely folytonosan megállapítja a társadalom termelési szükségleteit és elosztja a munkát a számtalan kis termelő gócz közt el — és nagy *clearing-house*-nál, mely a termelt javakat elosztja a termelők és fogyasztók kisebb csoportjai közt.

Lehetetlen, hogy a közigazgatás szervezete a termelés és megosztás szervezetéhez ne alkalmazkodjék. Még akkor is, ha a közigazgatási dezentralizációnak, az önkormányzati elv folytonos kiterjesztésének folyamatát már a mai társadalomban nem látnók. De már ma észlelhetjük Nyugateurópában mindenfelé azt a határozott fejlődési irányt, a mely a községi és megyei

önkormányzat terének és tárgyainak folytonos kibővítésével a társadalom minden egyes tagját a társadalom szükségleteinek ismeretére és önkéntes végrehajtására neveli.

A gazdasági és az igazgatási önkormányzat ezen önkéntes szervezetének folytonos fejlődése az államot előreláthatólag lassankint egészen megszünteti, hogy helyet adjon a szabad kommunitások szabad federációjának, az egész társadalom közös gazdasági igazgatási érdekei központi orgánumának.

Azt fogják erre mondani: hisz ez az anarchizmus. Valóban nem sokkal más. De míg az anarchizmus ezen célzott úgy véli elérhetőnek, hogy az állam egyszeribe eltöröltessék, addig a szocializmus azt tartja, hogy ezeréves társadalmi alakulatokat pusztá akarattal máról-holnapra eldekretálni nem lehet. Mint minden társadalmi változás, ez is csak megfelelő gazdasági és szellemi alkalmazkodásnak lehet a következménye. És azért teljes mértékben helyes Engels kijelentése : Az államot nem »szüntetik meg«, hanem az állam *elhal*.

Ennyit a szocialista társadalom berendezéséről. Ha valaki mégis a jövő társadalom életének még részletesebb, legintimebb leírását követelné tőlem, attól én viszont azt kérdem:

Volt-e társadalmi átalakulás, a melynek harcosai előre ki tudták czirkalmazni a jövő társadalom képét? Vajjon a 40-es évek reformharcosai tudták-e töviről-hegyire előre leírni Magyarország gazdasági és társadalmi életét azon korban, a mikor nincs majd hűbériség, jobbágyság, rendiség? Bizony nem! És mégis megcsinálták — jól-rosszul — a polgári Magyarországot. Én is tehát pirulás nélkül bevallom, hogy nem tudom, ki fogja a szocialista társadalomban a csatornát tisztítani és hogy fogják-e a csatornatisztítókat ezért úgy díjazni, mint díjazza a mai társadalom némely általa is igen fontosaknak mondott társadalmi funkciók teljesítőit pl. a néptanítókat. Remélem, hogy igen.

* * *

Egy lényeges ellenvetésre mindazonáltal ki kell térnem. A szocializmusnak legtöbb ellenfele s köztük a liberalizmus igen tisztelt képviselője is azért tartja a szocializmust megvalósíthatatlannak, vagy azért jósol neki igen rövid fennállást, mert szerintük az egyéni szabadságnak teljes megsemmisítését jelenti. Az ő szemükben az a tény, hogy a szocializmus az egyéni termelést kizárja, a zsarnokságnak legmagasabb foka, az egyéni

tettvágy, erő kezdeményezés megőljöje. A szocializmus ellenkezik tehát az emberi természettel.

Számos vonatkozásban szoltam már előzőleg a szabadság problémájáról. Ismételten mutattam rá nemcsak arra, hogy a mai proletárság szabadságéizménye egyenes ellentéte a burzsoázia szabadságképzetének, hanem különösen arra, hogy folyton növekszik az emberek lelki készsége, cselekvésüket a társadalom szükségleteihez alkalmazni s így folyton csökken a kényszer alkalmazásának szüksége. De ez a kérdés oly fontos, hogy nem cselekszem talán helytelenül, ha ezen szűk keretekre szabott előadásban is külön foglalkozom vele. Mert ha ez a vád alapos volna, tényleg a legsúlyosabb érv volna a szocializmus ellen. Valóban, ha bármely társadalmi rend az egyéni kezdeményezés lehetőségét kizárná, az a társadalom halálra volna ítélve. Mert egyéni, illetve apró kisebbségekből kiinduló kezdeményezés nélkül a társadalom továbbfejlődése lehetetlen. S így a fejlődés nagy gondolatától áthatott szocialista is, kinek legfőbb ideálja a társadalom folytonos és végnélküli tökéletesbedése, kell hogy visszarettenjen oly társadalmi rendtől, melyben nincs szabadság, következésképp nincs haladás.

Mi a szabadság? Abszolút, minden időkre és mindenállapokra végérvényesen megállapított absztrakt idea? Vagy a szabadság is, mint minden ideológia, relativ, korok és társadalmak szerint más?

A szabadság lélektani kategória, mely jelenti azt a lelkiállapotot, a melyben egyéni vágyaimat, szükségleteimet összhangban tudom ezen vágyaim és szükségleteim kielégítésére irányuló cselekvés külső lehetőségével. Ebben az értelemben a szabadság mindig ugyanazt jelentette.

De hogy én mit kívánok : hogy érzéseimet mi szabja még, hogy vágyaim miféle konkrét tárgyakra irányulnak, szóval, hogy *minek* a cselekvése adja meg nekem a szabadság tudatát, az függ attól, hogy mily szükségleteim vannak már kielégítve és milyenek az én ismereteim a további szükségletkielégítés lehető módjairól. Vagyis függ a neveléstől, a tudástól és különösen attól, hogy környezeti állandó befolyások miféle szükségletkielégítési módokat tettek biztosított, reflexszerű, öntudatlan cselekvéssé. Abban a mértékben, a mint bizonyos szükségletek állandó és föltétlen kielégítésének lehetősége biztosítva van, ezen szükségletek kielégítésének vágya lelkünkben egészen háttérbe szorul és megszűnik szabadságképzetünknek részét alkotni. Szabadság-

vágyunk tehát csakis oly cselekvési lehetőségeket ölel föl, a melyek még nem biztosított szükségletek kielégítésére irányulnak. Vagyis a szabadság nem egyéb, mint a cselekvés lehetősége oly szükségletek kielégítése irányában, a melyek kielégítését a társadalom nem biztosítja.

Így a szabadság konkrétan relatív fogalom, a melynek mindenkori tartalmát és irányát a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának mindenkori foka, osztályhelyzetünk, vagyoni viszonyaink adják meg. Ha megkíséreljük, beleképzelni magunkat különböző korok embereinek lelkébe, kétségtelen, hogy a legkülönbözőbb, nemcsak korok és területek, hanem ezeken belül is a társadalomban elfoglalt helyzet, vagyis az osztályhoz tartozás és a műveltségi fokok szerint különböző szabadságeszményeket kell konstruálnunk. A legritívőbb ember számára bizonyos korban a szabadságnak eszménye az volt, hogy gyöngébb embertársát akadálytalanul megehesse. A gazdasági termelő erők valamivel magasabb szervezetével működő utódja ellenben éppen nem érezte már szabadsága korlátozásának, ha embert nem ehetett, mert neki az állattenyésztés már biztosította primitív szükségletei kielégítését. Ő azonban igen zsarnokinak tartott volna oly parancsot, a mely a némileg biztosított gazdasági létben már fölébredt esztétikai szükségletének teljesítését tiltotta volna, például teste tetoválását. A középkori lovag szabadságideálja az volt, hogy várából bármikor lecsaphasson a kereskedőknek a völgyben elvonuló menetére és kirabolhassa; de senki sem hinné, hogy a középkori kereskedőosztálynak is ugyanez volt a szabadságképzete. És a mi ma, a szabadversenyre alapított gazdaságban a polgári osztály — bár az ipari koncentráció folytán annak is mind kisebb töredéke — számára szabadság, az a munkás-osztály, tehát a népesség mind nagyobb része számára szolgaság, mert a lét szegénységét és bizonytalanságát hozza számára. És így a szocializmus úgynevezett zsarnoksága legrosszabb esetben csak a polgári társadalom egy kis töredéke szabadságképzetével ellenkezik, de nem a szabadságfogalommal magával.

Ez azonban a szocializmus szabadságának csak negatív bizonyítéka. Azt kell bizonyítanunk, hogy a szocializmusban szükségképp majdan kialakuló sajátos szabadságképzetnek megfelelő valóságos cselekvési lehetőségek lesznek-e?

Azt kell tehát keresnünk, hogy a szocialista társadalomba mi lesz az emberek szabadságvágyának tartalma és iránya?

Az emberi szükségletek sorrendjének vizsgálata s különösen kvalitásuk történeti fejlődésének megállapítása rávezet a kérdés megoldására.

Az emberi kultúra fejlődése azt mutatja, hogy azon mértékben a mint a társadalmi összeműködés a társadalomban élő emberek minél nagyobb része tisztán vegetatív szükségleteinek kielégítését biztosította, az illető társadalom emberei munkaerejük, tehetségük, alkotáskedvük annál nagyobb részét fordították szellemi javak termelésére, a szellemi kultúra kiépítésére. Minél könnyebb volt az embereknek harcza az állati létért (evésért, ivvásért, ruházkodásért, stb.) és minél több ember volt fölszabadítva a tisztán vegetatív életműködések kényszere alól a társadalomban levő energiák annál inkább kerestek alkalmazást a politikai, a tudományos, a művészi, az irodalmi produkcióban és a tudomány, a művészet, az irodalom termékeinek élvezésében. Vagyis az emberek szabadságeszménye annál inkább telerődött a szellemi térre, az emberi szabadságvágy alapját képező eredeti társadalmi ösztönök, mint a kitűnni akarás, a hatalmi vágy stb. annál inkább szellemültek át — gondolkodásuk, idejük, munkaerejük minél kisebb részét foglalta le a gazdasági szükségletkielégítés kényszere.

Ez a megismerés, t. Társaság, engedi remélnünk, hogy a szocializmus nemhogy zsarnokság volna, hanem a magántulajdon létezése óta az első társadalmi rend, a mely az emberi szabadságnak valóságos biztosítéka. Meg vagyok győződve, hogy a gazdasági termelő erőknél már mai fejlettsége elegendő arra, hogy tudatos és tervszerű kooperáció mellett az emberiség egészének nemcsak pusztán gazdasági szükségletkielégítését biztosítani tudja, hanem a gazdasági produkció számára az emberek munkaerejének és idejének oly csekély részét vegye majd igénybe, hogy az energiáknak óriási mennyisége áll majd rendelkezésre a közéleti és a szellemi termelés és fogyasztás számára. A mai társadalom uralkodó tagjainak szabadságképzete helyébe, mely az érvényesülés a gazdasági téren, a szocialista társadalom összes tagjainak lelkében új szabadságképzet alakul majd: annak lehetősége, hogy a közéleti és a szellemi téren dolgozzanak, érvényesüljenek, kitűnjenek.

Nincs semmi okunk föltételezni, hogy a szocializmus az egyéni érvényesülés ezen módjait meg fogja nehezíteni. És így a szocializmus a szabadságnak s ezzel az emberi boldogságnak végtelen perspektíváját nyitja meg. Összes mate-

riális szükségleteinknek van határunk. A kielégítettség bizonyos fokán túl semmiféle materiális szükségletkielégítési vágy nem ingerel többé. Ellenben szellemi szükségleteinknek az a természetük, hogy magasságuk arányában differenziálódnak, finomulnak, sokasodnak, mélységben és szélességben terjednek. Végtelenek, határtalanok. Az emberi értelemnek, tettvágyának, akaratnak végtelen érvényesülési tért nyitnak. S ez érvényesülés lehetőségét a szocializmus fogja megadni. Van-e hát állapot, mely az emberi természettel jobban megegyez? Van-e társadalmi rend, a melyre jobban illenének Engels szavai, hogy az az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába!

* * *

Föladatomnak végére értem. De nem léphetek le innen, mielőtt egy lehetséges félreértésnek elejét nem venném. A kép, a melyet az emberiség jövő fejlődéséről és tökélyesbüléséről gyöngé kézzel vázolni igyekeztem, azt hitetheti el önökkel, hogy én is rabja vagyok annak a szociális optimizmusnak, mely az emberi nem eredeti jóságát és szellemiségét hirdetvén, a társadalmi viszonyok valamely sematikus átalakításától és némi érzékeny erkölcsprédikációtól az eredeti emberi jóság és szellemiség hirtelen hajnalhasadását várja, Nem, t. Társaság! Én azt hiszem, hogy az ember eredetileg sem nem jó, sem nem rossz — hisz jó és rossz folyton változó, relativ társadalmi fogalmak — hanem mint minden természeti lény, egyszerűen élni akar és továbbszaporodni. Az emberi életvágy hatalmas, mindenképpel uralkodó ösztönének összeütközése a természet más erőivel hozta létre folytonos alkalmazkodás útján azt az emberi társadalmat, melynek formáiban és tartalmában folytonos fejlődését az emberiség százezeréves történetében végigkísérhetjük. Végtelen sok küzdelem az emberek közt és a természet ellen, sok ezer nemzedéknek értelmi és testi ereje, munkája, fáradsága táplálta a talajt, a melyből a mai polgári társadalomnak bámulatos anyagi és szellemi kultúrája kinőtt. Ennek a kultúrának organikus továbbfejlesztése a föladat. De miképp haladásának minden eddigi lépcsőfokára az emberiség fáradságos, sokszor véres, de mindig emberemésztő küzdelem árán kapaszkodott föl, úgy a szocializmus is, az emberiség haladásának legközelebbi foka, nem hullik majd mint kész ajándék ölünkbehanem fáradságos, talán a legfáradságosabb munkát igényli. Ki fogja e munkát végezni? Az előadottakból következik, hogy

az nem lehet más, mint a társadalomnak azon osztálya, mely megtöltvén lelkét az emberiség új fejlődési fokának ideáljával, magára vállalja a harci szolidaritásnak, az öntevékenységnek, az önnevelésnek azt a nagy terhét, melyet ez a munka követel. Ez az az osztály, mely megássa az összes osztályok sírját és ezzel megveti alapját az emberiség egész nagy családját felölelő szolidaritásnak — ez az osztály a szocializmus eszményét valló munkásosztály. A társadalmi fejlődésnek mely híve tagadhatja meg tőle rokonszenvét!

IV.

A KONZERVATIVIZMUS ÉS
A KERESZTÉNY SZOCZIALIZMUS.

— *Geőcze Sarolta* expozéja. —

A mikor a Társadalomtudományi Társaság a társadalmi fejlődés irányainak kifejtését és megvitatását napirendjére tűzte, közvetlen célja az volt, hogy a nálunk e kérdések felől elterjedt téves nézeteket eloszlassa s felőlük a köztudatban világosságot derítsen; végcélja azonban nem lehetett más, mint annak megállapítása: melyik társadalmi rendszer biztosítja leginkább, egyrészt a társadalmi bajok gyógyulását, másrészt a társadalom boldogulását.

Hogy e vita rendezése időszerű volt, azt az e modern tornára megjelent közönség nem lankadó érdeklődése igazolja. E közönség soraiban túlnyomó számban a fiatal Magyarországot látom; átalakulóban levő, forrongó társadalmunk harcias elemeit, kik fiatalos hévvel és optimizmussal bízva szociális eszményeikben, a mai bajok gyógyulását s a megváltást azoknak megvalósultától várják. Én ezt a fiatalos hevet szeretem; mert, mint minden nemes hevület, ez is csak emelheti s kitartó munkára és nemes tettekre ösztönözheti azokat, a kikben buzog. Élesztő kovásza lehet az a mai, léhaságba merült, elpetyhüdt társadalomnak; kristályosodási középpontja a tömörülő erőknek s az új életrevaló alakulatoknak. Azonban optimizmusában osztozni nem tudok. Nem tudok hinni a társadalmi forradalom üdvözítő voltában, annak sem erőszakos sem utópisztikus formájában; mert a társadalom mai betegsége nem egyes tag lokális üszkösödése, hanem az egész szervezetben elterjedt vérbaj; azon tehát nem valamely tag levágásával, hanem csakis a romlott vér megtisztításával lehet segíteni, a konzervativizmus s a mi annak természetes kiegészítője: a keresztény szocializ-

mus, más szóval: a társadalom természetes életrendjéhez való visszatérés által, melytől azt a liberalizmus uralma alatt nagyra neveledett kapitalizmus eltérítette.

Ezért vállaltam el ezen irány képviselétét, noha érzem, hogy az a tudományos fegyverzet, a miben itt megjelenni illik, nem én reám van szabva, forgatni sem bírnám; azért talán megengedik, hogy én a szociológia súlyos fegyverzete helyett, a bibliai Dávid példájára, a patakából vett kavicscsal: az egyszerű józanész s a tapasztalat parittyakövével, védjem meg a magam álláspontját.

* * *

Mindenekelőtt legyen szabad a többi irányokról való felfogásomat kifejtennem.

I. A *liberalizmus* tiltakozás volt a tekintély elve, a kiváltságok és az abszolutizmus túlkapásai ellen s a gondolat- és cselekvésszabadság hirdetője. Mint elv, magasztos, szép volt; kezdetben minden téren termékenyítő, mert felszabadította a lekötött erőket. De azután úgy járt, mint a Goethe bú vészinas: a felszabadított erőket megfékezni, kormányozni nem volt képes, mert minden tekintélyt lerombolván, elvetette az erkölcsi féket; a gyeplőt a vágató ló közé dobta s azt többé megállítani nem bírta, így, közvetve, rettenetes rombolásnak vált megindítójává; mert a gazdaságilag gyöngékre rászabadította az erőseket; a kíméletleneket, a nemesebb erkölcsi felfogás által nem korlátozottakat, azokra, kiket épp finomabb erkölcsi érzékük gátolt abban, hogy hasonló fegyverhez nyúljanak. A kapitalizmusban kifejlesztette a legridegebb gazdasági rendszert, mely szétépte azokat az erkölcsi szálakat, mik a birtoskososztályt a néphez s egykor minden munkaadót munkásához kötötték. Létrehozta azt a rideg viszonyt, melyben a munkát, kiküszöbölvén belőle minden más erkölcsi és emberi tényezőt, kizárólag árucikknek tekintik. Ez által lett szülő anyja egyrészt a proletarizmusnak, másrészt a társadalmi elkeseredésnek s így, a mi annak gyümölcse: a szocializmusnak.

A liberalizmus politikai téren az egyenlőség örve alatt létrehozta a modern rideg, merev cenzalizációt, a helyi szabadságnak oly fokú eltiprását, melyre alig tud példát a történelem. A nemzetközi viszonylatban létrehozta a modern államkolosszusokat, melyek az apró, független államokat fölshívják. Gazdasági téren, a szabad verseny elve által, a tőke-

kolosszusokat, melyek az apró vállalatokat, a kisipart, kis-kereskedelmet megsemmisítik. Szellemi és erkölcsi téren létrehozta a szellemi és erkölcsi anarkiát, a szó legrosszabb értelmében: a századvég dekadens irodalmát, színházát, a családi élet bomlását s a társadalom erkölcsi sülyedését. Mert az erkölcs bomlasztó eszméket rászabadította a tömegre; ezzel demokratizálta, sőt proletarizálta az erkölcsi rothadás.

Hogy lehet, hogy a liberalizmus nemes eszmei tartalma mellett mégis ilyen mérges gyümölcsöket termelt? — Mert lényege a tagadás, pozitív tartalma nincs. Lerombolván a korlátokat, feladatát elvégezte. Hiába igyekszik üres kereteit szociálpolitikai tartalommal megtöltve, magát új életre galvanizálni. A szociálpolitika, a gyöngék oltalmazása, saját lényegével áll ellentétben; mert elve, a szabad verseny, az önzésnek kedvez. A társadalmi politikához keresztényi szeretet is kell, mely a liberalizmus lényegéből hiányzik.* A szociálpolitika a keresztény szocializmus elveinek kisajátítása volna; kisajátítással pedig sokáig életet hazudni egy holttetembe nem lehet. A liberalizmus tehát lejátszotta szerepét s elmehet.

II. A *szocializmus*, a liberalizmus által nagyranövelt kapitalizmusnak, falun azonkívül az abszentizmusnak** keserű gyümölcse. Természete szintén negatív, mint a liberalizmusé: harcz a meglévő társadalmi rend, főként a hatalmon levő bourgeoisie ellen. »A proletárság ne fogadjon el semmit, a mit nem maga csikar ki, hanem önkényt adnak.« Tehát még az engesztelődés eszméjét, még a szeretet elvét is kizárja — más osztálylyal szemben. Nem egyéb ez, mint a legridegebb *osztályönzés*, mely még az egyéni önzésnél is kegyetlenebb. Tehát harcz a végletekig. De, ha az a harcz megszűnik s a győzelem a ma elnyomott osztálynak kezébe adja a hatalmat és jólétet, mi lesz akkor? Hová fog ez az osztályönzésre nevelt társadalom fajulni, ha majd korlátot nem érez? Mi lesz ott a lelkiismeret féke a gyűlölség emlőjén növekedett emberben? Milyen lesz az a társadalom, melyben a nő és a gyermek is a gyűlölséget szívja magába? Mily elvadulásra kellennek vezetnie? A »fogat-fogért, szemet szemért« elve, a dúvad-elmélet, éled fel. Kegyetlenebb,

* Nálunk is a Darányi-féle szociálpolitika nem liberalizmus, hanem a fajszeretet által sugallt nemzeti politika volt.

** Mert az abszentizmus, a nagybérlet formájában is, épp oly rideg viszonyt fejleszt ki a nagybirtok urai s a nép közt és épp úgy széttépi az egykor megvolt érzelmi kapcsolatot, mint amaz.

sivárabb küzdelem az érvényesülésért még nem folyt, mint ott fog folyni.

Mínt hogy a szocializmus társadalmi betegség, melyet a féktelen verseny s a termelési anarkia idézett elő: azt kell megfékezni, ezt kell szervezni, hogy a baj gyökeresen meggyógyuljon. Ám a termelés kollektív rendszere úgy, a mint ők azt kontemplálják, meg fogja-e gyógyítani a gazdasági élet és a társadalom erkölcsi sebeit? Aligha; mert a mai gyáripár fenntartásával fel kell újítania, habár más alakban is, s a mai termelés bajait; társadalmi téren pedig a tömeg zsarnokságát fogja tenni a kiválók uralma helyébe.

Mikor a szocializmus igen tisztelt képviselője (Engels nyomán) oly megkapó, drámai képet rajzolt a kapitalizmus s a gyári termelés rettenetes erkölcsi és társadalmi következményeiről: e premisszákból azt vártam, hogy a kapitalizmus megfékezését s a gyári termelés reformját, illetőleg korlátozását fogja követelni. Okoskodása meglepett: ő az ipari fejlődést tekinti meg nem változtatható tényezőnek s kész az egész társadalmi rendet felforgatni, hogy hozzá alkalmazza.

Tehát a gyáripár fejlődésével szemben, mely a munkásosztályt proletarizálta, az ember tehetetlen? Avagy az ipari fejlődés vastörvénynek hódol, melyen az emberi értelem és belátás nem változtathat? És vajjon el lehet-e dogma gyanánt fogadni, hogy a gyáripár minden fejlődése abszolút haladás? Vajjon a gyártásnak minden fejlődése az? Ha valaki ma a liditnek s ecrasitnak igen olcsó s gyors gyártási módját találná fel, vajjon haladás volna az, ha kenyér helyett azt gyártaná nagy mennyiségben? S a szocialista közgazda e haladás kedvéért kész volna átalakítani a társadalom rendjét? És vajjon nem ilyen lidit természetű e mindama cikkek gyártása, melyek csak munkaerőt és nyers anyagot emésztnek, az emberi élet fenntartására és boldogítására azonban teljesen haszontalanok, sőt károsak, mert a munkást arra csábítják, hogy verejtéke s elhasznált izomereje árán szerzett garasát haszontalanságra, vagy épp méregre fecsérleje? Menjünk végig körutainkon, nézzük meg a kirakatokat: vajjon az ott a járókelőket csábító portékából mennyi az, a mi az életet fenntartja, vagy a boldogságot növeli? Vagy nézzük meg bérfizetés napján a pálinkás boltokat és szivartőzsdéket, vagy akármikor a kávéházakat, — vajjon a szesztermelés s a dohány- és kávé-

háziipar fejlődését haladásnak tekinthetjük? Hiába biztosítja akár a mai, akár a jövő szociális állam a munkást bal-esett ellen, ha a korcsma ellen nem tudja biztosítani; hiába csikar ki a mai munkás keserves sztrájk árán béremelést, hiába fog a jövő munkása munkájának megfelelő jutalmat kapni ha azt, a kicsikart bértöbbletet a korcsmáros s a szatócs zsebeli, ráadásul a munkás testi és szellemi erejét aláásva. Korlátozza az állam a korcsmák üzemét s minden oly czikk gyártását, mely merő anyag- és erőpusztítás, minden emberi erőben és boldogságban való ellenérték nélkül; akkor a bér- és munkaidő kérdését is könnyebb lesz, megoldani, mert akkor a munkás keresete nem pocsókolódik el, a munkaerő s a tőke pedig hasznosabb munkára szabadul fel. A nélkül az egyéni szükségletet soha semmiféle termelés kielégíteni nem fogja.

De maga a gépek alkalmazása is haladás e minden esetben? Ha a Mississipp-i-melléki farmer néger munkás, ha az alföldi magyar birtokos tót vagy magyar arató helyett géppel arattat, míg a tót arató Amerikába vándorolni kénytelen, a magyar napszámos munka nélkül marad, a néger munkás pedig városba szorul, a hol testileg-lelkileg elfajzik: a gépek alkalmazása a gazdaságban, mi által kapitalisztikussá válik maga a földmivelés is, vajjon igazi haladás?

De van a szocialista közgazdának egy más tévedése is: azt mondja, a kollektív termelés mellett kinek-kinek annyi fog jutni, a mennyi az ő egyéni szükségletét kielégíti. Csak-hogy az az egyéni szükséglet nagyon relatív fogalom. Nagyanyáink súrolt padlójú, meszelt falú, függönytelen szobában, faggyúgyertya mellett elégedettek voltak; nekünk szőnyeg, kárpit, függöny, villamvilágítás kell, mégis elégedetlenek vagyunk. A bodroközi leányok húsz évvel ezelőtt Nagyhéten 16 krajczár bérért vígan dalolva ásóztak; ma négy annyit keresnek, még se olyan vidámak; igaz, hogy akkor otthon szótt-varrt ruhában jártak, ma meg kalap, napernyő járja. A korlátlan gyári termelés a mai közlekedés mellett szüntelen új szükségleteket fog teremteni. E végtelenségig növekvő szükséglet kielégítésére semmiféle kollektív termelés képes nem lesz. Bölcsebb tehát Tolsztojjal a szükségletet korlátozni, arra, a mi az élet fenntartására szükséges, a termelést pedig arra, a mi igazán értékes s az életnek nemesebb örömmel való megtöltésére képesít, a mint Ruskin tanítja.

De van a szocialista társadalmi rendszernek egy más szervi hibája is: egyoldalú, mint a Linné rendszere, mely csak a porzók számát tekinti, minden egyéb élettani tényezőt mellőzve. A házaseletet is fizikai elemeire redukálja; az erkölcsi momentumot, mely a családi élet állandóságát követeli, számba sem véve. Pedig a társadalomnak erkölcsi sebei is vannak s ezek még jobban fájnak. Hogy többet ne említsek : a liberalizmus a köznépleányát felszabadította a jus primae noctis alól; de vajjon a kosaras asszonyoktól megvédi-e ? És meg fogja-e védeni a szocializmus ?

A szocialista világfelfogás tisztán materialisztikus, az ember egyéb erkölcsi és kedélybeli szükségletét nem veszi számba. Ez által végtelen sok egyéni szenvedés csíráját hordja méhében; a kiválók szenvedése lesz az, a tömeg brutális zsarnokságával szemben. Mint ma az amerikai Unióban. Csupán az élet anyagi szükségletét veszi számba, mintha az anyagi nélkülözésen kívül más szenvedés nem is volna. Ez teszi szűkeblűvé másokkal szemben; azt hiszi, a kinek ruhája s kenyere van, annak mindene megvan s boldog is. Holott az ember nem pusztá éhség. Érző lelke is van. Szendvedését nem pusztán a kenyér hiánya okozza. Láttam szenvedni jólétben, hatalmon lévőket, jobban, mint az éhező koldust; az erkölcsi gyötremre a kifinomodott lélek még inkább képes; sőt csak az érzi igazán. Hiszen a proletárság elkeseredését is nem pusztán a kenyérhiány okozta, hanem sokkalta inkább az az erkölcsi szenvedés és elhagyatottság, melyet a kapitalizmus önzése mért rá.

Végre még egy-két szót a szocialista állam vagy közösség szervezetéről. Alapja gazdaságilag az együttes termelés, politikailag a teljes egyenlőség lesz — tehát az általános szavazatjog. Ugy, de a Deák Ferencz szavazata egyenlő értékű lesz a tót napszámásával? Ezt* már láttuk Athénben, hol az az osztracizmusra s a legjobb számkivetésére vezetett. Hát a tömeg minden, az egyéni kiválóság semmi? Egy Tolsztoj s a sarki hordár az emberiségre egyaránt értékes ? Az ő idő előtti elhunytá nem lenne nagyobb veszteség, mint ezer másé? A nagy ember egyenlőnek vallja magát a többivel, mint a hogy felnőtt lehaljlik a gyermekhez, ha magához akarja felemelni. Ám mi, kik eléggé távol állunk, hogy a kettőt összemérhessük, látjuk a különbséget.

* Tudniillik a szavazatok teljes egyenlőségének eredményét.

S vajjon a teljes társadalmi egyenlőséget hogy egyeztetik majd össze a természetes kiválás és átöröklés tényével? Az a tény, a mit a pszichológusok a kitaposott ösvények törvényének vezetnek, a teljes egyenlőséget lehetetlenné teszi. A tapasztalat s a lélektan arra tanít, hogy az átöröklés útján fejlettebb értelem nemesebb érzület jöhet létre, mely mellett az egyén tökéletesebb társadalmi munkát végezhet. — Épp úgy lehetetlenné teszi a terheltség. Vajjon a pusztá harci energia fejlesztésével mindezt le lehet győzni?

A jövő szocziálista társadalomról rajzolt képében Kautsky azzal biztat, hogy fog virágozni a művészet és tudomány is, a mellett, hogy a termelő testi munkában mindenki részt vesz. Nem tudom, úgy-e, hogy Michel Angelo délelőtt követ fejtene, délután Mózesét faragná s a Sixtina mennyezetét festené; Beethoven pedig talán délelőtt zongorát gyártana, délután szinfoniát írna. A szocializmusnak ez a leggyöngébb oldala: nem veszi számba a lélek törvényeit. »Egyenlő testi munkát fog végezni kiki a termelésben». Hát a fejlett szervezetek differenciálódását nem veszi számba? Nines-e szemünk, mely pusztán látásra, fülünk, mely pusztán hallásra való? És vajjon dolgozik-e az a favágó valaha oly testet-lelket emésztőn, mint az észbeli munkás? S az alkotó művész művét nem épp a látszólagos, fizikai henyelés óráiban alkotja-e meg? Mert a szellemi alkotó munkának van egy feltétele: a szabadság.

Minderre azt felelik: a jövő képét megrajzolni nem lehet. Ez a bökkenő éppen. Milyen lesz az a jövő társadalmi rend? Milyen lesz ott a családi élet, a tűzhely? Engem mint embert s nőt, épp ez érdekel. A nélkül az egész szocziálista társadalmi rend ugrás a sötétbe. Azt mondják erre: egyetlen forradalom vezetői sem tudták előre, mi fog utána következni. A vak ösztönüket követő tömegek semmi esetre sem; de a vezetők bizonyára tudták; mint a hogy a tudós, ki egy hipotézist felállít, agyában annak megfelelően előre megalkotja az egész világrend képét.

III. Az *anarkizmus*. Jobban megfelel az emberi természetnek, mert több benne a szeretet s az egyéniségnek több szabadságot biztosít: az anarkia. Termékenyebb, de szűkkörű; az ember alkotó ösztönével, mely a fejlettebb társadalmi szervezeteket s az államot létrehozta, nem vet eléggé számot. Az anarkia — szép utópia; az egyéni parányok egyensúlyozódásának elméletét vive be a társadalom szervezetébe, a zuzmó-állapotot

hozná vissza. A mi megint egy természeti törvénynek a társadalomra való egyoldalú alkalmazásából ered.

A sejtek önálló élete tartja fenn a tölgyfát? Mégis, miért szervezkednek tölgyfává, azaz nagyobb egységgé? Miért alkot némely sejtcsoport faszövetet, más lombot, más háncsot s. i. t. ? Miért nem marad mindegyik sejt független, önálló, mint az egysejtű moszaté? S vajjon az az egysejtű moszat becsesebb-e a természet egészére, mint a hatalmas tölgy, melynek kérgén egész zuzmó- és mohatenyészet talál oltalmat, lombja között madárkasereg tanyázik, tövében hangyaboly húzódik meg s alatta gyöngyvirág és örökzöld nyilik? Sőt még gyökerén is milliárd gomba élőszkodik, mely viszont számára a nedvességet szívja fel, míg ő neki oltalmat s chlorophyllja által táplálékot ad? Lombjával megtisztítja a környék levegőjét, hatalmas koronájával pedig felfogja a vihart, megoltalmazva a tövében élő gyöngébb tenyészetet és üdítő árnyékot nyújt a delelő nyájnak s az eltikkadt vándornak? Mikor a természet életében az egymásra-utaltság s az összetett szervezet áldásos voltának ily példáit látjuk, óhajthatjuk azt, hogy az emberi társadalom, mely nem egyéb, mint évezredek szerves fejleménye, alkotó sejteire essék szét ? Vagy azt hiszik az anarkizmus hívei, hogy a közös erkölcsi törvény és intézmények kapcsa nélkül, pusztán a szabadon mozgó sejtek szabad egyensúlyozódása fenn fogja tartani az összesség egyensúlyát és összhangját? Ez egy gyönyörű ábránd, mely a nagyon tiszta szívűeket mindig csábítani fogja, de melynek feltétele a paradicsomi ártatlanság állapota volna. Ám ez, sajnos, régóta kiveszett. A mit a kiseddel veleszületett sok rossz hajlam igazol. A modern pszichológia s az élet Rousseau tanát az ember eredeti tökéletességéről rég megczáfolta. A visszaütés sem magyaráz meg mindent. Vagy igen: a visszaütést az őseemberre, ki életéért a dúvadakkal viaskodott s megéheztén, a tulajdon fajtáját ette meg.

Ez teszi szükségessé a mai emberre nézve is az erkölcsi és világi törvényt s annak büntető hatályát. Káros dúvadak pusztítására ezereket költünk; irtjuk a férget tüzzel-vassal; s csak a legveszedelmesebbet hagynók korlátozatlan? Könnyű Tolsztojnak! az emberi lélek szelidségéről és általános békeszeretetéről beszélni, mikor Oroszország olyan, mint a jól kigyomlált kert, melyből minden erkölcsi gyomot Szibériába plántáltak; s mikor az otthonmaradtak évszázadok óta szakadatlanul ama keresztény vallás, ama társadalmi tekintélyek,

hazaszeretet és isteni félelem szelídítő hatásának voltak kitéve, melyeket ő megtagad. Bezzeg a szibériai koronauradalmaknak egykori gonosztevőkből, fegyencekből lett jobbagyait szabadítsa rá jámbor szomszédaikra ! És eresse szabadjára az oláh cigányt és lássa a harmóniát, a mely létre fog jönni. Ott a szomorú példa: az amerikai négek. A szabadság félszázada után fajtalankodásuk ellen még ma is csak lynchelessel védekezhetik a nép; erkölcsi érzéke teljesen fejletlen; az enyém-tied s az igazmondás ismeretlen előtte.

Másik nagy tévedése az anarkianak, hogy azokat az erkölcsi alapokat, melyeken 6000 év óta minden állandó társadalom nyugszik — a vallást, a hazát, s a tulajdont — akarja megsemmisíteni. Legélesebben támadja a tulajdont; holott annak fogalma veleszületik az emberrel. Avagy nézd a kisdedet; hogy ragaszkodik ahhoz, a mi az övé. A tulajdonnak a jogon s a gazdasági jelentőségen kívül van egy eleme : az erkölcsi — jobban szeretem, a mi az enyém, mert jobban ismerem. Miért nem oly kedves nekem a gondozott nyilvános sétatér, mint az én kis kertem, vagy csak a magam cserép virágja ? Mert az az enyém; mert azt magam ápolgatom ; mert arról én gondoskodom, azt sérüléstől én óvom meg; megfigyelem fejlődését; örülök minden egyes levélkéjének; gondolatomban hozzáfűzöm jövődöm és az én kedveseim jövődjének terveit, így a szőlősgazda, midőn szőlőjét ülteti: »Ebben a szőlőben kis fiam fog szaladgálni; ha megnő, övé lesz, ő fog benne szüretelni; öregségünkre feleségemmel ide fogunk kijárogatni.« És ezek a gondolatok s a hozzáfűződő gyöngéd érzések megacélozzák a kart a munkára, megedzik az akaratot a más élvezetekről való lemondásra. Épp úgy a nagybirtok; kedvesebbé teszi a haza földjét, a rajta élő népet, a környék társadalmát — a nagy tölgyfa az is, mely egész állatkoloniákat, egész gyöngéd tenyészeteket oltalmaz s biztosítja fejlődésüket, virulásukat. A mi a kapitalizmust (földbirtoknál pedig az abszentizmust) oly gyűlöletessé teszi, épp az, hogy ott a birtoklásból hiányzik ez az erkölcsi mozzanat: a birtok szeretete s a velejáró természetes köteleességek — az oltalmazás teljesítése. Elszegényitné az emberi lelket az, a ki tőle a tulajdont elvonná.

Még szentebb a haza fogalma, mert eszményibb, önzetlenebb s több nemes önfeláldozást kíván. Jóllehet, a geocentrikus világfelfogás megdőlt; ám ez nem változtat azon a tényen, hogy mi mégis a mindenség e parányához vagyunk kötve,

melynek neve: Föld; tevékenységünket, parányi emberi tehetőségünket itt kell kifejtenuk, vagy sehól. Sőt még ez a Föld is nagy nekem. Az egész földkerekségért nem élhetek; mint a hogy a patak a maga völgyében életet, virulatot fakaszt; holott az Oczeánban nyomtalanul elveszne. Ez a darabka föld, a melyiken születtem, a melyiken bölcsöm ringott, a melyiknek minden rögéhez gyermekkorom egy egy kedves vagy fájó emléke tapad; a melyikben az én elhunyt kedveseim porladoznak; a melyik erkölcsi és anyagi levegőjével éltetett és nagyra növelt: ez kedves nekem, ezért tudok élni, ezért tudok, ha kell, meghalni; nem a nagy világért.

És, ha ezt mondom, az nem érzélgés. Ez az érzés él bennem; él minden ép érzésű, romlatlan lelkű emberben. Természetes az benne; azért természetadta joga van hozzá. A legnemesebb rugóktól fosztaná meg az emberi szívet az, a ki a hazaszeretetet kitépné belőle. Ha azt ki lehetne tépni onnan, a hol megvan! Maga Tolsztoj is, miért orosz minden ízében? Miért él negyven éve szülötte földén, kis Jasznaja-Polyánájában? Miért hordja orosz népe viseletét? Miért ír hazája nyelvén? Miért ő orosz fájának legnemesebb megtestesülése? Miért nem kozmopolita? Miért nem internacziionalista? Íme, a haza, a szeretet ezer szálával tartja fogva; hiába tagadja meg, nem bír tőle elszakadni.

S végre a legnagyobb. Isten és a vallás. Istent szóval tagadni még könnyebb, mint a hazát. Hisz nem láthatom. S a mit nem látok, az reám nézve nem létezik. A vízcseppben küzködő, egymással a létért élet-halálharcot vivő ázalag, a kinek se szeme, se füle, se agya, elhiszi-e, hogy e világon van hajnali pír és szivárvány, hogy pacsirta dalol s a menny dörög, s hogy van egy olyan lény, ki értelmével a letúnt évezredek emlékeit s a messze csillagok világát és léte okát kutatja, holott azok ránézve teljesen haszontalanok vagy felfoghatatlanok? Ázalagok vagyunk mi is. Azt, a ki mint isteni lény, felettünk áll, csak hitünkkel foghatjuk fel; legkönnyebben az élet nehéz pillanataiban, mikor saját semmiségünket legjobban érezzük — anya gyermeke koporsójánál.

Csodálatos ellentmondás rejlik az anarkia tanításában: hogy Isten: az emberi ész, a bennem élő öntudat; más nincs. Hát a kiseded vagy a hülye együgyű, vagy a szegény tébolyodott élőhalott számára nincs Isten ? Az én eszem volna Isten, az én fogyatékos, tévedő, homályosan látó emberi eszem? S ha

nekem véletlenül élesebb ész jutott, mint másnak, bennem, ha én rossz is vagyok, több volna Istenből, mint az együgyű asszonyban, a ki magát férjeért, gyermekeiért feláldozza s a ki minden bántást jótéttel viszonzoz és szívből megbocsát?

S vajjon igazuk van azoknak, kik azt vallják, hogy Isten jó mumusnak s a vallás jó fék a tudatlan tömeg számára, melyre azonban művelt embernek nincs szüksége? Én nem tudom, nincs-e rá nagyobb szüksége Korotnaynak, ki haldokló betegét megrabolni akarja, az autokrata czárnak, kinek akaratát emberi erő nem korlátozza, a Morganeknek, kik százezer ember jóllétét tartják kezükben s kiket a pénz hatalma a lelkiismeretek megvásárlására csábít. Nekem erős meggyőződés, hogy isteni félelemre s a vallás fékére az embernek annál nagyobb szüksége van, minél nagyobb hatalom adatott kezébe.

* * *

Áttekintettük a három társadalmi rendszert. Áttérhetünk immár a negyedikre. Előbb azonban értsük meg jól azt a társadalmi tényt, hogy a társadalom boldogulása s az abban élő egyén és családok megelégedése nem pusztán anyagi feltételektől, sem a pusztá egyéni jogok kisebb-nagyobb kiterjedésétől függ. Vannak egyéb erkölcsi és érzelmi feltételei is. Azt a viszonyt értem, mely a társadalmi szervezetek tagjait egymáshoz fűzi; mert az ember kedélyéletet is él, melynek szintén megvannak a maga követelményei. Továbbá az egyéni érvényesülés lehetőségét. Végre a munka természetét, mely majd az örömmel válik forrásává, ha az emberi lélek erőinek szabad játékot enged, — pl. a szabadban való szántás-vetés, vagy a művészi kézimunka, melyben a munkás saját lelkét fejezi ki; vagy ellenkezőleg, az embert géppé süllyeszti és boldogtalanná teszi, ha azokat az emberi erőket elsorvasztja.

Avagy nézzük a gazdasági cselédet: mi okozza megelégedését, mi köti egy emberéleten át gazdájához? Vajjon csak pusztá bére? Nem-e sokkalta inkább a jó bánásmód, a kölcsönös megbecsülés s a részvétel egymás bújában, örömeiben; a cselédtársai közt való érvényesülés, hogy ő is valaki a maga kis társadalmi körében; végre a munka: hogy a rá bízott ökorban, lóban, a kaszálásban, hordásban örömét leli. Épp így egykor az ipari munkás is összeforrt volt mesterével, a ki apja helyett apja volt; őt meg családtagnak tekintették; remekbe csinált kézi munkájában pedig öröme, büszkesége telt. A sötétnek nevezett

középkor így teremtette meg a társadalmi összhangot. Viszont a gyári termelés az örömmel az egyéni munkában rejlő ezt a forrását apasztotta el; a kapitalisztikus önzés, falun pedig az abszertizmus, azokat a szálakat tépte szét, melyeket az együttérzés szőtt a munkás és a munkaadó közt.

Ezeket megállapítván, vizsgáljuk immár a konzervatívizmust.

IV. *A konzervatívizmus és keresztény szocializmus.* A konzervatívizmust sokan azonosítják az antiprogresszizmussal, úgy a mint az Kínában, vagy a törököknél nyilvánul. Holott csak az erőszakos újtástól, a tabula rasától idegenkedik; a józan haladástól, a szociálreformtól nem zárkózik el; hanem igenis, igyekszik fenntartani azt, a mi a nemzeti múltban és a törvényben gyökerező intézményekből fenntartásra érdemes; kegyelettel őrzi a múlt nemes hagyományait; ragaszkodik a kipróbált jóhoz és a keresztény világnézet alapján kifejlődött, fennálló társadalmi rendhez. Tényül fogadja el az emberi gyarlóságot, valamint a természeti és társadalmi életben egyaránt uralkodó differenciálódást, átöröklést és kiválasztást, vagyis az egyenlőtlenséget és belesnyugszik. Tehát lényegében arisztokratikus; csak hogy a kiválóság kritériójának nem a pénzt, hanem a testi-lelki kiválóságot tekinti; a tömeg uralma helyett a kiválók uralmát tartja igazoltnak és a joghoz a *noblesse oblige* elvét, az erkölcsi kötelességet s a felelősséget kapcsolja. Ez nem kasztrendszer, hanem a vezető osztálynak a természetes kiválasztás útján való kifejlődése.

Épp oly kevésbé azonos az abszolutizmussal; mert azzal ellentétben ragaszkodik az intézményileg biztosított szabadsághoz, főként a helyi önkormányzatban. Így XIV. Lajos, ki a parlamentet beszüntette s az autonómiát lábbal tiporta, épp oly kevésbé volt konzervatív, mint az abszolút reformer II. József. A mi szabadságharcaink vívői ellenben — Bocskaytól II. Rákóczi Ferenczig — mindnyájan konzervatívok voltak, mert nem új társadalmi rend kivívásáért, hanem a törvényben gyökerező jog és szabadság védelmére fogtak fegyvert. A békés úton való szociálreform sem áll a konzervatívizmussal ellentétben; maga a vele szervesen összefüggő keresztény szocializmus sem egyéb, mint a munkásosztályokra alkalmazott társadalmi reform.

A konzervatívizmus tehát: *a keresztény világnézet alapjára épült társadalmi rend; a keresztény szocializmus pedig: a társadalmi kérdésnek a keresztény erkölcsi törvény alapján való megoldása, akár a társadalom, akár az állam viszi keresztül.*

Más szóval, a konzervativizmus, szemben a liberalizmussal: gazdasági és társadalmi patriarkalizmus (patronage), vagyis a gyöngék oltalmazása. Szemben az anarkizmussal: törvénytisztelet. Szemben a szocializmussal: nem osztályharc, hanem keresztény — azaz szereteten és kötelességérzeten alapuló szociálreform. Szemben mindkettővel: a *magántulajdonra* a *családra*, a *haza* fogalmára és a *vallásra* alapított állami és társadalmi rend. Mint ilyen, szükségszerű fejleménye a társadalmi tényeknek; fejlődésében az evolúció, tagozásában a differenciálódás érvényesül; a társadalmi rangfokozat és az arisztokrácia pedig a kiválasztás és az átöröklés törvényére van alapítva.

A konzervativizmus tehát a *közéletben* tiszteletben tartja a történelmileg kifejlődött alkotmányt; szükségesnek véli az államot, élén a fejedelemmel; a törvényhozásban az alsóház mellett a felsőházat; a választói cenzust vagyoni, értelmi és erkölcsi alapon, általános választói jog esetén a szavazatoknak fajsúly szerinti mérését;* az állami mindenhatóság helyett a helyi önkormányzatot. Szentnek tekinti a hazát s annak védelmére szükségesnek a nemzeti hadsereget; de más, még oly apró népek szabadságát is tiszteletben tartja. Ragaszkodik a nemzeti nyelvhez, sajtóságokhoz szokásban, viseletben, intézményekben; de a nemzetiségeket nem bántja. Szükségesnek tartja a társadalmi rangfokozatot; a törvényt s a társadalom megvédését a gonosztevők, a lealjasodott típusok s a bomlasztó elemek ellen, az igazságszolgáltatás büntető hatálya által. S követeli a gyöngék patriarkális oltalmazását, a védővámokat s a nemzeti vagyon megvédését az idegen kéz ellen. A józan birtokpolitikát; a kis- és középbirtok fejlesztését (ez utóbbit azon hivatásra való tekintettel, mely a középosztályra, mint a nép természetes vezetőjére s a nemzeti élet munkására vár).

A *magánéletben* : elismeri a magántulajdont, csakhogy azt nem tekinti korlátlanak, hanem megfelelő erkölcsi kötelességet fűz nozzá; továbbá szükségesnek tartja a családot, mint állandó intézményt, tehát nem a szabad szerelem, hanem a házasság elbonthatatlansága alapján; a család szilárdítására a tűzhely védelmét, az apai tekintély fentartását, a szabad végrendelkezési jogot és főként a nő erkölcsi oltalmazását.

* Úgy, amint az Belgiumban fennáll.

A konzervativizmust kiegészítő keresztény szocializmus szociális reformprogramja pedig ez:

Gazdasági téren a gyöngék oltalmazására: a törzsöröklés; a homestead; az adómentes létminimum; a kisbirtok fejlesztése parcellázás és kikerekítés útján; járadékirtokok, kisbérletek alakítása. A kisbirtok hitelének s a kishitelnek szervezése; hitel-, gazdasági-, termelő- és értékesítő szövetkezetek alakítása. A takarékpénztárak s a zálogházak reformja. A pénz-, föld- és terményuzsora üldözése; a bevándorlás korlátozása. A nép gazdasági oktatása és- szervezése. A szertelen nagy hitbizományoknak széttagolása (ha mindjárt ugyanazon család tagjai között is). Szertelen birtoktömbök keletkezésének meggátlása. Progresszív adó, főként az abszontisták ellen. A holtkézi birtokok kezelésének ellenőrzése nemzeti s társadalmi szempontból (pl. a bérbeadás eltiltása). Az ingó tőke progresszív megadóztatása. A börze rendszabályozása.

A *munkáskérdésben*: 1. a munkás személyi védelme hatalmaskodás és túlkapások ellen; erkölcsi oltalmazása. Hathatós iparfelügyelet (egészséges lakás és műhely, tisztességes bánásmód, méltányos bér, állandó szegődség biztosítása). Viszont a gazda biztosítása is szerződészegés esetére. A munkások törvényes védelme (főként egészségi s a nők és gyermekek éjjeli munkájára való tekintettel, erkölcsi szempontból); bérminimum és munkamaximum megállapítása; öregség, baleset, betegség ellen való biztosításuk. Hűséges régi cselédek és munkások jutalmazása s a családjukról való gondoskodás.

2. A *munkástűzhely* védelme: tisztességes munkáslakások s lakbérperselyek szervezése, továbbá a tulajdon tűzhely szerzésének elősegítése által. Állandó szegődség (lehetőleg esztendőre szóló) és családbér kikötése (t. i. nem a munkás egyéni, hanem családja minimális szükséglete alapján). Otthoni munka a nők számára, hogy a családanya s a fiatal leány ne legyen kénytelen a gyárban dolgozni, vagy legalább ne egész nap, éjjel pedig egyáltalán ne; a gyárban külön helyiség részükre. A nők és gyermekek munkaidejének leszállítása. Kiházásítási pénztár szervezése munkásleányok részére. A nőmunkások, főként a fiatal leányok hathatós erkölcsi védelme, feljebbvalóikkal szemben is. E végre iparfelügyelőnök alkalmazása.* Vasárnapi teljes munkaszünet (szombat estétől kezdődőleg), hogy a család együtt

* Miként Bajorországban.

lehesse. Vasárnapi teljes korcsmai szünet, ugyane végből. Ház-tartási iskolák a munkáscsaládok leányai számára. Napközi otthonok és bölcsődék a magukra maradt gyermekek számára. Gyermekek hatósági oltalmazása romlott erkölcsű vagy korhely, kegyetlenkedő szüleikkel szemben; szükség esetén neveltetésükről való hatósági gondoskodás. Szegény gyermekek teljesen ingyen iskoláztatása (ingyen tanszerrel együtt). Gyermekek utcán való kóborlásának feltétlen eltüntetése; elhelyezésük az erkölcsi oltalmukat biztosító és egészségüket nem veszélyeztető napközi és éjjeli otthonokban. Külön otthonok családjuk köréből kiszakadt munkásleányok számára. Nemkülönben az inasok erkölcsi ellenőrzése és erkölcsi oltalmazásuk gazdájuk családi körében. A cseregyermek-rendszer felújítása.

3. A munkások közös érdekeinek védelme: a korcsmai üzem szigorú korlátozása.* A helyett népkönyvtárak, népfürdők és népuszodák s népies játszótérek állítása. A testi és erkölcsi egészség követelményeinek megfelelő munkás-menhelyek s népkonyhák állítása, főként munkahiány esetére, a tisztességes munkáselemnek a nagyvárosi nép salakjától való elkülönzése végett. Ugyancsak munkahiány esetére foglalkoztató műhelyek szervezése; alamizsnaosztás helyett a munkásoknak foglalkoztatás útján való segítése és gondoskodás szellemi és kedélybéli szükségletükről is. A szegényügy s a közjótékony-ság országos szervezése; *settlement*-ek és *patronage*-ok szervezése, vagyis a szegény családokkal otthonukban való foglalkozás. Munkás-egyesületek és szövetkezetek szervezése, előbbieket a társasélet, utóbbiak a közös anyagi érdek ápolására; fogyasztó-szövetkezetek szervezése és munkáskantin állítása. Munkás-kamrák létesítése a munkások jogi és gazdasági védelmére. Munkáshitel szervezése becsületre szóló váltó által.**

4. A *munkásképzés*: inasoktatás; kiváló munkások továbbképzése akár külföldön is, ösztöndíjak útján; a jóra való kézműveseknek a korhely- és kontár-munkásokkal szemben való megvédése ellen az ipartársulat által kiállított képesítési és erkölcsi bizonyítvány. A helybeli munkások méltányos érdekeinek megvédése a spekuláció által nyakukra hozott idegen mun-

* Arra a kérdésre, hogy akkor mihez fogjon a korcsmásos? — megfelelt már régen Deák Ferencz szava: „Ha mocsarat akarok lecsapolni, ki kérdi azt, mit csinálnak akkor a békák?”

** Miként a felsőolaszországi népbankoknál évek óta fennáll.

kások ellen. Józan és céltudatos beruházási és közmunkapolitika.*

A konzervativizmus s a keresztény-szocializmus tehát nem negatív jelszó, mint a liberalizmus, hanem nagyon is tele van pozitív tartalommal; — ebben rejlik termékenyítő hatása: az egyén és a társadalom tevékenységi ösztönét kielégíti, a vallásos érzés ápolása által megelégedést, megnyugvást és rendet teremt s a benne rejlő erkölcsi elemnél fogva föl-emel és a bizalom és szeretet által kifejleszti az összhangot és megteremti a boldogságot- A mire a liberalizmus, ha pont ról-pontra kisajátítja is a keresztény-szociálpolitikai programot, soha képes nem lesz, mert hiányzik belőle a kedélyre s akaratra ható erkölcsi és érzelmi momentum.

Végeztem és konkludálok.

A liberalizmus negatív elv: míg rombolni kellett, helyén volt; alkotni azonban nem tud, mert pozitív tartalma nincs. A szocializmus sivárságával megdöbönt, lesújt és visszariaszt. Az anarkizmus szép utópia, szinte csábító, — de utópia. Marad tehát a konzervativizmus, vagyis *a természetes továbbfejlődés* az eddigi társadalmi keretek közt s a keresztény - szocializmus, vagyis a társadalmi kérdés megoldása a keresztényi szeretet erkölcsi s a patronage gazdasági alapján. A teljes boldogságot mindenki számára nem fogja biztosítani ez sem; mert hiszen eszközei gyarló emberek; de legalább elve a szeretet s az engesztelékenység; és a jóból-rosszból összetett, gyarló emberi természetnek legjobban megfelel.

Mert eddig a keresztény erkölcs a legtökéletesebb, a keresztény világfelfogás a legnemesebb; gyakorlatban még a más vallásúak jobbjai is azt követik. Mert a keresztény eszme éltető ereje még nem apadt el; az ki tudja egyenlíteni a gazdasági és társadalmi ellentéteket. Ettől fél a tagadás alapján álló s harcot hirdető szocializmus; azért óvja tőle hívőit. Végezetül még egy szót.

* Nálunk az itt felsorolt szociálreformokon sokan mosolyogni hajlandók; pedig nincs azok közt egyse, melyet már megvalósítva ne láttam volna valahol s ne láttam volna annak áldásos eredményét. Sajnálni megvalósításuktól a költséget, pedig annyi volna, mint a munkaerőt, rőzsét és földet sajnálni a rohamosan dagadó ár gátjától, mely azt elszakítva, mindenünket megsemmisítheti.

Az eszmék forrongásának idejét éljük. A magukat túlélte eszmék — minő a liberalizmus — letűnnek, helyükbe mások tolnak felszínre: a szocializmus, az anarkizmus. Ám az emberi művek tragikumát — hogy minden csak addig szép, ha küzdeni kell érte, az ember keze alatt azonban megromlik — ha megvalósulnak, azok sem kerülnek el, mert az emberi természet nem változik.

Mégis azt óhajtom, hogy a kik hisznek bennük, higgyenek igaz szívvvel; mert még a téves hit is jobb, mint a semmilyen. A mai erkölcsi rothadás idején örömmel üdvözlök minden irányt, mely az újuló élet csíráit látszik rejteni, ha mindjárt más formában is.

A liberalizmus képviselője a szociálpolitika, vagyis keresztény szociálreform elvét fogadta el; az anarkizmusé az önkéntes együttműködést hirdette; a szocializmusénak jelszava a harc volt — s az a hang fájt. De mindegy. Ha így is. Azért mégis különféle úton bár, egy célra törekszünk; az a cél nem lehet — sem a puszta hatalom, sem a puszta anyagi boldogulás, csupán *a társadalom erkölcsi emelése. Jobbá tenni minden réteget, hogy jogaival nemesebben tudjon élni s kötelességeit hívebben teljesítse* — ez lehet a végcél mindnyájunk előtt, akár mit mond Marx és Engels.

Az általam képviselt irány e cél elérésére a keresztény társadalmi reformot tartja legjobbnak; ám ennek feltétele *a kötelességérzet felébresztése az egyesekben*, fent és alant, mert — ebben az anarkizmusnak igaza van — a társadalom csakis az egyéni megigazulás által javulhat meg. Erre kell törekednünk egyenként és mindnyájunknak.

V.

ESZMÉK A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS
IRÁNYÁRÓL MEGINDÍTOTT VITÁHOZ.

— *Lánczy Gyula beszéde.* —

I.

Nincs benne semmi kétség: *a proletariátus szervezkedése* egyrészt, másrészt pedig az ösztön, a tudat, a kényszer, foglalkozni az *úgynevezett alsóbb néposztályok sorsának, anyagi s erkölcsi színvonalának emelésével világszerte*, az eszmék és törekvések egész csoportja, mely e két mozgatót kíséri: ez az, a mit korunk az új nemzedéknek sajátlagos fejlődését, de talán mondjuk inkább: társadalom-erkölcsi milieujét kitünőleg dominálja. S így akár milyen elvi premiszákból induljunk ki, tagadhatatlan, hogy mihelyt a társadalmi fejlődés irányait vizsgáljuk s az uralkodó áramlatokról csak tájékozódni is akarunk, legott parancsolólag előttünk áll a *szocializmus* kérdése, azon tágabb értelmében, mely a tömegek szabadulási, azt mondanám megváltási problémáját jelenti; de a mely nem azonosul szükségképen egyes szocialisztikus rendszerek elfogadása vagy elvetése, propagálása vagy elnyomásának ügyével.

Súlyt kell helyeznem e szóra: *megváltás; die Erlösung*.

Mert az egyik sajátsága korunknak és benne a legkülönbözőbb társadalmi egyedeknek, rétegeknek, hogy a fennálló világrendet, a viszonyok összességét, mint valami súlyosodó nyomást érzi feje, vállalai felett lebegni — s azok is, kikre nézve a kenyérkérdés többé-kevésbé tűrhetően, sőt kedvezően meg van oldva, egy betöltetlen áhítozás, egy égető szomjúságnak fájdalom-érzéseitől látszanak megrezdülni.

Azt hiszem kimondhatom a szót, bármi romantikus hangzású legyen és így bizonyos öldöklő nevetség veszélyével jár: keresik a megváltást.

Az a mély hatás, melyet *Schoppenhauer* és a *pesszimizmus* mindenrendű válfaja a XIX. század közepétől fogva mind növekedő mérvekben gyakorol a műveltekre, ez állapotra vezető vissza. És leütve mindent, a mi egy túlcsigázott phrasaeologia szappanbuborékai gyanánt röpdes az űrben — az a sajátos művészi hódítás, mely a *Wagner* Richárd nevéhez fűződik, nemzedékünk legbensőbb lelki szenvedéseiből, aspirációiból fakadó — mintegy érzelmi kifejezése e fájó, forrongó, végérhetetlen eszmei áhitozásnak.

Általában korunknak s az utóbbi nemzedéknek jellemvonása, hogy fogékonysága a szellemi hatványok és áramlatok iránt folyton fokozódó s a népszerű ismeretszerzés és terjesztés exakt, pozitivista tendenciája daczára, ezekben az ideges csoportokban, sőt tömegekben a lelki processzusok, sőt a metafizikai, a természettul eszmetársulások vonzalma nőttön nő.

Nem érti az meg korunkat, ki e vonással nem számol.

A nagy realista kényszer-érdekek mellett ez a fokozott spiritualisálódás mohón felszí minden terméket, minden jelentéget, mely az érzelmi és eszmei érzékhez fordul — a legkalandosabb aberratiók és superstíciók vak befogadásáig.

Akármit mondanak, korunknak — együgyűségből vagy számításból — ócsárlói: az erkölcsi mozzanatok és kritériumok átérzése és mintegy automatikus működése mélyebb, erélyesebb közvetlenséggel funkcionál, mint bármikor a múltban.

És ha azzal, a mit vallási, sőt egyház-szellemi *revivalnak* nevezünk, mint reális tényezővel, sőt valóságos hatalom gyanánt kell számolnunk, úgy tévedés lenne e fejleményt merőben a külső propaganda és mesteri szervezés eredményéül értékelni és félreismerni az organikus connexust, mely azt a kor összes szellemi dispositióival egybeköti, egyik nyilvánulásává teszi.

Közismert dolgok ezek, ha úgy tetszik banalitások. S én mégis szükségesnek tartottam őket előrebocsátani, mintegy elidézni ugyanazon lélekzettel, a melylyel a proletariátus szervezését s a gazdasági szocializmus sarkalatos, döntő fordulóit jeleztem.

Mert nagy, tévesztő egyoldalúság lenne a munkás, sőt tulnyomólag a gyári produkció munkásainak kereseti és gazdasági viszonyainak alakulásában, vagyis gyökeres átalakulásuk törekvésében, a szoros értelemben vett szocializmus benső dialectikai fejlődése és külső reális érvényesülésének harci fázisaiban, mintegy kimerítve látni a modern társadalmi fejlődésnek tartalmát és megjelölve irányának útvonalait.

Hála Istennek, a kérdés így fel sem tehető, a világ nem oly szürke és a társadalom létfolyamata nem oly egyszerű, vagyis néhány gyér számú, elemi motívumnak alkatrészeire redukálható, hogy sem a munkabér, s a termelési érték-megosztás problémáiban kimerítve volna.

S itt még egy megszorítást kell tennünk, még egy rezervációt emelnünk azon férfias, koncentrált fejtegetés ellenében, melyet a szocializmus lényegéről e helyen hallottunk.

S ez a *történelmi materializmus* elméletét illeti, mely formailag egy merőben szemléleti, retrospektív általánosításképpen jelentkezik, — holott valósággal eszmei reflexusaiban, visszahatásában egy *foganatos világnézet* erejével működő. A fontosság, melyet az egész marxista tábor e történet-elméleti kérdésnek méltán tulajdonít, e minő ségére vezetendő vissza.

De ha ez a történet-bölcselet a maga rideg kizárólagosságában korunk fejlődési állapota és folyamatára nem alkalmazható, még kevésbé fogadhatjuk el *történelmi valóságát* a múltnak tüneteire, világára alkalmazva. Sem az ókori világ úgynevezett klasszikai állam- és társadalom-alkotásaira ezen uralkodó, mondhatni egyeduralkodó jellegében nem alkalmazható s épen ezen kizárólagos, túlhatalmi mértékelésben rejlik a kérdés lényege, sem a középkori világ tragikus vergődésére reá nem erőltethető. Hogy miért nem, annak kifejtése és nem nehéz bizonyítása e helyütt meg nem kísérelhető, mert messze elterelne közelebbi céloktól. Csak egy megjegyzésre szorítkozunk. Ha a jelzett korszakokat, nem mint merő alaki időhatárokat jelöljük, hanem róluk, mint külön »világok«-ról emlékezünk meg, annak lényegi oka, hogy nagy eltérésekkel, bensőleg differenciált mozgató eszméktől és áramlatoktól inditattak. Bizonyos korszakoknak épen az a saját-sága, hogy ezen »uralkodó eszmék« ellentétben állanak, vagy ellentétesen evolválnak — mintegy paralogismusokban — az egészséges gazdasági, anyagi fejlődés igényeivel, okszerű peripetiáival, mely utóbbiakat keresztezésükben egyenest összezilálni, paralizálni látszanak, nem hogy »a gazdasági termelés, erői és a megosztás közti disszonanciákat — mint dr. Szabó mondja — megszüntetnék s azt az »összhangot« létesítenék, mely »az új termelési erő teljes érvényesülését megengedi«.

A történelmi tények és bizonyos korszakok sorozati egymasutánja *nem* tanúsítja azt a törvényszerűséget, melyet ily szerves haladásnak ismerhetnénk el, hanem ellenkezőleg

a süllyedés, összezavarás és degenerálás időszakai és fázisai következnek egymásra, melyek súlyosítják és bonyolítják az egészséges gazdasági körfolyásnak helyreállítását és fokozását.

A minthogy nagy tévedés, ideolog önámítás a történelemben a *haladás*, tehát az egészséges fejlődés folytonos proezesszusát szemlélni. Tényleg, e fejlődés nagy visszaesésekkel és talán a jövőben is beláthatatlan hanyatlási esélyek között megy végbe.

A történelmi materializmus a maga kizárólagosságában tehát sem a múlt felismerésében biztos mértékünk és szövetségünk, sem a jelen és jövő fejlődésében csálthatatlan kalauzunk, irányítónk nem lehet.

És hogy ez nem a mi merőben szubjektív felfogásunknak ellentéte, mutatja a tény, hogy a szocialista párt- és gondolatiránynak két elsőrendű illetékes képviselője lényegileg szintén ráczáfolt és reagált a történelmi materializmus elmélete ellen. Ugy *Bernstein* kritikája a marxista program vezérelveit illetőleg — s ő »das wichtigste im Fundament des Marxismus, sozusagen das Grundgesetz das das ganze System durchdringt« gyanánt jelezte — mint *Menger Anton* »Neue Staatslehre« című nevezetes konstruktív kísérletében, ezen elmélet ellen fordulnak, még pedig nem csupán a történelmi tényszerűség szempontjából, hanem mindketten és *Menger* kitünően, annak belső fogyatéka miatt az aktuális társadalom-fejlődési causalitás tekintetében.

És mégis — és mindezek daczára — soha az, a mit *gazdasági determinizmusnak* neveznénk, oly nagy méreteket nem öltött, mint az utolsó emberöltő alatt. Miképen nyilatkozik az és micsodák következményei? Mindenekelőtt abban, hogy a probléma alanyát bizonyos tekintetben megváltoztatta, vagyis az egyénről áthelyezte nemzetközi tömbekre, kollektív létegekre. *Világ gazdasági versenyt* teremtven, az akció s a harc részeseiül többé nem az egyének és hivatási csoportok helyi érdekkörei tűnnek elé, hanem egész országok s azonfelül szélesebb területi kiterjedésben egész állami- és társadalmi szövetezések.

És jól tudják mindnyájan, hogy ez nem abstrakció, hanem az élő valóság, melynek végzetes súlya és hatalma épen abban rejlik, hogy a termelés, de mindenekefelett az *értékesítés* feltételeire s eredményeire kihat minden irányban, azon primitívebb nemzetgazdaságokra is, melyek a világforgalomtól távol feküdni látszanak s a kultúr világ sajátképeni szocialis termelésében részt nem vesznek, a mely pedig minden időben az ipari nagy-produkció arányaiban jelentkezik.

Hiszen drága hazánk, Magyarország gazdasági, sőt jórészt társadalmi válsága, mely előreláthatólag még távolról sem érte el tetőpontját, ez utóbbi összefüggésben találja magyarázatát. De Magyarországot kikapcsolni kívánom e konsziderációkból, több oknál fogva, melynek kifejtése e helyütt szükségtelennek látszik; de már azért is, mert minden relatív haladásai dacára, távol áll attól, hogy a modern társadalom-fejlődés konstitutív, vagy akár csak tipikus hordozói között szerepelne.

És új jelentőséget nyert a Lassalle egy mély értelmű jellegzetes igéje: die Orphische Kette der Konjunktur, melynek végzetes szinte misztikus képződésére, hatályára mindig visszatér. Az többé nem a magában álló állam- és nép-egyednek benső esély-lánczolatai és irányozhatatlan válságait jelenti. Új tényezők új alakulatokat teremtettek, melyekkel a régibb nemzetgazdászati legfeljebb mint elméleti, doktrinális lehetőségekkel számolt.

E tényezők között van egy, melylyel nem is számolhatott s a mely teljes nóvum a valóságban, annyira, hogy következményei még nem szűrődtek le, még nem jegecedtek ki az elméletben. S ez a közlekedési eszközök hatályának a múltban nem ismert, a jelenre nézve szinte meglepetésszerű fejleménye. S ezzel a tömeg-termékek megjelentése, piacra vetése, oly távolsági és területi kombinációkban, melyek még 60, de még 40—30 esztendő előtt is csak képzeleti fikciókban, költségekben rajzolódtak. S ez a proceszszus még távol van attól, hogy tetőpontját érte volna el.

Mint a fizikában a merő mozgási, rezdülési sebességek, sűrűségek dinamikai erőátváltozási, fokozási, ébresztési, de körülmények között megsemmisítési hatásokat képesek előidézni és maguk is erőkből kiindulva átalakulnak új önálló erőkké, úgy ez az új forgalmi áramlat s annak fokozódásai vagy megakasztásai a termelés értékcseréje, de magának a produkció összes előfeltételei és végső vonalban e termelés mögött foganatos és egyszersmind önlétért küzdő *emberi erőre* és ennek földi végzetére nézve is a legkülönbözőbb hatásoknak forrásává válik.

Már pedig tudvalevő, hogy a forgalom dominálása, vagyis a termelésnek, a javak piacra vetésének merőben közlekedéspolitikai esélyei, lehetőségeinek biztosítása, maga is hatalmi kérdés, a nemzetközi államrendszerben elfoglalt súlynak a kérdése. Csak nagy, hatalmas államszervezetek vagy szövetkezések képesek a forgalmi előfeltételeket megszerezni és biztosítani.

És ezzel előáll egy új (vagy helyesebben fokozott) reális kényszerűség a *nagy-államképződések* és kiterjesztések biztosítására és kialakulására.

Pedig a marxista szocializmus csak termelési csoportokat ismervén, desintegrálni s ez apró tömbekre feloldani akarja az államot, vagy mint a dr. Szabó reprodukálásában hangzik »a szocialista társadalomban . . . az államnak legelőbb ezen hatalmi jellege enyészik el, hogy helyet adjon egy tisztán közigazgatási szervezetnek«, melynek centrális szerve nem lesz egyéb »egy nagy clearing-house-nál, mely a termelt javakat elosztja«.

De mi itt a valóság és mi az iskolai tantétel? A mit *imperializmusnak* neveznek s a nagy-államképződésre hajtó irányzat — csakugyan merőben nagyzási rajongás-e és nem-e egy benső kényszerűség resultánsa? Csakugyan a liberalizmus, Geócze kisasszonynak ez a szerencsétlen elsanyargatott bête noire-ja teremtette azt és eltörölhető-e a termelő községi groupe-ok föderációjával szemben, mint azt a különböző szocialista rendszerek, így a Menger-féle theoremák is követelni és biztos kilátásba helyezni látszanak? . . .

A fentebbiekben egy példával illusztrálni kívántuk, hogy a szocialista programnak egyes tantételei, mennyire ellentétben állanak korunk társadalmi fejlődésének való, tényszerű alakulataival és legújabb irányjaival.

Ez eszmetársulásban csak jelezni kívánjuk a nagy módosulást, melyet a szocialista programra a *földbirtok és mezőgazdasági üzemnek* formája, berendezése tekintetében szenvedett. Míg azelőtt a földtulajdon államosítása s a közösség javára üzött kollektív-termelés egyik uralkodó programmpontja volt, addig az utóbbi években az *önálló kisüzemek jogosultsága* a mező- és természeti gazdaság terén mindjobban előtérbe lép, valami olyan állapotnak elismerése, mely a Code Civil uralma alatti *Franciaország* tényleges viszonyaihoz igen közel áll. A *Dávid-féle* legújabb (német) tanulmány a földbirtoklás illetén szabályozásáról a szocialista program határain belül, csak összefoglalása bizonyos tendenciáknak és tételeknek, melyek az utóbbi évek alatt magában e táborban felszínre kerültek. Tartózkodunk minden kritikától, vagy csak mérlegeléstől, mely ez iránynak a szocialista rendszer és követelmények viszonylataiban belső, logikai ész- és jogszerűségét venné vizsgálat alá. Csak a *közzeledés* tényére és mértékére kívántunk utalni a mai »polgári«,

mindenesetre egyéni tulajdon- és termelési rendszer egyik főfontosságú eleme és tárgya tekintetében.

És csakugyan az osztályharcz, a gyáripari munkás proletriátus küzdelme, engesztelhetetlen támadása és tagadása minden ellen, mi a magántulajdon alapján fejlődött, tehát az újkori társadalom és differenciált létfeltételei és osztály-organizmusának fennállása ellen képezne a társadalmi fejlődésnek ellentárgyallhatatlan új irányát?

Hát még így is, ezen merev abszolutizmusban odaállítva bizonyos fokig, el kell fogadnunk e tételt; számolnunk kell vele, mint a szociális mozgalom egyik elemével, tényezőjével. De a fennálló társadalom, mondhatjuk a művelt emberiség soha bele nem fog nyugodni a gondolatba sem, hogy a társastermelés centralizációja és az egyén akaratán kívüli szabályozása, továbbá a termelt értékek hasonló központi elosztása címén a materiális és társasélet szabad mozgása elkoboztassék és végső elemzésben megtöressék a mi az emberiség legbecsesebb java, mire a legnagyobb szenvedések árán is törekszik: az önálló egyéniség, a személyiség kifejlődésének szabadsága, sőt lehetősége.

Ez az ütköző pont, melyen a két világ — ama képzeleti, eljövendőnek rajzolt és a valóságos, mely emberi eszményeink: *a szabadság* megóvását legalább az emberiség egy részének biztosítja — egyeztetetlensége, szélső ellentéte sarkall.

Ezt az elvi következetességű szocializmus, mely kész megvonni a rendszer benső dialektikájának szélső konzekvenciáit nyíltan elismeri.

Ezt tette az a fejtegetés is, mely a szocializmus Marx-féle koncepczióját taglalta és bizonyitgatta előttünk. Csakhogy ezen ütköző pontra nézve mégis rezervációkkal élt, igen helyes tételket formulázott magának a szabadságnak lényegére nézve, de azután kimutatni igyekezett — és mi készségesen elhisszük neki — hogy az új világrend, tehát a proletariátus diktatúrája s a nagyüzemi koncentráció meg fogja teremteni a maga külön szabadsági ideyálját egy igen viszonylagos, determinált ártalommal s azon korlátok között mozgót, melyeket a társadalom kultúrfoka, osztály helyzete és vagyoni viszonyai szabnak ki.

Ámde az osztályharczból egy nivellált munkás és részegedő-osztálynak kellvén — e tan értelmében — kikerülni s a »vagyoni viszonyok« is, a megélhetésnek bizonyos szabályozott átlagmértékét jelentik, a miből aztán végső vonalban, ez állapotok fentartási lehetősége miatt, a gondolat és kultúrérzéknek bizonyos tervszerű

irányzása, tehát kényszerű megszorítása, megrendszabályozása könyörtelen szükségyszerűséggel be kell, hogy következzenek.

Milyenné fejlődnék azon nemzedékek szabadságtudata, a mely ily viszonyok alatt peregetné le a létnek szürke fonalát ?...

Ugyan Szabó úr tartózkodott a szocializmus jövő társadalmának, pozitív berendezkedésének rajzától, minden közelebbi részletezésétől — s azt jól tevő.

De minden gondolkodó és író, a ki a szocializmus győzelme alapján berendezett állami, vagy inkább társadalmi rendnek pozitív, intézményes konstrukcióját kísérletté meg, szinte kivétel nélkül bizonyos *kommunistikus* képzetekre és rendezkedési javaslatokra lyukadt ki. Így *Menger* is a fentidézett könyvében, a ki pedig Marxnak érvelésével, bizonyos karakterisztikus alaptételeivel szemben kritikai élű önállóságát markirozta — a maga 2000 főnyi egyforma gazdasági községeiben bizonyos átmeneti elkülönülések után felállítandó a családokra nézve is közös lakó- és étkező-helyiségeivel, közös csoport vagy községi palotákban a közösségnek mindinkább fokozódó kiterjeszkedésével a családi és magánélet összes alapviszonyaira nem a *kommunizmus* és vele az egyéni lét önhatóságának azon rendszeres megszüntetése állapotait idézi-e fel, melyeket az antik világ hasonló társadalmi regényei és ábránd-rendszereiből ismerünk, a platói bölcsek uralkodó osztálya nélkül, de végső elemzésben a mozgási és fejlődési, sőt alkotási szabadság ugyanazon szükségyszerű kiküszöbölésével, melyről az emberiség annyi szenvedés, annyi harc s a kedélyi s értelmi öntudatosság elért foka, érzékenysége mellett lesz-e valaha hajlandó, sőt képes lesz-e lemondani?

II.

S azért, ha van egy párt, mely a marxista formula szerinti *osztályharc* jegyében folytatja munkásságát és létét, harcot üzenve a társadalmi rendnek, a fennálló világnak az egész vonalon, hát azért vastag optikai csalódás lenne a modern társadalmi fejlődés irányítását kizárólag e pártnak, ez egy tábornak tulajdonítani.

Önöknek nem mondom semmi újat, de kénytelen vagyok mégis konstatálni, hogy épen az utóbbi évek fejleményei magában a *szocialista pártban* egy szakadást idéztek elő, melynek ellentéteit a párttaktika, a proletárius ügy szolidaritása érdekében lehetőleg elsimítani, eltakarni igyekeznek, de a mely a dolgok

gyökerét, alapjait érintő s ennél fogva már a legközelebbi fázisokban egész válságos erejével hatni és nyilvánulni hivatott.

S ez a reakció, vagy ha úgy tetszik a kritika, a Marx által kijelölt vezérelvek s ebből folyólag a követendő út s eljárás mikéntje ellen, vagyis szabatosabban: a munkásmozgalom s a polgári társadalom közötti viszonyoknak és kölcsönhatásainak *revíziója*, végső vonalban pedig az osztályharcz szélsőségei, irtó »kisajátításai« helyébe, oly harcsmódor s oly czélok kitűzése, melyek a társadalom mai sokoldalú tagolatával bizonyos kooperáló és kölcsönösen alkalmazkodó, adaptáló és komplementáló *evolúciót* hirdetnek.

Bajos és talán szükségtelen dolog lenne e mozgalmat egy névhez fűzni; de annyi kétségtelen, hogy annak irodalmi nyilvánulását, legalább kritikai exponálását *Bernstein* fellépéséhez, irataihoz kapcsolhatjuk.

De itt többé nincs szó pusztán irodalmi akcióról s elméleti polémiákról, (mint p. o. a *Bernstein* és *Kautsky* közötti jelentős vitában), hanem pozitív megoszlások és alakulatokról, melyek átmentek a szocialista akció és pártélet funkcionálásába. Már e táboron belül meg van adva a két iránynak elnevezése: t. i. *a revoluczionárius s a reformista* szocializmus és frakciók ellentéte, vagy ha úgy tetszik, variációja.

A ki csak némileg is követi az *olasz szocializmus* mozgalmait, melyek nemcsak nagyméreteik, de az akciók és ellenakciók szenvedélyessége s így az eszmei mozgatóerők tudatos, pregnáns kifejezése folytán is kiváló és tanulságosak, az láthatja, hogy napról-napra mint fokozódik ez az ellentét, vagyis miképen erősödik párttá, bárha egyelőre kisebbségi csoporttá, az, a mi kezdetben csak egyéni álláspont volt, *a reformista* árnyalat.

Az utolsó olaszországi egyetemes pártgyűlések és kongresszusok, így legutóbb a *bresciai*, mely az ellentét programmatikus formulázásait érlelte az *imolai* s az e napok alatt, betű szerint e sorok írásakor *Bolognában* üléselő, már tanúságot tesznek az új irányzat terjedéséről az olasz proletariátus valamivel szélesebb rétegeiben, tehát nem csupán az intellektuális vezérelmek között s a felszigetnek, legalább Közép-Olaszországnak különböző regionális területein.

És habár sok évi olaszországi utazásaim és tartózkodásaim egészen más történeti és művészeti tanulmányok czéljai által határozottak, már az olasz történeti probléma folytonossága is önkéntelenül érintkezésbe hoz az új világ mozgalmait.

S így, ha egyszer évek előtt egy impozáns mazzinista pártdemonstráció közepében, véletlenül a Garibaldi család tagjai mellett találtam magamat a genuai temetőben — és ma már mindez legfeljebb, ha »*félmúlt idő*« , úgy tavaly vagy harmadéve volt-e, egy szerényméretű, de mégis tisztán populáris éjjeli felvonulásnak voltam tanuja Velenczében, mely *Turati* szocialista képviselőnek, az új reformista program egyik szóvivőjének rendeztetett. A bolognai kongresszus zárulésán — már a fenti sorok felolvasása után — kitűnt, hogy ez a csoport ugyancsak *Turati* vezérlete alatt, a szavazatok ezreivel, a voltaképi többségi pártot képezi, mindenesetre a legerősebb tömböt 7000-en felüli szavazattal.

Azt hiszem e körben felesleges mind ennek nagy fontosságát hangsúlyoznom, holott külsőleg egy távoli, mert a hatalom birtokából kizárt pártnak apró frakció-surlódásairól van szó. De ilyenén felfogás optikai csalódást jelentene. Ha a szocializmus kifejtője e felolvasás-sorozatban ismételve, két helyen reámutatott az uralkodó osztályok, a »liberalizmus« magatartására, esetleges közeledésének döntő fontosságára, a társadalmi átalakulások és széles népi, emberiségi reformok cél tudatos, de egyszersmind békés végrehajtásának lehetősége szempontjából, úgy megfordítva: teljes joggal hangsúlyozhatjuk, miszerint a modern társadalmi evolúció menetében és peripetiáinak lehető normális, kínos reaktív konklúziók nélküli lezajlásában elsőrendű tényező éppen magának a munkásosztálynak, az egész proletár-szervezetnek felvilágosodása és mértéktartása lesz, s az a meggondolás, hogy a küzdelem engesztelhetlensége és végletessége, — melyet a marxizmus és rokonrendszerek következetes tökéletes logikusai ajánlanak, — az abszolút elfordulás és tagadás a mai világrend összes többi kultúr- és gazdasági tényező i ellenében, a mint hogy végcél nem lehet, úgy kétségessé teszi a közelebbi eredményeket is, a szélesebb nép- és munkásrétegek állapotának fokozatos javulása eszközését. Mert a békés, normális fokozatos fejlődésében fenyegetett kultúrvilágnak összes affirmatív tényezőit egy minden eszközválogatás nélküli reakció, egy nagy ellenható koncentráció végleteire találja hajtani. A mi részben már meg is történt s a szó szorosabb értelmében vett bourgeoisienak politikai pártváltoztatását Franciaországban, erős közeledését a konzervatív klerikális tendenciákhoz magyarázza, s azt a mesés szerencsét, a melylyel az olyan evidens iparlovagi szédelgések,

mint az úgynevezett »nacionalista« humbug és rokonfajta cryptogam üzemek felburjánozni és prosperálni bírtak.

III.

Az igazat bevallva: elég szűk mederbe terelődött a társadalmi fejlődés irányainak vizsgálata, mérlegelése, midőn a *liberalizmus és konzervativizmus* jelszavai és pártalakulatai vétettek kiindulási pontul. Ezek is akarva nem akarva a szocializmus kérdéséhez vezettek vissza, mint azon nagy determinánshoz, mely e fejlődés útját meghatározza; holott mi a kérdés illetően feltevése ellen már a kiinduló ponton kifogást emeltünk, mert nem elég átható, nem elég komprehenzív épen a determináló tényezők méltánylásában.

De nagy kő az, a melyet itt megmozgattak, és az alkotó motívumok egész komplexusát, a mely itt valójában fenforog, teljes terjedelmében s intenzitásában felölelni és kimeríteni egy tárgyalásban aligha sikerülend. Meg kell elégednünk, ha néhány töredékkal járulunk a kérdés tisztázásához és szétszórta, sporadice egy-egy arasznyi helyet bevilágítva feldereng előttünk: hogyan indultunk, merre jutunk.

Egyáltalában: alkotó princípium-e a *liberalizmus*; panacea, melytől társadalmi bajainknak orvoslását várhatjuk? Ad-e konkrét programot a társadalmi fejlődés üdvös vezetése tekintetében? avagy egy kiélt elnyűtt rendszer, mely kimerült vagy összeesett, mert sohasem volt jogosult?

Mi az előző felolvasások során egész kategorikus határozottsággal felhangzani hallottuk: »mehet« — nem tudom vajjon úgy-e, mint az a bizonyos útszéli mór, a ki megtette kötelességét vagy mint egy haszontalan Rontó Pál, a ki soha nem ért semmit, s a kit a sarokba állítanak, a hol többé ne merjen mocczanni.

Azt hiszem a látszeglet, melyből ezen abstrakció — egy »realisztikus« fogalom, de a scholastica megfordított értelmezésében — felvétele, felmérése megkiséreltetett, nem volt helyesen megválogatva.

A liberalizmus kétségkívül egy történelmi fázis és mint ilyen arra van hivatva, hogy a fejlődés és virágzás bizonyos korszaka és stádiumai után fonnyadni, elemyülni kezdjen és halni térjen. De ez az igen szép és banalitásában oly kényelmes képzet az adott esetben még sem vezet a helyes relációk megállapításához.

A liberalizmus történelmi fázis, mondám; az abszolút monarchia volt szülőanyja, vagy talán csak a bábaasszony, mely azt világrahozni segítette. Mi volt az érdek, a jutalom, mely ez operációban vezette?

Az egyéni és kollektív erők fokozatos felszabadítása az ország gazdasági és művelődési állapotainak fellendítése, felvirágoztatása végett, s így magának a monarchia, az államkormány ressourceinak fokozása, a nemzetközi hatalmi súly tekintetéből is. S azután a szellemek, épen a vezető, sőt mondhatni a kormányzó elemek — és közöttük a XVIII. század elejétől fogva nem kis számmal egyháziak — belátása, elméleti majd kormányzati belátása, kiket tisztán humanitárius eszmények inspiráltak és tette sarkaltak. A modern parlamentarizmus és alkotmányosság formalizmusa által túltengőleg befolyásolt történelmi nézlet nem mindig képes kellő igazságot szolgáltatni ennek a csendes, de konstruktív forradalomnak, mely Európaszerte kisebb-nagyobb hatálylyal lejátszódott.

Midőn azután az ancien régimebeli legisták által szerkesztett utasítási cahier-ekből ez eszmék egy európai góczponton összefoglalást nyertek, majd széles demokratikus intézményekben koncepczióik kidomborodtak, nemcsak rombadöntötték a régi világot, de képeseknek bizonyultak egy új pozitív társadalmi rendet megalapítani. Valójában ebben áll a francia forradalomnak nagy hagyatéka, az a hatalmas alapozás, a mint azt a legnagyobb teremtménye és genieje, Caesar Bonaparte, jogintézményi és kormányzati alkotásaiban konszolidálni és konzerválni tudta.

Ismétem: *egy társadalmi rend volt ez*, a mely az uralmi czélokért vagy czélok ellen folytatott minden válságot, a kormányformák és dinasztiai körüli forradalmak sorát győzelmesen túlélni bírta.

Azt mondják, hogy ez az egyénnek felszabadítása volt csupán, de azután egyszersmind kiszolgáltatása a felszabadult társerők s egyéni érdekhatványok játékának, és a »legképesebbek« (the fittest) szertelen fölülkerekedésének.

Ebben kétségkívül sok igaz van.

De hát próbáljuk »visszacsinálni« s az erők megkötését a középkori intézmények megrögző szabályozása, fokozásai szerint eszközölni; vagy valami új módokon »mancipálni« az egyént!

De azt vetik ellen, hogy az új társadalmi rend a kapitalisztikus produkezió, a gyári nagyüzem s a belőlök folyó tömegnyomor által felélesztette, sőt részben súlyosbította

régi röghöz kötő, rendi társadalomnak bajait. És kérdezik: képes-e a liberalizmus ezeket orvosolni?

Az az igen szűk koncepczióju liberalizmus, melyet uralkodó gyanánt állított oda, t. barátom Dr. Gratz G. értekezése, bizonyára nem.

De meg kell telnie szociális tartalommal, mondja ő, s akkor mintegy regenerálva, újból hivatva lehet átvezetni a társadalmat Scylla és Charibdis az anyagi nyomor s a szocialisztikus szolgaság, az egyéni szabadság elveszésének szirtjei között.

Ő egészben véve túlságos skepsissel, pesszimizmussal látszik viseltetni — és mintha a hatvanas évi német, vagy a hetvenes évi osztrák alkotmány-liberális pártok programja és félénk kiczirkalmazott operációja, melyek felett összecaptak az új áramlatok hullámai, lebegnének szeme előtt. De ezek oly társadalmak, a melyekben a politikai, a társadalmi mozgás szabadságának létfeltételei minden elméleti szószaporítás daczára mindenkor hiányoztak és valóban irányító csak a kormányhatalom, mely a hagyományos szellem s az uralkodó érdekeknek hordozója és vaskezű védnöke.

Ott azonban, hol a társadalmi erők játéka felszabadult, a nagy *latin közállományokban* és részben Angliában, egészen más kép tárul elénk.

És Franciaországban tanúi vagyunk a nagy *transformismusnak*, a melylyel a középosztály azon része, mely még nem fordult el a liberális köztársaságtól s az úgynevezett liberalizmustól — elszántan a gazdasági és vagyon-jövedelem-eloszlás korrekcióján, az alsó néprétegek, különösen a munkásosztály anyagi, de művelődési és politikai színvonalának emelésén mélyrevágó, hatalmas reformokkal közreműködik, nem riadva vissza a válságtól, melyben saját kedvezményes helyzetének tényleges kiváltságát egy közeli jövőben belesodorni és kockáztatni találja.

S a hódítás, melylyel a kisebb ipari borurgeoisie-t s az intellektualis körök szellemeit fel az arisztokracziáig *Olaszországban* egyaránt átjárta e szociális tevékenység és kiegyenlítés, a »társadalmi igazság« — mint ott emlegetni szeretik — tudata nem-e hirdetője egy új fordulatnak, melyből a távoleső osztálytényezők összműködése kikelni ígérkezik az engesztelhetetlen osztályharcnak enyhítése és fenyegető katasztrófáinak elhárítása irányában?

Mert Olaszországban, hol a szocializmus, a termelés természetéhez képest tulnyomólag agrárius s a birtokformák a

művelési és bérleti viszonyok és szolgálmányok hagyománya folytán még voltaképen a régi történetiek, latifundiárius alakzatokkal melyek a római császárság korára nyúlnak vissza — Itáliára nézve, ugyancsak mérsékelni kellend magának a társadalom gazdasági érdekkiegyenlítés helyreállása körüli reményeinket. De ne feledjük el, a liberalizmus csak *kinetikai*, mozgási elv és *nem dinamikai* erőrendszer. Csak *készség és diszpozíció a haladásra* ; de tartalmát a korszükségek határozzák meg, azok pedig, a dolog természetéhez képest, változók. És bárha korunk s e nemzedék kimerült és belefáradt a változások és folyton kopogtató új igények kergetődő hajszájában — és *innen* ered a *decadens* irodalom, mely az elernyedés és akarati bágyadás beteges szülöttje, nem pedig annak a hétköznapi, vulgáris és naivul bizakodó liberalizmusé, melynek Geőcze kisasszony, ezt is odavetőleg a nyakára varrta — mégis épen az új viszonyok erőszakos követelődzése folytán *haladni kényszerül* és azzal felhangolva tartani az új tünetmények recepcziója s asszimilcziója iránti azon képességet, mely a politikai lélektan terminológiája szerint mégis kitünőleg *liberális diszpozíció*. Akár tetszik nekünk, akár nem — világáramlatok közepében, melyek átcsapnak egyéni kedélydiszpozíciókon és örökölt hajlamokon.

IV.

Könnyű és hálás, mert sokkal mulatságosabb, történeti reminiszenezeniákkal tarkázható feladat lenne, kimutatni mily semmis, *a tényekkel* mennyire ellenkező, az az állítási sorozat, mert minden bizonyítás hiányzik, mely egy közelebbről meg nem határozható konzervativizmusnak, bizonyos kis szereknek — melyeknek némi átmeneti jelentősége lehet egy kisebb méretű és a világforgalomtól elzártnak képzelt agrártársadalomban, de a mely szerek voltaképpen a legkülönbözőbb konyhákból hordattak össze, vagy ha úgy tetszik, »kisajátítottak«, mely ezeknek, mondom, társadalom-mentő hatást tulajdonít — még pedig erős kizárólagossággal.

Az eszmék társadalmi érvényesülésének methodikája szempontjából igen tanulságos volna, bírálat alá venni azt az egész sajtószertű »kisajátítási és patentírozási« tant, mely a nagy társadalmi áramlatok világában szóba alig jöhet, de némi szerepet játszhatik olyan milieukben, a melyeket apró, személyi és koteria érdekek mozgatnak és dominálnak.

Igen közel feküdnék itt is alkalmazni a szálló igévé vált szólamot, mert alapjában véve, még formula számba menő értéke sincsen, t. i. »Umwerthung aller Werthe«.

Az az egész scholasztikus feszegetés, a liberális-konzervatív nevek harca, kezdi veszíteni minden reális jelentőségét.

Az észak-amerikai Unió, ez a hatalmas politikai és társadalmi, forrongó, modern organizmus, soha sem ismerte.

És Angliában, hol tanúi voltunk a tory-párt egyesülésének a legszélsőbb angol radikalizmus képviselőjével és platform-jával az amerikanizáló Caucusman, a birminghemi ipar-radikális Chamberlainnek vezérlete alatt — micsoda ma ott a konzervatív program s hol végződik a liberalizmus?

Kérdés, melyet feltenni is jóformán megszűntek; annyira lényegnélkülivé, ködbeveszövévé vált. Tényleg, tanúi vagyunk, miképen tisztán gazdaság-financiális elvek — protekció vagy free-trade, kezdenek a politikai pártok határozó elvévé válni.

Csak két szempontra kívánok utalni ezen *társadalmi neo-konzervativizmus* aktuális jelentősége és történeti előzményei tekintetében. Ha az imént bizonyos kicsinyléssel nyilatkoztam e programnak ismeretes, segítő, enyhítő és megelőző prophylaktikus rendszabályairól és reform-kísérleteiről, úgy az kétségkívül igazságtalan volt. De elismerem, hogy az bizonyos korlátolt téren és mérték között reális, üdvös eredményeket teremthet.

Ámde épen a tényleges viszonyok között, vagyis azon alakulatban, melyet a mai világfejlődés felmatat, egy új helyzet előtt állunk, mely szinte csak az utolsó évek alatt bontakozott ki egész jelentőségében. S ez a népesedési szaporodás, az ellátást, keresetet és ha lehetséges, megfelelő birtokot kereső embertömegek sűrűségének *effektív* fokozása, nem pusztán a gazdaság-populacionisztikai elmélet feltevésében, s e tömegeknek mintegy *ki- és túlnövése* azon patriarchális elhelyezési kereteken és kísérleteken, melyek mellett bizonyos megszábot emberszámot s annak arányosítható progresszióját bizonyos szerény gazdasági átlag-nívón, igényeihez mérten diszlokálni és valahogy kielégíteni sikerülhetne.

Tényleg egy *új Malthus-féle* problémának élő realitása előtt állunk, mely még nem találta meg törvényét és formuláját, a melynek tárgyát nem az élelmiszerek mennyiségviszonylata képezi, hanem az *összes* gazdasági létfeltételek megszerzésének, fentartásának esélyei egy máris fenforgó túlnépesedéssel szem-

ben, mely a régi művelési területeken és keretekben kielégítést többé nem találhat. S ezzel szoros kapcsolatban: a *kivándorlás* fogalmának, valóságának teljes átalakulása, a mely még nem rég nagyjában a biztos boldogulást jelentette tengerentúli idegen földeken, a melyek mégis az európai kultur- és éghajlati viszonyokkal rokon milieuvvel kínálkoztak — az észak-amerikai államok földjén. De ez a biztos csatorna is immár megtelt és az ellentét az »ember-anyag«, mondhatnók az emberi trágya-tömeg nyomorúsága s a szertelenül túltelített, ragadozó *gazdasági egyén* között, sehol sem alakult ki rikitóbban, mint azon a földön, mely nem régen épen a tömegmunkás egyéni önállóságának, ígéret-földjének látszott.

Ily körülmények között minden jóakarát és rokonszenvedés mellett — mi hatékonysága lehet ama korlátolt, szinte stationárius, emberlétszámra szabott rendszabályoknak egy új — ha egyelőre még nem is épen *geometrikus* — népességi arányfejlődés igényeivel szemben? A társadalom fejlődés irányát ezek a háziszerek fogják-e dominálni? S a fejlődésnek alánya, az ember, de a társas emberek tömege, csakugyan tömöríthető, vagy csak együtt tartható is lesz-e azokban a szorosan megsabott területi csoportokban, a melyekre őket az öröklött állapotok és bizonyos történeti birtok-formák fentartása érdekében elosztani és megrögzíteni már az elméletben is kénytelenülne, az a társadalompolitikai program, mely egy új konzervatív társadalom mentés igényével lép fel.

Ámde ha ez a pretenzió a *liberalizmus elégtelensége*, szociális *kudarca* és meghaladottsága czímén kívánja a maga létjogosultságát établizálni, akkor egy érdekes *történet-hamisítással*, vagy az új generációnak egyik *tipikus amnéziájával*, *körös feledékenysége* tünetével állunk szemben, melyet elég konstatálni, hogy benső valótlanúsága kitűnjék.

Ugyan miben is állott a konzervatív pártoknak *szociális* megoldása, állítólagos reform-programmja Európa-szerte, Angliát sem véve ki ?

A *konzervációnak* szükkeblűen és hamisul értelmezett jelszava alatt — mert a benső törvényszerűségek felismerésével, ezen lételv egészen más értelmezést kívánna — a maradiságban, az ellentállásban a legszükségesebb változások és haladási akkomodációk ellen s a fennállónak — tel quel — szorongó fentartásában minden áron. Európa egész politikai és parlamenti története, 1792-től az 1850-es évekig, tanúságot tesz ezen

tüneteknek közismeretes tényszerűségéről. És ha egyes konzervatív államférfiak, Canning és Peel Angliában, Richelieu herceg a restauráció (XVIII. Lajos) alatt, a kor igényeinek engedve, az elodázhatatlan haladásnak egy nagy reformjával azonosították magukat s azt a liberális táborral keresztülvitték, úgy ők és szűkebb személyes párthíveik szemben találtak magukat a »konzervatív« tábor zömével és időleges elszakadásuk által és eszméik visszaválthatatlan győzelmei által, kényszerítették amazt a kései lassú csatlakozásra.

S ép oly könnyű volna kimutatni, hogy a széles néprétegek létküzdelmének megkönnyítése, szellemi s anyagi színvonaluk emelése iránti mozgalomban az úgynevezett liberális pártok és tényezők vitték a vezérszerepet. S a nemzetgazdasági rendszerek, melyeket ma a szocializmus s a konzervativizmus egyaránt meghaladottaknak jelez — és részben azok is — mint a *fiziokratáké*, vagy *Ricardo*, a ki egymaga egy iskolát jelent, — minden gyakorlati rendszabályt, mely korokban a nép sorsának életviszonyainak enyhítésére, állandó javítására célzott, tartalék nélkül felkaroltak — az úgynevezett konzervatív érdekkörök és pártok időleges sérelme és ellenzése daczára. Ez a közreműködés idővel elégtelenné válhatott vagy az individualizmus és kapitalizmus fékezetlenségével szemben végleg hajótörést szenvedni kellett. De azok a társulási, szövetkezeti óvszerek és reformkísérletek is, mint a Schulze-Delitzsch-félék, a Raiffeisen-féle kölcsönpénztár-egyletek, a Hirsch-Duncker-féle Gewerkverein stb. stb., melyek a ma konzervatívnek nevezett társadalmi reformintézmények elveit és részben mintáit szolgáltatták, mégis csak a »liberalizmus« jele és ösztönzése alatt keletkeztek. A »homestead-exemption«-ról *Amerikában* senki sem álmodta, hogy az volta-képen »conservatív-párti« rendszabály lett volna. (Ilyetén odaállítás bizonyos ó-világi elemeknek sajátos appeturáját dicséri.) *Raiffeisenéket* is ide vélem számíthatni, melyek pedig a »keresztényen felebaráti szeretet« (Christliche Nächstenliebe) jelszava alatt szerveztettek. Felteszem ugyanis, hogy a ker. felebaráti szeretet nem képezi egyes pártok monopóliumát, — melynek malasztjából a liberális pártok és rétegek ipso facto kiközösítve volnának.

V.

Ámde jelen felolvasási-ciklus során, a konzervativizmus mint a jövő társadalmi programja kapcsában felvetett egy név, egy ügy, mely tüzetesebb hozzászólásra készítetne. Eredetileg

az volt szándékom, hogy egész fejtegetésem súlypontját arra vetem, de immár kifogytam az időből, térből és csak néhány megjegyzésre szorítkozhatom. A *keresztény-szocializmus* felvetésére célzok a szociál-konzervativizmus kapcsolatában, mintegy annak függeléke gyanánt vagy jelenkezési, megvalósulási kategóriájaképen.

Mert bárhol és bárminő kapcsolatban felidézni vagy érinteni halljuk a *kereszténység* nagy nevét, univerzális eszméjét mindig oda kell fordulnunk és vizsgálnunk, mily célzattal, mily belső jogosultsággal történik hivatkozás kultúránk nagy szellemi lételvére, évezredes vezércsillagára? . . .

Tudvalevő, hogy az őskeresztény gyülekezetnek, és főleg az első egyesülésnek, mely az élő Krisztus körül támadott, majd halála után az apostolok s első tanítványok csoportjában a jeruzsálemi községben folytatódott, erősen kibélyegzett szegénységi ideáljai mellett a testvériesség által sugalt birtokközösségi színezete volt. Az evangéliumok — Máté, Lukács, János — s az Apostolok Cselekedeteinek erre vonatkozó passzusai képezik értesülésünk kútforrását. A hatály és terjedelem, melyet e helyeknek tulajdonítani szabad, régóta vitás s egészen természeteszerű, ha a szociálista tanok történetírói részéről különös feszegetés és értékesítés tárgyává tettek — így *Kautsky* által, kivel szemben a német (protestáns) theologia ismét reagált. Harnack »megbízhatatlanok«-nak nevezi e jelentéseket; »kommunizmus«-ról a mai értelemben, semmi esetre sem lehet szó. Másrészt a jeruzsálemi községnek közös pénztára, valamint általános elszegényedése, mely utóbbi az antiochiai s egyéb gyűjtésekre és Szent Pálnak jeruzsálemi segély- (u. n. collecta-) útjára vezetett, kétségteleneknek, legalább is igen valószínűeknek látszanak. Célunkra e speciális kérdés eldöntése — rendkívüli érdeke dacára — nem tartozik. Majd más helyen keresni fogom az alkalmat, hogy tanulmányaimat a kereszténység általános szegénységi eszményéről, s annak középkori nyilvánulásairól, főleg Assisii Szent Ferencz életében s a minorita rend küzdelmeiben, melyek évek óta foglalkoztatnak, egy önálló tüzetes előadásban kifejtsem.

De a fenti kapcsolatban fölmerült a nagyobb kérdés egy modern formulában: t. i. micsoda az evangéliumnak szociális értéke? és mely irányban esik latba?

Legutóbb, hogy egy kompetens szózatot, de egyszersmind közkézen forgó, könnyen hozzáférhető kiadványt említsek:

Harnack: Das Wesen des Christenthums című könyvében újra felvetette a probléma egészét és igen emlékezetes, bár rövid lapokon keresztül fejtegette azt. Nem lehet itt feladatam ama mélységes nézponokat reprodukálni s összegezni. Azt hiszem határozó tétéleire utalok, midőn ideiktatom a következőket:

Das Evangelium predigt nicht nur Solidarität und Hilfeleistung — es hat an dieser Predigt seinen wesentlichen Inhalt. In diesem Sinne ist es im Tiefsten sozialistisch, wie es im Tiefsten individualistisch ist, weil es den unendlichen und selbständigen Werth jeder Menschenseele feststellt.

Das Evangelium will eine Gemeinschaft unter den Menschen stiften, so umfassend wie das menschliche Leben und so tief wie die menschliche Not.

Deshalb kann darüber kein Zweifel sein, dass Jesus heute auf Seiten derer stehen würde, die sich kräftig bemühen die schwere Notlage des armen Volkes zu lindern und ihm bessere Bedingungen des Daseins zu schaffen. Der täuschende Satz von dem freien Spielraum der Kräfte, dem »Leben und leben lassen« — Leben und sterben lassen, hiesse es besser — läuft dem Evangelium stracks entgegen.* Und nicht als unseren Knechten sollen wir den Armen helfen, sondern als unseren *Brüdern* ... Ja, fast scheint es, als habe Jesus eine Verbindung unter den Menschen für möglich gehalten, in der der Reichtum als Privatbesitz im strengen Sinne nicht existiert. . .

Tehát elég messzemenő tételek a berlini egyetem czelebritásától, a Geh. Oberkirchenrath, vagy hasonló egyházi titulárius-tól, a ki egyébként minden társadalmi akciótól távol tartja magát.

Midőn jelzi azon különbözéseket, melyek az evangélium és Krisztus társadalmi és gazdasági álláspontja és részvétele iránt felmerültek — szinte curiosum gyanánt, közönyösen veti oda: Ja es giebt nicht wenige unter uns, die ihn für einen »Konservativen«, wie sie selbst sind, halten: er habe als »gottgesetzt« alles respektiert, was an sozialen Unterschieden und Ordnungen damals vorhanden war. (A pointírozó idézőjelek nem tőlem valók, hanem Harnacktól.)

* V. ö. *Erhard Alb.* Der Katholizismus u. das zwanzigste Jahrhundert. 235. 1. „...während doch die Ideen denen der Sozialismus seine eigentliche Kraft verdankt aus dem Schatz des Christenthums entnommen sind, weil sie nur hier zu finden waren.“

Egy könyv, melyről a magyar olvasó sokat hallott —, a napilapok újdonság-rovatából, mert hiszen ki foglalgozik ilyen dolgokkal Magyarországon, daczára annak, hogy újabb időkben annyira szokássá vált egyházpolitikai jelszavakkal dobálódzni —, t. i. abbé *Loisy*-nak az Indexre került könyvecskéje »L Évangile et l'Église, mely *alakilag* nem egyéb mint egy polémia és rektifikáció a katholicizmus védelme és helyreállítása érdekében, a Harnack könyve ellen, midőn a fentebbi tételekre utal, csaknem szó szerint reprodukálja az utóbb említett helyet »du Christ comme un »Conservateur«, respectueux de la hiérarchie et des fortunes acquises« ... S az egész kontextusból világosan kitetszőleg e pontra nézve egyetért a Harnack derűlten kicsinylő közönyével. És Harnack ellen egyáltalában csak két jellemzetes pontban fordul. Ugyanis Harnack az igehirdetők, tehát a papoknak teljes birtoktalansága, sőt kolduló alamizsnából való fentartása iránti értelmezését az evangéliumnak, »francziskánus félreértésnek« nevezte; *Loisy* azt mondja erre: hagyjon békét a francziskánusoknak. Ne cherchez pas querelle aux Franciscains, sous prétexte que Jésus, en ordonnant aux Apôtres de vivre de l'Évangile ne les a pas autorisés à mendier. (p. 63—64.)

És midőn Harnack a középkori egyháznak s állapotoknak bizonyos viszonylagos dicsérete után, azt állítja, hogy az egyház észrevétlenül az ama korban nyert maximákkal s érdekekkel azonosította magát — *Loisy* nyugodtan szembeveti, hogy a katolikus egyház csak annyiban hozzákötött a középkori tudomány és politikai formákhoz, »a mennyiben nem tetszik neki belőlük kibontakozni« (autant que s'il ne lui piaît pas de s'en dégager).

De hát mi következik a mondottakból, ezen idézetekből?

S én szándékosan szólaltattam meg távoli és auktoritatív tanukat.

Mindenekelőtt az, hogy mi is hasonló egykedvűséggel mehetünk el azon tréfák mellett, melyek az evangéliumot, de arról itt kevésbé szoktak beszélni, hanem a kereszténységet, vagy akár az egyházat is azonosítani akarják valami párttal, de pláne a kötött birtokformak, a »modern konzervativizmus« céljaival. Elvégre : mi köze ezeknek a szegény galilaeai zsidók önfeláldozó rajongásának és eschatologikus, földöntúli várakozásainak, a kelet-albingai junkerek változhatatlan állapotú fentartásához, vagy a törzsöröklés, az »Anerbenrecht« keresztülhajtásához, mely bizonyos szerényméretű birtokállománynak és

jólétnek fentartását teszi lehetőre egy paraszt-majoresco javára, de vagy földönfutóvá, vagy a szomszédos úri birtok »olcsó munkaerejévé« — mindenképen proletárrá — a túlélő ifjakakat? . . .

És midőn a boldogult Fr. Xav. Kraus és Loisy és Ehrhardt, würzburgi teológusok s az amerikanisták, az etnikai és haladásra képesítő katholicizmus összes modern képviselőinek nemes csoportja, a megváltást sürgeti a középkori világfelfogással való azonosítás és nyugöző szolidaritás alól s a katholicizmusnak összekapcsolása szükségét hirdeti az új-kor áramlataival és vívmányainak őszinte elfogadását: nem egy hallgatólagos tiltakozást formuláznak-e az egyháznak azon tervszerű uralmi célzatú beavatkozása ellen a világi és gazdasági rend és egyensúly helyreállításának küzdelmeiben, mindennekfelett pedig az egyház, — annak, a mit ők az általuk kárhóztatólág: »politikai egyháznak« neveznek — identifikációja ellen, egy elmúlt kornak és petrifikált érdekeinek lejárt világával.

Az egyház nem egy koré, mondják ők — és semmiféle politikai párté.

»A liberalizmus lényegéből hiányzik . . . a keresztény szeretett — olvassuk szó szerint a már fentidézett fejtegetésben a konzervativizmus és keresztény-szocializmus ajánlásoképen.

De hát igaz-e ez? Liberalizmus és keresztény szeretet valóban ellentétek-e, a melyek egymást kizárják?

Ha e tétel igaz lenne, akkor korunk legpozitívebb kereszténységű, sőt egyházas államférfia, t. i. W. E. Gladstone, nem volt keresztény.

Avagy csak a tory Gladstone volt az, akkor, midőn Canninggel szemben a katolikus emancipáció ellen szavazott? És nem a szinte radikális államférfiú, ki élete alkonyán minden felszabadító mozgalomnak rajongó híve, végrehajtója volt ?

Avagy az angol katolikusok (laikusok) szellemi feje, Lord Acton, nem volt keresztény, mert a liberális programot annak őszinte, széles értelmezésében, határozott politikai hitvallásául proklamálta?

De hát mindezen tények s okoskodások daczára nem volt-e és nem létezik-e most is a keresztény-szocializmus; annak jogosultsága és hatálya a társadalmi fejlődés irányában?

Szabadjon erre részben egy jelentéktelen reminiscenciával válaszolnom.

Soha nem fog bennem elmosódni annak a mély emóciónak az emléke, melyet a *Lujo Brentano* jórészt beszámoló tanulmányának olvasásakor — közvetlenül annak megjelenése után lehetett — éreztem, a keresztény-szociálista mozgalom történetéről Angliában.

Mennyi hév az ínségesek s elnyomottak gazdasági s erkölcsi felemelése iránt, mily önfeláldozó odaadása szegénysorsú anglikán papoknak és gazdag világiaknak, kik szerény állásaikat, megélhetésüket veszélyeztették, odavetették vagy jelentékeny vagyonukat áldozták fel azért, hogy a szocializmus termelési és elosztási reform kísérleteit a tömegeknél egyesíthessék a kereszténység szellem-erkölcsi javainak megóvásával, terjesztésével! Mily tartaléknélküli, őszinte közremunkálkodás a legkülönbözőbb irányzatú és hitvallású tényezőkkel e tágértelmezésű evangélium kereszténység és a társadalmi reformok megvalósításáért!

Csak a Charles *Kingsley*, e kiváló pap, szociál-reformer és író életét kell olvasnunk, hogy megértsük azt a fennszárnyaló pathoszt, mely e mozgalmat áthatotta . . .

De a termelési társulatokból, a melyeket létesített, ma talán egy sem áll fenn, s az egész mozgalom ma már jóformán a történelemé.

Hogy történt ez? Mi ennek az oka?

De mielőtt arra reátérnénk, még egy megjegyzést kell közbevetnem.

A katolikus egyházi alapon szervezett, úgynevezett keresztény-szociálista mozgalom sokkal szerencsésebb, szívósabb exisztenciáról és mindenképen sikeresebb, szélesebb terjeszkedésről tesz tanúságot.

Nem akarhatok e helyütt annak vizsgálatába bocsátkozni, hogy e mozgalomból mennyi esik az *egyház* népies propagandája s *uralmi fentartásának* javára és mennyi belőle a pártatlan társadalmi reformszükséglet betöltése s ez utóbbinak tiszta nyeresége. Holott ezen a ponton alig lehet átsiklani, mert hiszen az egész mozgalom erkölcsi és gazdasági értéke, hogy ne mondjam jóhiszeműsége ezen benső célzatok mivolta körül forog és nem az etiquette, a czégér körül. Azonban annyi tény, hogy az egész mozgalom mindig igen szoros *egyház-politikát* korlátok között mozog és feltűnő, hogy a mint egyes hajtásai e korlátokon túlterjeszkedni hajlandók és keresztény jellegük fentartása mellett bensőbb, őszintébb érintkezésbe lépni a szociális

reform határozottabb, utógondolat nélküli tényezőivel, legott megállj-t hallunk kiáltani és letűnni látjuk őket a cselekvés színteréről. A francia, még inkább a legújabb belga keresztényszociálista mozgalom kísérése mutatja e jelenséget. De talán a legjellemzőbb, a mi az utóbbi egy-két év folyamán Olaszországban történt.

Ott is chablonszerűleg működik a keresztény-szociálista szervezet, az ismeretes módok s a szinte Európa-szerte ismétlődő típusoknak vezetése alatt.

Azonban az utóbbi években új, messzebbmenő árnyalatok keletkeztek s a keresztény demokrácia címén, egy *Murri* nevezetű papnak szellemi vezetése alatt külön sajtó-organummal egy csoport támadt, mely az új Olaszország, a modern világ radikálisabb törekvései iránt bizonyos várokonyságot — mely kölcsönös lehetett — kezdett tanúsítani. De Don Romolo Murri letűnt és lapja és egész pártja feloszolni kényszerült, a legmagasabb egyházi parancs folytán . . .

A modern társadalmi fejlődés iránya, jövője csakugyan ezen helyenkint győzelmes és prosperáló, de egyház politikailag (hogy ne mondjam hatóságilag) regulázott klerikális pártkeretek vezetése alatt menne végbe és konszolidálódnék? . . .

E tél folyamán, alig néhány hónapja, Berlinben egy kongresszus ülésezett, melyet a német munkás-szervezetnek szövetségesei (Gewerkschaften) állandó bizottsága hívott egybe. Az ipari házimunka (Heimarbeit, mely egészen más, mint a háziipar: Haus-Industrie) állapota és munkásai életviszonyainak megvizsgálása, esetleg javítása képezte célját. Az első kongresszus volt ez e nemben; benne a munkásszociálista-szövetkezeti elem mellett, a polgári érdeklődők és szakemberek önzetlen közreműködése nyilvánult. Itt azután kiderült, hogy ezen egész házimunka és emberanyaga tarthatatlanul nyomorúságos viszonyok között dolgozik és tengődik, melyhez képest *a gyári üzem* határozottan haladást jelent, a minek konstatálása s érlelése képezte egyelőre a kongresszus végső eredményét.

Ez állapotok rajzának benyomása alatt mondta *Sombart* Werner tanár: Es ist ein Elend so mächtig, dass es jeden Empfindenden durch seine blosse, Feststellung aufregt...

S e ponton, e kitörésnél térhetünk vissza a keresztényszocializmus kérdéséhez.

A miről itt szó van, azok nagy, hatalmas emberi szenvedések és pozitív gazdasági bajok. Tenni vagy nem tenni?

Szeretni égő, cselekvő szeretettel, avagy bármi módon és kifogással elmenni ezek mellett — ez itt a kérdés. Van-e itt szükség metafizikai, transzcendentális kategóriákra? S egyházi, végső vonalban felekezeti tömörülések hivatottak e határozni az orvoslás felett ?

Senki sem vonhatja kétségbe az egyház jogát és kötelességét a társadalmi nyomor enyhítése munkájában közreműködni. Ott a keresztény jótékonyosság nagy tere, a közvetlen segélynyújtás, de mindenekfelett a lelki vigasztalás és felemelés, mely az egyház nagy szakramentális intézményének legnemesebb feladata és kiapadhatatlan hatalmának forrása. Azonban az egyház, legbensőbb lényegéhez képest, nem gazdasági intézmény és nem hatalmi szervezet, hivatva a társadalom anyagi, gazdasági sérelmei és egyenetlenségei között helyreállítani a gazdasági egyensúlyt. Átvezetni a nagyiparnak ezen éhező, nyomorgó házimunkásait a gyári üzem és államilag ellenőrzött munka-, üzem állapotára, az nem lehet az egyház feladata.

Az egyházat a gazdasági élet regulatora és intézője tisztében installálni annyit jelentene, mint kiforgatni az egyházat lényéből és idegen funkciók teljesítése által denaturálni annak spirituális természetét.

A középkori egyháznak ez volt tragédiája — benső meghasonlása, bűne és bűnhődése és nehéz, válságos megtisztulása, katharsisa.

Ez ellenmondáson tört meg az angol keresztény-szocializmus («Christian Socialist» volt hírlapjának czime) önfeláldozó nagy-lelkű szárnyalása. Ez ellentétek benső, erkölcsi áthidalatlansága kölcsönzi a kontinentális katolikus keresztény-szocialista alakításoknak azt a sajátságos kétlaki, hibrid jelleget.

Mert a modern társadalom nem háríthatja át saját felelőssége súlyát és munkateljesítése kötelességeit bármi más és legyen bár vallás-erkölcsi kívülálló tényezőnek gondozása s irányítása alá.

Nem előjogokról és hatalmi pozíciókról, hanem nehéz erkölcsi kötelességekről van itt szó, a melyből ki kell venni részünket mindnyájunknak, de első sorban a hatalmasoknak, a kapitalista produkció *mindenrendű* kegyeltjeinek, az ingó és ingatlan tőkének egyaránt. S a társadalmi ethika legelső követelménye, hogy a fennálló gazdasági és magántulajdoni rendnek bajai, áldozatai ugyanazon talajon nyerjenek orvoslást, a melyből fakadtak s azon tényezők közvetlen közreműködésével, kik e renden belül állnak és hatnak.

Az erkölcsi közérzet és felelősségtudat mélyedése, terjedése ezen emberöltő alatt reménységgel enged mindnyájunkat eltelni, hogy e közreműködés nem lesz eredménytelen . . .

S ezzel bevégzem ezen elmélkedést, a nélkül, hogy konkludálnék.

Mert az anyagi erők és a világforgalmi áramlatok végzetes sodrának közepette, mely szem ismeri fel biztonsággal a kényyszerű előhaladásnak útjait? és van-e más biztatónk egy sejtelmes, határozatlan reménynél, hogy a kötelesség teljesítés jutalma gyanánt talán meg leszünk kímélve a siralmas hajótöréstől, melyen a mai emberiség és műveltségnek legdrágább kincsei ismét összezúzódni találnak, mint egykoron, a nyugat-római civilizáció felbomlása és bukásánál s a barbárok felülkerekedésekor.

VI.

**A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS
IRÁNYÁNAK FIZIKÁJA**

— Méray írásban beadott véleménye. —

I.

A Társadalomtudományi Társaság által taglalásra kitézött négy tárgy a liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus és anarchizmus egy közös célpont megállapítására irányul, úgy a mint közös címökben eleve is meghatározott, t. i. a társadalmi fejlődés irányáról óhajtunk bizonyos tisztultabb fogalmakat nyerni.

A társadalmi fejlődés iránya olyan dolog, a miről a leg-egyszerűbb embertől a filozófia magaslatáig kalandozó bölcsészig mindenkinek vannak valamelyes gondolatai, A mikor az egyszerű paraszt ember azt mondja: majd így lesz, majd úgy lesz, ugyanazon természetű dolgot műveli, mint a midőn a filozófus a bölcsészet ködös felhői közül az emberiség veséjébe akar látni.

Az eszméknek az útvesztőjéből kell kibonyolódunk. A Társadalomtudományi Társaság is azért alakult, mert szüksége érződött annak, hogy gondolkodásunk az eszmélkedések világából elvonassék és számára pozitívabb talajt építsünk.

Így a feladatunk a kérdéssel szemben tulajdonképen abból áll, hogy azt a dolgot, a mit a »társadalom fejlődésének iránya« jelent, az eszmék köréből kivonva, az ő fizikai természetében határozzuk meg.

A társadalmi fejlődés irányáról fizikailag legelőször is azt határozhatjuk meg, hogy az: egy folyamat.

Egy folyamat, a mely kezdődik a kultúra legkezdetleges nyilvánulásánál: folyamat, a melynek során mind magasabbrendű kultúrák állottak elő, és a melynek rendjébe tartozik az a civilizáció is, bármily fejlett legyen a korábbiakhoz képest, a melyben élünk.

Erről a folyamatról azt határozhatjuk meg fizikailag, hogy ez nem egy sima folytonosságú folyamat, nem olyan mechanikai értelmű növekvés, mint pl. a hogy a folyó mind nagyobb és nagyobb lesz. Hanem hogy ez a folyamat szakaszokra van osztva. Egy-egy kultúra életének a szakaszára. Kultúrákra, a melyek keletkeznek, a melyeknek meg van a maguk élettartama, átlagos középszámítással 2—3 évezredre nyúló, azután elmúlnak, letűnnek, meghalnak. Az a civilizáció, a melyben mi élünk, az életnek szintén ebbe a rendjébe tartozik, ez is keletkezett, ennek is meg van a maga élettartama, és ez is elmúlik, meghal és utána új civilizáció keletkezik.

Mögöttünk az elmúlt civilizációknak egész sora. Hogy a mi mai civilizációknak más lenne a sorsa, az egészen önkényes feltevés.

A kezdetleges kultúrákban bár az életnek ugyanazon jelenségét találjuk, mint a kezdetleges fiziológiai szervezetek életében, hogy oszlás útján mind megismétlik, megújítják az ő életfolyamukat és alig módosulva ősi alakjuk számtalanszor ismétlődik, mint a hogy ezt a vad népek csoportjai, az ős kultúrelet ezen folytonos továbboszlás útján fennmaradt típusai mutatják. A halál ezen kezdetleges organizmusoknál csak accidentaliter, külső behatások folytán jelentkezik. Azonban ép úgy, a hogy amaz egyszerű fiziológiai tények során elkövetkeznek ama magasabb szervezetek, a melyek már nem egyszerű oszlás útján keletkeznek, hanem az anyatest elhalásának a folyamatával, úgy elkövetkeztek a kultúrákban is azok, a melyek a kultúra életét nem egyszerű oszlás útján tartják fenn tovább, hanem önmaguk elhalásával párhuzamosan áll elő egy belőlük származott új kultúra.

A mint a történelmileg áttekinthető ókori kultúrák mind ilyenek.

Ez a történetírásból áttekinthető időszak ugyan vajmi rövid. És erről az időszakról is tudjuk, hogy a történelem jóformán csak a királyok és népek csatáit jegyezte fel és a folyamatok felől legkevesebb a tájékoztatás. Mégis egész világos nyomai vannak azon kríziseknek, a melyek egy-egy kultúra elhalásával és egy újnak a keletkezésével jártak, így például egész világosan meghatározható, hogy az assyr civilizáció a Kr. e. hús-huszonkettedik században egy egész új civilizációvá vált, és Zoroaszter tulajdonképen egy új kultúrkorszakot jelent. Max Müller a szanszkrit nyelvemlékekből állapítja meg, hogy a

Rigvédák előtti időszak egy más kultúrvilág volt, mint az az után következő. Egyiptom legrégebb történelmének a kutatói is arra az eredményre jutnak, hogy ott is több egymásra következő más-más kultúrvilág során keletkezett az az egyiptomi kultúra, a mely a történetírás elejekor élt. A bibliából kimutatható volt, hogy a Mózes előtti zsidókorszak egy egész más kultúra volt, és hogy Mózes az ő negyven évig való barangolásával egy új kultúra keletkezésének a krízisén vitte népét keresztül. A mit azonban így a távol évezredek homálya főd, azt a maga éles körvonalaiban látjuk a keresztény kultúra kialakulásánál, azt a mélységes szakadást, a mely a két kultúrvilágot egymástól elválasztja.

Hogy tényleg ilyen elválasztó időpontnak kell beállani mindenkoron, azt megállapíthatjuk abból is, hogy soha nem találunk két különböző kultúrát egyidőben ugyanazon a területen. Vagy egyik, vagy másik él ott, vagy egy előző vagy egy új, de kettő egyszerre sohasem. Csöndes, sima átmenet egyik kultúrvilágból a másikba nem is lehet, mert vagy az egyiknek az élete fojtja még vissza a keletkezőt, vagy a keletkezett új semmisíti meg a régit, de kétféle kultúrélet soha és sehol sincs, sem egyazon egyén soha két kultúrába nem tartozott. Ennek legvilágosabb kifejezője a vallás. Minden kultúrszakasznak, minden egyes kultúra élettartamának meg van a maga vallása. Egy kultúrában kétféle vallás soha sincs. És tudjuk, hogy egy új és egy régi vallás között mindenkor mily éles, az egész kultúréletre mily mélyreható a szakadás. Még, akkor is, a midőn kettő között oly közvetlen közeli az összefüggés, mint a zsidó és a keresztény vallás között, hogy t. i. az utóbbi majd hogy nem egészen amazt vette által. Látjuk az egész keresztény kultúra lefolyása alatt, hogy daczára ezen közvetlen majdnem azonosságának, minő állandó a szakadás a kettő közt. Sőt még a midőn valami csekély felekezeti eltérések támadnak magában a kereszténységben is, akkor is mily mélységes válságok keletkeznek a kultúra életében.

Ezekből meghatározható az, hogy a társadalmi fejlődés folyamatában ezredévekre nyúló időszakoként oly pillanatok következnek el a teremtés sorrendjében, a melyekben két kultúra egymástól külön válik, a régi elmúlik, elhal és egy új kezdi ismét néhány évezredre terjedő élete folyamát.

A társadalmi fejlődés irányának meghatározására nézve az egyedüli fizikai fixpont. Tudnunk kell, hogy ilyen elkövet-

kezik azon civilizációra nézve is, a melyben élünk: a keresztény civilizációra.

II.

A fejlődési folyamatban állandóan találkozunk a liberalizmus és a konzervativizmus párhuzamos jelenségével. Mindenkor meg van e kettő, de mindenkor változott alakban.

Az egyik mindenkor a meglevő állapotot módosítani akaró törekvés, a másik a meglevőt fenntartási iparkodó törekvés. A két jelenség folyton párhuzamosan halad egymás mellett és e kettőnek az egymáshoz való viselkedése a fejlődésnek akut tünete, és a folyamatnak mindig csak egy-egy arasznyi kis részét tünteti fel, egy-egy nemzedéknek a folyamatban való életműködését.

Nemzedékről-nemzedékre változik úgy a liberalizmus, mint a konzervativizmus. Sőt a két jelenség párhuzamos voltánál fogva, a mi azelőtt liberalizmus volt, egy későbbi nemzedékben már konzervativizmust jelenthet.

A kultúrára nézve, a társadalmi fejlődés irányára nézve mindkettőnek csak pillanatnyi, időszakos jelentősége van. Egészen más egyik időben, egészen más másik időben. Sőt lehet egészen ellentétes is.

A kereszténység keletkezésének idejében liberalizmus volt minden, a mi a caesari kultúrvilággal ellentétes volt. Liberalizmus volt a »földi javaktól« való elfordulás. Liberalizmus volt minden meggazdagodásra irányuló egyéni tevékenység megvetése. Liberalizmus volt a munkától való tartózkodás, mert »a mint a madarak az erdőben«, úgy az emberek se törjék magukat a holnapért. Gazdasági folyamatok fokozása, serkentése helyett ez a liberalizmus az aszkézis felé hajtotta az embereket. És nemcsak a szegényeket, rabszolgákat, hanem tudjuk, hogy Róma intelligenciájában is minő titkos gyökereket vert a kereszténység. A caesari világgal szemben azok a gazdasági elvek képezték a liberalizmust, a melyeknek a kereszténység a kifejezője. Tökéletes ellentéte a liberalizmus újkori alakjainak, a melyek mind az egyéneknek a gazdasági folyamatokban való érvényesülésére irányulnak. Szabadság, jogok egyenlősége, mind a meggazdagodás lehetősége a kiterjesztésének jelszavai.

Vagy a mikor a keresztény középkor arra a fokra jutott, hogy sem a várurnak, sem a jobbágnak nem volt már mit ennie és

a mikor az emberiség legrémségesebb brutalitásai között eszmék már nem is támadtak: akkor az első minnesänger a liberalizmus halvány hirdetője. A minnesänger, a trubadur, a kít csak mint naiv költői alakot méltányol az irodalomtörténet, pedig mélységes szociológiai, politikai és gazdasági jelentősége van. Mert mialatt a kereszténység ebben a kultúrpathológiai korszakban a teremtő élet minden törekvését atrophizálta, úgy a kultúrproduktivitás, mint az egyéni fizikai élet minden nyilvánulásában; a midón a nőt is csak mint a földi gonoszság megtestesülését tekintette, a ki az isten világában »a sátán teremtese« és a kinek az élete, a nemi élete, a teremtő szerelme »a bűnök forrása« volt; a midón így az embert teremtő fizikai élet századokon keresztül ezen nyomás alatt annyira elsenyvedt, mint a hogy azt a közvetlenül a középkor után való képek még mutatják, a melyeken a női szépség az elkorcsosulás, a vérszegénység és a rachitikus hajlamosság nyilvánvaló kórképét mutatja; a midón az általános testi elsenyvézés olyan epidemikus idegbetegségekből nyilvánul meg, hogy csapatostul járnak a vitustánczot és egyéb idegbetegségek járványosan lépnek fel; — a midón a nemzedékek is úgy elsatnyulnak, mint azt az ijesztő külsőjű pánczélok hitvány testi méretei bizonyítják és a hogy a középkori típust ábrázoló képek a férfiaknak is nyilvánvaló testi elcsenevésedettségét mutatják: ekkor a lehető legnagyobb horderejű dolog volt a minnesänger első félénk dala a szerelemről, az első kultusz a »sátán teremtményed« a »bűnök bűne« a nő iránt. A minnesänger az első kifejezője annak az éledő ösztönnek, a mely a középkor legsötétebb brutalitásából újra a civilizáció felé fordította az emberi lélek mozgását és hogy új erősebb, munkaképesebb, egészségesebb nemzedékek támadtak: ennek az erőnek ők a szociális megmozdítói. A minnesänger csak külső irodalmi formája szerint költői alak. De kétségtelenül amaz , idők teljes eszméi, értelmi elsenyvedtsége közt benne ép úgy a liberalizmus akkori lelkét kell látnunk, mint a hogy bármely világot megmozdító eszmének az első szószólóiban a liberalizmus hőseit látjuk.

Vagy a midón a liberalizmus fürgetege következett el, a francia forradalom: Robespierre, Danton, Marat és a Terreur többi rettenetesei, nem a legteljesebb liberalizmus nevében nyaktilózták-e ezrével az embereket? Miféle liberalizmus vállalna ma azzal közösséget? Majd ebben a világban azután ép úgy liberalizmus lett Bonaparte konzul felé hajolni s a szabadság

nagyhangú frázisaiba való kapaszkodás elavult konzervativitás.

Íme a liberalizmus és a konzervativizmus legszélsőbb változásainak néhány képe, amelyek arra vallanak, hogy mindkettő csak változékony tünemény. Mindkettő csak múló frázist jelent a nagy folyamatban.

A liberalizmus és konzervativizmusnak mint állandó párhuzamos jelenségnek a megnyilvánulása kétségtelenül a legtermészetesebb dolog a társadalmi fejlődés folyamatában.

Azonban íme e kettő mellett jelentkezik még a szocializmus és az anarchizmus.

Ennek a kettőnek olyan állandó jelenséggént való megnyilvánulását már nem találjuk. Némiképen hasonló jelenséget vélnek sokan a kereszténység kezdő időszakában felfedezni, mint a szocializmus, de bizony azt csak nagyon fölületes meghatározással lehetne ugyanolyannak tekinteni. Mindössze annyi hasonlósága van, hogy tényleg a kereszténység is olyan szakadást hordozott magában a régi kultúrvilággal szemben. De a kereszténység kezdő szakán túl azután sehogy sem lehet a szociáldemokráciát jelenséggé fölfedezni egész a legutolsó századig. A parasztlázadások csak a jobbágy helyzetén akartak javítani. A francia forradalom a születési előjogok ellenében tört ki. De a szociáldemokrácia, mint a termelést végző egyéneknek az egész régi keresztény civilizációra kiterjedő egységes természetű harcza a cezarizmus, a militarizmus, a kapitalizmus, sőt maga a kereszténység ellen, tehát a fennálló civilizáció szervi életműködésének egésze ellen és a társadalomnak egy teljesen más, új rendbe való alakítására irányuló törekvésével — tehát nem mint amaz egyéb mozgalmak, a melyek csak a hatalomnak egy másféle elosztására irányultak — a szociáldemokrácia egészen más természetű és új keletű irányzat. A szociáldemokráciát sehogy sem lehet semmi esetre semmint állandó jelenséget úgy végigkísérni a társadalom fejlődése folyamán, mint a hogy a liberalizmust vagy konzervativizmust állandó párhuzamos működésben látjuk.

Így ez a jelenség minden esetre más rendbe tartozik és semminek sem parallel jelensége a folyó civilizáció fejlődésében.

Hasonlóképen az anarchizmus. Anarchia felé való hajlás is bár mindenkoron volt, a társadalmi rend nyomása alól való szabadulásnak az anarchia is egyik jelensége, de ez is egészen más természetű dolog, mint az az anarchizmus, a melyről poli-

tikai és szociológiai értelemben beszélünk. Amaz anarchia csak egyéni kitörés számba esik, még akkor is, ha többen szövetkeznek egy-egy bandába. Emez anarchizmus azonban egy társadalmi törekvésnek a jelensége, bizonyos eszményi törekvés a módosítás irányában. Amaz az egyéni érdekek zabolázatlan kitörése; emez az egyéni érdekek teljes alárendelése bizonyos társadalmi érdekeknek. A kereszténység kezdő korszakában voltak az anarchiának némileg hasonló jelenségei. De azóta egész a legújabb kor szocialisztikus anarchizmusáig ezzel azonos természetű jelenséget nem tudunk követni.

Tehát ez a jelenség, az anarchizmus sem tartozik a folyó-civilizációknak a rendjébe.

Hova tartozik akkor?

Erre feleletet nem is lehetne adni, legalább a fizikai természetének meghatározása szándékával nem, ha nem volna meg a társadalmi fejlődés irányának ama fizikai fixpontja, a melyet meghatároztunk. T. i. hogy a társadalmi fejlődésben, évezredek során, egy-egy oly időpont következik be, a mikor egy civilizáció elmúlik, elhal és egy új kultúrélet keletkezik.

A mint azonban ezen fizikai fixpontról indulunk ki, akkor nyomban meg van a fizikai alap ahhoz is, hogy ebben a két jelenségben, a szociáldemokráciában és az anarchizmusban, a melyeknek jelenségeit a folyó civilizációba visszanyúlva nem tudjuk fellelni: ezekben már fizikai pozitivitással lássuk egy következő, új kultúrkorszak, egy más keletkezendő civilizációknak, idenyuló, jelentkező, kezdő életnyilvánulását.

Sőt a mint ama fizikai fixpont szolgáltatja a jelenségnek a nyitját, nyomban rendkívül fontos további meghatározhatóságok is adódnak kezünk ügyére.

Ugyanis, miután a szociáldemokrácia és az anarchizmus. is bizonyos viszonyosságot, bizonyos párhuzamosságot tüntetnek fel egymásközött: nyomban indítatva vagyunk kutatni, hogy mivel a régi folyamatban a konzervativizmus és a liberalizmus. , az, a mi párhuzamos jelenségeként szerepel, vajjon a szociáldemokrácia és az anarchizmus közt is nem ugyanazon párhuzamosság folytatódik-e által egy új kultúrvilágba? Mert hiszen ennek a párhuzamosságnak természetesen folytatódnia kell.

És ezen az úton csakugyan rendkívül nagyjelentőségű dolognak a megvilágításához jutunk.

Ugyanis a mai szociáldemokráciának tényleg az a természete ismerhető fel, hogy az a régi kultúrvilágot akarja mintegy

átfejlesztani. Bár egy új társadalmi rendet akar megvalósítani, de félreismerhetlenül a régi keretből akarja kinövesztetni. Egész törekvése ámbár új államrend felé irányul, mégis a jelenleginek a tovább módosítását ezólozza.

Ennek ellenében pedig az anarchizmus, igaz, hogy egyelőre határozott program nélkül, hogy mi következzen azután, de a régi rendnek a destrukciójára, megszűnésére, halálára törekszik.

E kettőt egymással szembehelyezve kitűnik, hogy a szociáldemokrácia az anarchizmussal szemben konzervatív természetet hord magában. T. i. azzal, hogy átfejlesztani, módosítani akarja a maga törekvései szerint a *jelenlegi* rendet, abban a réginek egy bizonyos konzerválása foglaltatik. Természetesen a mai szemüvegünkön keresztül, a mikor a szociáldemokrácia is »államfelforgató« politika, kissé meglepőnek tűnik fel, ha benne konzervatív tendenciákat állapítunk meg. Mégis az anarchizmussal szemben bizonyára észre kell venni a különbséget, a mi abban van, hogy a szociáldemokrácia nem a mai társadalmi életnek egyenesen a megsemmisítésére tör, hanem *ugyanest* akarja úgy továbbfejlesztani, hogy abból az új állam kiformalódjék.

A kettő között kétségtelenül a szociáldemokrácia a konzervatív természetű és az anarchizmus a liberális, abban az értelemben, hogy egy — legalább a folyamat szerint — előbbre haladottabb fázist akar megvalósítani, ha oly módokon is, a miket a mi liberalizmusunk nem követne, oly fázist — a régi világ elmúltát — a melyet a szociáldemokrácia csak átmeneti politika útján akar elérni.

Ezen meghatározással azonban egy igen nagy horderejű dolognak a megállapításához jutottunk. Ugyanis: íme a társadalmi fejlődésnek egy oly időpontjában élünk, a melyet már két kultúrvilágnak a konzervativizmusa és liberalizmusa közrefog. Tehát akut jelenségekkel van már közrefogva azon pillanata a társadalmi fejlődés folyamatának, a melyben egy régi civilizáció kimúlik és egy új keletkezik.

Ez rendkívül fontos időnk meghatározása szempontjából.

Ehhez azután rendkívül fontos adat és a megállapított fizikai fixpont segítségével egészen érthetővé válik, hogy, miért esik ki napjainkban szerepéből, jelentőségéből hova tűnik el: a liberalizmus?

A fizikai fixpont az fixpont. Odáig terjed egy kultúra élete. A két párhuzamos jelenség, a konzervativizmus és a liberaliz-

közül a liberalizmus jár elől, ez ér hamarabb a fixpont-hoz. Elérve a fixpontot a régi kultúrfolyamat tovább nem haladhat, útját állja egy új kultúrfolyamat új rendű jelensége.

Úgy, a mint útját állja a liberalizmus továbbhaladásának szocializmus. A liberalizmus működését már ez viszi a fejlődési folyamatban tovább. És a liberalizmus így kiesik.

És most a konzervativizmus — a liberalizmus kiesvén — a szocializmussal kerül szembe.

A szocializmussal, a mely az egész keresztény, caesari, militaris és tőkés kultúrvilág egységes nemzetközi átalakulását czélozza, egy új világ alakulását.

És ezzel szemben a konzervativizmus most már nem csak egy arasznyi folyamatbeli fázissal áll szemben, mint azelőtt a hogy a liberalizmussal szemben volt, hanem szembe került két egész kultúrvilág.

És így megérthető, hogy miért vesz épen ma oly óriási arányokat a konzervativizmus. Miért veti fel még egyszer egységes erejét a keresztény konzervativizmus jelszavával a nemzetközi szocialista áramlattal szemben, miért a Caesarhoz való nemzeti hűség ideáljával áll szembe a hazátlan proletárokkal, miért a hadsereg idealizálása a naczionalista jelszavak alatt, a munka nemzetközi hadserege ellen, miért a tőke állami szuro-nyos védelme a munkások ellen.

Az időmeghatározásra fontos, hogy íme a liberalizmus már kiesett.

Azonban természetes, hogy a másik két parallel jelenségben is, a szociáldemokráciában és az anarchiában is egy eltolódás áll be, illetőleg a mai szociáldemokrácia is csak múló jelenségnek tekinthető. Keletkezése a régi kultúrvilág utolsó liberalizmusával esik össze. Kialakulása azzal esik egy időszakba. A mint most azon eltolódás állott be az egyik párhuzamban azzal, hogy a liberalizmus lezorult és a konzervativizmus haladt egyszakaszszal előbbre: úgy a másik párhuzamban, a szocialisztikusban is nyilvánvalóan eltolódásnak kell beállania.

És pedig ha egyszer a szociáldemokráciát az utóbbi párhuzamosságban a konzervatív természetűnek ismerhetjük fel az anarchizmussal szemben, úgy kétségtelenül a szociáldemokrácia eltolódása abban az irányban várható, a melyet az anarchizmus képvisel ma.

Nem következik ugyan ebből, hogy a szociáldemokrácia átalakul anarchizmussá, mindössze: hogy a mai szociáldemo-

krácia helyett egy olyan új szocializms fog előállani, a mely az anarchizmus ama lényegét már magábfoglalja, hogy nem átmenetet, továbbfejlesztést akar a mai állapotokból, hanem a régi kultúrélet végleges megszűnésétől várja az új társadalmi alakulást.

Így a folyamatnak azon folyása a fizikai fixpont irányában, hogy immár a liberalizmus kiesvén és csak a keresztény cezarisztikus konzervativizmus áll szemben az új kultúrvilág paralleljével: azon következményt hozza magával, hogy a szocializmus is immár a liberalizmus kiestével a keresztény cezarisztikus világgal szemben a maga végleges ellentétével kerül össze és teljesen kialakul a fizikai fixpont körül egy leélt és egy keletkező új kultúra élethalál kérdése.

A liberalizmus eltűnésének a jelentősége a régi világra nézve végzetes jelentőségű.

Ezzel párhuzamos jelenségeként a szociáldemokráciának egy új fázisa várható, a melyből a jelenlegi állapotoknak a továbbfejlesztése, törekvése, szocialisztikus irányban már kiesik. És ezekkel a fizikai fixpont közvetlen küszöbén vagyunk. Huszonöt év átlag egy-egy olyan időszakai fázis tartama. Annyi, a mennyi egy nemzedék energiakifejtésére esik. Ilyen időszakoként öltenek a politikai eszmék új alakot. Liberalizmus és konzervativizmus is. Egy forduló múltán itt kell lenni előttünk, a már közrefogva közeledő fixpontnak.

Ezeket lehet a társadalmi fejlődés irányának fizikai folyamatából fizikailag irányképen meghatározni.

A mint a liberalizmusról, konzervativizmusról, szociáldemokráziáról, anarchizmusról a Társadalomtudományi Társulatban nem azért mondtak el monográfiákat az illető szaktudósok, hogy egyik vagy másiknak lelkes híveket toborzanak; úgy ama fizikai fixpontot is mindenféle egyéni hajlandóságoktól közömbösen kell odaállítani. Hogy lelkesedünk-e érte, az mindegy, haragudni reá meg épen hiába való volna. Lelkesedni és haragudni, ezt hagyjuk a politikára, a hol most — keresik a liberalizmust. Nekünk nincs más dolgunk, mint meglátni, hogy már hiába keresik. A keresztény caesari konzervativizmus ellen már csak egy ellenzék életképes, a szocializmus. Akár szociálisták vagyunk, akár nem. Az egyetemek legközelebbi ifjúsági áramlata kétségtelenül az lesz. Mihelyt a szociáldemokrácia új fázisába lépett.

Irány csak az, a mi a fizikai folyamat iránya. Az eszmék a maguk változandóságában csak időszakai tünetények.

VII.

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS IRÁNYA

— Czobel István írásban beadott véleménye. —

I

A liberalizmus védője elfogulatlanul elismerte ezen irány hanyatlását és hiányait, de nem tárta fel ezen jelenségek okait, a melyek abban keresendők, hogy a küzdő liberalizmus lényegesen más volt mint az uralkodó, a mely nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Amaz felszabadította a társadalmat a régi önkény alól, ez, hogy uralmát biztosítsa, fokozta a központi államhatalmat, rendszabályozta az emberiséget s a szabadságnak csak a látszatát adta s így inkább csak rombolni tudott, mint alkotni.

Ezen irány valódi lényegének felismeréséhez, nem annyira a változó programok, mint inkább azon eszmék, a melyekből fakadt s az elért eredmények nyújtják a legbiztosabb támpontokat. Az előbbieket egyik csoportját az angol szabad gondolkozók nemzetgazdasági törekvései, másodikat pedig a francia, enciklopédisták különösen Montesquieu, Diderot és Rousseau elméletei képezik. Ezen sokban különböző elméleteknek közös vonása, hogy a vallási idealizmus bukása után keletkezett teljes szellemi és erkölcsi materializmusban gyökereznek, a mely a dogmákkal együtt a morált is elveté s a józan ész és gyakorlati önzés szószólója lett. Montesquieu a kapitalizmus védője a liberalizmus tulajdonképpeni megalapítója, Diderot a könyörtelen utilitarizmust, Rousseau a teljes egyenlőséget s a természeti állapotokhoz való visszatérést hirdeté s a szocializmus kezdeményezője. Ezen elméletekből alakult ki a forradalom jelszava, a szabadság, testvériség és egyenlőség, a mely ellenteket tartalmaz, mert az egyenlőség kizárja az előbbieket.

Ezek az eszmék képezik a liberalizmus csíráit és jel-szavait, s a bennök rejlő ellentétek magyarázzák csekély alkotó-képességét, intézményeinek káros irányát s az előidézett álla-potok tarthatatlanságát, mint ezt az elért eredmények kétség-telenül igazolják.

Nézzük az eredményeket. Hadat üzent a vallásnak s a dogmatikus gondolkodás mellett lerontotta a régi ideálokat is, a nélkül, hogy újakat tudott volna alkotni, s így növelte az eszmezavart, kétséget és pesszimizmust. Igazolta az önzést, a pénzvágyat és utilitarizmust s az alsó rétegekre gyakorolt gazdasági nyomás folytán nagyranövelte ezek gyűlöletét a jobbmóduak ellen. Ezzel eltörülte a jóindulatú közreműködés alapfeltételét és megindította az osztályharcot — mindenki mindenki ellen.

Szabadságot ígért és le is rontotta a régi önkényt, de az államot olyan központosított hatalommal ruházta fel, a minővel a régi sem rendelkezett s ezt a hatalmat, a municzipális és egyéni jogok rovására folyvást nevelte, szóval államosította a társadalmat, a mely mindent az államtól vár s így elvesztette önrendelkezési képességét. Beleavatkozott a társadalmi élet minden mozzanatába, s azt sablonosan rendszabályozta, tekintet nélkül a helyi, faji és egyéni kívánalmakra. Egy hatalmas bürokráciát alkotott, a mely gépies munkájával és nagy költségeivel holtteherként nehezedik a társadalomra. Behozta ugyan a jogegyenlőséget, de a törvények halmazában az egyszerűbb ember nem képes eligazodni, azért ki van szolgáltatva a ravaszabbaknak, kik a jogi formák megtartásával tetszés szerint kizsákmányolhatják. Az állami omnipotenciát növeli a nagy apparátussal meghamisított közvélemény, a választásokra gyakorolt befolyás s a parlamenti rendszer, mely az előbbieket felhasználásával a hatalmi tényeket úgy tünteti fel, mint a nép akarátát. Behozta végtére a párturalmat, a mely erkölcsileg nem igazolható, mert a kormánynak párttekintetek nélkül kellene a közjóról gondoskodni.

Még mélyrehatóbbak és veszedelmesebbek a közgazdasági rendszer által elért szociális és anyagi eredmények. Az eltörült arisztokrácia és papi hatalom helyett alkotott egy olyan hatalmas plutokráciát, a mely a legnagyobb befolyást gyakorolja a közügyekre, a mely veszedelmes előjogokat élvez, a társadalomra óriási nyomást gyakorol s a melynek a szertelen pénzvágyon kívül egyéb érdeme nincs. A földművelés és

magánipar tönkretétele folytán mozgósította a népet, a mely a központok felé húzódik s itt elégedetlen és forrongó tömegeket mint a hanyatló Rómában, a hol Gallia és Lombardia teljesen elnéptelenedett, mert az eladósodott földművelőt eladták rabszolgának.

Egy bizonyos átlagműveltség terjesztése által, egy óriási értelmi proletariátust termelt, a melyet elvon a hasznos munkától s a mely nagyrészt az állam klientelájára szorul és növekedő igényeivel nagy terhet ró a társadalomra. A tanításban egy nivelláló s a szellemi fejlődés törvényeivel homlokegyenest ellenkező rendszer dívik, a mely a tehetségek fejlődését akadályozza, csak egy sablonos félműveltséget terjeszt és csupán a kenyéradó diploma elnyerésére törekszik. Az uralkodó rendszer erkölcsi hatása, hogy kiélesíti az ellentétet, nagyra neveli az önzést és pártoskodást s így meddő küzdelmekre fecserli az erőket, a helyett, hogy hasznos együttműködésre egyesítené.

Kétségtelenül legkárosabb az elért anyagi eredmény, mert egy olyan nagy tőkét teremtett, a minő sohasem létezett, a mely jövedelmezőbb a reálvagyon és termelésnél s a mely kamatigényeit és vállalkozási hasznát egy rendkívül ügyes, de erkölcstelen rendszer segélyével képes a más vagyonából és munkájából kielégíteni. Ez a spekuláció kezében összpontosított *aggresszív tőke* oly gyorsan növekszik, hogy okvetetlen bekövetkezik az időpont, midőn az összes reáltermelés sem lesz képes óriási kamatigényeit fedezni, azért kikerülhetetlen a katasztrófa. A pénz forgalmi eszközből önczélé lett, mert többet jövedelmez, mint az esélyeknek kitett termelés, a melyet agyonnyomott, a spekulációt emelve a gazdasági élet főtenyezőjévé. A nagytőke eme privilégiumai denaturálták az ipart és kereskedést, melyek hasznos és szükséges társadalmi funkciókból nyereszkesedési vállalatokká sülyedtek, termelőt, munkást és gyasztót egyiránt kizsákmányolnak, csupán a piacra dolgoznak s a tőzsdére dobják a tömegárut, a nélkül, hogy a valódi igényekkel törődnének. Az ipar központosítása és a közvetítő kereskedés e tekintetben a legkárosabbak, mert az első megakadályozza a lakott terület czélszerű kihasználását s a munkásosztály állandó letelepedését, a második a termelő és fogyasztó között tolaikodva drágítja a megélhetést, a nélkül, hogy a termelőnek méltányos árakat biztosítana s így az egész vonalon terméketlenné és bizonytalanná teszi a munkát.

A liberalizmus tévtanai megdöntötték a gazdasági élet erkölcsi alapját, óriási tőkehalmozódást és pauperizmust eredményeztek és egyenesen kihívták a legnagyobb nyomásnak kitett munkásosztály támadó jellegű védekezését, vagyis a szocializmust, mely a liberalizmusra is nagy befolyást gyakorol minthogy ez kommunisztikus irányát részben elfogadta. De ez csakis a papi javak és a latifundiumok ellen irányul, míg a bajok kútfeje az aggresszív tőke a leghathatósabb védelemben részesül. Pedig a nagy birtoktestek felosztása gyakorlatilag sem kecsegtet sikerrel, mert a népesség szaporodtával ugyanolyan viszonyok fognak keletkezni, azonfelül földönfutóvá tenné az állandóan alkalmazott cselédet. E tekintetben csakis a földmivelés emelése s egy célszerű kisbérleti rendszer ígér sikert, mert ha a föld hozama emelkedik nagyobb népességet képes eltartani; az utóbbi pedig egy erős bérlőosztályt teremtene, a mely alapját képezné egy független és hazafias középosztálynak.

A liberalizmus törekvései nem hogy sikerrel kecsegtetnének, de ellenkezőleg a biztos katasztrófa felé sodorják a társadalmat, melyet a közjótékonyosság épp oly kevéssé fog elodázni, mint a szocializmustól kölcsönvett eszmék és az inoffenzív nagybirtok ellen irányuló támadás. Nem ajándék kell a népnek, hanem megélhetés és a rendszeresen elsajátított milliárdokat nem lehet csekély adományokkal pótolni.

II.

A *szocializmus* kútforrását a Rousseau elméletei s a kommunizmus első aktusát a papi és nemesi javak elkobzása képezi a francia forradalom idején. Ezen irány alapfogalmai teljesen anyagiak, de a mellett a régi *stationar* világnézetben, különösen némely őskeresztény szekta kommunizmusában gyökeresnek, az embert teljesen egyforma és pusztán anyagi lénynek tekintik, a szellemi és erkölcsi kivánalmakat teljesen mellőzik és csupán az alsó osztályok anyagi szükségleteinek kielégítésére törekszenek. Legnagyobb tévedése a képzeleti egyenlőség, a mely a természetben sehol sem létezik, mert az örök fejlődés folyton egyéni és osztálykülönbségeket idéz elő, melyek az emberi társadalomban mint szellemi és erkölcsi tulajdonságok jelentkeznek. A vad népek viszonylag még egyformák, míg a kultúrában mind nagyobb osztálykülönbségek támadnak és a legmagasabb típusok már egyénileg is nagyon különbözők, művészek, tudósok,

bölcsészek stb. nem lehetnek sablonosak. Ez egy természeti alap-törvény, melyet a szocializmus szándékosan letagad, hogy egy sablonos munkát és életmódot erőszakolhasson az egész társadalomra. Ez a törekvés a haladásnak egyenes ellentéte, melynek szükségképpen következménye a visszafejlődés. Alapjában téves Marx és Engelsnek azon nézete, hogy a társadalmi mozgalmak pusztán gazdasági érdekek folytán keletkeznek, mikor az egész történelem kétségtelenül igazolja, hogy ezeket mindig az eszmék, különösen a vallási fogalmak keletkezése és fejlődése idézte elő, melyek a gazdasági életet is befolyásolták. Igaz ugyan, hogy némelykor az ínség lázította fel a tömegeket, de azon állapotot, melynek az alsó osztályok nélkülözése csakis következménye volt, mindig és mindenütt a fogalmak, rendszerek és erkölcsi tulajdon-ságok idézték elő, mint a hogy Foenicziában, vagy akár ma is, a gyengék kizsákmányolása egy anyagias gondolkozásmód és a rideg önzés, tehát szellemi és erkölcsi indokoknak a következménye.

Az osztályharcz fogalma, mint társadalmi ideál téves és káros, mert ellenkezik a fejlődés törvényeivel, melyek a belső harc és gyűlölség helyett, a szeretet és együttműködés fejlődését követelik. Az osztályharczok sohasem adtak ideálokat, és nem gazdagították a tudományos, művészi és erkölcsi élet tartalmát. A természetben sem a katasztrófák a haladás eszközei; azért az emberiség is a békés kooperáció segítségével fejlődött és akkor érte legboldogabb korszakait, midőn eleven eszmények közös célokra egyesítették az erőt, közelebb hozták az embereket egymáshoz, meggátolták az erőpazarlást és szükségtelessé tették az adminisztratív kényszert, tehát a szabadságot biztosították. A belső harc gyűlölséget és elvadulást szül, azért soha nem lehet ideál és mint eszköz is kétélű fegyver, kivált akkor, ha nem az egész társadalom forgatja, hanem annak egyetlen osztálya akar azzal előnyöket kivívni.

Ott, a hol a nevelés az osztálygyűlölet szításából és kielégíthetetlen vágyak keltéséből áll, termékeny alkotások nem várhatk. A ki szelet vet, vihart arat, azért az áldatlan harcok át fognak harapózni az új államrendbe is, mert a felcsigázott igények kielégítése, minimális munka mellett, tekintetbe véve az emberiség gyors szaporodását, teljes lehetetlen. Egy természeti és erkölcsi világrend fogalma nélkül a kultúrának nincs alapja, az életnek nincs vezérelve, azért felülkerekedik az önzés szétrombol mindent. A régi vallások ezt a társadalmi és erkölcsi rendet szimbolizálták, és éppen ebben rejlett kiváló

értékük. Ma sem keletkezhetik egy virágzó újabb kultúra, míg a fejlődés törvényein alapuló új világnézet társadalmi és erkölcsi következményei fel nem ismertetnek, és a míg át nem mennek alakító vezérelvekként a köztudatba; ámde ezek nem az önzést és osztálygyűlöletet, hanem a kölcsönös vonzalmat és segílyt hirdetik. Hol van az emberszeretet és szolidaritás érzete, ha már a legközelebbi és csak kissé különböző osztályok gyűlölet tárgyát képezik, a mely alól csak a kék zubbony képez kivételt?

Érezte a szocializmus, hogy azon magasfokú kényszer, a mely egyedül képes az egyenlőséget megvalósítani, a közvagyonot kezelni és a magánéletet rendszabályozni, a politikai és egyéni szabadságnak egyenes ellentéte, mert olyan nyomást feltételez, a minő sohasem gyakoroltatott, azért folyamodott egy dialektikus fogáshoz és úgy magyarázta a szabadságot, hogy *a biztos megélhetés a szabadság legszebb fogalmazása*. Hát ez olyan szofizma, a mely nem szorul czáfolatra. Csak a rabszolga nem bánja a kényszert, ha csak a gyomráról gondoskodnak, A jól fizetett cseléd vagy katona, sőt a szerzetes megélhetése is biztosítva van, de azért még sem szabad, mert egy idegen akarat hatalma alatt áll. A politikai és egyéni szabadság alatt nem lehet mást érteni, mint a népakarat érvényesülését, az önrendelkezést s az állami kényszer lehető legkisebb fokát. Ezeknek nyoma sincs a szociálisták szabadságfogalmában, a mely szükségképpn kiirtaná a szabadság érzékét, mert szigorú gyámság alá helyezné az embert. A szabadság nagyon relatív fogalom, de a szellemi és erkölcsi haladás folytán a külső kényszernek csökkenni kell, míg az erkölcsi hanyatlás az önzés és gyűlölség egyenesen kihívja a szigort. Ez a szabadságfogalom teljesen téves és retrográd, s a haladás helyett visszaesést feltételez.

Még a szabadság illetén magyarázatánál is veszedelmesebbek a kommunisztikus kísérletek. A legősibb időktől kezdve, a vagyon képezte a társadalom alapját, ez szoktatta az ősembert a rendszeres munkához, ez képezi a nagyobb társadalmak fentartására szükséges fokozott munka egyedüli ösztönét. Ezt az ősi alapot, vagyis a jogos tulajdon fogalmát nem lehet a társadalom elzüllése nélkül megingatni. Ha a tulajdon megszűnik, eltűnnek a munkafeleslegek is, melyek a jólétet biztosítják. Miért dolgozna egyik többet, mint a másik, ha egy a fizetés, ha a fokozott munka által nem szereshet magának vagy családjának előnyöket? A jólét egyedüli alapja, hogy a szorgalom, takarékoság és előrelátás ezen előnyöket biztosíthatja. Kapitalista

korszakokban a vállalkozó tőke — úgyszólván — az egész hasznót elsajátítja, s ekkor nélkülöz a társadalom. Csak ezen a bajon kell segíteni, de ehhez éppen nem szükséges a vagyont eltörölni, a mely nem segítene a bajon, sőt a pauperizmust állandósítaná. Igaz, hogy egyes öskeresztény szekták vagyonszűkösségekben éltek, de ezek csak kis szigeteket képeztek, nem a társadalmi jólét emelésére, hanem spirituális célokra törekedtek, napi igényeiket a minimumra szorították és szigorú fegyelem alatt éltek. Egészen más az, ha az anyagi javakra vágyó társadalmat akarják ilyen alapon szervezni. A fokozott munkának, mely az emberiség szaporodása és az igények növekedése folytán elkerülhetetlen, nem lenne semmi indoka, mindenki igyekeznék a kiszabott munkát gépiesen elvégezni és magát lehetőleg kímélni. A lakott terület kimerülése és a népesség szaporodása folytán előbb-utóbb beállítana az inség, s a csekély és gépies munkára szokott népek nem tudnák a szükségletet előteremteni. Már a mai államszervezet is szinte elviselhetetlen terheket ró a társadalomra, mennyire növekednék annak a költsége, ha az egész vagyon kezeléséről és minden ember sorsáról kellene gondoskodni. Ezen formidabilis szervezet felemésztené a közkereset legnagyobb részét és igénybe venné az összes szellemi munkát, úgy, hogy kulturális célokra nem jutna semmi. A kommunizmus elviselhetetlen terheket róna a társadalomra, egy gépies, teljesen az államtól függő, tehát az önrendelkezésre képtelen életmódhoz szoktatná az embert, megsemmisítené az egyéniséget, a társadalom alapját és a haladás emeltyűit, szóval sok-ezredéves fejlődés eredményeit, csak azért, hogy egyetlen osztály megélhetését biztosítsa. Ezt a célt kisebb áldozatok árán is el lehet érni, mint hogy a vagyont, a szabadságot, az önrendelkezést s az intelligensebb osztályokat eltöröljék, s az embereket gépkerekekké változtassák. Pedig a társadalom nem egy buta gép, a melyet érzéketlen érzezből tetszés szerint alakíthat a gépész, hanem egy eleven szervezet, melynek a gyáripáron ivül ezer másféle funkciói és igényei vannak, melyeket nem ehet gépies munkával kielégíteni, vagy az üzletszabályzat szerint előírni. Ezt tévesztik Marxék szem elől, midőn géppé akarják átalakítani a társadalmat, a mely rendkívül plasztikus ugyan, de belülről él, éppen azért nem alakítható kívülről, mint a hogy nem lehet a halból madarat formálni.

A szolidaritás érzete, a melyre a szocializmus mint a kooperáció egyedüli erkölcsi rugójára hivatkozik, még a fejlettebb

egyéneknél is túl gyenge és elvont arra, hogy a széthúzó önzést legyőzhesse, melyet sok ezredéves kultúra sem volt képes kellőleg mérsékelni, s az embert a társadalmi élet igényeihez alkalmazni. Csakis egyes virágzó korszakok egységes eszményei s az ezekből fakadó önzetlen hazafiság képesít az egyéni és társadalmi érdekek kiegyenlítésére s az erők egyesítésére. A szocializmusnak nincsenek ilyen ideáljai s így az említett szolidaritás is legfeljebb addig fog tartani, míg a gyűlölet rombol, de nyugodtan építeni vagy a bajokat orvosolni nem lesz képes, mert a társadalom életerős és igaz ideálok nélkül fenn nem állhat.

Az elméleti szociálisták békés átalakulást ígérnek ugyan, de csak azzal a feltétellel, ha mindenki önként lemond a vagyonáról, ha aláveti magát annak, hogy életét egy idegen akarat tetszés szerint rendszabályozza, a melyet nem a tudományos szociálisták, hanem a népvezérek fognak irányítani, azok, a kik legtöbbet ígérnek s a legnagyobb gyűlöletet képesek felkelteni. Ha már az alapeszme az osztályharc, annak erőszak és vérengzéshez kell vezetni, azért lesz a szociális forradalom véresebb, mint bármely előbbi s a békés átalakulás pusztá fikció.

Habár a szocializmus rendszere téves és retrográd, mégis két inoffenzív és termékeny eszmét tartalmaz. Ezek egyike a társulás és közreműködés, másodika pedig az állami teendők fokozatos átruházása a társadalomra. De az előbbi a modern konzervativizmus programjában is bennfoglaltatik, még pedig tisztultabb és fejlettebb formában, mert a társadalmi tevékenység minden ágát felöleli, nemcsak a gyári munkát, s az eszmét békés úton, a vagyon és szabadság eltörlése nélkül akarja megvalósítani, azért haladó irányt követ s a szocializmust túlszárnyalta. Az állami teendők átruházása a szocializmus keretében képtelenség, mert a közös vagyonkezelés s az egyesek felett való gyámkodás egy óriás mérvű és hatalmú központi rendszert feltételez, az emberiséget az önrendelkezéstől elszoktatva a közügyei vezetésére is képtelenné teszi. Erre csak a szabad társadalmak független exisztenciái képesek. Az, hogy a kényszert a többség gyakorolná, nem enyhít a dolgon, mert a tömegek mindig a legdurvább eszközöket alkalmazzák s a legszájasabb vezéreket követik. Már eddig is ilyen izgatók viszik a vezérszerepet, a kik a földművest a földosztással kecsegtetik, elhallgatván azt, hogy míg az övéket is ki akarják sajátítani.

Ilyen eszközökkel dolgozik a gyakorlati szocializmus, kielégíthetetlen vágyakat költve, felkorbácsolva a szenvedélyeket nevelve az önzést és ámitva a népet, legalább a földművest. A miből testvérharcz fog támadni, mihelyt ez utóbbi megtudja, hogy be van csapva s az ő földjén is osztozik a proletár.

A legveszedelmesebb tévedések egyike a világpolgárság, mert a társadalmakat csak a föld, faj és a históriailag kialakult társadalmi test szeretete, szóval a hazafiság képes fentartani, csak ez biztosíthatja az összetartó erőt, a mely nélkül az első rázkódtatásra szétporlik. Az emberszeretet fogalma túl nagy és elvont, hogy ilyen vonzalmat kifejthessen. Épp oly kevésbé alkalmas erre az érdekközösség, mert folyton támadnak érdekközösségek, melyek hazafiság nélkül egyes csoportok kiválasztását eredményezik. Egy inséges év elég arra, hogy egy világpolgári érdekszövetséget felbontson, kivált ha még a magántulajdon sem köti. A nemzetek élő organizmusok, melyeket abstrakciókkal pótolni nem lehet. A nemzeti és hazafias érzelmek kapcsa nélkül hasznos és tartós közreműködésről szó sem lehet, az első hiánya kizárja a másikat.

Ezen súlyos okoknál fogva a szocializmust egy önkényesen kigondolt, a természet és fejlődés törvényeivel ellentétes, azért retrográd irányú és csupán egy osztály anyagi érdekeinek kielégítésére törekvő rendszernek kell tekintenünk, a mely éppen a fejlődés híveinek a rokonszenvére számíthat legkevésbé.

III.

A tevékeny szocializmustól különbözik a *tudományos anarchizmus*, a mely még nem lépett akcióba, éppen azért szabadabb szempontból nézi az eseményeket és tekintetbe veszi a tudományos haladást is. Felismervén az állapotok tarthatatlanságát s az egyéniségnek a szocialisták által tervezett elnyomását, arra a következtetésre jutott, hogy az elképződött társadalom eltörlése által, egy tabula rasa-t kell előállítani, a melyen minden előzetes terv nélkül, csupán a tények logikája folytán egy lehetőleg szabad és állam nélküli társadalom keletkezhesék. Ebben a destruktív elméletben három igazság foglaltatik: a valódi szabadság és személyes érvényesülés utáni vágy, a másik a túlfellett államszervezet korlátozására irányuló törekvés, a harmadik az önkéntes kooperáció eszméje. Ezek szép

és progresszív fogalmak, csak az a kérdés, hogy a tervbevett eszközökkel megvalósíthatók-e és hogy milyen áldozatokat követelnek?

A társadalmi rend, az állam és a vagyon, szóval az ezredéves fejlődések által keletkezett társadalmi testek rögtönös eltörlése, oly ádáz belső harcokat feltételez, melyeknek eredménye kiszámíthatatlan és kérdés, nem pusztítanak-e el a kultúrfajokat is, avagy nem ruháznák-e a hatalmat egy diktátorra, a ki rabigába hajtáná a harcokban kifáradt és rend után vágyódó emberiséget, mint a hogy ez rendesen történt. A természetben sem a katasztrófák a haladás eszközei, hanem a lassú alakulások, melyek a formákat módosítják, míg amazok után csakhamar helyreáll a régi rend, mert a természet nem tűr ugrásokat és folytonosságra törekszik. Igaz, hogy a kiélt kultúrák után is ilyen tabula rasák szoktak keletkezni, de mindig csak akkor, ha már megfogamzott a termékenyítő eszme, mely az új életet szervezi. Mielőtt ezek kiérlelődtek, tehát mielőtt kristályosodási góczok keletkeztek, a *nihil*-t mesterségesen előidézni céltalan és veszélyes.

De feltéve, hogy sikerülne a rozoga társadalom gyökeres kiirtása s a kultúrfajok kikerülnék a végveszélyt, az a kérdés milyenek lennének a romokból fakadó új élet vezéreszméi? Ezek elseje, az állam nélküli társadalom szervezése a legnagyobb szabadság alapján, sok tekintetben összevág ugyan a fejlődés törvényeivel és céljaival, melyek a külső kényszer fokozatos csökkentésére törekednek, de ennek rendkívül súlyos szellemi és erkölcsi előfeltételei vannak, a melyek nélkül a szabadság és önrendelkezés lehetetlen. Fejlett gondolkodás, széles látkör, biztos és elfogulatlan ítélet, nagy akaraterő, önfegyelmzés, lelkesedés a közjóért és olyan ideálok, melyek minden törekvést egyesítenek, ezen előfeltételek, melyek ma, midőn a hit megingott, a fogalomzavar és az önzés tetőfokra hágott és mindenki pártos szempontból nézi a világot, teljesen hiányzanak. A szolidaritás érzete, melyre a szocializmus is hivatkozik, erőtlen abstrakció, nem egy meleg érzés, mint a hazafiság, a mely különben szintén hanyatlak. Ilyen körülmények között máról-holnapra eltörülni az államot képtelenség, mert okvetetlen felülkerekednék az ököljog és állandó lenne a harcz. E tekintetben helyesebb a szocialisták nézete, kik apránként akarják megszüntetni az államot. De különben is csalóka ábránd az anarchizmus állam nélkülsége, mihelyt a kommunizmussal véli azt összeköthetni

mert a közös vagyonkezelés ismét egy, sőt az eddiginél is hatalmasabb központi szervezetet és olyfoku gyámkodást feltételez a mely ellenkezik a szabadság, az egyéni érvényesülés és az államnélküliség fogalmaival. Egy ilyen társadalom a centrifugális törekvésekkel, a felszabadított önzés s a harcok által fokozott vad indulatokkal szemben teljesen védtelen lenne és csakhamar feloszlanék. Az államnélküliség nem elérhetetlen utópia ugyan, mert elképzelhető, hogy egy magas műveltségű és erkölcsiségű társadalom speciális közegek és rendszabályok nélkül intézné a közügyeket, de ehhez a fejlettség olyan magas foka szükséges, a minőt az emberiség még távolról sem tudott elérni, továbbá egy olyan folytonos gyakorlat, a mely úgyszólván minden egyest egy-egy államférfiúvá nevelne. Az állam rögtönös eltörlése a szükséges előfeltételek híján felszabadítaná a gonosz ösztönöket s egy olyan anarchiát szülne, a minőről nem is álmodnak az anarchisták.

A világpolgárság és vagyonközösségről már volt szó, itt csak azt kell kiemelni, hogy az előbbi a társadalmi kooperáció, az utóbbi pedig a szabadság és egyéni érvényesülés fogalmával ellenkezik. Ha az egyén elveszti anyagi függetlenségét és a társadalom gyámkodásának van alárendelve, elveszti cselekvési szabadságát és rabja az anyagi kényszernek. Az adminisztratív állam helyett a finanszállam lépne előtérbe, a mely még pedánsabb és beavatkozóbba lenne, mint az előbbi és hogy az igényeket kielégíthesse, nem tűrhetné azt, hogy valaki a közös munkától félrevonulva, tisztán szellemi munkával foglalkozzék, a mely esetleg csak évek múltán kecsegtet sikerrel. De a magasabb intelligenciáktól eltekintve, az anyagi gyámság alá helyezett átlagember sem lehet szabad és nem intézheti a közügyeket, midőn a saját ügyeinek az intézésétől is elszokott. Éppen ezért az egyéni érvényesülés, vagyonközösség mellett, teljesen ki van zárva.

Ezen egymásnak ellentmondó törekvések, egy túlságosan egyoldalú materializmusból származnak, a mely az ember szellemi és erkölcsi lényegét félreismerve, az életet egy tisztán mechanikus folyamatnak tekinti és az anyagi igényekről való gondoskodás által a szellemieket is kielégíthetőkné véli. Habár a teleologikus világrendet jogosan tagadja a tudomány, semmi szín alatt nem tagadhatja azon természeti törvényszerűséget, mely a szellemi fejlődés terén, a pszichikus állapotok egy bizonyos sorrendjét feltételezi, a mely viszont a vallás, tudó-

mány, művészet és más intézmények szabályszerű átalakulásában nyilvánul. A fejlődés törvényeivel ellenkezik minden rendszer, mely ezen sorrendet megváltoztatni vagy a szükséges átmene- teket mellőzni akarja. Az anarchizmus ezen irányban tovább ment, mint az előző két rendszer, mert a tények logikájának, konkrét intézmények által kevésbé praejudikál, de ezen elvével jut ellentétbe, mikor az államnélküliséget előkészület nélkül akarja megvalósítani és mikor a vagyonszűkösséget hirdeti s ezzel a fejlődés egyik leghathatósabb eszközét, a vagyont és anyagi függetlenséget akarja eltörölni.

Ellentétbe jut az anarchizmus a fejlődés törvényeivel akkor is, midőn a faj és hazaszeretet helyett a szolidaritás és általános emberszeretet abstrakcióira hivatkozik, holott csakis az előbbi közvetlen és meleg érzések biztosíthatják külső kényszer nélkül az eredménydús kooperációt és kohéziót. Még a magas típusoknál is erősebb és melegebb a fajrokon és vele együtt élő társaihoz való vonzalom, mint az emberszeretet, a mely a szűkebb látókörűeknél sohasem képes az összetartóság meleg érzetét kelteni. Habár más fajokat sem gyűlölünk úgy mint a kínaiak vagy más partikularista ősnépek, mégis jobban vonzódunk azokhoz, a kikkel együtt élünk és közös célokra törekszünk. Ezt az érzést nem szabad gyengíteni, sőt ápolni és fejleszteni kell, mint a szabad kooperáció egyedüli forrását. A világpolgár szeme az egész földtekén tévelyeg, elhagyja otthonát, ha másutt jobb esély kínálkozik, azért a huzamos kooperációra és a közügyekért való lelkesedésre képtelen. A népesség mozgósítása s az *ubi bene, ibi patria* elve úgy a kooperációnak mint a haladásnak ellensége, mert felbontja a társadalmi kereteket, az embert kiragadja természetes környezetéből, a melyhez legjobban alkalmazkodott és egy parazitikus existenciához szoktatja, mert az új meg új állomásokhoz nem tud hozzásimulni, elveszti erkölcsi egyensúlyát és új lakhelyén nem találja meg a kapcsolatot. Feltéve, hogy a kooperatív társadalmak létesülnének, még akkor is a talaj és működő erők minősége szerint, szegényebbek és gazdagabbak keletkeznének és az előbbieket hazafiság nélkül okvetetlen felszólánának, míg a kedvezőbb helyeken túlnépesedés és ennek folytán inség támadna.

Az államnélküli társadalom az önkéntes közreműködés és személyes érvényesülés az anarchisták által kontemplált formában és eszközökkel kivihetetlen, mert az erőszak, az átmenet

nélküli változások, a kommunizmus és internaczionalizmus a szabadság és fejlődés alapfeltételeivel ellenkeznek, s mert éltető és szervező vezérelvei nincsenek. Ezen eszközök nem egy belső ösztönből szervezkedő, hanem egy önként szétzulló anarchiát eredményeznének, mert felkorbácsolnák a vad repulativ szenvedélyeket, kiélesítenék az ellentéteket a kultúra visszafejlődését, a szociális organizmusok végbomlását és végeredményükben a kultúrállamok elnéptelenedését, esetleg más fajok hódító előnyomulását, tehát a kitűzött céloknak épp az ellenkezőjét eredményeznék, a melyeket pedig kevésbé veszélyes eszközökkel is meg lehetne valósítani, de persze ezek csak fokozatosan. Ezeket a célokat, úgymint a megélhetés, a személyes szabadság, a szellemi fejlődés és békés kooperáció biztosítását s az állami nyomás korlátozását, csakis a hazafiság, a közszellem, a kölcsönös jóindulat és bizalom emelése, a széthúzó önzés korlátozása, az erőket egyesítő társadalmi ideálok keletkezése és egy békés, kitartó és öntudatos társadalmi tevékenység által lehet elérni, nem pedig a rombolás, a kommunizmus, a világpolgárság és a fellázadt tömegek terrorizmusa által, a melyek a teljes egyenlőségre törekszenek és a társadalmat erőszakkal nivellálnák, pedig az egyenlőség a természet alaptörvényeivel ellenkezik, azért káros, s a különbségek teljes kiegyenlítése a halál. A fejlődés mindig és mindenütt egyéni és osztálykülönbségeket alkot, mert ez a természetes anyagcsere s mint ilyen szükséges. Csak az a kérdés, hogy kik kerülnek felül? Ha az önzés ural kodik a legravaszabb üzerek, ha a nyerselő győz a legszajásabb demagógok, ha az erkölcsi és szellemi fölényt elismerik, a legjobbak. Nem az osztályok keletkezése a baj, hanem az, hogy ha téves nézetek folytain a legkevésbé hivatottak kerülnek felül és visszaélve hatalmukkal előjogaik segélyével a többieket kiaknázzak, a rendes anyagcserét és a természetes alakulást akadályozzák. De valamint a régi arisztokrácia előjogai megszűntek, épp úgy meg lehet szüntetni az uralkodó plutokrácia előjogait is, mihelyt a közszellem azok veszélyét felismeri. Nem szükséges a jogos tulajdon fogalmát megtámadni, csak a visszaéléseket kell korlátozni s a szövetkezetek segélyével egészségesebb viszonyokat teremteni.

Ezen rendszerek a hit megingása után keletkezett egyoldalu materializmus termékei, a melyek az embert teljesen

egyenlő és pusztán anyagi lényeknek, s a társadalmat utilitárius egyesületeknek tekintik, tehát nem hosszú fejlődési folyamatok folytán keletkezett egységes szervezeteknek, mint a minők valóban. Épen azért csakis az anyagi igényekről gondoskodnak, a szellemeket és erkölcsieket teljesen mellőzik, épen azért destruktív és retrográd irányokat követnek. Némely tekintetben kivételt képez a tudományos anarchizmus, a mely később keletkezett, a fejlődés elvét is tekintetbe veszi, az egyenlőséget kevésbé hangsúlyozza s azért reálisabb végcélok felé törekszik. Csak-hogy a tudományban is uralkodó egyoldalú materializmus és elemző rendszer folytán, a fejlődés szociális következményeit tévesen érlelmezte, a szellemi fejlődést is tisztán mechanikai folyamatnak tekinti, s annak posztulátumait és törvényeit nem is kutatja, valamint a modern tudomány is csak konkrét tényeket keres s azok okozati összefüggését elhanyagolja. Pedig maga Wundt a fiziológiai pszichológia megalapítója is kénytelen beismerni, hogy a szellemi fejlődés egy pszichikus folyamat, a melynél más törvények érvényesülnek, mint a fizikában, mert a mechanikai ható okok mellett új tényező gyanánt a szellemi erő érvényesül, még pedig döntő befolyással. Mivel ezt a döntő tényezőt mellőzték, azért nem volt képes Taine a művészet fejlődését megfejtani, habár a tényezők egyrészét ritka éleslátással csoportosította, azért foglalt el Herbert Spencer a fejlődés alapelvével ellentétes álláspontot, amidőn egy államformát ajánl a legkülönbözőbb népeknek, holott ennek a szellemi igények szerint folyton változni kell, mint a hogy a természetben minden változik. Azért oly tévesek a történelmi materializmus nézetei, melyek a gyomor igényeit tekintik a társadalmi alakulások egyedüli indokának. Azért retrográdok és destruktívek mindazon rendszerek, melyek csupán a vegetatív igények kielégítésére törekvő önzést tekintik a társadalmi élet egyedüli rugójának és végtére azért választ az anarchizmus oly romboló és visszafejlesztő eszközöket céljainak elérésére. Pedig a történelem igazolja, hogy azok a népek voltak a legboldogabbak, melyek ideáljaikért lelkesedtek s hogy ellenkezőleg a leghatalmasabbak és elzüllöttek, mihelyt az anyagság és önzés erőt vett rajtuk. A haladás nem az erőszak, önzés és gyűlölet, hanem a szeretet s az együttes és lelkes tevékenység eredménye. A létért való küzdelem nem a harcban, hanem a békés versenyben, a képesebbek előnyomulásában nyilvánul leghathatósabban. Azért képtelenek mindazon rendszerek, melyek az önzés, egyenlő-

ség, erkölcsi materializmus és erőszak elvein alapulnak, a termékeny alkotásra, azért fogják a haladást inkább hátráltatni mint elősegíteni.

IV.

Egészen más alapon áll a *modern konzervativizmus* vagy *keresztény szocializmus*, bár ezutóbbi név rosszul van választva, mert a két szocializmus összetévesztésére ad alkalmat s így még neveli a fogalomzavart. Ez az áramlat tisztán gyakorlati irányt követ, csupán a visszaéléseket akarja, célszerű intézmények, különösen a szövetkezetek és az önszegély által megszüntetni és a mások vagyonából gazdagodó spekuláció ellenében a termékeny munkát érvényre emelni. Nem támadja a magánvagyon, csupán az agresszív mozgatóke túlkapásait mint az uzsorát, a tőzsdei szerencsejátékot, a politikai befolyás kamatoztatását és a tisztességtelen versenyt akarja korlátozni. Ez az irány nagy irodalmi tevékenységet fejt ki és máris hasznos intézményeket létesített, habár csekély pénzereje a rohamos haladást hátráltatja. A kölcsönös segély és a szövetkezés oly termékeny eszme, hogy a hatások halmozódása folytán, kicsi kezdetekből kiindulva is nagy eredményeket kell elérnie és csakhamar megakadályozhatja azt, hogy a vagyon, a mely ma a pénzpiacára özőnlök a termelők kezéből kiszivárogon. Ez által emelheti a jólétet, hasznossá teheti a termelő munkát és olcsóbbá a megélhetést, tehát azon osztályok érdekeit szolgálja, melyeket a spekuláció leginkább kihasznál. Ezeket a célokat biztosan el is érheti, mihelyt a hitel és fogyasztási szövetkezetek mellett az értékesítő szövetkezetek és különösen a szövetkezeti ipar is fellendül s egyrészt közvetlen összeköttetésbe hozza a termelőt és fogyasztót, másrészt a haszonban a munkást is részesíti. A szövetkezés teljesen megfelel a szabadság és a fejlődés elveinek, mert az uralkodó pénz hatalom ellenében lehetővé teszi az egyéni és a közakarat érvényesítését, a kooperatív munkához szoktatja az emberiséget s a gyűlölség harci riadója helyett a kölcsönös vonzalom és bizalomra tanít.

Fontos, hogy a szövetkezeti munka és a legkiáltóbb visszaélések orvoslása által jövedelmezővé akarja tenni az östermelést, az egész gazdasági élet alapját, mely a népesség többségének ad kenyeret, épp azért a legnagyobb gondot követeli. Az ipar és kereskedésnek is egy virágzó östermelés képezi a lebiztosabb alapját, a mely nélkül amaz beteges plánta marad

a mely a dédelgetés daczára sem bír gyökeret verni, azért előzte meg minden iparos országban a földművelés fellendülése az iparét, azért hanyatlik ez is amannak a hanyatlása után mint a hogy Angliában a földművelés sülyedését csakhamar a hatalmas ipar hanyatlása követte, melyet a német ipar túlszárnyalt. A termelési ágak teljességgel nem ellenségek, sőt nagyon is egymásra vannak utalva, csak a merkantilizmus állította őket szembe, elnyomva a földművelést s azzal áztatván a szocziálistákat, hogy ha a gazda prosperál, drága a kenyér, pedig ez sem áll egészen, mert a kenyér a 70-es évek magas búzaárjai mellett olcsóbb volt mint a 80-as évek alacsony árai mellett, továbbá mert egy virágzó földművelés az olcsó élelmiszereknek nagy tömegét állítja elő, s az iparnak a legjobb fogyasztója.

A szövetkezeti együttműködés előkészíti az embereket az államfunkcióknak fokozatos átvállalására s a valódi önkormányzatra. Ha a szövetkezetek tőkében és kooperatív képességben gyarapodnak, olyan erkölcsi súlyt és széles hatáskört nyernek, hogy a közügyekre is döntő befolyást fognak gyakorolni és az állami beavatkozást sok téren feleslegessé teendik. Nagy előnye, hogy ezen vívmányokat a vagyon megtámadása, a hazafiság, a vallási és erkölcsi érzület megértése, az önzés és gyűlölség felkeltése és erőszak nélkül, csupán az erők egyesítése s a rossz intézményeknek jobbak általi helyettesítésével létesítheti. Joggal fektet ezen irány oly nagy súlyt a vallás-erkölcsi és hazafias nevelésre, mert az emberiségnek ezek nélkül nincs iránytűje, nincs a mi kétségeit megnyugtassa, erkölcsi egyensúlyát és lelki nyugalját biztosítsa. A kétség és hitetlenség képezik a meghasonlás, a pesszimizmus s destruktív szenvedélyek főforrását. Mivel a nép nem áll bölcsészekből és nem alkothatja meg saját világnézetét, nagy kegyetlenséget követ el, a ki őt vallásától megfosztja, mert a meghasonlás és boldogtalanság magvait szórja és a féktelen szenvedélyeket szabaddítja fel kedélyükben. Megértették ezt a destruktív irányok, melyek ezen romboló erőkre számítanak s épen azért oly ádáz harcot folytatnak a vallás fenmaradt foszlányai ellen, csak akkor tévednek, ha ezeket tervszerűen irányíthatni vélik, mert ezek addig pusztítanak, míg akad egy Napóleon, a ki békóba veri. Ezt akarja a *progresszív konzervativizmus* elkerülni, még pedig azáltal, hogy fentartja mindazt, a mi még megtartható és igyekszik megmenteni a kultúrát, a melynek alapjából való újra

keletkezése századokat venne igénybe. Ezen felfogás teljesen összevág a fejlődés elveivel és nagy előnyököt biztosít ezen iránynak a többiek felett, mert időt biztosít, hogy a régi világ nézet helyett egy újabb és tisztultabb keletkezhessek, míg a destruktív irányok győzelme után kikerülhetetlen elvadás, ennek még a reményét is kizárná. Bármint vélekedjék is valaki kereszténység dogmái felett, annyi bizonyos, hogy az a *keresztény szeretetben* egy progresszív s a szellemi fejlődés törvényeinek teljesen megfelelő alappal bír, ezt az erőt akarja ez az irány a meddő harcz helyett a haladás emeltyűje gyanánt felhasználni. Ez az egyedül czélszerű és helyes módja a társadalmi problémák megoldásának, az égető bajok orvoslásának s a békés haladás biztosításának, melyet az előbbi irányok veszélyeztetnek. A másik előnye az, hogy a védelemre szorítkozáván, nem alkot rendszereket, melyek a fejlődésnek praejudikálnának.

Ezen irány hiányai nem abban keresendők, a mit tesz vagy akar, hanem inkább abban, a mit elmulaszt, egy hatalmas fegyvert adva ki kezéből. Ezen mulasztás abból áll, hogy a destruktív irányokkal szemben nem vitta meg, sőt inkább kikerülte az eszmék harczát és hogy nem formulázta alap-tételeit, és ideáljait, melyek a tömegek lelkesedését felkelthetnék és elevenen, erőkké válhatnának. Túlságosan komoly és higgadt arra, hogy az előbbieik izgatásával szemben a figyelmet magára vonja, hogy hódítson és magával ragadjon, azért, csakis a hosszabb idő múlva várható anyagi eredmények után számíthat nagyobb sikerre és elterjedésre.

V.

Hogy bármely irány üdvöset és nagyot alkothasson, tisztulni kell a fogalmaknak, teljesen át kell helyezkedniük a fejlődés alapelveire, fel kell ismerni ez utóbbinak a társadalmi és erkölcsi posztulátumait, meg kell dönteni úgy a teleologikus világrendből, mint az egyoldalú materializmusból származó tévedéseket, szóval egy *idealrealizmusnak* kell győzedelmeskedni a mai eszmezavar felett és ennek kell kialakítani azon vezérelveket és ideálokat, amelyek a társadalmi mozgalmat, biztos célok felé vezérelhetik. ki kell mutatni, hogy azon szűk látkörű materializmus, mely csak a konkrét tényeket kutatja: téves, mert az egész természetben de különösen az emberi életben a durva anyagi

tényezők mellett szubtilisebb és állandóbb hatású törvények érvényesülnek, melyeket csak hosszabb okozati sorozatok megfigyeléséből és a viszonylatok szinthéziséből lehet felismerni, és melyek az emberiséget bizonyos szellemi és erkölcsi követelésekkel állítják szembe. Nem azért mintha egy teleologikus világrend léteznék, hanem azért, mert az okozati törvények által szabályozott pszichikus életfolyamat csak akkor biztosítja a viszonylagos boldogulást, ha annak törvényeihez alkalmazkodik. Az egész kultúrfejlődésben két főtörekvés észlelhető, az egyik a természeti erők legyőzését és kihasználását célozza, a másik a pillanatnyi hatások uralma alatt álló állati természetet akarja egy következetesebb, nem csak az érzéki jelenségekhez, hanem az okozati törvények és a társadalmi szervezetek követelményeihez is alkalmazkodó, erkölcsi habitus által helyettesíteni. Az állatnak is van esze, de ez csak a mozdulatok czélszerű szabályozására szorítkozik, míg az emberi ész fokozott igények és hosszú fejlődés folytán egy önálló funkcióvá hatványozódott, melynek a célja a megismerés és a mely nem a pillanatnyi benyomások, hanem egy fejlettebb érzelmvilág segítségével, a lassankint felismert társadalmi és erkölcsi törvényekhez alkalmazza az életműködést. Ezek a tények teljesen megdöntik az egyoldalú materializmust, különösen a pszichológia terén, mert a százezeréves fejlődés alatt a tények logikája, nem a testi, hanem a szellemi és erkölcsi tulajdonságokat fejlesztette, mert ezek a legfontosabbak és értékesebbek. Ezt a sarkalatos természeti törvényt tévesztik szem elől mindazon rendszerek, melyek az anyagi igények kielégítésére szorítkoznak és a legbecesebb szellemi kincseket, melyeket az emberiség csak óriási küzdelmek árán tudott megszerezni, szándékosan elhanyagolják, csupán azért, mert elítélik a régi idealizmust, a mely ellentétbe jutott a tudással. Pedig az idealizmus egy létező valóság és egyik legbecesebb vívmánya a fejlődésnek, persze nem azon idealizmus, a mely önkényes feltevésekre légvárat épít, hanem az, a mely a tényekben gyökerezik, logikai műveletek segítségével a rejtett igazságot keresi és a mely az ész összefoglaló erejében és olyan aktív természetű érzelmekben nyilvánul legfényesebben, melyek nemcsak az érzéki jelenségekre, hanem azok okozati összefüggésére reagálnak s az embert az anyag egyeduralma alól lassankint felszabadítják. Az idealizmus és a raczionalizmus és ezek érzelmi rendszerei nem képeznek ellentétet, mert ezek csupán az emberi-lélek két különböző funkciójának a

képviselői. Az utóbbi az érzéki jelenségek felismerésére, érzelmi reflexei pedig az anyagi igények kielégítésére szolgálnak, az előbbi pedig az összetettebb okozati viszonylatok, vagyis a közvetlenül fel nem ismerhető törvények megismerésére, érzelmi rendszere pedig az ezekhez való alkalmazkodásra s így az erkölcsi és szellemi igények kielégítésére hivatvák. Valamint egyoldalú idealizmus, úgy a kizárólagos materializmus is tévedésekre vezet, mert a tényleges valóságnak csak egy-egy oldalát veszi tekintetbe s ez utóbbi szűkíti a látkört és szétforgácsolja az összefoglaló erőt. Ezen tehetségek együttesen fejlődtek, éppen azért csakis együttes közreműködésük képes az igazságot kideríteni, míg egyoldalulag alkalmazva, mindkettő tévedésekhez vezet. Ezért kell az egyoldalú materializmusnak megdőlnie, úgy mint az egyoldalú idealizmus — úgy vélem — örökre megdőlt. Csakis az *idealrealizmusnak* van jövője, a mely egyedül képes az emberiség problémáit megoldani, a melynek egyensúlyozott érzelemvilága egyedül képes, minden külső kényszer nélkül, a testi és szellemi, az egyéni és társadalmi igényekhez alkalmazkodni. Az egyoldalú materializmus napjai a tudományban is meg vannak számlálva, meg kell azt dönteni a társadalmi életben is, a mi annál könnyebb, mert a tények ellene bizonyítanak.

Valamint az egyoldalú materializmus, úgy tarthatatlan az egyenlőség fogalma is, a mely sehol nem létezik és a természet sarkalatos törvényeivel ellenkezik, mert a fejlődés annál nagyobb különbségeket teremt, minél magasabb fokot tud elérni. Egy vis major ellen küzd, a ki a társadalmat lefelé akarja nivellálni, mert a természet rendjét akarja fejtetőre állítani. A demokrácia csak addig jogosult, míg a gyengébbek jólétéről akar gondoskodni, de ez csak akkor elérhető, ha tisztulnak a nézetek, ha átlátja a társadalom, hogy csak egy megelegetett és haladó népesség alapján virágozhatnak, szóval, ha csökken a rövidlátó önzés s egy jobb közérzet kerekedik felül. Az erőszak erőszakot szül, mely alatt a gyengébb szenved, még ha átmenetileg magához ragadja is az uralmat. Az egész természet arisztokratikus alapokon nyugszik, a fejlettebb formák járnak elől s a társadalomban mindig és mindenütt osztályok és arisztokráciák keletkeznek. Ez így lesz örökké, mert ezek képezik a fejlődés lajtorjáját, sőt magasabb fokon mindinkább differenciálódnak a társadalom szaporodó funkcióinak teljesítésére hivatott osztályok. Ezt nem lehet és nem szabad akadá-

lyozni, sőt természetes keletkezésüket és elhelyezkedésüket a társadalmi testben elő kell mozdítani s ezáltal az anyagcserét és a gyorsabban kimerülő intellektuális osztályok fokozatos pótlását biztosítani. Arisztokrácia még a legdemokratikusabb államokban is keletkezik, csakhogy a közfelfogástól függ annak a minősége. Mihelyt a társadalom tudatára ébred annak, hogy a kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonságok képezik a legbecsesebb közkinccset, a legjobbak kerülnek a társadalom élére s az elismerésből olyan tekintélyt merítenek, hogy előjogok nélkül is döntő és üdvös befolyást gyakorolhatnak a közéletre. Mindenütt van egy bizonyos számú kiváló tehetség, csakhogy ezek a sivár önzés idején elkallódnak, míg az emelkedő korszakokban nagyrészt érvényesülnek s azért feltűnő nagy számban mutatkoznak, a minnek egyedüli titka az elismerés. Mihelyt a fejlődés elveit helyesen fogják felismerni, ennek a változásnak önként kell bekövetkezni az emberiség nagy előnyére, mert egy nagy elme, a ki az igazságot felismeri, többet használ, mint a félműveltek százazrei, kik egymás eszméit ismétlik s a stagnációt képviselik. Mint mindenben, úgy a nevelésben is inkább a minőségre kell dolgozni s a kiváló tehetségeket a készséges elismerés által érvényre emelni.

A jövő kor társadalmának az *idealrealizmus* alapján kell felépülnie, a mely teljesen megértve a szellemi fejlődés törvényeit, azokat átviszi a köztudatba, a mély hitet és lelkesedést lesz képes kelteni a nagy küzdelmek és áldozatok árán megszerzett igazságok iránt. Lehet, hogy ezen jobb korszakot nagy rázkódtatások fogják megelőzni, nevezetesen akkor, ha a konzervatív szociálpolitikának nem sikerül a destruktív irányokkal szemben addig fentartani a társadalmi rendet, míg ezen vezéreszmék kialakulhatnak; de győzedelmeskedniök kell, mert nyilvánvaló igazság, hogy az egész kultúrfejlődés szellemi és erkölcsi tulajdonságok megszerzésére törekedett, hogy ezek képezik az emberiség legnagyobb értékeit, következésképp a társadalomnak is ezek fejlesztésére kell törekedni, mert az egyoldalú észjárás tévtanokat szül és a visszaesés az ősi önzés felé, szétrobbantja a társadalmakat vagy egyenesen kihívja a zsarnoki önkényt. Épp olyan megkönnyebbülés lesz az emberiségre nézve, ha nem lesz kénytelen magát csupán a mindennapi kenyér erőszakos megszerzésére utalt gépies lénynek tekinteni, mint midőn a félelmetől és az örökké leselkedő ördög rémalakjától megszabadult. Mert az ember belső érzékét, mely a gondolatok,

érzések és cselekedetek helyes viszonylatát a saját belső lényegéhez és külső környezetéhez, mint igazat, szépet és jót felismeri vagyis a tágabb értelemben vett *lelkiismeretet*, a mely lönböző fokon meg van mindenkiben, egy időre félre lehet ne vezetni, de a szavát teljesen elnyomni nem lehet. Éppen ezért kell az egyoldalú materializmusnak és az ebből fakadó destruktív elméleteknek előbb-utóbb megdőlniük s a tiszta igazságnak győzedelmeskedni.

Ezen új s a természet rendjének megfelelő világnézet legfontosabb következménye kétségtelenül az lesz, hogy a mai lesújtó pesszimizusból fel fogja emelni az emberiség öntudatát, mely egy reményteljesebb felfogásból új erőt fog meríteni nagy feladatának megoldásához. Minden tévtan, úgy a félszeg idealizmus, mint az egyoldalú materializmus szükségképpen a pesszimizmushoz és egy passzív morálhoz vezet, így a régi teleologia, a mely azt állítja, hogy az isteni szellem folyton hanyatlik és csak a szigorú parancsok megtartása által menekülhet az örök kárhozattól, valamint azon anyagiás felfogás, a mely az embert egy gépies lénynek tekinti, a kinek egyedüli hivatása, hogy fegyveres kézzel küzdjön a mindennapi kenyérért. Ezen lesújtó nézetek helyett, csakis a fejlődés helyesen értelmezett tanai ébreszthetnek egy reményteljesebb hitet, kimutatván, hogy az ember a szerves élet legalacsonyabb fokáról aránylag magasra emelkedett és hogy hosszú és fényes életpálya áll még előtte, hacsak törekvéseit helyesen irányítja. Ez a remény és biztató öntudat kell az emberiségnek, hogy valódi életcéljait felismerve, az örökké változó élet hullámai között a helyes újat megtalálja, a mely felfelé és előre vezet. Ez is idealizmus, de nem önkényes képzelmekekben, hanem a természet örök törvényeiben s a tények logikájában gyökerezik, éppen azért nem utópia, hanem annyival könnyebben megvalósítható igazság, mert már a régi világnézetnek is van egy tétele, a mely a fejlődés elvének mindenben megfelel és ez a *keresztény szeretet*. Ezt kell ápolni és fejleszteni addig is, míg az új világnézet kialakulhat s új ideálokat adhat az emberiségnek.

Világos ezekből, hogy a mai kor társadalmi tevékenységére kettős feladat vár. Először útját kell állani a tőke túlkapásának és szertelen növekedésének, a társulás és kölcsönös segély által jövedelmezővé kell tenni a produktív munkát, a sivár spekuláció ellenében, ébreszteni kell a hazafiságot, fenntartani a valláserkölcsi alapot s egy békésebb hangulatot

kelteni a társadalomban, hogy a katasztrófára vezető gyűlölség helyett, a békés megoldás eszméje meggyökerez. De ez csak az egyik, pillanatnyilag talán sürgősebb, de a jövő kor fejlődésére kevésbé fontos feladat mint az a másik, a mely a tévtanokat és a materializmus tradícióit van hivatva megdönteni, s a melynek a jövő társadalom alapeszméit és vezérelveit kell kialakítani, hogy egy virágzó fejlődés alapját megvethesse.

Hogy milyenek lesznek az új világnézet alapján keletkezendő társadalmi rendszerek, azt előre nem lehet meghatározni, de a szabad fejlődés alapján alakulván, semmi esetre sem lesznek sablonosak és egyöntetűek. Annál biztosabban meghatározhatók azon alapfogalmak, melyek a mozgalomnak irányt fognak szabni, s a társadalmi törekvéseket bizonyos célok felé összpontosítandják. Bizonyos az, hogy a fejlődés követelményeinek felismerése folytán, a demokratikus irányt arisztokratikus vagyis előretörő törekvések fogják felváltani. Ezek folytán egészen szabadon fognak a különböző hivatású osztályok keletkezni, a társadalmi testben faj súlyok szerint elhelyezkedni, s a társadalmat önműködőleg organizálni, mint a középkori cseh-rendszer akarta, csakhogy ennek a feszélyező korlátai nélkül. Azért a társadalmi anyagcsere a mindenkori szükséglet szerint fog szabályoztatni, s az osztályok is élő szervezeteket fognak képezni, a melyek keretén belül az egyén mindinkább érvényesülhet, s a melyek alulról felveszik a szükséges anyagot és felfelé tovább adják a fejlődés folytán kiemelkedő elemeket. Ezen anyagcsere folytán önként kell kiemelkednie a társadalom vezetésére hivatott arisztokráciáknak, a melyeknek bármiféle előjogok nélkül csak az általános elismerés fog nagy befolyást biztosítani a közügyekre.

A keresztényi szeretet elvének a fentartásával egy új erkölcsi felfogásnak kell keletkezni, a mely a jót nem büntetés-től való félelemből, hanem belső ösztönből fogja cselekedni, mert az a lényegének megfelel s a társadalom felvirágzását, s ezzel együtt az egyéni jólétet és megelégedést is biztosítja. A régi passzív morál helyett egy aktív természetű s a fejlődés elvének megértéséből fakadó erkölcsi felfogásnak kell keletkezni, a mely egyedül képes az embert az erkölcsi kényszer alól felszabadítani. A hol mindenki csak a kiszabott kötelesség teljesítésére szorítkozik, csak tengődik a társadalom, a hol mindenki tehetsége szerint igyekszik a közjóléthez hozzájárulni, ha nem kell mindenki mellé egy hajdú, a ki kötelességére

szorítja, ott olcsó a közigazgatás, biztosítva van a szabadság és felvirágzik a társadalom még mostoha körülmények között is, ott megszűnik az áldatlan harcz és meggyökerezik a meggyőződés hogy csak a békés és jóindulatú közreműködés vezethet célhoz.

Egy ilyen lelkes közérületnek, a minőt az új ideálok mindig és mindenütt keltének, szükségképpen következménye lenne a fejlődés mai fokán, a személyes szabadság, a társadalmi önrendelkezés, a nehézkes és drága közigazgatás decentralizációja, sok funkciónak átruházása a társadalomra, a társadalmi bíraskodás, nem a legális formák, hanem az igazság szerint, nemcsak a vagyon és testi épség, hanem a szellemi és erkölcsi javak hathatós védelme, a melynek elhanyagolása ma sokakat a fegyveres önvédelemre kényszerít. ,

Okvetetlen javulni kell a nők helyzetének, nem az amerikai feminizmus értelmében, a mely a férfiakat akarja kiszorítani, hanem a nő társadalmi és kultúrális feladatának és kiváló s a férfiakét kiegészítő tulajdonságainak felismerése folytán, melyek a haladásnak szükséges tényezői. A férfi természete az aggresszív önzésből indul ki és csak magasabb fokon képes az altruizmusig felemelkedni, de az eszmék világában övé a kezdeményezés, ő alkotja meg a kultúra fővonásait. A nő már anyai ösztönénél fogva a szeretet felé hajlik, finomabb és simulékonyabb a férfinál és éppen ezen tulajdonságainál fogva az ellentétek elsimitására és a társadalmi formák finomítására és kiképzésére van hivatva. Persze nem a mai részint elnyomott és passzív, részint becézett és hiú hölgyvilág, hanem a nő a milyen lesz, ha komolyan emberszámba veszik s a társadalomban, különösen a családban az őt megillető hatáskört biztosítják számára.

Egy melegebb érzés a nők és az utódok iránt, csökkentené a könnyelmű házasságok számát és az ijesztő szaporulatot, melyet a materializmus tömegtermelésre irányuló törekvései még fokoztak. Régen a jobbágy könnyelmű házasságát a földesúr, az iparosét a mester korlátozta, a házasságok biztos alapon keletkeztek, azért volt jobb az emberanyag. Ha az beriség tudatára ébred annak, hogy nem a bizonytalan sorsú és elégedetlen tömegek, hanem a jó minőségű és elégedett népesség biztosítja az erőt és jólétet, átmegy ez a köztudatba is és önműködőleg mérsékelni fogja a túlnépesedés veszélyét. A szertelen szaporulat a főoka annak, hogy a kiélt talajú

Európa nem képes Amerikával versenyezni. A jólét épp oly kevésbé függ a nagy népességtől, mint a magas műveltség a félműveltek nagy számától. A természet csak a legalacsonyabb fokon törekszik nagy tömegek előállítására, hogy a nagy pusztulást ellensúlyozza, magasabb fokon a minőség emelésén igyekszik. A természet ezen útmutatását kell a társadalomnak megszívnelni, hogy a félelmes szaporulatot mérsékelje, a melyet kényszerrendszabályokkal, például a házassági engedélyek megtagadásával korlátozni nem lehet, mert ez csak a rosszul gondozott fattyúgyerek számát növelné.

Ha a népek valódi önrendelkezése fog a parlamenti fikció helyett érvényesülni, a háborúk ellen mutatkozó ellenszenv folytán mindenesetre csökkenni fog azoknak száma. A modern harczok a tőke érdekében folynak, mihelyt ez elveszti uralkodó állását s a kereskedelem visszaadatik szociális feladatának, ezek önként megszűnnek s a nemzeti ellentétek legnagyobb részét a békebíróóságok és a kölcsönös méltányosság képes lesz elsimitani. Hasonlóképpen meg kell szűnni az osztályharczoknak is, mert a társadalom meggyőződik arról, hogy csak a békés együttműködés és közös célokra irányuló törekvések biztosíthatják a jólétet, míg a küzdelmek szétforgácsolják az erőt kimerítik a létalapot és egyensúlyzavarokat okoznak. Egy erős közérzet elnyom minden partikularisztikus törekvést és a méltányosság alapján kiegyenlíti az ellentéteket.

Végtére a gazdasági életnek kell gyökeresen átalakulnia, mert azon alapely, hogy: *más kárával senki sem gazdagodhatik*, azonnal megszüntetné az improduktív spekulációt, jövedelmezővé tenné a termelést, a felhalmozott tőke önként keresné a produktív befektetést, megszüntetné a mai visszás helyzetet, hogy a pusztta pénz többet jövedelmez, mint az esélyeknek kitett termelés, a termelési ágak ismét visszanyernék társadalmi hivatásukat és erkölcsi alapjukat, a nyereszkesdő vállalatok helyett a szövetkezeti termelés lépne előtérbe és olyan jólétet teremtene, a minő eddig nem létezett.

De az összes fogalmak áthelyezésének egy új alapra nagy akadály a emberi természet *szellemi konzervatizmusa*, a mely a hagyományok és konvencziókhöz körömszakadtig ragaszkodik. Ma már a materializmus tételei, mint az egyenlőség, a kommunizmus és internacziionalizmus is ilyen konvencziókká csontosodtak, pedig ezeket a tévedéseket kell a köztudatból kiirtani, hogy egy üdvös társadalmi mozgalom keletkezhessek. Azért

kell a praeventív intézmények mellett, egy nagy küzdelemnek keletkezni, de csak a szellemi téren, a mely az objektív igazságot keresi s a mai pártos és partikularisztikus felfogás helyett, csakis a közjóra s az emberiség haladására irányítja a figyelmet, hogy az igaz utat megtalálhassa.

Czobel István

IX.

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS IRÁNYA
A TELEOLÓGIA VILÁGÁBAN.

— *Leopold Gusztáv expozéja.* —

A Társadalomtudományi Társaság most befejezett vita ciklusának előadói és felszólalói nagyobb részben a gyakorlati politikai kérdések izgató terepére léptek, ellenben nem méltatták kellő figyelemre a vitakérdés szociológiai oldalát. Pedig a társadalmi fejlődés irányát meghatározni, az idevágó kérdéseket megoldani nem kevesebb, mint a szociológia egész anyagát, e tudomány quintessenciáját napfényre hozni.

Az egymással homlokegyenest ellenkező politikai áramlatok szembeállítására igen érdekes és tanulságos dolog, de eredményes ez a vita csak akkor lesz, ha sikerül annak folyamán némi világosságot derítenünk a társadalomtudomány főbb kérdéseire, leginkább pedig azon kérdésre: *hogyan viszonylik a szociológiai tudomány a gyakorlati politikához?*

Két ellentétes vélemény uralkodik erre nézve. A társadalomtudománynak u. n. organikus iránya szerint ép úgy, mint a marxista történelmi materializmus szerint az emberi társadalom élete ugyanolyan mechanikus kauzalitással, ugyanolyan öntudatlan törvényszerűséggel megy végbe, mint a természet folyamatai. Mi lenne már most ezen szociológiai alapfelfogás teljesen logikus következménye?

Az, hogy a kényszerítőleg ható, a természettörvényekkel egyenrangú társadalmi törvényekkel szemben az emberi tudatos közreműködés és szabályozás semmi jelentőséggel nem bírhat, Senki sem fogja kétségbevonni *Stammler* azon tételét: »Das Fallgesetz ist nicht zu regeln«. Ha a társadalmi törvények is természettörvényekhez hasonló abszolút érvényességűek, úgy azok sem lennének szabályozhatók. Világos: ha igazuk van az

organikusoknak és a társadalom tényleg organizmus, úgy az önmagától, spontán fog fejlődni és a tudatos befolyásolás nem terjedne tovább, mint más organizmussal szemben. Viszont ha a történelmi materializmus szerint a gazdasági viszonyok öntudatlan ereje, mechanikus törvényszerűsége szabja meg a társadalmi fejlődés irányát, úgy ezzel szemben is teljesen meddő volna az emberi öntudatból eredő szellemi befolyásolás. Mindkét felfogás szerint tehát a társadalomban is csupán az ok és okozat mechanikus törvénye uralkodik, a minek következménye az lenne, hogy mi a társadalmi fejlődést nem irányíthatjuk, vagyis a szociológiai tudománynak nem lehet befolyása a gyakorlati politikára.

Vannak, a kik alapfelfogásuk ezen logikai konzekvenciájával számolnak. De sokkal többen vannak úgy az organikus felfogás, mint a történelmi materializmus hívei között, a kik a mechanikus kauzalitás elvét a társadalmi életre szigorúan alkalmazzák *az elméletben*, mihelyt azonban gyakorlati politikáról van szó, ezt az elvet félredobják és a teleológia mezejére lépnek, mert politikai programpontokat fellállítani, irányelveket megjelölni csak teleológikus alapon lehet. Mihelyt nem csupán arról beszélünk: mi van ? és minek kell szükségképpen bekövetkeznie? hanem arról, hogy mi legyen? mi a helyes? és mi a célszerű? Ezzel már a teleológikus felfogást valljuk magunkénak.

A szocializmus képviselője még elég következetes volt. Ő tényleg csak arra szorított, hogy összefüggéseket mutasson ki a gazdasági és a társadalmi fejlődés között, ő nem akart egyebet, mint azt bizonyítani, hogy a gazdasági fejlődés mechanikus törvényszerűséggel működő erői miként fogják a jövő társadalmát szükségképpen szocialisztikussá tenni. Az előadók és felszólalók nagyobb része azonban nem állott meg ezen a ponton, hanem az egyéni és társadalmi cselekvést szabályozó törekvések egész sorozatával állott elő, társadalmi imperativusokat akart megállapítani, gyakorlati politikai javaslatokat tett, mely ténynyel az előadók és felszólalók, tudatosan vagy a nélkül, elhagyták a mechanikus kauzalitás társadalmi felfogását és a teleológikus álláspontot fogadták el. Ez az álláspont is hirdeti az egész létező világra álló kauzalitást és a külső körülményeknek, a természeti és gazdasági behatásoknak az emberi cselekedetekre való alapvető irányító befolyását. De mindezek tekintetbe vételével is a modern

teleológia szerint az emberi társadalom élete nem az öntudatlanul működő mechanikus erők megnyilvánulása, hanem, a természetfolyamatoktól különbözve, a társadalmi élet öntudatos, célokat kitűző egyének összeműködését tárja elénk. Ha ezen szociálpszichológiai álláspontra helyezkedünk, ha a társadalom fogalmánál nem feledkezünk meg az öntudatos egyénről, akkor beszélhetünk az egyéni cselekvések céltudatos irányításáról és a szociológiai tudománynak a gyakorlati politikára való befolyásáról.

A kik a társadalom életét azonosítják a mechanikus törvényszerűséggel végbemenő természetfolyamatokkal, azok kihagytak számításukból egy fontos tényezőt: az öntudatos egyéniséget. A természettörvények 100% abszolút biztonsággal, csalhatatlan érvényességgel ismétlődnek minden időben. A társadalom is felmutat törvényszerűséget az egyéni cselekedetek bizonyos ritmikus visszatérésében, miről a születési, halálozási, házassági statisztika, de leginkább a gazdag ereszeti morálstatisztika tanúskodik. Ezek azonban *nem abszolút* törvényszerűségek, mellettük lehetséges a kivétel, a természettörvények mellett soha. A kivételt az a tényező okozza, a mely a természetből hiányzik: az öntudatos egyén. Nem a szabadakarat elavult tanát akarja a teleológia újjáéleszteni. E felfogás csak rámutat arra, hogy a társadalmi élet egyéni cselekedetekből áll, melyeket kauzálisan meghatározni főleg azért nem áll módunkban, mert az emberi pszichikum bonyolódott tényezője lép fel, a mely irányítja a cselekvést, az öntudat munkájának lényegét azonban gyarló emberi képességeink mellett meg nem határozhatjuk.

Épen ezen okból a szociális teleológia a társadalmi jelenségek összefoglalásának egyedül lehetséges módja.

Nem apriorisztikus tételekből indul ki a teleológikus társadalomtudomány. Nem állítja azt, hogy elejétől végig az emberi társadalom történelmi életében a priori, előre meghatározott, minden részletében pontosan megnyilvánuló telos uralkodik. Hanem csupán a posteriori, az összehasonlító fejlődéstörténelem mai induktív kutatásai alapján állapítja meg azt, hogy az emberi társadalom eddigi életfolyamata — habár sok visszaesést és stagnálást tüntet is fel — nemcsak kauzálisan ment végbe, itt nemcsak előző okok eredménye minden, hanem az elért eredmény a jobbnak és hasznosabbnak megmaradását jelenti. A szociális teleológia tehát a társadalomban fejlődést lát, s minden társadalmi intézményt, minden összeműködési

irányzatot, minden eszmeáramlatot ezen evolucionista szempont alá helyez.

Ha fejlődésről beszélünk, akkor ez nemcsak a gazdasági élet fejlődését jelenti, mint a történelmi materializmus hirdeti, melynek kétségtelen igazsága, hogy az alapszükségletek minél tökéletesebb kielégítése utáni törekvés mint konstans tényező végigvonul az emberi társadalom egész életfolyamatán. De ép oly kétségtelen az is, hogy a társadalom élete kezdettől fogva nem *csupán* a gazdasági érdekek uralma alatt állott. A társadalmi fejlődésnek két oldala van; az egyik a gazdasági fejlődés, a másik oldalon végigvonul az emberi szellem fejlődése, melynek csirái már a primitív korban feltalálhatók és a mely évezredek lassú kontinuitásában rétegenként halmozódott fel az emberi kultúra kincsesbányájává. Az ideológia fejlődése mindig együtt járt a gazdasági fejlődéssel, s a kettő egymást kiegészítve, egymást segítve idézte elő a társadalom fejlődését. Miként ezt *Bax* angol szoczialista szép példával kifejezi:

»Ha a magot a földbe elvetjük, az nem él meg ugyan a talaj és klíma nélkül, de azért a benne lévő csíra az, a mi tovább fejlődik, a talaj csak negatív feltétel, míg az aktív elem a magban van, ép így az emberi társadalom fejlődése is külső, anyagi feltételek és belső, ideológiai feltételek kölcsönhatásából áll.«

Az ideológiai fejlődés eredménye az lesz, hogy hasonlóan ahhoz, a midőn egyéni cselekedeteink, tudásunk és tapasztalásunk gyarapodásával a célznak megfelelőbbekké válnak, épen úgy az egyének összeműködéséből álló társadalmi élet is annál céltudatosabbá lesz, minél inkább növekszik a társaséletünkre vonatkozó tudásunk és tapasztalásunk. Az ezen értelemben felfogott szociológiai tudomány a gyakorlati politika irányításának nagyszerű perspektíváját tárja elénk.

Minthogy a kauzális alapon a szociológiában nem mehetünk semmire, mert a jövőben teljes abszolút biztonsággal bekövetkező állapotokat az emberi társadalomban át nem láthatunk, ilyen csalhatatlan érvényességű törvényeket fel nem állíthatunk, sokkal üdvösebb dolog lesz, ha mi teljes figyelmünket és egész erőnket azon kérdés felé koncentráljuk: *a társadalmi fejlődés melyik iránya a leghelyesebb és legcélszerűbb ?* Vagy még inkább a kérdést így formulázhatjuk: *a különböző irányokban mi az, a mi helyes és célszerű és mi az, a mi elvetendő?*

Az itt bemutatott négyféle irányzatot a teleológikus felfogás szempontjából tekintve azt találjuk, hogy az anarchizmus,

mely az emberi szolidaritás rendszerének is lenne nevezhető, alap gondolatában azonos azzal a teleologikus fejlődés előtt végcélként szem előtt lebegő ideállal, a mit *Stammler* így fejezett ki: Die Gemeinschaft frei wollender Menschen.

Míg azonban a teleológia ezt talán soha teljesen meg nem valósuló végcélnek tartja, az anarchizmus ezen állapotot a közel jövő céljául tűzi ki, nem számolva az emberiség mai kultúrállapotával, a szellemi és morális átalakulásnak azon extenzív és intenzív végzendő óriási munkájával, mely nélkül e ponthoz el nem érkezhünk. A fejlődés tényleges menete éppen ellenkező az anarchizmussal, mert azon társadalmi rendszer felé halad, mely az egyéni jogkörbe való minderősebb beavatkozással fogja a társadalmi összeműködést célszerűbbé tenni. A végcélként szem előtt tartott eszmény magasságához ez a lépcsőfok vezet el bennünket.

A *liberalizmussal* — értve ez alatt nem az elméleti liberalizmus fogalmát, hanem annak gyakorlati politikai tartalmát — a teleológia szempontjából azért nem elégedhetünk meg, mert nem számolt a társadalmi fejlődés törvényével. A liberalizmus óriási munkát végzett, a midőn az egyéni szabadság kivívásával, az egyéni erők szabad érvényesülésével megteremtette a mai kapitalisztikus fejlődést. De végzete volt, hogy ezen a ponton megállt. Azon tévhitben volt, hogy a harmadik rend uralomra jutásával a társadalmi fejlődésnek vége szakadt. A liberalizmus nem értette meg korunk szociális tendenciáját, s Herbert Spencernek, a liberalizmus klasszikusának is ez volt a nagy hibája. Ő sem látta át, hogy az osztályok váltógazdasága nem áll meg, hanem tovább halad, új és új társadalmi osztályok keletkeznek és gazdasági gyarapodásukkal egyidejűleg ébredő osztályöntudatukkal uralomra, hatalomra törekednek. A meddig a liberalizmus a multtal — a régi feudalizmus és reakció pártjaival állott szemben, addig elég progresszívnek és fejlődésképesnek mutatkozott, mihelyt azonban a jövővel — a szociálista pártokkal került szembe, igazságtalanná és szűkkeblűvé lett; nem vette észre vagy nem akarta észrevenni azokat a mély sebeket, a miket a kapitalizmus teremtett a társadalom szervezetében, különösen a vagyoneeloszlás terén létrehozott aránytalanságokkal. szembeállítva a szocializmussal, a mai liberalizmus immár progresszív, hanem konzervatív politikai irányzat, mely tehát a társadalmi fejlődés szempontjából bennünket ki nem elégíthet.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy ha már a liberalizmus iránya sem felel meg követelményeinknek, a *konzervativizmus* még kevésbé fogadható el, ha a teleológikus társadalomfejlődés elvét tartjuk szem előtt.

Elméletileg, absztrakt értelemben véve a konzervativizmust, az egy esetben lehet helyes. Ezen egy eset az, a mikor a konzervativizmus csupán a tradíció szükséges tiszteletére hívja fel figyelmünket és csupán arra szorítkozik, hogy a politikában mindig mutatkozó extrém irányzatokkal szemben rámutasson arra, hogy évezredek társadalmi intézmények egy nap alatt le nem rombolhatók, hogy azok átalakulása csak fokozatosan történhetik. Ha a konzervativizmus ezen pontnál megmarad, akkor fékező és egyensúlyozó irányzata üdvös lehet a társadalmi fejlődés menetének szabályozására.

Mihelyt azonban a konzervativizmus túllépi ezeket a kereteket, mihelyt minden újításnak ellenségévé, minden valódi haladásnak kerékkötőjévé válik, akkor ez az irányzat már káros a társadalmi fejlődés folyamatában. Talán felesleges megjegyezni, hogy az itt bemutatott konzervativizmus az utóbbi fajtából való, az azzal kapcsolatban kifejtett részletes politikai program pedig nem a társadalmi *fejlődés*, hanem a társadalmi *visszafejlődés* irányát képviseli. Mert ha valaki ma, a kapitalizmus fénykorában egyszerűen nem vesz tudomást erről a kapitalisztikus fejlődésről és egy teljesen *praekapitalisztikus* gazdasági rendszert, az elavult patriarchális világot akarja visszaállítani és ha valaki ma a természettudományi evoluzionista világnézet diadalmas előrenyomulásáról egyszerűen nem véve tudomást, egy minden ízében *antievolucionista* szellem-erkölcsi világnézettel áll elő, ez már nem »fejlődés a régi alapokon«, a hogy azt Prohászka főt. úr mondotta, hanem visszafejlődés az új alapokból!

Utolsónak hagytam a bemutatott irányzatok közül a *szocializmust*. Nem tagadható, hogy ezen politikai irány képviseli ma leginkább a társadalmi fejlődés elvét. Nem mintha a teleológikus fejlődés szempontja szükségképpen azt követelné, hogy a politikai szocializmus minden tételét elfogadjuk. Távrolról sem. Hiszen épen a történelmi materializmusnak a társadalomról alkotott mechanikus felfogása az, a melytől a teleológiai gyökeres különbség választja el. De egyébként is a politikai szocializmus ma a legnagyobb mértékben forrongó alakulás, erős belső ellentétekkel.

Bizonyos, hogy a szocializmus párhiveinek csak egy része fogadná el a kollektív (társadalmi) rendnek összes követelményeivel való tényleges megvalósítását. A mi a szocializmus óriási erőgyarapodását a nyugati államokban, legutóbb különösen Németországban megmagyarázza, ez azon körülmény, hogy *a szocializmus mindenféle elégedetlenségei magában foglaló várt* mely a legheterogénebb elemeket egyesíti a jelen társadalmi állapotok *negációjában. Nagy tömegeket foglal egybe, mert még kevés benne a centrifugális pozitivitás.*

Habár a szocializmus első sorban a gazdaságilag és intellektuálisan napról-napra emelkedő és osztályöntudatával egyidejűleg szervezkedő és tömörülő *munkásosztály* természetes politikai képviselője, a tapasztalás mutatja, milyen vonzóerejű ez a politikai irányzat, melynek vezetői nagyrészt a vagyonos osztályból és az u. n. »intellectuel«-ekből kerültek ki. Egyoldalú lenne a szocializmus, ha csak a fizikai munkát végző proletariátust akarná felszabadítani és nem jelentene egyszerűen megváltást a szellemi proletariátusra is.

A teleológia szempontjából a politikai szocializmus érdekes átalakulását láthatjuk napjainkban. Az eredeti marxizmus a maga Zusammenbruchstheoriájával és a szükségképpen bekövetkező forradalmi átalakulást hirdető tanával, a milyen csodálatos hatóerő volt a szocializmus kezdő stádiumában, ugyanolyan mértékben veszít ma már a jelentőségéből. A szocializmus tekintélyes vezérei átlátják, hogy a merev negatívummal és kritikával nem tesznek eleget feladatuknak, mely a gyakorlati politikában való hathatós közreműködésre utalja őket. Ezt az irányt lassalleizmusnak vagy bernsteinizmusnak nevezzük-e, az mellékes. Tény az, hogy a szocializmus politikájában nagy erővel törtet előre azon irány, mely a gyakorlatban nem ragaszkodik már az eredeti marxizmus mechanikus kauzalitásához, hanem a fokozatos szocializációt és a pozitív reform-munkásságot tartva szem előtt, a teleológia terére lépett.

Az e teleológikus felfogás alapján álló szocializmus nem is igényli azt, hogy teljes biztonsággal meghatározza a társadalom jövő alakulását, miként azt a mechanikus kauzalitás alapján álló eredeti marxizmus megkísérelte.

A teleológia feladatát abban látja, hogy a társadalmi fejlődés eddigi folyamatát vizsgálat alá vegye, abból szociológiai tanulságokat és következtetéseket vonjon le egyéni és társadalmi cselekvéseink részére s az induktív kutatások alapján

teleológikus szempontból tudományosan megindokolható célokat nyerve, az így kitűzött célokat a gyakorlati politikában is teljes erővel megvalósítani törekedjék.

Korunkban a társadalmi fejlődés minden oldalról szociális tendenciát mutat, a társadalom egyensúlya érdekében tehát minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy az ezen irányban végbemenő fejlődés akadályait elhárítsuk. Ha a kor irányzatát megértettük, úgy nemcsak a vagyoneeloszlás aránytalanságait kell megszüntetnünk, hanem a társadalom összességének érdekében a jognak, az erkölcsnek, a tudománynak és művészetnek mind szélesebb körre való kiterjesztését — szocializációját — kell elősegítenünk.

Hogy egészen szocialisztikus lesz-e a jövő társadalmi összeműködés alakulata, vagy lesznek-e benne individualisztikus alakulások is, azt épen jóslásaink relatív értékénél fogva meg nem mondhatjuk.

De az eddigi társadalmi fejlődés vizsgálatából leszűrhetünk egy nagy tanulságot és ez az, hogy az emberi faj és az emberi társadalom fennállásának és fejlődésének örök érdekei győzni fognak egyének, osztályok, nemzetek s ha kell, nemzedékek ephemer, múlandó érdekeivel szemben.

A szociológiai kutatások épen ezeket az örökkévaló, nagy érdekeket fogják hozzánk közelebb hozni és sok rázkódást, stagnációt, visszaesést és improduktív munkát fogunk elkerülhetni a jövőben, ha megismervén a társadalmi fejlődés irányát, a helyett, hogy az előbb vagy utóbb, egyenesen vagy kerülő utakon, de végre is teljes erővel győzedelmeskedő, örök érdekek megvalósulása elé mesterséges akadályokat gördítsünk, inkább teljes erőnkkel arra fogunk törekedni, hogy a fejlődést ezen irányban mind nagyobb céltudatossággal előmozdítsuk.

Leopold Gusztáv.

IX.

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS IRÁNYAI
ÉS
A SZOCZIÁLIS ÉRZÉS.

— *Gróf Mailáth József írásban beadott véleménye.* —

Ma, midőn a szociális kérdés *vörös üvegként szolgál*, melyen keresztül a világ állását és folyását s minden, abban fölmerülő, egyes kérdést és föladatot nézhetünk, a társadalmi fejlődés irányainak tanulmányozása, fejtegetése és megvitatása nemcsak érdekes, lebilincselő és hasznos foglalkozás, de szorosan vett kötelessége mindazoknak, kik a nép vezetésére hívatva vannak.

Az egész világon egy szociális válságot találunk, mely azon bizonytalan szociális állapotnak folyománya, melyben a XX-dik század is leledzik. A multnak szerves intézményei lassankint korhadozni kezdenek s végleg kihálnak. Más intézmények képződnek, alakot öltenek s ügyetlen tapogatódzás közepette keresik életöknek föltételeit. Ezen *rosszullétnek* állapotát a társadalom élénken megérzi; mindnyájan szenvedünk alatta és szeretnők, ha ezen bizonytalan állapot megszűnnék, így látunk egyeseket, kiket *konzervatíveknek* szoktak nevezni, mert a létezőt meg akarják tartani, ezek a nem ismert alkotó-soktól félnek, a múlthoz túlságosan ragaszkodnak; mások pedig nyughatatlanok; gyorsabb léptekkel szeretnének haladni; ezért utálják a múltat, de még a jelent sem tűrik: ezek a *forradalmárok*. Az élet mindkét irányt elítélte a múltban s elítéli a jelenben is; mert a józan, természetes, törvényszerű haladást útjában nem lehet megakasztani, de ezt a sötétbe való ugrásokkal sem lehet megelőzni. Ezen két irány között találunk az egész föld kerekiségén és minden időben olyanokat, a kik

megérteni tudják, hogy a jelenlegi rosszullet egy szükséges, lépésről-lépésre való haladás, azon szociális rendszerhez, intézményhez, vagy állapothoz, a mely — a mennyiben egy emberi intézménynél az lehető — aránylag elég állandósággal és nyugodtsággal fog bírni. Ezek a józan, higgadt gondolkozású emberek — szerencsére minden időben találkoznak ilyenek — tudják, hogy a múltnak alakzatai, minthogy azok a múlt időknek tettek nagy szolgálatot, a jövőt már nem tudják kielégíteni. Egy régi rendszert, mely magát túlélte; egy régi intézményt, melynek ideje lejárt; ép oly kevéssé lehet föltámasztani, mint a hogy a meglett ember nem lehet ismét minden tulajdonaival gyerekké vagy csecsemővé; ámde másrészt nem áll hatalmunkban az idők folyását sem gyorsítani; a szociális állapotok ép úgy megkívánják a maguk idejét, hogy állandókká legyenek, mint a hogy minden élő formának a maga incubációjához bizonyos időre van szüksége.

A társadalmi válság ezen idejében, melyet mi most átélünk, csak az az egy fog célhoz vezetni, ha a természetes fejlődés útját czéltudatos, szellemi munkával támogatjuk. *Naturae non imperatur nisi parendo*, (a természetnek csak engedelmeskedve parancsolhatunk) mondja már Baco. Mindenekelőtt óvakodnunk kell az emberi észnek túlságos csábításaitól, az úgynevezett, túlzó fölvilágosodottságtól, a melynél fogva az emberi észet mindennél magasabbra emelve, a fölöttünk uralkodó, láthatatlan hatalom fölé is helyezzük.

Egy nemzetet össze lehet hasonlítani oly élő szervezettel, melynek minden egyes sejtjében ott lappang az ébrény paránya, el van árasztva a maga életének szociális elve. Ezen életnek törvényeit a történet segítségével megismerhetjük; ezek a törvények magokban véve befejezettek, pozitívek és konkrét tényeket eredményezők. *Hisz az élet a maga teljességében sokkal gazdagabb, mint a mi emberi logikánk; sokkal termékenyebb, mint a mi elvont tételeink.*

Ép úgy, mint az egyes individuumokban el van terjedve az élet az egyes sejtekben és ez az életerő magát föntartja, fejlődik és terjeszkedik az egyes, organikus részek spontán, összhangzatos működése, tehát szövetkezése által; így van ez a szociális életben, különösen pedig egy nemzet életében: az életerőnek Összessége az egyes individuumok közt el van osztva; ez a szociális élet magát föntartja és fejleszti az egyes akaratok összműködése, szövetkezése által.

És itt rátérek arra, a mi a népek életében főfontosságú, úgynevezett *szociális érzékre*. Hogy a nemzeti élet egy bizonyos egészséges irányban fejlődjék, szükséges, hogy minden egyed a szociális érzéknek tudatára jusson és törvényeinek magát a köz szempontjából alávesse. A magasabb értelemnek, az úgynevezett értelmiségnek kiváltsága abból álljon, hogy ne egyéni törvényeket hozzon, ne hatalmi és önkényes törvények fölállításában fáradozzék, hanem abban, hogy az egyetemes, szociális törvénynek, melyet a szociális érzés diktál, magát alárendelni tudja. Az igazi szabadság csakis ezen lelkiismeretes, józan engedelmességben található meg, *a jó, a mit teszünk*, csakis ezen általános törvény iránti bódulatban rejlik; a *rossz* mindig ezen törvényen kívül tartózkodik.

Egy nemzet szociális érzéke megmutatja azt az irányt, melyben rá nézve haladni életszükséglet, ezen természetes iránynak útját állani nem szabad. Egy nemzet, a mely élni akar — mint egy szellemes francziánál olvasom — hasonló ahhoz a tömeghez, mely, hogy egy veszélyből meneküljön, avagy egy fényes látványosságban részt vehessen, ész nélkül a kijárat felé tolong; ezzel egy bizonyos áramlót keletkezik a tömegben, melyet minden egyesnek önkénytelen előrenyomulása okoz; mindegyik egy irányba, egy cél fele törekszik: de vagy azért, mert nem tudják, hogy hol van a kijárat, vagy egoizmusból egyik a másikat meg akarja előzni, az áramlat túlercs lesz, egymást túlságosan tolják előre, ellökik, sőt el is gázolják. Ha ez a mozgalom rendben történik, ha mindenki tudja, hogy mit tegyen, s hová irányítsa lépteit, a cél minden erőltetés nélkül s nyugodtabban s hamarabb el lesz érve. Az emberi értelem, ha másokéval szövetkezik, nem alkot talán mindig nagyot, de azért a jötevésnek hálás eszközévé válik; megakadályozza, hogy az erők elforgácsolódjanak és céljokat téveszszék.

Kétségtelen, hogy a szociális élet idők múltán gazdasági igazságtalanságokat teremtett. Ezeknek eltüntetését megkísérteni a szociális reformnak volna föladata.

Ezeknek előrebocsátása után áttérek már most *a társadalom négy fejlődési irányának* közelebbi, rövid ismertetésére. Az elmúlt század az úgynevezett liberalizmus jelében állott. Mi a *liberalizmus*? Azon tan, mely a szociális, praktikus életet a szabadság eszméjének alárendeli, föláldozza. Miután a liberalizmus épen az egyénhez van kötve, tehát individuális: a liberalizmus

végcéljában és eredményében a társaságot az egyednek, az összességet megillető jogot az egyes ember jogának, a társadalmi érdeket az egyesek érdekének alárendeli s így a liberalizmus nem egyéb, mint *individualizmus*. A XIX-ik és az azt megelőző századnak jelszava volt: ne avatkozni az egyesek ügyeibe, ettől tartózkodjanak úgy a testületek, mint az állam és az egyház. »Laissez faire, laissez passer!«

Ezen optimista felfogásával azt tanítja a liberalizmus, hogy a természetes törvények és az emberi szabadság együttesen a haladás és az emelkedő jólét felé veszi útját. Mindenesetre a világ egyetemes törvényei jók; mindenesetre az emberi szabadság, a józan ész által vezéreltetve, ezen törvényekhez önkénytelenül simul; de ne felejtsük el azt, hogy legtöbbször a tévedés és a szenvedély zavarja meg ez összhangot.

A korlátlan szabadság csak azon társadalomban vezethet célhoz, melynek tagjai úgy jogait, mint kötelességeiket ismerik és szokásba is veszik az utóbbiakat gyakorolni, az előbbieknek érvényt szerezni. Az ilyen minta-társadalom, mintatársaság volna; de hol létezik ilyen? Ezért nem válhatik be a »Laissez faire« elve a népek életében?

A politikai individualizmus az idők folyásával gazdasági liberalizmussá vedlett át. Ez az elmúlt két századnak logikus, következetes munkáját képezte, melynek egyedüli célja volt: a szociális jogokat összezsugorítani, az egyed jogait kiterjeszteni, a tekintélyt csökkenteni, a szabadságot tágítani. A XIX. század végén tehát az egyén szabad volt, vagyis a lehető legnagyobb szabadságot élvezte; de maga volt, magában állott, s magára volt hagyva, mert a gazdasági és szociális individualizmus a szabad versenyt óriási módon fejlesztette, harcot, háborút támasztott, végre azt a rosszulletet idézte elő, melyet e fejtegetés elején említettem, s mely az egész világot szociális válságba kergette.

Elismerem, nagy haladás konstatalható napjainkban, az egész világon emelkedő jóllét, tökéletesedés látható; csak egy bökkenő van: a túlságosan szabadverseny mérkőzéseiben kevés a győző, sok a legyőzött. A liberalizmus tehát éppen ellenkezőjévé lett annak, a minek kiinduló pontján látszott, mert az emberiséget mint egyenjogú egyedek összességét fogta föl. A liberalizmus a szociális válságban, a szociális nyomorúságban, melyet ő is bevall, azon kikerülhetetlen árnyékot látja, mely a kultúra fényét kísérni szokta. Ezen válság és rosszullet

okaikat a liberalizmus az emberi társadalom változhatatlan, fejlődési törvényeiben és a létért való küzdelemben látja, de azt mondja, hogy a szegénység s a nyomorúság csökkenthető s tűrhetőbbé tehető.

A *szocializmus* gondolatvilága is liberális, a szabad kritikának szelleme képezi előfeltételét, ez létjogosultságának egyik főtenyezője, de csak *elméletben*; a tavalyi drezdai pártnap az ellenkezőről tesz tanúságot, valamint a Millerand-féle kérdés. A mire nyíltan törekszik, nem egyéb, mint *kiszabadítani a munkást a tőkének túlságos uralma alól*. Igen erősen támadja a liberalizmust; mert az nézete szerint nem szociális, hanem individualisztikus, így tehát éppen antiszociális; az egyedeknek és az individuális tulajdonnak határtalan hatalmával szemben, a miben a személy, mint ilyen, folytatását találja, azt a követelményt állítja föl a szocializmus és pedig teljes határozottsággal, hogy a magánvagyonot be kell szüntetni, annak helyébe a társadalmi tulajdon lépjen, mint közvagyon. A szegénységgel, a nyomorral szemben, a liberalizmussal összehangzólag azt mondja, hogy igen is a kultúrának folyománya az, de csak annak a kultúrának, mely az individualizmus talaján burjánzik. Ez a ti eszközeitekkel nem enyhíthető, míg a mienkkel teljesen is megszüntethető, így kiált fel.

A szociálista iskola a *determinizmusnak* és az *evolúciónak* hódol, vagyis azt tanítja, hogy a természetes törvények a világot feltartóztatlanul vezetik; de ezen törvények egyúttal magoktól módosulnak; mert a világegyetem és benne a társadalom is változik és átalakul. Mindennek daczára, ellentétesen ezen elvekkel, a szociálisták egyrészt siettetni akarják — esetleg forradalom segítségével is — azokat az átalakulásokat, melyeket szerintök a természetes törvényeknek elő kell idézniök és másrészt a jövő államot akarják megalkotni, a mely hívatva lenne az új szociális rendnek öreként szerepelni. Ha a természetes törvények szükségszerűleg gyakorolják a magok hatását, mire való az állam, mely a törvényekre felügyeljen ?

A tudományos szocializmusnak nagy jelentősége, a szocialisztikus eszmékkel való rokonszeny nem annak tulajdonítandó, mintha a szocializmus a világot átalakította volna, hanem abban a tényben keresendő, hogy az élet idomította és szelidítette a szocializmust. A józan és higgadt szociálisták már nagy részben arra törekszenek, hogy elméleteiket a gyakorlati élethez simítsák, az utópiából s a forradalmi irány-

zatok útjáról lassankint a szociális reform terére kezdenek vonulni, szóval, közelednek a polgári társadalom felé; különösen látjuk azt azon országokban, a hol a szocializmus a legtipikusabb: Németországban, a francziáknál és Angliában; de nemcsak a szocializmus alkalmazkodik a polgári társadalomhoz, hanem azt az örvendetes jelenséget is látjuk, hogy a szocialisztikus elméleteket és eszméket a társadalom is sokkal több figyelemre méltatja ma már, mint annak előtte; elutasító merev állaspontra többé nem helyezkedik. És ez jól van így.

Ebből a jövőre nézve azt a biztosítást meríthetjük, hogy a szociális válság nem lesz mindig az osztályharcz veszedelmes jelensége, hanem az osztályok egymásközötti szövetkezése a szociális igazságtalanságok folytonos, fokozatos és hathatós kiegyenlítésére s azon hiú ábrándok eloszlatására, melyekkel egy egész új világ teremtését kísérletezték. Erre nézve igen helyesen mondja Goltz báró: »A társadalmi, az úgynevezett szociális kérdés csak úgy oldható meg, azaz, kielégítő, társadalmi állapotok csak úgy létesíthetők, ha népéletünkbe egész sorozatát visszük be különféle alakulásoknak, melyek azonban csak fáradságos, hosszas és sokoldalú munka, nem pedig rögtönző, erőszakos felforgatások eredményei lehetnek«.

Az anarchizmus nemcsak a liberalizmussal, de a szocializmussal is ellentétes; bölseletileg azonban ugyanezen eredményhez jut: a társadalom teljes és erőszakos felforgatását célozza. Legfőbb tantétele ugyanis az anyagi *monizmus*, mely csak anyagot ismer, a szellem létezését tagadja, az egyedet a társadalom fölé helyezi. Ezzel valódi miséjében mutatkozik, mint »Bellum omnium contra omnes«.

Az anarchizmus, az anarchista iskola a tudományos szocializmusnak törvényes gyermeke, szintén a *determinizmusnak* és *evolúciónak* híve. Bölseletileg ugyanazon eredményhez jut: a társadalom teljes és erőszakos felforgatásához, mint a szocializmus; de ezt már abban a szofizmában nem követi, hogy az államot, mint a törvények őrei állítja oda; ellenkezőleg, azt tanítja, hogy az emberiség boldogsága mindazon akadályok eltávolításával lesz elérhető, melyek az emberi szenvedélyek szabad játékát korlátozzák. Föltételezi, hogy az emberek ösztönei jók.

Kétségtelen, hogy oly társadalomban, melynek minden tagja csak jóra való ösztönök izgatását érezné, az anarchista elmélet alkalmazható volna; csak az itt a bökkenő, hogy a

történelem eddigi tanulsága szerint ilyen társadalom sohasem fog létezni.

Érdekes már most az a jelenség, hogy a társadalmi fejlődésnek azon szembeszökő tévedései, melyek az anarchizmusban és szocializmusban láthatók, ugyanazon egy forrásból, a liberalizmusból származnak, még pedig annak nem kinövései, hanem természetes fejleményei. A liberalizmus lehető, legnagyobb egyéni szabadságot biztosít mindenkinek egyenlően, nem véve tekintetbe, hogy a társadalom mind szellemi, mind testi tulajdonokra nézve egymástól sokszor igen-igen különböző egyénekből állván, reájok nézve a szabadság élvezésének foka sem lehet egyenlő; az erősebb százféle módon nyomhatja el a gyöngébbet, a nélkül, hogy a törvény karja elérhetné.

A *társadalmak*, a *nemzetek*, mint élő lények és szervezetek képzelendők; ezeknek bizonyos alaptörvényeik vannak, melyeket megváltoztatni nem áll az ember hatalmában; az igazi bölcseségnek az az egyik főfeladata, hogy ezen törvényeket föl ismerje, előttük meghajoljon s kalauzolásuk mellett e földi társadalomba több igazságot, több jólétet, több boldogságot vigyen. Ma már mindenki tudatára jött annak, hogy az ember mint adós és függő lény jön a világra; adósa mindazoknak kik előtte az élet útját egyengették; függő helyzetű a szociális törvényekkel szemben. A szociális törvények létezését a szociológiai tudomány sem vonja kétségbe. Ezen törvények egyike az, hogy az elnyomott embert az erősebbel szemben a társadalom védelmezni tartozik; minthogy pedig az individualizmus- és liberalizmusnál fogva a gyöngébb az erőssel szemben védelemre nem talált s a szabad versenyben eddig mindig csak az erős jutott sikerhez: ezáltal oly szociális bajok keletkeztek, melyek az egész szociális élet és gazdasági fejlődés menetét megrontották s azon általános *rosszullétet* eredményezték, melyről fejtegetésem elején szóltam.

Így magától keletkezett az eszme, hogy az *állam* köteles a gyengét megvédeni, így lett az állam az egészségtelen társadalmi fejlődés behatása alatt az igazságnak őre, a gyengébbnek védelmezője; oly állapot, mely a szociális törvénynek megfelel, így keletkezett a kultúra magasabb fokán álló s közigazgatásilag hatalmas, gazdag nemzeteknél a *munkás-törvényhozás* szükségességének érzete; mert az ember nemcsak akkor szociális lény, a mikor vesz vagy elad, mikor dolgozik vagy dolgoztat,

hanem akkor is, a mikor gondolkozik vagy beszél s a mikor saját Istenéhez fohászkodik.

Fejtegetésemben igyekeztem kimutatni, hogy a liberalizmus az egyedet, mint ilyent, túlságosan becsülte, elfelejtette azonban, hogy az egyednek igaz értéke nem egyénisége- vagy személyiségében rejlik, hanem *erkölcsi oldalában* s itt, ha csak futólag is, érintenem kell azt a feltűnő jelenséget, hogy a mai tudomány mindent az *anyagiség* jegyében akar föltüntetni s ethikai, morális oldalát a dolognak nem akarja elismerni; pedig nemzetgazdaságtan és ethika tőszomszédos mezők virányaian diszlenek; már a régiek is behatóan tárgyalták a gazdasági kérdés mellett az ethikait is; elég nekem csak Aristotelesre hivatkoznom. A középkor nemzetgazdasági nézeteit leg-tökéletesebben s legrendszeresebben kifejtve Aquinói Tamásnál találjuk meg. Az úgynevezett klasszikus nemzetgazdaságtan megalapítója, Smith Ádám, először az erkölcsi érzelmek elméletéről irt, mielőtt a népek jólétének okait kutatta volna. Az újabb nemzetgazdasági írók, kik — ha csak hiúságból vagy gyávaságból nem egy bizonyos, határozott irány, nem egy bölcséleti iskola hívei, nem egy rendszert ismernek el csak — szóval nem egyoldalúak, *valamennyien elismerik, hogy a szociális kérdés egyúttal morális kérdés is*. Ugyanazon írók közül még azok is, kik a merev liberalizmus talaját még most sem hagyták el, mindig jobban kezdik az erkölcsi, ethikai oldal szükségességét kiemelni. Nemrég olvastam egy amerikai írónál, (Edwin E. A Seligman. The economic interpretation of history. New-York, Macmillan, 1902.) a következőket: »A haladás iránti harcban folytonosan az előcsapat élén állanak az erkölcsi eszmények. De a társadalmi s következőleg gazdasági viszonyoktól is függ, a mennyiben azok kifejlődtek vagy fejletlenek, hogy megengedjék vagy ne engedjék meg a moráltudós tanainak diadalát. A gazdasági és erkölcsi élet között semmi valódi ellentét sem lehetséges.«

S most térek át a társadalmi fejlődés irányának azon részére, mely újabb időben *a keresztény-szocializmus* gyűjtő neve alatt ismeretes, s mely semmi egyéb, mint *a szociális reform ethikai, morális alapon*, a hol tehát az ember, mint egyed, emberi méltóságának épségben tartása mellett köteles a szociális törvénynek engedelmeskedni. Hogy ezen irány a három előbb jelzett iránynyal ellentétes, az eddig mondottak után fölösleges erősítenem. Hogy az említett irányok e negye-

diknek ellenségei, azt is természetesnek találom, mert egészen más eszközökkel akarja elérni azt, a miről amazok álmodoznak. A keresztény szocializmust azon vitatkozásokban, melyeket a Társadalomtudományi Társaság irányítói rendeztek, gyakran együtt nevezték a konzervativizmussal. Ezt én nem helyeslem; mert a keresztény szocializmus és a konzervativizmus egészen különböző dolgokat jelentenek. A konzervativizmus egy politikai irány mely Magyarországon, a hol sajátos, egészségtelen, politikai viszonyaink miatt bizonyos, a magyar emberre nézve gyűlöletes fogalmat involvál, de mindenütt a világon abban a politikai értelemben lejárt magát s tulajdonképen soha sem jelentette azt, hogy a haladás ellensége, hanem csak azt, hogy a rohamos haladást ellenzi. Én magam is egy konzervatív család sarja vagyok s büszke önérzettel mondhatom, hogy ez hazafiségomnak nem volt kárára, nem csorbította szociális érzésemet s nem vetett gátat annak, hogy a felvilágosodás ösvényén bátran haladjak előre. Azért igazat adok *Deschanel*-nek, ki saintmandéi beszédében egy párisi iparos és kereskedő társaság előtt így szólt: *Angliában gyakran a konzervátorok létesítik a legnagyobb változásokat; tudják, hogy valódi konzerváló politika mélyreható, merész átalakítások nélkül nem lehetséges.*»

Emlékezzünk vissza arra, a mit mondtam, hogy a liberalizmus iskolájában az ember *magára maradt*. Társaitól elszigetelve, tehetetlen az ember; mint gyöngye csecsemő szülői gondozás nélkül nem tud megélni; hogy pedig az emberi társadalom megalakuljon, annak főfeltétele az volt, hogy az ember társuljon; egy ember magában meg nem alkothatta volna az emberiséget. Az emberben, mint társas lényben van bizonyos, ösztönszerű érzés, melyet eddigelé nagyobb figyelemre nem méltattak, noha ezt a figyelmet a legnagyobb mértékben megérdemli. Ez az érzés először nemleges irányban érvényesül; a magány, az elkülönítés nem jól esik az embernek. De ne gondoljuk, hogy csak a legközvetlenebb, anyagi szükségek kielégítése végett van az embernek társra szüksége; *szellemi, morális vágyai is társulásra ösztönzik*; ha öröm vagy bánat ér bennünket, szeretjük azt másokkal közölni; ha valami érdekesebbet olvasunk vagy hallunk, ha valami fontos, nagy igazságra bukkanunk, közlékenységünk vágya csak akkor lesz kielégítve, ha azt másokkal közölve, mintegy termékeny gyarapodásnak indíthatjuk; a gondolatok közlésének vágya teszi érthetővé az óhajtást, mely mindazokat elfogja, a kik akár az igaz-

ságszolgáltatás, akár a tudomány, akár a vallás fenkölt eszmevilágában prozeliták gyűjtésében apostolkodnak.

A *szociális érzék* akkor jut legjobban érvényre, midőn a távol idegenben egy ismerős arcz ötlík szemünkbe. Mi, emberek egymásra vagyunk utalva; gondolataink fűznek bennünket egymáshoz; ez oly érzés, mely különböző együtt élő emberek között más-más, eltérő módokon fejlődik. A családi, rokoni társulásokról nem beszélve, nézzük csak, hogy egy-egy község lakosai mily büszkék földieik kiváló tulajdonságaira, még akkor is, ha azok esetleg korcsmái verekedés alkalmával feltűnő fizikai erőben nyilvánulnak. Ez a szociális érzés, ha megerősödvé gyarapszik, *hazafias érzéssé* nemesedik, melyet ép úgy kell fejleszteni, mint magát a szociális érzést, iskolában, társaskörökben s egyebütt.

Nem akarok itt áttérni egyes fajok-, egyes családokra, a közös érdekekre, melyek közelebb hozzák egymáshoz az embereket; arra akarok jönni, hogy a *szociális érzés* legyen *nemzeti* is, mely az egy nemzethez tartozókat, kik, sajnos, sokszor igen erős politikai ellenfelek, hozza össze ennek daczára is a nemzeti szociális érzés. Az ember — legyen bár gazdag vagy szegény, művelt vagy műveletlen, eszes vagy kevésbbé értelmes, mindig kölcsönös támogatásra szorul. A *munkamegosztás* törvénye oly régi, mint az emberiség maga; de mert a munka csakis azon emberek között osztható meg, a kik szövetkeztek, azért kell a legnagyobb mértékben szövetkezésre törekednünk, ha tökéletes munkát akarunk végezni. A mely mértékben halad a kultúra, a polgárosodás: ugyanazon mértékben válik a munkamegosztás tökéletesebbé s ép oly arányban fejlődik a *szövetkezeti eszmének* hatékonysága.

A nemzetgazdasági politikában tanultam valamikor, hogy a közgazdaság, közvagyonosodásnak minden gyarapodását vagy csökkenését megérzi az egész szociális test, a társadalom, az emberiség összessége is, úgy hogy embertársaink jóléte a mienkkel szorosan egybefügg. Ha a gyakorlati életet úgy fogjuk föl, mint van, ezen igazságról meggyőződhetünk. Egy rossz aratás nemcsak a földművelőt sújtja, hanem az egész országot is. A munkabeszüntetések, a csődök, a fizetési képtelenség az egész szociális testet átjárja, a tartalékalapokat megtámadja; kisebb-nagyobb mértékben megérzi azt mindenki. Innen van az, hogy nagy részvétellel halljuk mi, gazdák, ha becsületes, szorgalmas, kereskedői házak fizetéseképtelenné lesznek; viszont azok, a

kik nem földbirtokos gazdák, szintén részvétellel viselkednek, ha árvízről, fagyról, szárazságról, jégverésről értesülnek.

Ezt a *szociális érzést* tehát *tagadni nem lehet*; és ez lassankint a távolságok legyőzésével szolidaritási érzetet fejleszt ki a legtávolabbi világrészekben lakó emberiség között is. Emlékezzünk csak a búr háborúra, most pedig a japánokra. Ez a szolidaritási érzet folyvást sűrűbben jelentkezik a szociálpolitikai irodalomban. Megengedem, hogy ennek tudatára a közönséges életben, közviszonyok között nem jutunk; de történjék valami ott a hol a mi érdekeinket közelről érinti, üssön ki egy munkabeszüntetés a mozdonyvezetők és vasutasok körében,* a kiknek szolgálatára utalva vagyunk, hamar köztudattá lesz az, hogy van szociális érzés és kérdés.

Nekünk tehát örülnünk kell, ha a nemzet hatalmas, gazdag lesz; örülnünk kell, ha jó termés van, ha ipar és kereskedelem virágzik és szomorkodnunk, ha mindennek ellenkezőjét látjuk; de a szociális reformot létesítenünk kell, hogy mások javát szolgálhassuk; mindenkinek azon helyen kell lenni, melyre tehetségei utalják, hogy bensőleg megelégedett lehessen; de hogy az illető kifelé is hathasson, azon téren kell maradnia, melyen képességeit leggyümölcsözőbben fejtheti ki.

A szociálisták meg akarják a világot változtatni, állítólag ki akarják irtani az önzést, hogy az embereknek itt, ezen a földön jobb dolguk legyen. De nem igyekeznek az embereket jobbakká tenni. Ez nekik igen lassított menetű munka. Hamar és erőszakosan, lehetőleg felforgatással kell az emberek jólétét elővarázsolni. Ezt pedig csak a szociális forradalom teheti, a mit ők épen azért óhajtanak. Azért ellenzik ők a csendes, a lépésről-lépésre haladó fokozatos szociális reformokat. Magam részéről a csendes átalakítás és haladásnak, a társadalmi átalakulásnak talán unalmas, talán idealisztikus, nem mindjárt eredményes, de azért mégis csak biztosabb útját választottam a társadalmi fejlődés irányzatai között, feltéve, hogy ez az út egyszersmind útja az erkölcsi nevelésnek, a szociális érzék fejlesztésének, mely az egész világon, lassan bár, de öntudatosan nyomul előre.

Gróf Mailáth József.

*A mint az most április 27-én a m. k. államvasutak alkalmazottjai körében a teljes anarchiára emlékeztető módon a külföld előtti, nagy szegényünkre megtörtént.

XI.

VITÁK.

I. vitautülés 1904 április 12-én.

Dr. Giesswein Sándor szerint a Társadalomtudományi Társaság e vitaciklussal egy úgyszólván égető korkövetelménynek tett eleget. A társadalmi fejlődésnek tulajdonkép csak egy iránya lehet és ha itt a társadalmi fejlődés irányáról több oldalról hallottunk, úgy ezt csak mind ennek a fejlődési iránynak több oldalról való megvilágításaként tekintethetjük. Igaz, hogy az a vonal, a melyben a társadalmi fejlődés halad, nem lesz mindig a legegyenesebb, a két pontot összekötő direkt egyenes vonal, hanem attól hol jobbra, hol balra eltér és így bizonyos hullámvonalban halad.

A társadalmi fejlődésnél ugyanis két erő jut érvényre; két ellentétes, de nem direkt ellenkező irányba ható erő és ezek az individualizmusnak és a szocializmusnak erői. Ha túltengésben, erősebb működésben van az individualizmus ereje, akkor a társadalom fejlődése az egyenes vonaltól az egyik irányba terelődik, ha pedig a szocializmus ereje az erősebb, akkor abba az irányba terelődik. Az individualisztikus iránynak a túltengését képezi a liberalizmus, a gazdasági liberalizmus és a legvégső fokában az anarchizmus. Ebben az irányban t. i. az individuum feléje helyezkedik a társadalomnak, nem veszi kellőképp figyelembe a társadalmi követelményeket, a mi az anarchizmusban a tetőpontjára lép, úgy, hogy ott ezek tekintetbe vétele úgyszólván semmivé válik. A szocialisztikus irányban pedig a szociális irányzat a társadalmi szempontokat erősíti, a melyek az individualizmus erejét gyengítik. A múlt század főképp az individualisztikus iránynak volt a korszaka. A mai korszak mintegy reakció ezen túlságosan individualisztikus tendencia ellenében. Ez a szociális eszme az, a mely bennünket is összehozott, a mely ma-holnap a mi politikánk központjává készül lenni, úgy, hogy maga a liberalizmus is kénytelen a szociális eszméket magába felszívni.

Az a kérdés most, hogy vajjon a szocializmus rendszere az a rendszer-e, a mely a szociális eszmét diadalra, győzelemre fogja vezetni? Ennek a szociális eszmének uralkodó volta teszi azt, hogy maga a szociológia manapság oly hatalmas tudományyá fejlődött, mely minden más tudományt úgyszólván magába felölel, felkarol és egyszersmind

minden más tudománynak bizonyos szociológus ízt, bizonyos szociológus irányzatot ad.

Mindenesetre a szocializmus előadójának azon tételével szóló egyetért, hogy a társadalmi tudománynak a feladata a társadalmi fejlődés kauzalitását megállapítani. Ez azonban csak elméleti része a szociológiának, melynek meg van a maga gyakorlati alkalmazása is, a mely ezen megállapított kauzalitás alapján van arra hivatva, hogy a szociális bajokat orvosolja. Erre vállalkozik a szocializmus rendszere. Az t. i., a mit szorosabb értelemben szocializmusnak neveznek. Mert a mai usus loquendi, a mai nyelvszokás a szocializmus alatt tulajdonképp azt érti, a mit helyesebben *marxizmus*-nak lehetne nevezni.

Mert a szocializmus, vagyis az a társadalmi tendencia, melyet előbb, mint az individualizmusnak az ellensarkát jelezte, ez még nem foglalja magában azt, a mit a marxizmus magában foglal; a marxizmus tudniillik a szociális irányzatnak egyik egyoldalú felfogása. És ez az egyoldalú felfogás főképp az ő alapvető tanában nyilatkozik, a melyet röviden történelmi materializmusnak szokás nevezni és a melynek lényege, a quintessentiája abban áll, hogy minden emberi cselekvésnek, minden gondolkozásnak, az összes történelmi és társadalmi fejlődésnek egy oka van és ezek a gazdasági viszonyok; minden ideológia, minden vallás, minden eszme, minden nemzeti törekvés: mind csak a gazdasági viszonyok visszatükröződése; hogy a gazdasági viszonyok az agyban eszmékké fejlődnek és így érvényesülnek, mint indirekt visszugarai a gazdasági viszonyoknak. Jól jegyzi meg az olasz szocializmusnak egy modern vezérférfia, Achille Loria, hogy ez a két gondolkozó, tudniillik Marx és Engels mintegy dogmaként kijelenti, hogy az egész társadalmi fejlődés anatómiája a gazdaság, az ökonómia. De midőn arról volt szó, hogy e tételt be kellett bizonyítani, azt mondták: olvassátok a történelmet. Maga Loria, a ki szintén Marx követője, azt mondja, hogy ez a bizonyítás nem elégít ki bennünket. S tényleg a történelemből lehet igen sok adatot felhozni ennek a tételnek a bebizonyítására. Miért? Azért, mert a gazdasági viszonyok csakugyan egyik hatalmas faktorai a történelmi, a társadalmi fejlődésnek és ebben szóló elismeri a marxizmus érdemét, hogy a marxizmus figyelmessé tette erre a faktorra a tudományos világot, a mely faktort eddig nem vették elegendőképp figyelembe. De viszont a történelemből lehet igen sok adatot felhozni ennek a tételnek megdöntésére, és pedig azért, mert a gazdasági viszonyok bármily hatalmas faktorai legyenek is a társadalmi fejlődésnek, annak nem egyedüli faktorai. Engels például azt vitatja, hogy a rabszolgaságot a gazdasági viszonyok szüntették meg; midőn a gazdasági viszonyok annyira fejlődtek, hogy a rabszolgaság nem vált hasznukra, hanem inkább kárukra, akkor a köztudatba átment az, hogy a rabszolgaság bűnös, rossz cselekmény, s így szűnt meg a rabszolgaság. Megfelel ez az állítás a történeti valóságnak? Nézzük csak, nem látjuk-e azt a nemes lelkesedést, mely egész-Európát izga-

lomba hozta, azt a nemes törekvést, hogy messze Afrikában, a hol arab rabszolgakereskedők igazi brutális és embertelen módon üzték a rabszolgakereskedést, ezt azokon a messze földeken eltöröljék és lehetlenné tegyék. A mi gazdasági viszonyainkat ez a dolog abszolúte nem érinti. Mert, hogy Afrika belsejéből rabszolgákat hoznak Perzsia rabszolga piaczára, az a mi gazdasági viszonyainkat nem érinti. Itt tehát nem gazdasági érdek érvényesítéséről van szó, hanem egy nemes idealizmus fellobogásáról, a mely az igazságtalanságot önönmagáért üldözi és lehetlenné akarja tenni. És ha manapság a szocziáldemokrácia, a marxizmus arra hivatkozik, hogy az ő agitációja által mintegy megutáltta tette azt a kizsákmányoló rendszert, a mely itt Európában egy új rabszolgaságot teremtett meg, akkor legyen szabad visszautalni az elmúlt századokra, sőt talán ezredévekre is és kérni a mélyen t. társaságot, tessék a mi régi elavult katekizmusainkat kézbe venni és bárhány százévesek legyenek is azok, ott is megtalálják az égbekiáltó bűnök közt azt, hogy ha valaki másnak a bérét lefoglalja vagy megkuritja. Tehát a kizsákmányolási rendszer kárhóztatását sem Marx, sem Engels nem találták fel, csak új nevet adtak neki, de ennek az igazságtalanságnak ismerete rég meg volt a kereszténységben a nélkül, hogy a gazdasági viszonyok hozták és fejlesztették volna benne, de benne volt egy ideális felfogásnál fogva.

Ennélfogva szóló a gazdasági materializmust nem tekintheti a szocziális fejlődés alapköve gyanánt. Nagyon szomorú dolog is volna, hogy ha a munkásosztály jövője és sorsa csak egy olyan törvényre volna bízva, amely olyan, mint a divat, a mely változik, a mely a gazdasági viszonyok szerint ma lehet ilyen, holnap olyan. Hátha a gazdasági viszonyok úgy, fognak fejlődni, hogy ismét kívánatosá teszik másoknak a kizsákmányolását, másoknak a zsarnok iga alá való hajtását, vajjon akkor ezt a dolgot nem fogjuk szintén igazságtalanságnak venni? A munkásosztály védelmét nem biztosíthatjuk mi gazdasági viszonyok által, hanem örök erkölcsi, etikai törvények által kell, hogy azok biztosítva legyenek. A szocializmus képviselője felolvasásában kifejtette, hogy immanens erők azok, melyek az ipar fejlődését meghatározzák és hogy az osztályharc által érvényesülnek ezek. Hát tényleg mindig osztályharc van? Attól függ, hogyan fogjuk fel e szót: osztályharc. Bizonyos osztályharc nemcsak a társadalomban van, hanem még a családokban is van. De vajjon ennek a harcznak mindig háborúsággá kell fejlődnie? A szocializmus az osztályharcot tényleg úgy fogja fel, mintha a társadalom két osztályának a vagyonosok és a proletárok osztályának egymással szemben fegyverben kellene állania. Osztályérdekek mindig vannak. Külön érdekei vannak nemcsak a vagyonos és a proletár osztálynak, hanem külön érdekei lehetnek a társadalmi rend különféle osztályainak. Külön érdekei lehetnek a városi lakosnak, a falusi lakosnak, az iparosnak, a gyárosoknak és ezek az érdekek akárhányszor kollízióba, összeütközésbe is jönnek, de ki mondja azt, hogy ebből

okvetlenül harcznak kell fejlődnie ? Nem látjuk-e, hogy manapság ép a szociális eszme terjedésénél fogva az az irányzat, hogy minden harcot, háborúságot kiküszöböljünk. A háború az újabb kor történelmében ritkábbá lesz és hogy manapság két nagy nemzet, mint az angol és a francia nemzet az ő érdekeit békés úton, kiegyezés útján ki tudta egyenlíteni, miért következik azután éppen a mai humánus korszakban, hogy a két egymással szemben álló osztálynak, a vagyonos és proletár osztálynak érdekei csakis háborúság útján legyenek kiegyenlíthetők.

A szocializmus igen t. előadója maga szintén mondja azt, hogy a munkásosztály saját érdekeit csakis önmaga vívhatja ki; mi — így szólnak a munkások, már a szociálista munkások — nem fogadunk el a vagyonos osztálytól semmiféle kegyelmet és semmiféle koncessziót, csak azt, a mit mi magunk ki tudunk erőszakkal csikarni tőlük. Nem tudom mit mondana Bebel, a ki szintén előkelő vezére a szociálistáknak és a nőkérdésről igen tekintélyes munkát irt, ha a nők azt mondanák: Mit avatkozol a mi ügyeinkbe, mi a saját jogainkat magunk akarjuk kivívni, mi nem akarunk a férfiaktól semmiféle kegyelmet elfogadni, semmiféle koncessziókat, csak azt, a mit magunk ki tudunk vívni? Szociális kérdés nem egy osztály kérdése, hanem az egész társadalom kérdése; a társadalmat nem lehet, nem szabad széttagolni. Hisz ép a modern szociológia egyik vívmánya, hogy az egész társadalmat legalább illusztrálásként egy szerves organizmussal hasonlíttja össze. Arra hivatkozik azután a szocializmus mélyen t. képviselője, hogy a szolidaritás az a cément *mintegy*, a mely a társadalmat összetartja. Szóló lelkesedéssel olvasta az ő szép szavait, de egyszer csak megakadt, mert azt látta, hogy a szolidaritás, a melyet ő sürget, tulajdonképp csak a munkásosztályra vonatkozik, már pedig az ilyen szolidaritás megint csak egyoldalú szolidaritás lehet. Teljesen jogosultnak látja azt, hogy bizonyos esprit de corps van bizonyos osztályokban, de itt nemcsak a munkások és vagyonosok testületi szelleme van meg, hanem van számos ilyen testületi szellem.

De minden alsórendű testületi szellemnek alá kell rendelnie magát a felsőbb testületi szellemnek s akkor fognak azok harmonikus egészet képezni, akkor fognak kölcsönösen és együttesen az egész társadalom javára szolgálni, így egy bizonyos szolidaritást kell megteremteni. Hogy ha a munkások érdekei veszélyeztetve vannak, hogy ha az individualizmus a közelmúlt időkben mintegy széttagolta a társadalmat, ezáltal különösen a munkásokat prédául dobta, elszakította egymástól, nagyon szép dolog, mely tiszteletet érdemel, hogy ha önfeláldozó kitartással szolidaritást képeznek ők. De ez egymaga még nem a társadalmi szolidaritás. Egy alsóbbrendű szolidaritás, a mely felett van egy magasabbrendű szolidaritás, a melynek feladata az, hogy az egyes társadalmi osztályokat egymás felett egyensúlyba hozza. Azt is mondják, hogy midőn mi a múlt intézményei iránt bizonyos tisztelettel viseltetünk, pl. midőn a kisipar irányában tudunk lelkesedni, akkor bizonyos szentimentalizmusban

szenvedünk. Ez igaz, de méltóztassék megengedni, hogy szentimentalizmus nélkül, vagyis érzékenység nélkül, a szívnek érzékenysége nélkül nem lehet a szociális kérdést megoldani, nem lehet ahhoz még hozzá-
szólni sem. Szóló Marxban is tiszteli a szentimentalizmust, mely az ő szívét a munkásosztály felé vezette. Hiszen Marx sem volt proletár, s odaadta erejét a munkásosztály javára és ez maga is bizonyítja, hogy bizony egyik társadalmi osztály sem követelheti magának azt a különös privilégiumot, hogy más ne szólhasson hozzá, hogy csakis ő maga szabja meg az irányt, szabja meg az ő érdekeinek képviseletét.

A szocializmus az ő célját a kollektivismusban akarja elérni. Mert a szocializmusnak se végcélja az osztályharc. Az osztályharc egy eszköz, a mely által el akarja érni a szocializmus a termelési eszközöknek társadalmivá való tételét, vagyis mondjuk röviden: a kollektivismust. Az a kérdés, vajjon a kollektivismus épen a materialista alapon kivihető-e? Az imént is szó esett arról, vajjon a kereszténység az ő tendenciájával, alapelveinél fogva kollektivista-e? Vannak a szocialista táborban is, a kik hivatkoznak az evangéliumra, az apostolok cselekedeteire, hogy az őskereszténység kollektivista lett volna. Egyes a teljes szövegből kivett idézetekkel sok mindenfélét lehet bizonyítani. Az, a mi az őskereszténységben volt, az nem volt kollektivismus. A kereszténység se nem kollektivista, se nem a magánbirtokok feltétlen parancsolója. A kereszténységet mint ilyent a magánbirtok mellett ép úgy el tudjuk képzelni, mint a kollektivismus mellett. Egyet azonban mégis konstatálni kíván a történelem alapján; többször történtek kísérletek arra nézve, hogy a kollektivismust a gyakorlatba is bevigyük. Ilyen pl. Cabot Icaraja. És még mások is hasonló kísérleteket tettek, főleg Amerikában és Ausztráliában, mindezek azonban teljesen ephemer jellegűek voltak. Az igazi eredményes s sikeres kísérletet ezen a téren csakis a kereszténység tette meg és még hozzá a jezsuiták tették meg Dél-Amerikában. Ez a kollektivista állam mintegy 150 esztendeig állt fenn és meglehet talán ma is fennállana, mert nem belső viszályok, vagy belső tehetetlenség folytán dőlt össze, hanem külső háborúk, harcok, nevezetesen a portugál rabszolgakereskedők foglalása és a jezsuitarend eltörlése folytán. Ezt csak egyedül azért hozza fel, hogy igenis lehet kollektivista államot, kollektivista társadalmat létesíteni.

Vajjon azonban ez a kollektivista rendszer alkalmas-e a magasabb műveltség fejlesztésére? Mert az a néptömeg, a melylyel itt a jezsuiták dolgoztak, egy teljesen barbár néptömeg volt és őket rövid idő alatt a félműveltség meglehetősen fokára hozták s ebben a műveltségi fejlettségben az a társadalmi szervezet egész jól megfelelt nekik. Az a kérdés itt, a történelem még nem döntötte el, vajjon ezen az alapon lehet-e egy magasabb kulturális nivóra emelt társadalmi szervezetet fejleszteni. Szóló meggyőződése: hogy ezt a kollektivista államot és társadalmat itt is csak ethikai, erkölcsi alapon lehet megteremteni és fenntartani és ha azt a marxizmus álláspontjára helyezük, akkor önmagától fog

megdőlni. Egy másik kérdés pedig az, hogy vajjon, ha sikerül a szocializmusnak a kollektivista társadalmat létesíteni, vajjon tudja-e annak fenntartását is biztosítani ?

Szólo ebben erősen kételkedik, kételkedik t. i. abban, hogy így kollektivista államban meg fog szünni teljesen az individuum és individuum, az egyén és egyén közötti harc. Mert a teljes társadalmi békét csak úgy lehet elképzelni, hogy ha eltudja érni a szocializmus azt, hogy azután se erősek, se gyengék ne szülessenek, hanem hogy minden ember legyen fizikailag is, szellemileg is egyforma erős.

A szocializmus a társadalomnak egyenlővé tételét az üzemek koncentrációja által akarja elérni. Azt mondja u. i. a szocializmus, hogy a természeti törvények szükségszerűségéből történik az, hogy a nagyobb üzemek mindig elnyelik a kisebb üzemeket, hogy a nagyobb tőke elnyeli, bekebelezi a kisebb tőkét. Ezen proceszszus folytán a tőke, az üzemerő mindig kevesebb és kevesebb kézbe fog összpontosulni. És hogy ha ez a teljes üzemerő már csak egynéhánynak kezében van, akkor azután csak egy lépést kell tenni és meg lesz az üzemnek és a tőkéknek társadalmosítása, szocializálása. Ez igen szépen van kigondolva, az a kérdés azonban, hogy vajjon a gyakorlatban csakugyan így fog-e történni ?

Szólo a történelemből egy másik természetű törvényt vagy legalább is történeti fejlődési törvényt lát, a melyet talán nem egészen tudományos nyelven, de mégis illusztrálólág úgy lehet kifejezni, hogy a fák nem nőhetnek egészen az égbe. Hogy ha ez a természeti törvény, a koncentráció törvénye csakugyan léteznék, akkor a római birodalomnak pl. in infinitum kellett volna növekedni és ma az egész földet a római birodalomnak kellett volna eltöltenie, mert a római birodalom ugyanezen koncentráció törvényénél fogva növekedett meg: mindig az erősebb elnyeli a gyengébbet, a hatalmas ország elnyeli a kisebb provinciát és magába bekebelezi. Azonban végre mégis megjött az a korszak, midőn magának a római birodalomnak tultengése és a belső viszálykodások folytán már nem volt képes tovább terjeszkedni, elvesztette expanzív erejét, elaszticitását. Tehát a történeti tényekből azt szabad és azt kell következtetni, hogy ennek a koncentrációnak fokozódása nem megy in infinitum, nem megy a végletekbe és azért nagyon hibás számítás a szocializmus részéről is, midőn az üzemek végtelen koncentrációjában bizakodik. Lehet, hogy éppen az, a mi által a szocializmus legalább indirekt, a felszabadítást várja, lehet, hogy éppen az fog egy újabb türelmetlen zsarnokságot hozni az emberiségre, lehet, hogy ép akkor, a mikor azok az üzemek és tőkék már csak néhány kézbe kerültek, hogy akkor egy rengeteg lidércnyomás fog az egész emberiségre nehezédni, úgy hogy azokat a lánczokat, azokat a kötelékeket nem tudja elszakítani. Vagy pedig megtörténhetik az, a mi a Nagy Sándor birodalmánál történt, a mely szintén túlhaladta a természetes növekedés határait, mely azonban nem oszlott szét apró társadalmakra, hanem három birodalom vált ki először belőle; hogy ha

gazdasági viszonyok szerint történik, akkor mindezek a dolgok szintén a gazdasági viszonyok alapján a természeti törvények szükség-szerűségéből történtek s akkor ugyanazon természeti törvények ma is azt produkálhatják, a mit évezredek előtt s akkor a szocializmus egész számítása rombadól és minden szociális irányítás egy jobb jövő felé dugába dőlhet.

Azért a szocializmus számítása nagyon vakmerő és a szocializmus a saját létérdeke ellen küzd és harcol akkor, midőn legalább bizonyos platonikus vonzalommal van az üzemek határtalan koncentrációja irányában.

Miután a szocializmus alapvető tételei közzé tartozik az, hogy legyen osztályharc és ennek különösen Achille Loria ad praegnans kifejezést — szerinte az egész világtörténelem mindig osztályharc volt — szóló azt kérdi, mi történik akkor, ha a szocializmus jövője beköszönt, ha sikerül a szociális államot létesíteni, hát vajjon akkor a történelmet is el kell temetni? Szóló szerint teljes nyugalom a társadalmi életbe nem köszönhet be.

Ép a természettudományok mutatják nekünk a természetben az örökös mozgalmat és ha úgy akarjuk mondani, az örökös harcot. Lehet, talán ideiglenesen szélszendet létrehozni a levegőben, lehet, hogy a tenger színe talán egy-két napig sima, mint a tükör; de azt nem lehet várni, hogy a tenger állandóan, évtizedeken keresztül mindig sima tükörrel bírjon, hogy ott hullámok ne keveredjenek, hogy ott ellentétes áramok össze ne ütközzenek. És a társadalomban is bizonyos mozgás mindig fog lenni, érdekkörök collisióba mindig fognak jutni, az individuum és a társadalmi érdek: a szocializmus közt mindig bizonyos collisiók fognak felmerülni.

A válaszfalat a vagyonos és proletár-osztály közt az individualizmus túltengése hozta létre. És ha mi azt akarjuk, hogy a két egymás mellett lakó, úgyszólván idegen nép — a mint Kautsky nevezi a gazdagokat és szegényeket — mint egy nemzet, karöltve haladjon, akkor ezt a válaszfalat le kell dönteni és ennek a válaszfalnak a ledöntése ép ez a feladata a szociális reformoknak.

A szocializmus előadója szerint a szabadság a gazdasági érdekek előmozdításában való tehetségeinknek teljes szabad kifejtése. Szólót az megnyugtatósa nem tudja egészen kiengesztelni. Mert ő a szabadság fogalmában bizonyos ideális dolgot lát és nemcsak a gazdasági érdekeknek kielégítését.

Minden társadalom bizonyos tekintetben korlátokat szab az embernek. Az a szabadság, a mely iránt az anarchizmus lelkesedik, az csak akkor elképzelhető, hogy ha az ember társadalom nélkül létezhetnék. Az individualisztikus irány az egyéni szabadságot a közszabadság rovására túlbecsüli, ellenben a szocialisztikus irány — a túlzó szocialisztikus irányt értem — az meg az egyesnek a szabadságát a köz érdekében túlságosan megköti.

A teljes kollektivista államban, a szocializmus ideáljában csak olyan szabadságot bírunk elképzelni, a milyennel például a méhek bírnak. A méhek is úgyszólván egy kollektivista rendszerben felépült társadalmat képeznek. Mindegyik megteszi ott saját ösztönénél fogva a megfelelő kötelezettséget, de azért igazi szabadságról az ilyen társadalomban mégse eshetik szó. A szabadság legnagyobb biztosítása abban áll, ha mi az individualisztikus és szocialisztikus tendenciát ki tudjuk egyenlíteni, ha mi ennek a két ellentétes iránynak eredőjét helyes irányba tudjuk hozni, úgy hogy a társadalmi fejlődés sem az egyik irányban, sem a másik irányban az egyenes vonaltól eltérítve nem lesz.

Ez csak a: *Los von Materialismus!* elve alapján valósítható meg. És ebből a szempontból nem megvetendők azok az eszmék, a melyeket a keresztény szocializmus napszínre hoz. A keresztény szocializmus egyesíteni akarja a szocializmust és az idealizmust.

Szóló szívből kívánja, hogy a szociális praxis, a szociális gyakorlat elhárítsa közülünk az elméleti válaszfalakat, hogy egyesült erővel dolgozhassunk nemzetünk társadalmának előmozdításán.

II. vita-ülés 1904. április 15-én.

Bernát István szerint a vitaciklus tulajdonképpen vádtárgyalás a liberalizmus és a konzervativizmus ellen. Hiszen nincs a vád határozottan formulázva, azonban mindnyájan érezzük, hogy igazában véve a Társadalomtudományi Társaságnak az volt a törekvése és célja, hogy szemben ezekkel a sokak nézete szerint már elavult elvekkkel és törekvésekkel az ujaknak igyekezzék tért hódítani a magyar közönség kebelében. Szabó Ervin úr előadásában igyekezett a szocializmusnak jogosultságát bemutatni és jövőjét megfesteni. Batthyányi Ervin gr. szintén sok tudásra és odaadó lelkesedésre valló értekezésében az anarchizmusnak fogta pártját, annak az anarchizmusnak, a melyről a legtöbben közülünk csak nagyon homályos, halvány fogalommal bírtak. Az ő kezében egészen más fogalomká fejlődött ki az anarchizmus, mint a milyen a közönségnek lelkében él. Az ő definíciója szerint az anarchizmus az embereknek szabad testvéri rendezésén alapuló intézmény, melyet a szolidaritás köt össze. A szocializmusnak definíciója Szabó Ervin úr értekezésében körülbelül ezzel összeforr, illetőleg e felé tendál.

Az emberi szolidaritásnak érzetét állítják ők oda, mint olyan intézményt, melyen ezen új alakulatok, a társadalomnak ezen új iránya ki fog fejlődni. Szóló szemében ép úgy, mint Geócze kisasszony szemében az anarchizmus úgy, a mint Batthyányi gr. feltűntette tulajdonkép nagyon szép, de nagyon távoli álom, a mely végtelenül messze van attól, hogy a realitás körébe, a megvalósulás stádiumába lépjen s épen ezért azzal itt bővebben foglalkozni nem szándékozik. Sokkal nagyobb kötelessége azonban kitérni azokra, a miket Szabó Ervin úr mondott el már azért is, mert ezek közelebbről érintik az életet, reálisabb alappal bírnak. Úgy a referens, mint a szociálistáknak előadása és meggyőződése szerint a szocializmus alapja az úgynevezett történelmi materializmus, vagyis azon nézet, hogy az emberi fejlődés korszakait igazában véve a gazdasági tényezők határozzák meg: hogy ezen alapulnak a társadalmak és azok a harcok és viszályok, melyek jobbról-balról fejlődnek, ide vezethetők vissza. Giesswein győri kanonok úr már rámutatott arra, hogy az ő nézete szerint ezen a szociálisták által fel-

állított tétel bebizonyítva nincs. Szóló tudása, tapasztalata és meggyőződése szerint ebben neki van igaza. Mert hisz nagyon könnyű odaállítani azt, hogy a materialisztikus tényezők a döntők, de ez a történeti igazsággal sok tekintetben ellenkezik. Egy olyan igazán nagynevű és elfogulatlanul ítélő író is mint Marshall, a ki körülbelül ez idő szerint az első tekintély ezen a téren Angliában, az ő nagy művének mindjárt az első lapján rá czáfol erre, mikor azt mondja, hogy igenis az ökonomikus, a gazdasági fejlődés, a gazdasági tényezők igen nagy hatással vannak az emberiség fejlődésére, de nem a döntők. Ezek felett, részben pedig ezekkel szemben a történelemre a vallásos érzelmeknek ennél sokkal erősebb hatásuk van. Igaz ugyan hogy úgy az egyes emberek, mint a társadalmaknak életében sokkal nagyobb tért foglalnak el a materialisztikus törekvések, a mi azonban nem jelenti azt, mint hogy ha hatalmasabbak volnának a vallásiaknál. De arra vonatkozólag, hogy ez a dolog így áll és hogy a materialisztikus tényezőkön felül másféle tényezők azok, a melyek az emberiség sorsát eldöntik, hivatkozik magának, Szabó Ervin úrnak értekezésére, a melynek egyik passzusában nyíltan és határozottan ki van mondva, hogy tulajdonkép ez a szociális társadalom, a mint azt ő kontemplálja, ideális tényezők hatása alatt jöhet csak létre. Azon bizonyos szolidaritási tényezőnek megteremtése és létrejövetele az emberek között, melyre utal, tényleg ellentéte a materializmusnak, melyet sokan hirdetnek.

Tovább menve azt a kérdést vizsgálja, vajjon a szocialista írók az az állítása, a mely szerint a társadalmi fejlődés meneténél fogva a kisebb üzemek szükségszerűleg és ki nem kerülhetőleg felszívódnak a nagyobbak által, mennyiben igaz? Közismert dolog, hogy Marx nagy munkáját az angol viszonyok alapján írta meg. Már most vajjon hihető-e, hogy ez a példa — mely Angliából van véve és alkalmazható az ipari társadalmakra, de nem áll minden egyéb fajtájúakra — általános érvényű lehet? Szóló kénytelen azt mondani, hogy ez nincs így. Mert nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a nagy tőke azon ereje, a mely Angliában és mondjuk Németországban, Amerikában is nyilvánul, sok tekintetben azon emberek energiájától, szívósságától és jellemétől függ, a kik ezeket a nagy tőkét kezelik és miután nincs bebizonyítva az, hogy nálunk ilyen férfiak teremnének vagy teremhetnének, de nemcsak nálunk, hanem más országokban is, melyek különbözök az előbb említettektől, nem hihető, hogy az apróbb üzemek felszívódása a nagy tőkék által oly bizonyos és kétségbe nem vonható tétel lenne. De a szociálisták — a magyar szociálisták — és az ő szóvivőik tévednek abban is, mikor azt hiszik, hogy a nagy tőkének felszívó ereje a dolog természetéből folyik és attól el nem választható. Ez a dolog nincs így. Látjuk a nagy tőke felszívó erejét sokfelé, talán mindenütt, de miért? Azért, mert olyan intézményeink vannak, amelyek a nagy tőkék javára szolgálnak és a nagy tőkék abszorbeáló erejét fokozzák.

Az, a mit Angliára ki lehet mutatni, hogy a kisiparos proletárrá lesz, elpusztul, elmegy gyármunkásnak, nem mindenütt áll így. Nem áll minálunk sem egészen. Mert ha összehasonlítjuk Magyarországi iparának száz év előtti állapotát, a mikor csak kisiparosságról lehetett szó és a mait, azt látjuk, hogy ez szám szerint, daczára a nagyipar versenyének sokkal magasabban áll ma, mint állott akkor. És ha azt mondja Szabó Ervin úr, hogy kiáltó ellentét van a között, mikor egyrésről a nagyipart foglalkoztatják, támogatják, másrésről a kisipart akarják megmenteni: nyugodtan mondhatjuk, hogy nem mi, de ő téved. Igenis a kisiparosnak tönkre kell menni, ha 8—10%-os pénzzel dolgozik akkor, mikor a nagyipar 4-ért kap pénzt. De ha lehetővé tesszük a kisiparosnak is, hogy olcsón kapjon pénzt, akkor győzedelmes marad a nagyiparral szemben és meg tudja tartani legalább azt a tért, melyen állott. Erre nézve konkrét bizonyítékok azok a szövetkezetek, melyeket létrehozni sikerült és a melyek nemcsak azt az iparágat viszik előre, melyben munkálnak, de nagyon tisztességes keresetet is tudnak biztosítani. A tisztelt előadó úr referálása más tekintetben is nagy sötétségben hagy. Arról alig, sőt talán éppen nem beszél, hogy vajjon mi fog történni a földműveléssel, a földműves munkásokkal. Vajjon azt a tételt, a melyet Marx az iparra nézve felállított, igaznak tartja-e a földbirtok tekintetében is? A szocialisták igen nagy bajban vannak tulajdonképpen arra nézve, hogy mit csináljanak a földműves-osztálylyal. Mert hisz az első időkben a kollektivizmust, a termelési eszközök szocializálását Franciaországban nem merték kiterjeszteni a földbirtokra; ott megmondották, hogy az a kisbirtok, a mely a paraszt kezén van, maradjon ott; tehát ők maguk nagy részt ütöttek a saját dogmájukon. Hanem azt mondhatná valaki, hogy csodálatos módon éppen Magyarországon az úgynevezett agrárszocializmus igen nagy elterjedésre jutott, és hogy ezt erősen táplálja az iparos polgárok szocializmusa, a mit egyébként szóló sem akar tagadni.

Hanem ha közelebről nézzük meg az alföldi agrárszocializmust, azt fogjuk látni, hogy tulajdonkép nem oly szocializmus ez, mint a melyről Marx álmodozott.

Ezek a jó emberek ott lenn az Alföldön és másutt nem akarják a vagyont államosítani vagy szocializálni, hanem azt akarják, hogy kapjanak a földből maguknak külön önálló tulajdon gyanánt és hogy mégis hallgatnak a szocialista apostolok szavára, ennek nagyon egyszerűen az az oka, hogy attól remélik, hogy őket ahhoz az ideálhoz juttatják. Egyébiránt a szocializmus maga igazában véve, legalább kezdetben, de sőt azután is, inkább politikai természetű mozgalom volt és nem gazdasági. Az angolok maguk ennek tulajdonítják azt, hogy olyan országokban, a hol még az alsóbb rétegek is a politikai szabadság teljességét élvezhették, igazában véve lábra kapni nem tudott. Hisz azt mindnyájan tudjuk, hogy Angolországban igazában véve felforgató szocializmus, olyan, a milyent a németek hirdettek vagy hirdetnek,

nem létezett és nem létezik ma sem. Sőt, a mit Marx a siker el nem kerülhető feltétele gyanánt hirdetett, nem következett be; t. i. az angol munkások az ő törekvéseikkel egészen elszakadtak a kontinentális munkásoktól. Ha tehát lehet és szabad Marxra alkalmazni azt a mit ő mondott: csakis a pohár vízben csinált viharral van dolgunk és. nem azzal a nagy általános szociális forradalommal, a melyről ő álmodozott. Ellenben Olaszországban és másfelé ezen mozgalmak nagyon termékeny talajra találtak és szülő Magyarországra nézve is azt akarja mondani, hogy a mennyiben az agrárszociálizmus gyökeret vert és ma is virul, az inkább az általános elkeseredésből, annak a helyzetnek, melyben vannak, megutalásából és valamely szebb, jobb jövő felé való törekvésből származik, de nem abból, mintha azokat a dogmákat elfogadnák, melyeket el kellene fogadniok, ha igazi szociálisták akarának lenni.

A szociálistáknak egyik legerősebb és mondjuk legjogosultabb érve tanai mellett az, hogy a társadalomnak és a gazdasági életnek mostani irányzata mellett ki nem kerülhetők a nagy krízisek, melyek időnként beállanak, nagy depressziót, munkahiányt és temérdek bukást idéznek elő, egész rétegeket sodornak nyomorba olyan dolgok miatt, melyekben tökéletesen ártatlanok. Ez kétségtelenül így van. Ez a baj kétségtelenül fennáll, de itt is azok, a kik azt hiszik, hogy ez megint a dolog természetéből folyó jelenség, legalább is 50% erejéig csalódnak. Az ilyen nagy kríziseket rendszerint túlzott spekulációk idézik elő, szóval beáll az az eset, hogy a túlprodukció következtében támad egy reakció, mely a depressziót, a gazdasági élet petyhüdesét idézi elő.

Ha ez igaz, igaz az is, hogy miután itt az emberben rejlő hibákról van szó, emberi törvényekkel és emberi előrelátással segíteni lehet. Ha sikerülne a kapitalistáknak szívéből kiirtani a több és minél több utáni mérhetetlen vágyódást, ha bizonyos erkölcsi eszközökkel és bizonyos módon sikerülne, és pedig talán sikerülhetne határokat szabni ezek ösztönének és kapzsiságának akkor, ha egészen nem is tudnók kiirtani ezen jelenségeket, akkor a válságok erejét nagy mértékben gyengíteni lehetne. Ez egészen bizonyosnak látszik. És hogy sem Batthyányi Ervin gróf, a ki tudomásom szerint ezen kérdéssel huzamosabb ideig foglalkozott, se pedig Szabó Ervin dr. úr nem méltányolja kellően azt, hogy ebben a tekintetben a szövetkezetek mit tettek és mit tehetnek a jövőben, az szótól erősen meglepi és az ő értekezéseik nagy hibájául és hézagául kénytelen ezt felróvni. A szövetkezés segélyével nálunk is, de még inkább a külföldön, főleg Angliában azt akarják elérni, hogy ebben a munkás egyszersmind tőkés is legyen s ezt a dolgot, nem kis terjedelemben legalább Angolországban már el is tudták érni. De ha ezek elterjednek, ha ezek a produkció terén sokkal hatalmasabbak lesznek, mint ma, akkor módunkban lesz a termelésnek azt az anarchiáját, mely az előbb vázolt bajokat csinálja, nagy mértékben korlátozni.

Mindezeket figyelembe véve azt kell mondani, hogy a bajoknak

főforrása nem a gazdasági életnek, hogy úgy mondjam, automatikus fejlődése hanem az ember maga. Ha az embert tudjuk módosítani, ha az emberben tudjuk az önzés mellett a kötelességérzetet és a közérdek hathatósabb pártfogását felkelteni, akkor mindezeknek a bajoknak egy része el fog tűnni és szóló épen ezeknek a dolgoknak figyelembe vételével nem tud arra az álláspontra helyezkedni, hogy jobb és a maiaknál szebb állapotok teremtése végett szükséges volna tabula rasa-t csinálni, Nem szükséges, hogy feldöntsük, megsemmisítsük azokat az intézményeket, a melyeken a modern civilizáció ezredévek óta nyugszik.

Rátérve előadására, Gratz Gusztáv hibájának tartja, hogy nem lelkesedett annyira tárgyáért, a mint lelkesedtek a többi előadók. Ő maga látta azt, hogy a régi formába öltöztetett liberalizmus többé meg nem állhat és ki is fejezte, hogy ennek új eszmékkel és tartalommal kell megtelni. Ebben neki tökéletesen igaza volt és hogy ez a dolog úgy van, annak igazában véve egy belső ellentmondás az oka, mely a liberalizmus eszméjében gyökeredzik. Azt mindnyájan tudjuk, hogy annak idején ennek a politikai irányzatnak, mely átcsapott a gazdasági térre is, a főcélzata az volt, hogy az alsóbb rétegeket felemelje, hogy politikai, gazdasági szabadsággal ruházza fel. Azonban akkor, a mikor egyrészt egyoldalón ezt tette, a másik oldalról a gazdasági élet tengelyének és vezető-elvének az önzést deklarálta. Szerinte az államnak, vagy bármily külső hatalomnak egyéb feladata nincs, mint hogy ezen szabadságnak lehető tág tért biztosítson. Ebből folyt az, hogy a szabadjára eresztett önzés, felkarolva a szabadverseny minden eszközét, oda vezette a társadalmakat, hogy kikelthetett olyan doktrínákat, a milyeneket Marx megírt. Lánczy Gyula tanár úr, ki szintén utalt erre és körülbelül ugyanazon nézeten van, mint Gratz Gusztáv úr, azt mondta, hogy igenis a liberalizmusnak alkalmazkodni kell a különböző koroknak különböző igényeihez, fel kell neki karolni az új eszméket és ebbe mindnyájunk nézete az övével egyezni fog. Azonban bárminő forró vágyódással igyekezzünk is a haladás után, bármennyire törekedjünk is ennek a haladásnak megvalósítására, ha csak ennyire mentünk, akkor még nem tettük egészen meg kötelességünket. Kötelességünk t. i. az, hogy biztosítsuk magunknak a haladást és ezt másképp nem lehet megtenni, mint ha bizonyos konzervatív eljárást követünk azoknak az ideáloknak és eszközöknek megválasztásánál, melyek felé törekszünk, illetve melyeket használunk. Szóló megingathatatlan meggyőződése, hogy az a fejlődés, a mely szerint a jelen a múltnak gyermeke és hogy ezekből fog eredni a jövő, tehát a három összefügg, mindenütt igaz volt és igaz marad. És ép ezért, ha a konzervatívok azt állítják, hogy nekik azért, mert valami új, még nem egyszersmind jó is, egészen igazuk van. Másrészt talán nem egészen helyes dolog, sőt egyáltalán nem helyes, azért, mert valami régi, mindjárt elvetni, mert ha a dolgot megfontoljuk, az, hogy valamely intézmény évek során, századokon keresztül szerepet játszott, létezett és működött, vitalitása,

életereje mellett bizonyít és épen azért könnyen leszámolni vele nem szabad. A radikálisok nagyon szép álma, hogy a szolidaritás létre fog jönni, de a mi t. előadók nem mondják meg azt sem, hogy tulajdonképp hogy fog létrejönni. Ebben a tekintetben Geőcze Sarolta tovább megy, mert legalább rámutat arra, hogy ennek a szolidaritásnak, melyet ő is elfogadott, szankciót kell biztosítani a vallás képében. Ha a szabadon gondolkodók s atheisták azt mondják, hogy erre nekik nincs szükségük, akkor ő velük szemben kétezer év tapasztalataira lehet hivatkozni, hogy igenis van.

Wolfner Pál azt szeretné néhány szóval tisztázni, hogy tulajdonképpen a vitatott négy irány hogy áll egymás mellett, illetőleg, hogy nem áll egymás mellett. A szempontot, a melyből ezt teszi, a történelmi materializmus szempontja. Midőn azt mondjuk, hogy igen is, minden korszakban a tömegek, az osztályok működését a kor gazdasági szükségletei határozzák meg, akkor nem mondottunk ezzel olyant, a mely, még azokkal az érvekkel sem, a melyek ez ellen felhozattak, megczáfolható volna. Bárminő nagy jelentőséget tulajdonítsunk is annak, hogy Marshall az ő művének első oldalán a gazdasági fejlődésben a vallást jelöli meg, mint domináló szempontot; a bizonyítékokat sem ezen az elsőn, sem az ezután következő oldalakon nem kapjuk meg. Giesswein Sándor úr azt mondotta tovább, hogy volt egy idő, a mikor az embereken óriási lelkesedés vett erőt és a szegény elnyomott rabszolgák érdekében mozgalom indult meg és akkor az angol s francia piacz emberei, a kiknek semmi szükségük nem volt arra, a kiknek gazdasági érdekeit egyáltalában nem érintette az, hogy portugál rabszolga-kereskedők Mozambikban vagy másutt szerecsen falvak ellen hadjáratot rendeznek, mégis lelkesedtek ezen mozgalomért. Ezt az igazságot, cum grano salis kell venni. Mert nézzük meg csak jobban ezt a történelmi igazságot. Bizonyos, hogy 1820 és 1830 között Európában, de különösen Angliában, roppant rabszolga-ellenes irány indult meg. Maga a konzervatív-párt és a konzervatív-párt akkori vezére: Pitt, nagy beszédekben, rendkívül erős agitációval síkra szállottak e kérdés mellett és az angol hajók irgalmatlanul kezdték azokat a portugál rabszolga-kereskedőket elfogni, a kik a rabszolgákat Afrikából elszállították, sőt az emberszeretetet annyira is vitték, hogy fel is kötötték őket. Talán azért, mert rendkívül bántotta őket az, hogy odaát, Amerikában egy farmer a szerecseneit üti? Nem, hanem mert Angliát, mint nagy agrár államot igen kellemetlenül intette az, hogy Amerikába, a déli államokba ingyen munkaerőt visznek be és a szerecsen rabszolgákat ott dolgoztatják, a mi a munkabéretet lenyomja és olcsó termelést idéz elő. Ennélfogva a whigek és konzervatívok egyformán tüzet és vasat kiabáltak az amerikai rabszolga-

kereskedésre és követelték, hogy az emberiség ezt a humanizmust ily mélyen sértő dolgot törölje el.

Azt lehetne mondani, hogy ez csak hipotézis; tessék erre a hipotézisre a bizonyítékokat megadni! Megadta ezt a bizonyítékot ugyanaz az angol társadalom 1865 és 1866-ban ; a mikor a nagy amerikai rabszolga-háború folyt és a mikor lelkes pártállást foglaltak el a déliek, a rabszolga-tartók mellett. Mi volt az, a mi Bristolnak, Londonnak vagy Manchesternek embereit ilyen nagy, alapos változásra bírta? Rájöttek talán, hogy a rabszolgaság humánus, Istennek tetsző intézmény ? Nem. Fordulat történt mind a két helyen. Angliában az iparososztály lett az uralkodó a 40-es évek óta. Akkor különösen a textil industria volt elsőrangú nagyüzem. Amerika északi államainak pedig, a melyek szintén nagyiparosok voltak, a melyek befolyást és hatalmat akartak az újabb időben elfoglalni, nem tetszett az, hogy a délieknek egy rendkívül hatalmas munkaeszközt biztosít az ingyenes munkaerő, és ezért az iparosállamok igen erősen támadták a rabszolga-kereskedést. Angliának azonban nem volt ínyére, hogy az észak-amerikai államokban a nagyipar kapjon támogatást és neki veszedelmes konkurencziát csináljon, a mit a későbbi évtizedek be is igazoltak. Inkább az volt kívánatos, hogy maradjon az a Georgina, Carolina vagy Luisiana földművelő állam, termelje a gyapotot és küldje azt át. És így az angol közvélemény óriási változáson ment keresztül; egyszerre a rabszolga-kereskedők lettek a jó emberek és a rabszolga-ellenesek a kapzsiak, kizsákmányolók és Angliában pénzt gyűjtöttek a számukra és oly nagy lelkesedéssel pártolták őket, hogy a híres Alabama-kérdés, midőn az angol hajókat elfogták, ezzel egy nemzetközi bonyodalomra adott okot. Ez a példa igen világos bizonyítékául szolgál annak, hogy nem szabad bristoli kereskedők lelkesedését túlkomolyan venni, a kik egyik nap azt hirdetik: le a rabszolgasággal, a másik napon, a mely, mondjuk 50—60 gazdaságilag különböző esztendő után van, azt mondják, hogy a rabszolgaság helyes és jó dolog. A mi az anarchizmust illeti, gróf Batthyányi Ervin úr igen szépen, igen sok emberszeretettel és jóakarattal fejtette ki a maga tanítását, a melyet filozófiai tanításnak igen szívesen fogadok el én is. De egy olyan társadalom-fejlődési rendszert, a mely azt mondja: az összes társadalmi rendszerek reform-programmjai czéltalanok és hatástalanok, az emberiség életének teljesen új alapra kell helyezkednie és ez meg is fog történni, mihelyt az anarchizmust képező világnézet az emberiség többségének meggyőződésévé válik, de csakis akkor, a mely azt mondja továbbá, hogy minden mozgalom, mely csak a régi társadalmon, a társadalom külső formáin változtat és nem alapul az emberek belső-jének megváltoztatásán, csak a régi társadalmi viszonyokat fogja előmozdítani; egy olyan társadalmi rendszert szóló nem fogadhat el társadalomfejlődési rendszernek. Ha létrejönne egy olyan átalakulás, a mely az emberek belsejét átváltoztatná, akkor az anarchizmusról komolyan és tudományosan lehetne debattálni. De, a mint Bernát István úr mondotta,

mi kötve vagyunk ahhoz a múlthoz, a mely a hátunk megett áll s a melyben látjuk a konzervatív, a liberális és szociális tanokat fejlődni, látjuk igen különböző irányban haladni, de mindig ugyanaz az emberi természet nyilvánul meg valamennyiben, ugyanaz a biológiailag és fiziológiailag megadott emberi természet nyilvánul meg ugyanakkor, a mikor a konzervativizmus halad előre és a mikor a szocializmust létrehozza. Mert mindig az ember a maga emberi természetével, általunk ismert és determinált emberi vágyaival és alaptermészeivel jön számításba. Már most, egy ily rendszert, a mely nem mondja meg, hogy ezt az emberi természet gyökeres átalakulását mily természettudományi csoda fogja létrehozni, hanem egyszerűen csak felteszi, hogy ez a csoda meg fog történni, a legmélyebb sajnálatára nem fogadhatja el mint oly elvet, a mely felett itt komolyan, egyenrangúan a többiekkel debattálni lehetne. A keresztény szocializmus bírálatánál felszólaló Macaulayra hivatkozik, ki az egyház csodálatos erejét abban találta, hogy az egyház és a pápaság, a mit a többi vallásfelekezetek üldöztek, a szektákat a maguk szolgálatába vették. Nem hiszi azonban, hogy Macaulaynak ez a rendkívül szép és talán nagyon igaz gondolata teljesen kimerítené a tárgyat. Az egyháznak, mint politikai szervezetnek volt és van mindenkor egy politikai tendenciája, a mely a történelmen végigkíséri, az, hogy kisajátítja a maga részére a kornak az uralkodó eszméit és ezeknek segélyével akar uralkodni. Az egyház mindig nagy zsenialitással és óriási erővel felfedezi azt, a mi a kort vezet, kisajátítja a maga részére és uralkodik általa. Ugyanaz az egyház, a melynek a marxizmushoz, a proletárizmushoz 2000 esztendőn keresztül soha semmi köze nem volt, egyszerre azt mondja, hogy: igen, a marxizmus a helyes és a mint a múltkor Giesswein kanonok úr előadta, az egyház is marxista, sőt a marxizmust csak az egyház által lehet megvalósítani és ez az a kis különbség, a mely őket a szocializmustól elválasztja. Mihelyest a szocializmus hajlandó ezt az új társadalmi rendet egyházi alapon megcsinálni, a mint a jó jezsuita atyák megcsinálták, az egyház segíteni fog. Hát egyházi szempontból ez talán helyes, ez talán a célhoz vezető és indokolt, de mint a társadalom fejlődésének irányát szóló nem tudja beilleszteni a többi három irányba; nem tud benne egyebet látni, mint ugyanannak a hatalmas politikának újabb megnyilatkozását, a mely 2000 esztendőn keresztül változó formákban mindig ugyanazt a célt szolgálta.

A keresztény szocializmust és az anarchizmust elimináltuk már ezen három irányból és most meg kell néznünk a konzervativizmust, a liberalizmust és a szocializmust, a melyekről azt meri állítani, hogy ez a három látszólag annyira ellentétes fogalom tulajdonképen csak mennyiségileg és nem minőségileg különbözik. T. i. mind a három, három különböző, mennyiségileg rendkívül különböző osztálynak az érdekeit szolgálta és a mint ezek az osztályok fokozatosan lépnek fel a történelemben, fokozatosan lépnek fel ezek az elvek. Volt egy idő, a mikor a fejlődés, a haladás a konzervativizmushoz fűződött. Azok a Götz von

Berlichingenek, Franz von Sickingenek, a kiket szabadsághősöknek ünnepelnek, azok tulajdonkép feudális urak voltak, a kik a konzervativizmust és ennek küzdelmeit képviselték a központi királyi hatalommal szemben, a mikor a nagyobb hűbérurakkal szemben harczoltak a kisebbek kedvéért, a mikor egy Berlichingeni Götz keserves harczokat folytatott egy bambergi püspök ellen, a kinek nagy hűbéruri mivolta az ő lovagéletére ránehezedett. Jött azután az a korszak, hogy e történelmi fejlődésen végigmenjünk, amikor apránként ez az irány sikerre vezetett. Volt egy idő, mikor — rendszeren a francia forradalmat jelölik meg határvonalul — a mikor ez az osztály volt birtokon belül. Most kezd a másik künn lévő polgárosztály harczolni és csodálatos, hogy azoknak a Sickingen, Hutten, Berlichingen lovagok leveleiben és irataiban ugyanúgy olvasunk emberi jogokról, méltóságról, mint a polgári társadalomnak nagy harczában ez ellen a rendi társadalom ellen. De abban a pillanatban, a mikor a liberalizmus kezdi támadni ezt a régi rendet, a konzervativizmus elveszti jellegét, mint fejlődési irány és lesz — a mi ma is — egy védelmi irány, mely egy már régen lezárt fejlődést véd és egyre véd. És a mint minden védelemben igen gyakran látjuk: különböző támadással szemben kénytelen lépésről-lépésre hátrálni, mindig egy új terepnumot foglalni el és azt megvédeni. Ma Geőcze Sarolta és Bernát István, mint konzervativizmust hirdetnek már olyan tanokat, a melyekért 60—70 esztendővel ezelőtt jogelődjeik, mint a legradikálisabb demagógokat üldözték és kaszamátkba zárták volna őket, mert hisz ők ugyanazt mondták, a mit 1848 előtt a bátortalanul támadó polgári liberalizmus mert mondani. Természetes, hogy mihelyt a liberális irány a maga harczát sikerrel megvívta, mihelyt uralomra jutott, érdekei, lassankint kezdenek összeesni a konzervatívokéval. És épen azért a liberalizmus és a konzervativizmus lassan-lassan majdnem összeért. Gratz Gusztáv és Geőcze Sarolta előadásában rendkívül nagy elvi különbségek vannak, de a mikor a praktikus terep került a sor, nem ha nem is ugyanazt, de sok tekintetben ugyanazt mondták. Természetes, a liberalizmus is csak azzal védi magát, mint a konzervativizmus.

Mindkét irány defenzívában, védelmi viszonyban áll és ily módon akarják elhárítani a támadásokat.

Áttérve a szocializmusra, álláspontja az előadottak logikus fejleménye. Látjuk ugyanis, hogy egy óriási osztály ép úgy küzd eszméiért, mint a hogy küzdött a liberalizmus és konzervativizmus. Feltétlenül el kell fogadnunk azt, hogy a társadalmi fejlődés legközelebbi iránya ebben az irányban fog történni. Ez történetileg teljesen logikus dolog. Láttuk, hogy a konzervatívok után jönnek a liberálisok, a polgári osztály kisajátítja magának az előbbi jogait; most jön a 4-ik osztály és teszi ugyanazt. Ebben teljesen egyetért a szocialistákkal. Az eltérés abban van, hogy míg a szocialisták egy része, nem az a része, a melynek teoriájával legközvetlenebbül rokonszenvez, ezt, mint a fejlődés irányát akarja odaállítani, mint egy csalhatatlan, beféjezett és a jövőben meg

változható fejlődést, addig már egy jó rész azt vitatja — szóló véleménye is az — hogy nem lehet felállítani a doktrínákat úgy, a mint felállították azokat, a mikor Marx vagy Engels megcsinálták őket, mint-hogy a liberalizmus sem váltott be semmit a praxisban abból, a mit doktrínák alapján állított fel. A szocializmust úgy kell felfogni, mint a 4-ik osztály öntudatos harcát ugyanazon jogokért, a melyeket eddig többi osztályok már kiváltak maguknak. A szocializmus keretén belül ugyanezt mondja egy nagy párt: a revizionisták. Szóló ezután a vezető szocialisták beszédeiből vett citatumokkal igyekszik bizonyítani, hogy a német szocialdemokrata párt egyre inkább feladja a merev forradalmi álláspontot s mindjobban hozzásimul a parlamenti élet fennálló kereteihez. Lassan áthidalódnak a marxizmusnak és a szocializmusnak ellentétei, a melyek őket oly mereven választották el. Mert hisz például maguk a nemzetköziségi viszonyok ma már egészen mások, mint voltak akkor, a mikor 1848-ban Marx azokat theoreticze felállította. Minden államnak a szocialistái a maguk módja szerint harcolnak; a francziáknál már egy elvtársuk benn ült a kabinetben. A rideg nemzetköziség is helyt ad a nemzeti különlegességek értékelésének.

Beszédét Eduard Bernstein a szocialdemokrácia revizionista iránya vezetőjének egy hasonlatával fejezi be. Bernstein egyszer, midőn a szocializmus jövőjéről beszélt, midőn kifejtette, hogy miért szükséges a szocializmus, azt mondotta : Azelőtt a szocializmus azon helyzetben volt, mint a vándor, a ki a nagy sivatagon keresztül egy távoli kék hegység felé fáradtan halad. Addig, a míg a vándor a sivatagban van, tisztán látja az utat maga előtt; nem tér ki sem jobbra, sem balra, halad a hegység felé. Abban a pillanatban, a midőn a hegységbe beleért, ez az egyenes, megalkuvás nélküli jobbra vagy balra menés megszűnik. Ha akar, ha nem akar, át kell hidalnia vízmosásokat; ki kell kerülnie szakadékokat; hol jobbra, hol balra kell kúsznia, a míg lassan-lassan keresztülvergődik. A szocializmus a 4-ik fejlődési fok, a mit látunk a történelemben. Ma már benne van a hegységben és biztos, hogy ép úgy keresztül fog rajta jutni, mint a hogy keresztül jutottak azok, a kik előtte jártak. De a sivatag szélén újabb és újabb vándorok fognak ismét felbukkanni és ép oly céltudatosan fognak haladni a hegység felé. Hogy kik lesznek azok, nem tudhatjuk, mert hisz a jövő fejlődést nem ismerhetjük, mert tényezőit nem tudjuk. És épen azért, ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy melyik a jövő társadalmi fejlődés iránya, akkor szóló azt volna bátor válaszolni, hogy nem a liberálizmus és konzervatizmus, a mely egy meghaladott fejlődési fok; nem a szocializmus a mely a jelenlegi fejlődés foka, hanem maga a *fejlődés* az, a mely mindig előre megy, mindig új alakulatokat hoz létre, a melyekről ma talán tudomásunk sincs és azért liberálizmus, konzervatizmus, szocializmus ugyanannak a fejlődésnek három különböző foka, — az igazság: az emberiségnek szüntelen, sokoldalú és előbbre való fejlődése marad.

//. vitatülés 1904 április 15-én.

Dr. Kégl János szerint Wolfner Pál megmarkolta azt a vezetőfonalat, a mit itt, ebben a társaságban és ebben a kérdésben követni kell, hogy ha azt iparkodunk és próbáljuk meg elérni, a mit mint igazságot kell, hogy kiderítsünk. Az a nézőpont, a melyet itt ebben a társaságban elfoglalnunk kell, nem az, a melyet Bernát István úr jelzett, hogy talán itt a szociálizmust, mint eszmekört, mint törekvést akarnók propagálni; nem, a nézőpont a szigorú objektív tudomány álláspontja kell, hogy legyen. Azoknál, a kik vállalkoztak az egyes irányoknak az előadására és fejtegetésére, azt látjuk, hogy főleg ezt akarták kidomborítani és ennek karakterisztikus vonásait előállítani. Gratz Gusztávot nem illeti szemrehányás azért, hogy az ő tárgyáért markírozottan nem lelkesedett. Nem a lelkesedés az, a mi a brennusi kardot majd az egyik, majd a másik serpenyőbe dobja, hanem azoknak az argumentációknak csoportja és súlya, a melyeket valaki össze tud hozni a maga nézőpontja mellett. Igaz, hogy ez az objektív nézőpont nem könnyű, mert hiszen benne élünk mindnyájan a jelenben s annak a mozgalmi, törekvései, küzdelmei bennünket ép úgy hevítenek, mint azokat, a kik ezzel a kérdéssel gyakorlatilag foglalkoznak. Már csak azért is, mert ezek a kérdések mindnyájunkat legközelebbről érintenek. Mégis rá kell helyezkedni erre a nézőpontra, iparkodni kell a természet jelenségeinek obszerválóját követni. A négy különböző irányban első sorban azt az összefüggést kell keresnünk, a melynek feltétlenül meg kell lenni, mert hiszen tudjuk azt, hogy mind a négy irány, a miről itten szó van, tulajdonképen az életért küzdő, vergődő, nyomorgó, vagy annak a bőségében tobzódó emberi társadalomnak ideológiai termékei, az hozza létre, a mely elvégre maga is, mint a természetnek darabja a törvényszerűségnek az uralma alatt áll. Tudjuk azt, hogy ezek közül az irányok közül egyiket sem dobta transzcendentális hatalom a világűrbe, hanem tudjuk, hogy ezek mind földi küzdelemnek az eszmei képzetei és ennél fogva, ha keressük azt a fonalat, a mely őket összeköti, másra nem utalhatunk, mint arra, a mit a megismerés nyújt nekünk, t. i. magára a történetre. Történetileg ezek közül az irányok közül azt, a mit konven-

czionálisan konzervatizmusnak és liberalizmusnak nevezünk: már láttuk, e kettő már működött. A mit szocializmusnak nevezünk, nemcsak közeledik, de már itt is van, a mit anarchiának nevezünk, annak eddigi életnyilvánulásai túlságosan örvendeteseknek nem voltak mondhatók. Mert azokat a jelenségeket, a miket gr. Batthyányi Ervin hozott fel a história előtti időkből vagy a vad népek életéből, mint az anarchizmus példáit: nem lehet ilyenekül akceptálni, mert az államnélküliséget abban senki sem fedezi fel. Az a kérdés, hogy mit ért valaki állam alatt? Mert ha valaki a modern Angliát és Németországot érti, ott van, mint a ki szerves lényül a versenylovakat és nem a moszatokat veszi, tudvalevőleg azon kezdetleges alakulatokat, a melyekben az organikus jelleg épügy benne van, mint az importált angol telivérben.

De ha az államnak az alapkritériumát tulajdonképen abban a kooperációban látjuk, a mely egy csoportot közösségi célokra működtet együtt úgy, hogy azokban a vezetés közös, habár csak a legkezdetlegesebb célokra is: akkor lehetetlen, hogy akár a prehisztorikus időben, akár a vadnépek történetében megtaláljuk azt a teljes anarchiát, a hol minden ember egyedül, magában él, mert ez az állapot csak az elméletben létezik, de mint intézmény, történelmileg valósággal soha nem mutatkozott.

Azonban a négy iránynál is tulajdonképen további distinkciókra lesz szükség. Konzervatizmus alatt kettőt kell értenünk. Első sorban azt, a mi mint törekvés tulajdonképen nem egyéb, mint egy kerékkötő a radikális haladással szemben, mert hiszen konzerválni lehet mindent, nemcsak a latifundiumokat vagy privilégiumokat, az előjogokat, az előítéleteket, a kastélyok és kolostorok uralmát; nemcsak ezt lehet konzerválni. Lehet konzerválni a jelen állapotoknak a közelmúltban fejlődött részeit is. Például a mai parlamentarizmust, a mai osztályparlamentet, a vármegyei önkormányzatnak bizonyos családoknak a kebelében való állandó fenntartását. Ez mint irány és mint törekvés megkülönböztetendő attól, a mit ma konzervatizmusnak nevezünk. Ma konzervatizmus alatt értjük a közelmúlt visszaállítását, részben a maiaknak a megtartásával. A konzervatizmusnak e tulajdonságait és a gyakorlatban való érvényesülését Gratz Gusztáv teljes bőséggel kifejtette és előadta. De nemcsak ő adta elő, hanem egyszersmind a konzervatizmus igazi képviselője, Geőcze Sarolta szintén volt szíves ezzel foglalkozni és mint alapjelenségeket: a magántulajdont, a családot, a hazát és a vallást vette olyanoknak, a melyek Klen első sorban érvényesülnek és ennek tulajdonképen alapjai.

Ez a két előadás körülbelül kimeríti a konzervatizmusnak az elvi körülhatárolását; ez a konzervatizmus hogy hogyan érvényesült és ennek következtében milyen ellenhatásokra volt szüksége, azokat Gratz Gusztáv a liberalizmus történetében szintén előadta teljesen a történeti valóság-nak megfelelőleg. A konzervatizmus ugyanis tényleg első és főtámaszát az egyházban és a vallásban bírja. Tudjuk azonban, hogy az őskereszténység

maga nem volt konzervatív, csak akkor, mikor uralomra jutott: Nagy Konstantin után kezdett konzervatív lenni, és iparkodott konzervatív maradni mindaddig, míg uralmon volt. De nemcsak itt, hanem mindenütt azt látjuk, hogy a vallás a hol az uralkodó társadalom alapalkatrésze, ott állandóan konzervatív. És hozzá igen nagy segítséget nyújt a vallás annak a társadalomnak, a melyet konzerválni akar, mert egész rendszerét, mint transzcendentális erőknél a művét fogja fel. Ennélfogva ezeknek megbolygatása már magában véve is bűn, a melyet egyházilag sújt.

Az a konzervativizmus, a melyről tulajdonképpen itt szó van, a mely a mai társadalom alakulatára nézve befolyást gyakorol, a mint Geócze Sarolta azt előadta, tényleg ama kereszténynek nevezett világnézetnek az eredménye. Nagyon természetes, hogy az első kérdés az, hogy ez a keresztény világnézet honnan ered. Tudjuk, hogy a keresztény világnézet azelőtt egyáltalán nem volt konzervatív hajlandóságú, sőt az új testamentum világnézete, sőt maga Jézus Krisztus egyáltalán nem mondható annak és sehol sem nyilvánított olyan akaratot, a melyet azután a konzervativizmus számára lehetett volna gyümölcsoztetni. Sőt az ő tanításában mindenütt egészen ellenkező törekvések, mondhatjuk a kommunizmus jelszói tűnnek elő. A mikor a vagyonos embernek azt parancsolja, hogy ossza ki, miye van, midőn utal arra, hogy mily nehéz a gazdagnak az üdvözülés: nem a fennálló világrend konzerválására törekedett. Természetes, hogy ő, a ki minden erőszaktól irtózott, ezt az embereknek a teljes lelki átgúráásával és az emberszeretettel akarta megvalósítani. Azonban látjuk később azt, hogy az egyház mihelyt uralkodóvá vált, átfeljesztette a kereszténységnek ezen alapjait és akkor igen is konzervatívává lett. Különben az egyház szinte bámulatos abban, a mire már itten Wolfner Pál is célzott, hogy hogyan tud egy szervezet az időkhöz képest átalakulni úgy, hogy azt lehessen mondani, hogy külsőleg semmit sem változott. A valóság szerint pedig az egyház számolt mindig a helyzettel, a világfelfogással és átgúrta a maga alapfelfogását és mindig ahhoz alkalmazkodott, és ebben rejlik fennmaradásának a titka.

Ha azok, a kik konzerválni akarják a társadalmat és ebben az irányban akarnak haladni, a vallást veszik tulajdonképpen alapjául, akkor itt meg kell állapítani magának a keresztény világnézetnek is a jelentőségét, hogy azután lássuk, mire van maga a konzervativizmus építve. E kérdésnél vissza kell mennünk a vallás mibenlétére. A primitív társadalmakban a vallást igen gyenge, elmosódó határvonal választja el a tapasztalati igazságoktól; attól, a mit a primitív társadalom, mint valóságot megismert. A vallás és a hit mindig a tudáson túl kezdődnek. Nemcsak a primitív, hanem a modern társadalomban is. A mit tudok, azt nem kell hinnem, sőt nem is hihetem, mert tudom. Az ellenkezőjét még kevésbé. És látjuk, hogy a mint a kultúrának a fejlődésével az emberi tudás bővül, a mint a mikroszkop, teleszkop, mind bővebben és bővebben tárja fel a természet csodáit előttünk, mindinkább háttérbe szorultak azok a felfogások, a melyek ezt a hit

birodalmába utalták. A tudásnak a terjedése a hit világát itt is szűkebbre és szűkebbre szorítja. Ha már most a vallást és a hitet ebből szempontból fogjuk fel, akkor az a kérdés, hogy a konzervativizmus mit vesz tulajdonképpen alapul: melyik vallási felfogást. Vajon azt a geocentrikus felfogást, vagy a mai vallási felfogást, a mely nagyon természetesen egészen eltérő, mint a milyen volt akkor?

A konzervativizmus fejlődése alapját a múlt konstellációiban találja. Az akkori viszonyok kedveztek a központi hatalomnak, azt megerősítették, a központi hatalom abszolút hatalommá vált és így ez a központi hatalom, nagyon természetesen, mint minden erő, a mely érzi a maga hatalmát, annak a további fenntartását, annak a megerősítését és minden más áramlattal szemben a megvédést akarja. Hogy ezzel a korszakkal szemben, a mely részben mint abszolútizmus és részben mint feudalizmus jelentkezik, miféle kölcsönhatások, törekvések keltek mindazokban, a kik ellen akkor szervezkedett, azt a parlamentarizmusnak a fejlődésében a liberalizmus előadójától kellőleg hallottuk hangsúlyozni. Látjuk azt, hogy mindenütt a polgárság volt az, a mely magát a társadalomból száműzve látta, annak részese nem volt, a társadalom javaiban nemcsak hogy mentül csekélyebb mértékben részesedett, de látta azt is, hogy róla tudta és akarata nélkül intézkednek; látta azt, hogy az egyénben bennejlő tehetségek érvényesülésére egyáltalában tér nem nyílik; ennél fogva ezeknek a nevében indított harcot az abszolútizmus és a feudalizmus ellen. Követelte az előítéleteknek és a kiváltságoknak s előjogoknak megszüntetését, ezzel kapcsolatban a jobbagység eltörlését, a szellemi és gondolat szabadságot úgy, a mint azt a francia forradalomban részletesen formulázták. A mi tulajdonképpen mint liberalizmus szerepelt, nem egyéb, mint annak a 3-ik rendnek a harci riadója a papok és nemesek ellen, a mely azután a legközelebbi múltban — a mint látjuk — nagyobbrészt sikerre is vezetett és a polgári társadalmat alkotta meg az azelőtti rend feudális társadalmá helyében. A liberalizmusnak természetesen a követeléseit nem teljesültek mind, de azoknak a teljesedése nélkül is elegendő volt arra, hogy az a 3-ik rend, a mely a liberalizmus jelszavával és az egyenlőség ígéretével indította meg a maga küzdelmeit, elérje azt a pozíciót a társadalomban, a melyért tulajdonképpen küzdött. Mert a liberális irány a gazdasági téren is érvényesülvén, vagyonilag oly pozícióhoz jutott, a melylyel a maga részéről teljesen megelégedett és ennél fogva ő is inkább konzerválta azt, a mit elérni lehetett, a nélkül, hogy a maga álláspontjának az egész tartalmát megvalósítani iparkodott volna. Mert hisz látjuk ma a liberalizmus uralkodása alatt, (nem Franciaországban, a hol a legnagyobb mértékben érvényesült azok elvi keresztülvitele) hogy a születési előjogok egyáltalán megszüntetve nincsenek.

A mai helyzet tehát az, hogy azok, a kik a termelésben legfőképpen erejükkel vesznek részt, a jövedelem megosztásánál háttérbe szorítottak, — a mire azt kell mondani, csak gazdasági szempontból is, hogy nem

gazdaságos. És pedig azért, mert nem a termelő erőknak adja vissza azt a mi őket a további termelésre továbbra is alkalmassá teszi, hanem a jövedelmet olyformán osztja meg, hogy annak oroszlánrészét nem a termelő erők, hanem mások kapják. És itt nem arról van szó, hogy vajjon igaza van-e Marxnak vagy nincs igaza. Ez egészen más dolog. Nem az irányok képviselőiről és azok igazságáról van szó: itt arról van szó, hogy ez a mai helyzet tökéletes-e, s ha nem az, akkor mikép lehet orvosolni és szanálni. Mert azt mondják, hogy a szociálizmusnak tulajdonképpen okai a krízisek; azoknak a gazdasági kríziseknek serege, a melyre a spekuláció vezetett. Igen, az is ok. Csakhogy azután ebből a helyzetből mi a további boldogulásnak az útja, milyen irányban kell a kibontakozást keresni: arra kell tulajdonképpen a társadalmi fejlődés irányzatainak megfelelni, a melyekről épen jelenleg szó van.

Tudjuk azt, hogy a magángazdálkodás terén is rablógazdálkodásnak nevezik azt a rendszert, a mi a termelési erőket állandóan kimeríti, kizsákmányolja. Nem tud annyit előállítani, a mennyi a saját fenntartására szükséges.

Ugyanerről a kérdéstről van itt szó. Ha a nagy gazdasági életnek a berendezkedése olyan, hogy nem adja vissza azt a termelési erőknak, a mit azok tulajdonképpen produkálnak és a mi őket a további produktálásra alkalmasakká teszi, akkor a közgazdasági élet ott áll, hogy csődöt kell mondania, mert a termelési erők mindinkább elcsigázódnak, a továbbtermelésre mind kevésbé lesznek alkalmasak és ez az elcsigázódás ismét visszahatásokkal jár. De nemcsak ez a helyzetnek a képe. Nemcsak ebből a szempontból látjuk ezt a mai helyzetet. Látjuk pl., olvassuk a lapokban, egészségügyi kongresszusok a legkülönfélébb javaslatokkal állanak elő, mert hiszen tudjuk, hogy a közegészség nem ismer különbséget birtokosok és nem birtokosok, tőkésék és munkások között. Jönnek a higiénikus ankétek és preskribálják a iegkülönfélébb orvosszereket. Bizonyos egészségügyi követelmények betartására az iskolában meg kell tanítani a gyermekeket, hogy később az általános közegészségügy mentől kedvezőbb legyen. És itt ismét látjuk, hogy az a nagy munkásosztály az előfeltételek hiányában megszívlelheti a bölcs tanácsokat, de azokat követni módjában nem áll. Az a kérdés most, hogy azok a társadalmi irányok, a melyekről itten szó van, ezekkel a bajokkal szemben miféle álláspontot foglalhatnak el, hogy azok a társadalmi irányok miképpen szanálhatják és orvosolhatják azokat? Tudjuk azt, hogy a konzervativizmus itten segélytársul vette magához, hogy úgy mondjam, kisajátította a szociálizmust, bizonyos mértékben sub titulo keresztényszociálizmus.

Mert hiszen hogy az egyház, a legrégebb időktől eltekintve, mihelyt uralomra jutott, soha szociálista nem volt, az bizonyos. Ma, nagyon természetesen, minthogy a szociálizmussal szemben áll, páratlan alkalmazkodási tehetségénél fogva annak egy részét kisajátítani igyekszik, a mi őt fennállásában nem érinti. Ha elővesszük azt a programot,

a melyet itt a keresztény-szociálizmusról felsoroltak, azt látjuk, hogy mindazok a szerek sehol a kérdést gyökerében nem érintik, azt meg oldják, hanem apró flastromok, melyek egyes helyi, lokális bántalmakra talán némi enyhülést szereznek, de az organizmusnak magának baját meg nem gyógyítják. Mert az természetes, hogy annak a múltnak konzerválásával, a melyből, mint elsődleges alapból a mai helyzet származott, a mai társadalmi problémát meggyógyítani, megoldani nem lehet.

Mellette áll a másik harcos : a liberalizmus. Kétségtelen, hogy ha a liberalizmus a maga programját megvalósítaná, ezzel a mai helyzetet nagy mértékben szanálná. Mert az bizonyos, hogy ha a liberalizmus ott, a hol megállott akkor, a mikor a negyedik rendnek a támadását érezte és szinte azonosította magát sok helyen a konzervatív pártokkal, meg nem állott volna, hanem elveinek további kiépítésén működött volna, bizonyos, hogy igen sokat nem kellett volna a szociális törekvéseknek felölelni, a mi a szociálizmusnak nem alaptulajdonosságát, nem karakterét képezi, de fel kellett venni a már elejtett fonalat és építeni kellett tovább a fejlődést ott, a hol a liberalizmusnak, a maga programja elejtése folytán, a fejlődése megakadt.

Előre haladván az idő, csak igen röviden kívánja jelezni szülő további mondanivalóit.

Fel szokták vetni a szociálizmus ellen, hogy a szociálizmus a tömegek zsarnokságának kútfeje. Nagyon természetes, hogy az a kérdés, hogy a tömegek zsarnoksága alatt mit értünk? Mert, ha objektív szemmel nézzük a szociálizmus mai nyilvánulását, akkor a tömegek zsarnokságát azokban a kis körökben egyáltalán nem észleljük. Sőt mondhatjuk azt, hogy sehol a közösségi célokra való önkéntes összműködés olyan kiváló nyilvánulásait, mint a szociálizmus gazdasági és társadalmi működésében — ideértve a szakszervezeteket — érvényesülni nem látjuk; mert itt az egyeseket nem kényszeríti semmi: ők tisztán elvi meggyőződésből rendelik magukat alá az egyes szakszervezetek működésének. Ha a szociálizmusnak továbbfejlődése is ilyen lesz, ha a szociálizmus a jövőben ilyen irányra fog vezetni, akkor a tömeg zsarnokságától egyáltalán tartani nem kell.

Kétségtelen, hogy az elvek felállítása és a gyakorlati életben való megvalósulása között mindig kardinális különbség van. Szólok nincs abban a hitben, hogy a szociálizmus ha érvényesül valamikor, abban az elvi tisztaságban, elvi hozzáférhetetlenségben fog érvényesülni, a hogy a programok most felállítják ép úgy, a mint látjuk, hogy Rousseau tanai sem érvényesültek úgy, a mint a „*Contrat social*” írója elképzelte.

De mindazonáltal ha arról van szó, hogy melyik az a rendszer, a melyik az emberi társadalom nagyobb részének nagyobb boldogságára vezet, akkor kétségtelenül azt kell mondani, hogy azt a rendszert válasszuk, mely legalább is minden ember részére a legegységibb önfentartást lehetővé teszi. Annak az irányzatnak, a mely több embert tud

legalább a létminimumhoz hozzá juttatni, annak nagyobb jogosultsága kell, hogy legyen, mint annak, a mely, mondjuk egyes kiválóknak, vagy kiválóknak mondott hatalmasoknak biztosítja egészen a duskálódásig a javak élvezetét. Hogy azután, ha a szociálizmus érvényesül, hogy ebből anarchia lesz-e vagy nem? oly kérdés, melyen messze vezetne tépelődni, minthogy az államnélküliséget felfogni szülő nem képes. Tegyük fel, hogy a szociálizmus egy időben érvényesülni fog. Lesz kollektív termelés. A kollektív termelésnek mi volna a felsőbbsege a mai individualisztikus rendszer felett? Az, hogy egy központ, egy centrum lesz, a honnan be lehet tekinteni az egész gazdasági életet, az összes termelési ágakat jobban be lehet osztani, reá lehet mutatni, hogy miféle termelési ágak hogyan és mikép működtetendők, hogy ezek eredménye a köznek mentől nagyobb boldogulására vezessen; ha ez a központi hatalom, vagy mondjuk központi tudat megszűnik, akkor tulajdonképp maga a kollektív termelés válik lehetetlenné. Ha erről szó lehetne, akkor nem a mai emberekre van szükség, azokra sem, a kik a szociálizmust ma vagy később át fogják alakítani; az ehhez mind kevés. Hogy az altruizmus annyira eltöltse az embereket, hogy kardinális alapvonásaik megváltozzanak, ahhoz megannyi Jézusnak és Budhának kellene a földön lenni és akkor lehet feudalizmus, abszolútizmus, ha az abszolút uralkodó a megtestesült emberszeretet, akkor az nem fog senkinek sem kárára válni, ha ott minden ember keblét az altruizmus hevíti és akkor ez a vita tulajdonképpen majdnem tárgytalan volna.

Mivel nekünk azonban a mai emberekkel és a mai társadalommal kell számolnunk, azért mellőznünk kell az anarchiának ezt az utópisztikus felfogását tárgyalásunk köréből. Szólok nem tud máshová konkludálni a nélkül, hogy az objektivitásból kitérne, anélkül, hogy akármelyik iránynak akarna zászlóvivőjévé szegődni; azt kell mondania, hogy azé az irányé a jövő, a mely a legtöbb embernek a legnagyobb boldogságot fogja megszerezni.

III. vitaülés 1904 április 19-én.

Prohászka Ottokár Wolfner Pál azon megjegyzéséből indul ki, hogy a keresztény szocializmus állásfoglalása nem egészen világos. Mert Wolfner érti a liberalizmust, a mely az individualizmuson épül fel, érti a szociálizmust, a mely a szociális irányzatnak, ha túlhajtása is, de érvényesítése; de, hogy a keresztény szocializmus mit akar, hogy van megalapozva, hogy van felépítve, azt nem egészen érti. Sőt ő úgy nyilatkozott, hogy kisajátításokkal dolgozik és hogy egy összefüggő magában álló szisztémát nem ad. Ezzel szemben ezt a négy irányt vagy teoriát, vagy szisztémát: anarchia, liberalizmus, szocializmus, és — hogy egy új szót használjon — krisztianizmus, nem úgy kell nekünk értenünk, mint hogy ha mindenik külön egy önálló elven épülne fel, hanem mindegyikben közös az elv, az alap-tendenzia, de más és más mértékben van érvényesítve, mert nekünk a nagyvilág és az emberiség és a társadalom egy erő-szisztéma, a melyben két alap-tendenzia van, egy központ-futó és központ-vonzó erő: individualizmus és szociálizmus. Valamennyi szisztémában mind a kettő érvényesül, nem egyformán. Hát akkor mit sajátít ki a keresztény szocializmus? A természet adva van, nem sajátítjuk ki. Az individualisztikus irány, a szociális irány adva van, nem sajátítjuk ki, az közös, hanem más és más mértékben léptetjük fel. Más és más értékelést adunk a társadalom alkotó tényezőinek, hogy mi az élet, mi az ember, mi a világ, mi az egyed, mi a társadalom, mi a munka, mi mindezeknek az értéke, s ettől hogy hogyan definiáltatnak, ettől függ a társadalomnak a szisztémája. Mi mindezeket az elemeket és tényezőket a keresztény értékeléssel értékeljük; kegyetek vagy mások értékelik azt liberális, szociális vagy anarchikus szempontból. Mi életet, egyedet, embert, rendeltetést, munkát, szabadságot, szép, harmonikus hitből vett keretezésbe foglalunk. Mi nem gondoljuk, hogy az emberiség paradicsoma a munka, mi nem gondoljuk, hogy az egyéniség érvényesülése, a boldogság eldorádója a munka ; hogy az önzés az az elv, melynek csak érvényt kell szerezni és biztos a boldogság. Mi intuíciós népek vagyunk. Mi az örökkévalóság és az örök rendeltetés sarkcsillaga alatt

állunk, mi a tízparancsolatot hitünknek ágazata gyanánt tiszteljük, következőleg mi ezen paragrafusok szerint értékeljük az embert, a munkát, szabadságot, az egyént és ezen értékelés szerint meghatározott elemekből állítjuk fel szisztémánkat. A krisztianizmus éppen oly jól van megalapozva legalább is, mint a liberalizmus, legalább is oly észszerűen van felépítve, mint a szocializmus, az anarchiáról nem is szólva.

Ez a krisztianizmus tényleg ki is építette elvei szerint a társadalmat a középkorban, igaz, hogy fejletlen társadalmat alkotott. Társadalmat, a mely le volt kötve sok tekintetben, de a két alapírány harmonizálása tényleg megtörtént. Az individuum és a szocietas, az individuális és a szociális elv hatalmas egységbe forrt. Azóta a fejlődés szükségszerűen szétvetette mindazokat a kereteket és követel új keretezést. Miért? Mert egészen más elemek várnak ma harmonizálásra. Az új elemek a tanult, képzett és mind magasabb műveltségre igényeket emelő ember, a szabadabb öntudatosabb, individualisabb ember. A középkori ember tanulatlan, elmaradt, szűk körben érvényesülő ember, a ki sok tekintetben le volt kötve. Az újkornak embere művelt, szabad ember. S minél szabadabb és műveltebb az ember, annál nehezebb és komplikáltabb a feladat. De azért most is az igény és a követelmény a régi: harmóniába hozni ezt a két irányzatot. Erre nézve azt mondhatjuk, hogy fejlődni, igen fejlődni akarunk, nem akarunk kerékkötők lenni. Reakció az, hogy ha valaki visszaakarja csinálni a történelmet. Reakció az, ha valaki egy meghalott kultúrfokot akar visszaidézni. Ilyen reakció okos ember előtt agyrém és képtelenség. Nem, nem, a mi jelszavunk is fejlődés, fejlődés. A mi irányunk is szociális irány. Tetszik tudni mi a szociális irány? Jogban és jóban haladó irány. A jogot és a jót megosztó, egyre szélesebb rétegekre megosztó irány. De mikor ezt akarjuk, ugyanakkor a fejlődést a régi alapokon, a régi elveken akarjuk tovább fejleszteni. És ez a különbség a liberalizmus, szocializmus és kereszténység közt. Fejlődni mindnyájan akarunk. Kultúrát, szellemi világot mindnyájan akarunk. A kultúra nekünk isteni gondolat. Hogy az ember úr legyen a földön, hogy érvényesüljön eszével, a természet felett való uralmával, ez a mi közóhajunk; de a régi alapokat el nem akarjuk hagyni. S mik ezek a régi alapok? Geócze Sarolta helyesen fejtegette azokat. Az első a vallás, az emberi életnek ezen páratlan ideális tartalma. A második alap a család, a házasság; bástyája az erkölcsiségnek, a melyet úgy is perzsel az érzékiségnek a tüze. Harmadik alap a magánbirtok abban a korlátozásában és abban a mértékben, a melyet a társadalmi fejlődés megenged. Ezeket az alapokat akarjuk mi megtartani. Ezen az alapon akarjuk a kultúrvilágot tovább fejleszteni s mi azt gondoljuk, hogy ez nekünk sikerül. Mert a liberalizmusnak elve szertelen, egyoldalú elv. Az embert úgy tekinteni, mint az önzésnek típusát, ez

a klasszikus nemzetgazdaságnak gondolata. Sombartnak gondolata, hogy az embert abstrakte kell tekinteni, elvontan az erkölcsiségtől: ezek nekünk egyoldalúságok. Ezeket az egyoldalúságokat fokozzák az idealizmus, a szubjektivizmusnak filozófusai egészen az embergyűlöletig, merem mondani, mert Nietzsche filozófiája végre is klasszikus embergyűlölet. Nem vagyunk bizalommal a szocializmus iránt sem, mert szertelen, túlhajtott irányzat.

A szociálista állam a maga egyoldalúságában, a maga gépszerűségében olyan, mint a régi Leviathán, a melytől féltem az emberi szabadságot és az egyedi érvényesülést. A szociális irányzat az elmaradhatatlan a modern világban. Mert szociális irányzat végre az is, hogy az alsó rétegek emelkedjenek. S mi mindnyájan szociálisták vagyunk ebben az értelemben, mert valóban akarjuk az alsó elnyomott néprétegek emelkedését. Mi szociálisták vagyunk, mert a tudománynak, a műveltségnek kincseit megakarjuk osztani, mi a sötétséget el akarjuk oszlatni a tudomány világával, mi az iskolának, a nép művelésének hívei vagyunk. Akarjuk tényleg az emberiségnek a nyomorát enyhíteni.

Mindig úgy volt a történelemben, hogy az egyik gondolat hathatós érvényesülése után reakcióképen egy másik emelkedett ellene. Ép úgy vagyunk ezzel is. Individualizmusra következik szocializmus, individualis irányzat után szociális irányzat jelentkezik, a mely szociális irányzat a szövetekezést, a társítást, a szervezést, a népségélyt sürgeti. És mi mindnyájan ennek apostolai vagyunk. De a régi Aristotelesnek gondolatát és tanácsát követjük, a ki azt mondja, hogy először kell próbálgatni, kísérletezni; ezáltal ismerjük fel a teendőket; és miután felismertük, azután alkotunk. A keresztény szocializmus is óvatos a programm csinálásban. Azt látjuk, hogy a szociálisták igazi próféták, ők nem hisznek ugyan a régi szentírásban, de hisznek új próféciákban; elhiszik azt, hogy az emberiség jó, ártatlan, nemes és boldog lesz, hogy bűn nem lesz, mihelyt rendszerük megvalósul; ezt mind elhiszik. Hogy az ember ártatlan volt, büntetlen volt, hogy volt egy paradicsom régen, azt nem hiszik; de hogy lesz egy paradicsom, azt elhiszik; hogy az ember számára kész a megváltás, a mely a büntől szabadit, azt nem hiszik, hanem, hogy az embert emancipálni fogja a szocializmus nemes érzelmek által a bűnből, ezt elhiszik.

Ez nem a mi rendszerünk. A mi rendszerünk ez: utópiák nélkül közvetlenül praktikusnak lenni. Mi igazán segíteni akarunk. Geócze Sarolta előadta, hogy mi mindent akar és tesz tényleg a keresztény szocializmus.

E mellett nagy súlyt fektetünk az erkölcsi elvekre. Mi ugyanis azt gondoljuk, hogy az ember nagy erkölcsi érvényesülésnek a forrása. mi ezt elhanyagolni nem akarjuk. Mi nem gondolkozunk úgy, mint a szociálisták, főleg pedig a historikus materializmus, hogy az ember erkölcsisége egy funkció, ideológia, a milieunek gyűrmánya, jóllehet ebben is igazság rejlik; de nem ezt kell sürgetni, hanem azt

hogy az ember erőforrás, hogy segíts magadon, megsegít az Isten. Azt kell sürgetni, hogy az ember a milieu sírköve alól is feltámadhat.

És mennyi szocializáló erő van az evangéliumban! Látják, az evangélium folyton azt sürgeti: emberek, ha bármi viszonyok és körülmények között éltek, ne dobjatok követ a társadalomra, úgy, a hogy saját bűnösségekről, a saját hanyagságtokról megfeledkeztek. Ne mondjátok: nincs bűn; hanem azt mondjátok: én vagyok a bűnös; ne mondjátok: a világ rossz, nem tehetek róla; hanem azt mondjátok: Uram! légy irgalmas nekem szegény bűnösnek. Akarja, hogy boldogulj! Ki kell fejleszteni az egész embert; érvényesüljön benne a négy nagyhatalom: tudás, erkölcs, művészet, vallás. Maga Jaurés, a híres francia szocialista mondja, hogy vallás mindig lesz. Ezeket az óriási, mélységes erőket bele kell vinni a társadalom szocializációjába. Nem szabad nekünk ezeket elhanyagolni. Szegények volnánk és szegényíténők az életet és az embert, hogy ha ezeket az erőket elhanyagolnák.

Szólo óva int a társadalmi kérdésekben a filozófusok tévedéseitől. Mihelyt egy filozófia feltűnik, már megjelen a sírásója is annak a filozófiának. Főleg az újkori individualisztikus és nominalisztikus szisztémák ébresztenek kevés bizalmat. Platóval tart, a ki azt mondja, hogy az ideális érveket fel nem ismerő filozófok nagy gyerekek, kik meséket mondanak el nekünk. Konzervatívoknak kell lennünk abban, a mi az életnek, a rendeltetésnek, a világnak mély felismerését illeti. Ha lesz történelmi érzékünk s főleg, ha a fiatalságnak lesz- nagy tisztelete a tradicionális bölcsesség iránt, nagyon sok dolgot egészen másképp fog megítélni. Ez alapon elmaradt volna a múltkori vita két utolsó szónokának az a nyilatkozata, hogy az egyház hatalmi szervezet, hogy az egyháznak hatalmi politikája van. Hát mutassanak világnézetet, a mely szívekben élt, a mely lelkeket lelkesített s a mely hatalmat nem produkált! Erős világnézet okvetlenül hatalmat produkál s bármily világnézet legyen is az, akár keresztény, akár szabadkőműves, akár liberális, akár konzervatív, minden világnézet hatalommal jár. Szólo úgy látja, hogy túlsok a pátosz, túlsok az izgatottság és az ingerültség. A kereszténység ellen, mint konzerváló hatalom ellen túlsok és túlnagy a pátosz. A pátosztól, merő érzelemtől tanácsot kérni, vajmi végzetes dolog. Igazat ad Chamberlainnek, hogy még csak küszöbén állunk annak az igazán mélységes keresztény érnak, a mely valamikor beköszönt, mert nem azt kellett volna kérdeznie Friedrich Straussnak: „Sind wir noch Christen?” hanem: „Sind wir schon Christen?” Az evangélium s annak egyedeket gyúró s társadalmakat átalakító ereje még nem érvényesült igazán, rendkívül messze vagyunk attól. Szent Ágoston szavaival végzi beszédét: *In necessariis unitas*: fontos alapvető dolgokban legyen igazi egység; *in dubiis libertas*: kétséges dolgokban nagy szabadság; *in omnibus caritas*: mindenben egyetértő, egymást megbecsülő szeretet!

III. vitatás 1904. április 19-én.

Vérsi József szerint, ha a társadalmi fejlődés irányait vizsgálni akarjuk, tartózkodnunk kell mindenek felett attól, hogy ideáink túlságos szárnyalást vegyenek. Nem a fantáziával kell itt dolgoznunk, miként Prohászka Ottokár lendületes előadásában tette volt. Szólót megdöbentette a Geöcze Sarolta-féle előadásnak sajátságos kombinatív tartalma, a mikor ő konzervativizmust és keresztény szocializmust együvé kopulált. Nem tudja, szerelmi házasság-e ez, vagy pedig raison-házasság, de úgy véli, hogy ennek nemsokára válópör lesz a vége, mert e kettő nem haladhat együtt, csak az első pár lépésnél legfeljebb.

Most azt hallottuk Prohászka Ottokár egyetemi tanár úrtól, hogy nem is keresztény szocializmusról, nem is konzervativizmusról, hanem egy harmadik dologról, a krisztianizmusról van szó. Ez egészen új dolog. A minapában mi hozzáalkalmazkodtunk egy olyan társadalmi felfogáshoz, a mely kombinálni próbálja a keresztény szocializmust, a melynek határozottan radikális tartalma is van, a feltétlen konzervativizmussal. Ma pedig azt halljuk, hogy ez sem helyes, hanem helyes egy teológiai társadalmi felfogás, a melynek krisztianizmus a neve és a keresztény szocializmus is, a konzervativizmus is csak annyiban jogosult, a mennyiben a krisztianizmus széles gyékényén el tudnak férni. Igyekezzünk eligazodni ebben a tömkelegben.

Egyetért Prohászkaival tökéletesen abban, hogy voltaképen szorosán elválasztani egymástól a társadalmi fejlődés négy irányát nem is lehet, mert az anyag azonossága kétségtelenül megvan mind a négy fejlődési irányban. Az emberrel dolgoznak, mint anyaggal és mind a négyben a centrifugális és centripetális erők egyensúlya vagy

megbomlott egyensúlya esetén az egyiknek vagy másíknak hegemoniája dönti el az egyiknek vagy másíknak hatalmát és célzatát. De azért olyan nagyon könnyen még sem hidalható át az ellentét a négy irány között. Hiszen az alfabét betűi is ugyanazok, a melyekkel Darwin műveit szedték és az ó- meg az új-testamentumot, de azért senki sem fogja mondani, hogy mert egy anyagból szedték őket, ennélfogva rokonság van a kettő között.

Azt mondja a főtisztelendő úr, hogy a krisztianizmus követői abban is különböznek a szocializmustól, hogy ők nem az önzésnek az emberei; ők nem az egyéni boldogulásban és az anyagi javak kellő élvezetében találják a boldogságnak előfeltételeit, hanem nekik ideáljaik vannak, ők önfeláldozóak. Szóló, a ki nem czéhbeli szocialista és a kinek a szocializmussal szemben erős fentartásai vannak, kénytelen a szocializmust védelembe venni.

Határozott tény, hogy nagyobb porció altruizmus egyetlenegy fejlődési irányában sincs a társadalomnak, mint éppen a szocializmusnak irányában. Hiszen hallottuk a szocializmus tudós fejtegetőjét, dr. Szabó Ervin urat itt, a mint órák hosszat védekezett az ellen, hogy az ő altruizmusuknak van határa is, hogy ők nem olyan ideológusok, mint a milyenek képzelik. Ezzel szemben nem látja a főtisztelendő úr előadásában a krisztianizmusnak azt az önzetlenség pluszát, a melylyel a szocializmust a porba sújthatta volna.

Azt mondja a főtisztelendő úr, hogy a krisztianizmusról nem kell oly megvető hangon beszélni, meg van az jól alapozva, legalább is oly jól, mint a liberalizmus, oly szilárdan, mint a szocializmus. Ez igaz. Kétségtelen, hogy a krisztianizmus alapozása csodálatos. Hiszen immár két évezrednek vérzivatarjai között megállt. De konstátalom, hogy a krisztianizmus, noha alapja sokkal szélesebb a többi négy iránynál, de hátránya mellettük az, hogy a többi irány tartalma szigorúan körül van írva; ott tehát mindenféle tévedés és tévesztés lehetetlen. A krisztianizmusnál az nincs így.

Például szóló szeretné tudni, hogy még egyazon felekezeten belül is melyik a krisztianizmus helyes kifejezője? Vajjon az a Tolsztoj-e, a ki az orthodox egyháznak hatalmi túltengései, szívtelen ridegségei ellen kikél, vagy az a Pobjedonoszczev, a ki őt kiátkozta; mind a kettő a görögkeleti egyház hatalmi talajából nőtt ki, mind a kettő egy klíma szülöttje. Legyen szíves megmondani a főtisztelendő úr, hogy a krisztianizmus tekintetében melyikhez szegődjünk?

Vagy a protestantizmus területén belül melyiknek van igaza? Stöckernek-e, a kinek felfogása orthodoxiájával egészen közel jár a katholicizmushoz, vagy Harnaknak, a ki a berlini egyetem tanszékén hangoztatja, hogy az evangéliumi kereszténység meg van hamisítva, mert tévedésből, Luther elnázéséből belecseppent két olyan dolog, a melynek sem helye, sem jogosultsága nincs benne, t. i. két szentség: az urvacsorája és a keresztelés szentsége.

De tovább kell menni. Magában a katholicizmusban szeretnék kicsit eligazodni. Szeretném tudni, hogy melyik krisztianizmus az igazi; az-e, a melyet Loisy hirdet, mely a történelmi kritika szabadságát vindikálja magának és gyakorolja is az új-testamentummal szemben is teljesen korlátlanul, avagy az indexek kongregációjáé, a mely őt indexre helyezte és végül meg anatómia alá is. Így tehát a krisztianizmus a kategóriák világában nem dicsekedhetik a tartalomnak azzal az átlátszóságával és egységével, a melyre pedig a másik két társadalmi irány méltán hivatkozik.

A krisztianizmus tartalmára vonatkozólag azt mondta a tanár úr hogy ott van ennek a krisztianizmusnak egy társadalmi alkotása, a középkori társadalom. De akkor azt kell kérdezni, hogy a jobbágy-ság, a feudalizmus, az az irtóztató bilincrendszer, ez a krisztianizmusnak társadalmi ideálja? És nekünk a XX. század embereinek akarják azt imputálni, hogy melegedjünk fel, hevüljünk fel, mámorosodjunk meg ezen egyetlen alkotás láttára? Annak az egyetlen alkotásnak úgy el kellett pusztulnia, hogy ma már csak Prohászka Ottokár egyetemi tanár úr emlékezik reá, s hogy még az apológiáját sem tudják a világtörténelemből kimutatni. Miért kellett ennek olyan gyökeresen kipusztulnia ? A tanár úr megmondta az okát, nem itt ugyan, hanem másutt már korábban és később is. Ez egy *missing link* az ő előadásában. Itt egy láncszem hiányzik az ő okoskodásában. Azért kellett elpusztulnia, mert megváltozott a társadalomalkotó erőnek az anyaga, az ember. A primitív emberből tanult ember lett, a szolgaságba könnyen beletörődő ember a maga emberi önértékét vindikáló istenalkotása lett, a ki itt áll a föld kérgén és azt mondja: rám süt a nap, számomra terem a föld; én a magam részét az élet javaiból egyenlően kérem ki minden isteni teremtménynyel.

Azt mondta a főtisztelendő úr, hogy nem kell a krisztianizmus híveitől félni, nem reakziósok ők, nincs bennük retrográd törekvés ; ők nem a multat akarják visszahozni — a világért sem ! — ők is fejlődni akarnak és hogy mi joggal vádolják őket reakcióval? Könnyű volna kimutatni a keresztény szocializmus krédójából, hogy van benne elég retrográd törekvés, a mely csak a nevét változtatja talán abban a reményben, hogy az új czégér alatt nem fognak ráismerni. Hiszen a reakciónak és a retrográd-törekvésnek nem abban kell megnyilatkoznia, hogy a multat akarják visszaidézni. A reakció a XX. században nagyon természetesen szerényebb lett. Nem akarja visszaidézni a multat, csak megakarja akasztani a jövőndőt; nem lehetlenné akarják tenni a fejlődést, csak meg akarják mesterségesen lassítani, úgyhogy mindig előtte vágathassanak azok, a kik a lassú menetből a maguk hatalmi érdekeit ki akarják elégíteni.

Hogy fejlődni akarnak, azt hallottuk. De hallottuk azt is, hogy a keresztény szocialista-konzervatív-krisztianisztikus világfelfogás alapján, csakis a régi alapon akarnak fejlődni és perhorreszkálnak minden

új alapot. Hát mi a régi alap ? A vallás. Ők konzerválni akarják a vallást. Melyiket? Azt mondják a Krisztus vallását. De kérem, melyiket? Hiszen sok van és mind maga-magának tulajdonítja a krisztianizmus igazi tolmácsolását.

A második régi alap, a melyet szentesíteni és konzerválni akarnak, a magántulajdon. De ha elég kompetens a krisztianizmus tartalmának megfejtésére az, a ki a krisztianizmus megalapítója, akkor a magántulajdon oly alap, melyhez jó lesz nem ragaszkodni. Mert az evangélium elejétől-végeig tagadja a magánbirtokot. Nemcsak, hogy tagadja, hanem a mikor a gazdag ifjú lelki tépelődésektől hajtva odamegy a mesterhez, és hozzá kíván szegődni, akkor a mester egy szelíd legyintéssel hátrafordul és azt mondja: Eredj vissza, dobj el magadtól mindent, a mi a tied, dobd el magadtól vagyonodat, kincseidet, koldusul jer vissza hozzám, mert csak úgy fogsz tökéletesedni. Hát ki tudja ebben feltalálni a magánbirtok szentségét! Azt hallottuk, hogy a magántulajdonnak az irtására és az anyagi létfeltételek egyensúlybáhozatalára irányuló ez a törekvés, mely a szocializmust jellemzi, hogy ez Nietzsche-féle klasszikus embergyűlölet. Geőcze Sarolta előadásában is a mumus szerepét játszsza Nietzsche, pedig Geőcze Sarolta csak mennyiségileg különbözik Nietzsche-től, különben tökéletesen azonos vele. Stúdiuma négy helyén ugyanis refrainként visszatér az a meggyőződés, az az alapelv, hogy a tömegek zsarnok uralma olyasvalami, a mi megvetendő, és az igazán kiválóké legyen a vezetés hatalma. Geőcze Sarolta előtt Nietzsche mondta, hogy a tömegben nincs lélek, önérzet, emberi szikra, a mi Nietzsche-nél ugyanaz, mint isteni szikra, hogy az egy majom-csorda, és hogy voltakép az *Uebermensch*, a melyről álmodoz, nem egyéb, mint egy mester-ségesen, ember-tenyésztés útján elérendő olyan kiválasztás, mely a mezítelen, malíciózusan kaczagó és tánczó félvad arisztokratát fogja létrehozni, a ki azután pórázon fogja korbácsolni maga előtt a csorda-embereket. Ha a főtisztelendő úr helyesli Geőcze Sarolta elveit, ő meg Nietzsche elveit vallja, akkor mi jogon mondják nekünk, hogy Nietzsche klasszikus embergyűlölet. Hisz úgy látszik, hogy Nietzsche jó keresztény szocialista. Ha Nietzsche az embergyűlölet evangéliumát hirdeti, akkor jó lesz Nietzsche-től eltávolodni a keresztény szocializmusnak. Mert az a tan, a mely azt mondja, hogy a tömegek zsarnokságának semmi szín alatt nem szabad érvényesülni, lehet keresztény tan, de semmi esetre szociális tan s az a másik tan, hogy a kevés kiváló akaratának kell érvényesülni a túlnyomó többség felett lehet keresztény, de semmi esetre szociális tan. Azért dicséret illeti Prohászka Ottokár főtisztelendő urat, ki a gyermeket a maga nevére nevezte meg ; nem mondta keresztény szocializmusnak, mert nem szocialista, konzervatívnek se, mert nagyon sok benne a demagóg elem, hanem mondta annak, a mire valóban rászolgált, krisztianizmusnak.

Azt is hallottuk a főtisztelendő úrtól, hogy a régi erkölcsi alapokat is mind meg kell tartani. Szerettük volna nyilván többen ebben

a társaságban tudni, hogy melyek azok a régi alapok? Vannak legrégibb alapok, mint például a magánbirtok eltörlése az evangéliumban, azután vannak régibb alapok, melyek a magánbirtokot felélesztették és kevésbé régi alapok, a melyek az egyház szervezetébe beillesztették a magánbirtokot s a holtkéz vagyonává tették, és újabb erkölcsi alapok; például Geöcze Sarolta előadásában, melyek a holtkéz vagyonát — ne tessék megijedni, annyira nem szocziálisták, hogy felapróznák — csak nemzeti ellenőrzés alá akarnak helyezni, kivált a bérlőktől megóvni. Itt van négy erkölcsi alap csak a földbirtok-kérdés szűk dobogóján. Hát még a nagy, nagyobb és legnagyobb erkölcsi alapok. Mennyi eltérés a múlt különböző fázisai között, másfelől a jelen különböző krisztianisztikus felfogása között.

Segíteni! Ez volna egyik feladata a keresztény szoczialista konzervatív krisztianizmusnak. De lehet segítséget oktrojálni valakire? Ha valaki azt mondja: Én magamon akarok segíteni, én nagykorúnak érzem magam, a magam sorsának kizárólag én akarok a gazdája lenni, én akarom a boldogulásom előfeltételeit megteremteni; ha pedig ebben a harcban elég szívósságot, kitartást, vitézséget nem tudnék kifejteni; ha elesem, akkor én a magam hibája folytán akarok elesni. Mi jogon akarok valakin segíteni, a ki a segítséget nemcsak, hogy nem kéri, de el se fogadja és visszautasítja.

Wolfner Pállal együtt szóló is túlzásnak tartja ezt; nem kellene a szociáldemokráciának oly büszkének lennie, el lehetne a burzsoá társadalomtól egyet-mást fogadnia. Sőt tovább megyek, el is fogadtak egyet-mást. Például a választójogok kiterjesztése ellen nagyon kevés kifogás volt s mikor a burzsoá kamara Franciaországban a 9 órai munkaidőt megcsinálta, a szocziálisták nem utasították vissza. De rájuk oktrojálni a segítséget mégse lehet s egy egész társadalmi fejlődési rendszert arra építeni fel, hogy mi leszünk a magunk magasságából a zsarnok tömeghez, mely oly buta s alávaló, hogy az ő uralmát megadni nem szabad — lásd Geöcze Sarolta — de azért oly jó emberanyag, hogy mégis le kell hozzá szállani. S mit kell vele csinálni? Pórázra szedni őket, hogy a segítség örvén vezessük őket.

Idealizmust akarnak nevelni az emberiségbe s azért akarják a vezetést magukhoz ragadni. Melyik idealizmust? A világtörténelemnek ahány korszaka van minden korszaknak meg volt a saját testéhez szabott idealizmusa. Melyik idealizmust akarják belénk nevelni — mondhatják bátran a munkások — ha az urak nem tudnak megállapodni egymás közt, hogy mi az ő idealizmusuk, hogy mire akarnak bennünket nevelni? Nézzenek miránk! Mi a hány nemzet szerint tagolódunk, a hány állam műhelyeit töltjük be a magunk tömegeivel, nekünk meg van a magunk közös ideálja. A mi szívünk ritmikusan, egységesen-lüktet egyazon ideálért. Legalább egy napján az esztendőnek a földgömb öt világrészén, minden helyen, a mennyi munkás van, egyazon órában glédába áll s a ki kinyitja fülét ebben az órában, az hall

százmillió szívet összedobanni s ez erősebb minden harangzugásnál minden ágyúdörgésnél. S erre mondják, hogy ez nem egység és egységre akarnak ott tanítani, a hol az urak nem tudják egymásközt megérteni magukat?

Hallottuk mégis egy közelebbi meghatározását annak, hogy mi hát az idealizmus, a mit bele akarnak nevelni az emberiségbe. Az evangélium idealizmusa. Helyes. Az evangéliumban van egy ima, ebben az imában az, hogy panem nostrum da nobis hodie. Hát mi kifogása van a keresztény szocializmusnak az ellen, ha összeáll a munkástömeg s minthogy az evangéliumot a maga széles természetében egyszerre megvalósítani nem lehet, kihasítja magának ezt a parcellát teljes kontaktusban a krisztianizmus megalapítójának szellemével s azt mondja: „Add meg nekünk, a mi mindennapi kenyerünket. Hjah — mondják erre — igen, de erőszakkal. De kérem a kereszténységet sohse terjesztették erőszakkal? Hát a szociálisták forradalmának lesz a privilégiuma, elsőbbsége, hogy erőszakot alkalmaz új eszmék meghonosításában? Például mostanában Kelet-Ázsiának távoli partvidékein nem szentképes lobogóknak előlvetelével, nem a tábori papok áldásai közben mennek embert gyilkolni az oroszok?

Prohászka Ottokár a tudományt is megbántotta. Megbántotta a tudományt, azt mondva róla, hogy még sem olyan *voraussetzungslos*, mint a milyennek magát képzei. Szó szerint igaz. A tudomány, fájdalom, nem oly elfogultság nélkül való. Azonban *voraussetzungslos*abb már, semmint bizonyos körök szeretnék látni. E körökhöz Prohászka nem tartozik, ki természettudományi alapon igyekszik művelni a teológiát. De ép tőle furán esik ez a magáról való megfeleledkezés, *hogy ő azt* mondja, hogy meséket mondanak az új filozófiák. Szóló nem tudja, micsoda meséket mond az újabbkori filozófia. A természettudományokra, az exakt ismeretekre támaszkodnak, összegyűjtik, desztillálják belőle a megismerés törvényeit, új régiókat nyitnak meg az embernek. Ezek ő szerinte mesék? Hát mi a valóság? Az ó- és új-testamentum legendái. Bocsánatot kérek társadalomtudományi társaságban vagyunk itt, mégis merész dolog olyanokat hirdetni, hogy mi higyjünk a vízözönben és Lázár feltámadásában, de Spencer Herbertnek nem.

A főtisztelendő úr, egy német tudóst citálva, feljajdult az erkölcsi pátoszon, mely a kereszténység lerombolásának pátosza, pedig épen e tekintetben azt mondja, hogy nincs mit tennünk a helyére még, mert nincs *voraussetzungslose Wissenschaft*. Az utóbbi, fájdalom, nagyon igaz, de az már nem igaz, hogy a tudás ma is ott bírja a határczölöpöket, a hol bírta ezelőtt 100 esztendővel. Az emberi szellem dolgozik, tanul, megkülönböztet, megismer és a mikor ezen a procedurán végigmegy, a hová eljutott, oda lerakja a határcövet. Ez a határczölöp egyúttal tilalomfa, a mely a hit szolgálainak azt mondja: Idáig eljöhetek de ezen innen ez az én birodalmam. A pozitív tudás birodalma. A ti dolgotok mostan, hogyan egyeztetitek össze azt, a mit ti hiszték, azzal,

mit mi tudunk. Ha megtaláljátok az áthidalást, tant mieux pour vous, nem, tant mieux pour nous. De itt azután határsértéseket nem ismerünk el. Szólv ismer bölcselőt, a ki ebbe a világrendbe bele is törődött. A ki azt mondja, hogy az a kozmológia, a mit az ó-testamentum a genezisben elmond, az mese. Most már az a mese! Nem Spencer Herbert a mese, hanem a teremtés története. Még az sem igaz, hogy szimbolikus tartalma lett volna. A teremtés története, a mint az ó-testamentum leírja, primitív embereknek felfogása arról, hogy ez a világ hogyan képződhetett. Ugyanaz az író azt is mondja: „Nem szeretem látni, hogy a kereszténységet antropomorf istenezmékkel telítik meg. Nem helyes és nem jó dolog. Az istent meg kell szellemíteni. Az átszellemített istenhit fogja regenerálni az emberek lelkét s az uralmat magához ragadni a világon. Hisz az isten azért isten — mondja ez a keresztény író — mert törvényei örökek és megmásíthatatlanok, még a saját maga számára is. Nem kell processzióval esőt kérni, mert csak nem gondoltátok, hogy akkor az isten odanyúl kezével s mert ti szépen énekeltek, a felhőkárpitot el fogja vonni. Mert hisz az az ő akarata, az ő emanációja s az örök és változatlan, mint ő. S ha azt mondja, hogy ilyen feltételek között legyen eső, szárazság, azt semmi körülmények közt nem változtatja.” Ez az író tehát már nagy mértékben hódolt annak a tudománynak, mit az imént Prohászka Ottokár egyetemi tanár úr le akart sajnálni. Önök sohse fogják kitalálni, hogy ki ez a keresztény író. Ez a keresztény író: Prohászka Ottokár! Végezetül csak egyet akar mondani: Akármelyik táborba tartozunk, akármiféle irányok felé haladunk, igaz marad az, a mit Prohászka Ottokár főtisztelendő úr mondott, hogy a cél azért mindnyájunk előtt egy, habár különböző utakon haladunk feléje : megkeresni az emberi társadalom helyes fejlődésének igaz irányait, azokra meglehetősen biztonnággal következtetni és ha az igazságot felismertük, annak szentelni gondolkodásunkat, érzésünket, életünket, törekvéseinket. Ezt az impulzust a magyar társadalomnak a Társadalomtudományi Társaság adta s ezért a közvélemény elismerése illeti meg.

IV. vitauülés 1904. Április 22-én.

Ifj. Leopold Lajos a Társadalomtudományi Társaság most lefolyó vitaciklusát több szempontból tartja feltétlenül eredményesnek. E szempontok közt nem áll utolsó helyen az a reménysege, hogy a vitaciklus a legszélsőbb elméletek képviselőit is az objektivitás közös tűzhelye köré csoportosítja és hogy az objektivitás e diadalmas ereje egy sugarát el fogja küldeni a magyar osztályküzdelem egész vonalára. Kezdeményezője lehet ez eszmecsere osztályharcunk *genfi konvencziójának*. És valóban, ha valaha, úgy napjainkban, s ha valahol úgy hazánkban különösen alkalmasnak gondolja a pillanatot, hogy emlékezetébe idézze első sorban a munkásosztálynak a szavakat, melyeket korai nagy tanító-mestere Lassalle Ferdinánd mondott Schultze-Delitzschről: Wahrheit und Gerechtigkeit auch gegen einen Gegner, — und vor allem geiziet es dem Arbeiterstand sich dies tief einzuprägen — ist die erste Pflicht des Mannes. Analitikusan és szintetikusan kíván az elhangzott négy előadáshoz hozzászólni. Analitikusan akkor, mikor már kialakult, egybeforrott világregend elméletét tárgyalja s szintetikusan akkor, mikor még egybe nem nőtt, ki nem egészült világregend-részekről lesz szó, melyek közt az összefüggést megtalálni a szintetikus szociologia súlyos feladata.

De a midőn e módon a liberalizmus elméletének tárgyalásába fogna, zavarba hozza a genfi konvenczió iménti emlegetése. Dr. Gratz Gusztáv ugyanis mélyenjáró és ép ezért őszinte fejtegetései folyamán a társadalmilag szabályozott kooperáció képviselőivel szemben félig-meddig felvonta a fehér lobogót s így szólót a genfi konvenczió emlegetése megfosztja az üldözés jogától. Mindazáltal érdeemes lesz az ő előadásából kihámozni azt az inkompatibilitást, mely első sorban okozta a liberalizmus gyakorlati csődjét mindjárt a liberalizmus hajnalán. Érti szóló azt az inkompatibilitást, mely a közszabadságok kiterjesztése között egyrészt és a korlátlanul szaporítható magántulajdon megtartása, sőt széleskörű kibővítése között másrészt gyökeres és kiirthatatlan. A francia és az északamerikai liberális forra-

dalmaknak pld. birtokpolitikája meggyőző példa erre. Ez inkompatibilitás gyakorlati megállapítása tele van tragikus elemekkel. A liberális elméletben hívó államférfiak sorsa is kivétel nélkül tragikus. A relatív-liberálisoké, az osztályliberálisoké nem, de igenis az abszolút-liberálisoké, minők Eötvös József és Mazzini Giuseppe. A csillogó szemű, ifjú Antigone tragikumája ez, a mint lassan botorkálva kénytelen vezetni világtalan apját, Oedipust. Az abszolút-liberális elmélet nem volt társadalomtudományos, kombinációkból, elvontságokból és ösztönökből táplálkozott. A gazdasági fejlődést, a társadalmi öntudatot messze megelőzte, ezért néhol meghamisították, másutt elbuktak vele, de mindig és mindenütt korainak, kivihetetlennek és hiábavalónak bizonyult, így keletkezik az abszolút-liberalizmusból a relatív-liberalizmus. A „revizionizmus” a klasszikus szocialista elméletnek nem sajátos válsága, a liberalizmus egész gyakorlati pályafutása nem volt egyéb, mint hosszú revízió.

Így értjük meg, miért különbözik döntő pontokban dr. Gratz elmélete a be nem avatkozás klasszikus teoretikusaitól. Az ő revidiált, vagy szociálpolitikai liberalizmusa megbírálásához először meg kell értenünk, mikép jutott bele a szociálpolitikai tartalom a liberalizmusnak tőle teljesen idegen keretébe s másodsor az adott jelek lehető számbavételével e szociálpolitikai liberalizmus jövődjé kilátásait is szemügyre kell vennünk. Vészi képviselő úr az előző gyűlésen a keresztény-szocializmussal hadakozott. Hadakozott pedig a sóhajok ama hidján, mely a liberális és szocialista táborokat összeköti, és a mely híd annyira zsúfolva van immár menekültekkel, hogy ideje kinek-kinek jobbra vagy balra differenciálódni, mert a híd már nagyon is fenyeget az összeomlással. A keresztény-szocializmust támadva Vészi úr e hídon egy lépést tett visszafelé a liberális partok irányában, a midőn kérlelte a szocialistákat, ne legyenek oly kényesek és meddően válogatósak burzsoá-reformokkal szemben. Minthogy Vészi úr német szociálpolitikai példákat hozott fel, szóló német államférfiu nyilatkozatával válaszol, a kit senki sem fog azzal vádolni, hogy a szocializmus javára lett volna elfogult s a ki gyakorlati politikájában is kívül áll a szoros értelemben vett progresszív vagy reakciós kereteken — quasi „jenseits von Gut und Böse” — Bismarck mondotta a német parlament 1884. november 26-ki gyűlésén: *A szocialdemokrácia úgy a mint van mégis csak nevezetes egy tünetény, mene telkel az uralkodó osztályok számára, hogy nincs minden úgy, a mint lennie kellene s hogy ideje lesz hozzáfogni a javításhoz. Ha nem lenne szocialdemokrácia s ha nem félne tőle egy csomó ember, akkor a szociálpolitikában eddig tett mérsékelt előmenetelünk sem jött volna létre.* Ennyit a szociálpolitikai liberalizmus genezisééről.

Második kérdés a liberalizmus sorsára vonatkozóan a jövő problémája. Itt a következő alternatíva áll: vagy megmarad a liberalizmus eddigi gyakorlata mellett, az izolált kisexisztenciák szabad s egymás-

tól egyénileg független versenyét képviselve továbbra is, ez esetben a gazdasági fejlődés világos törvényszerűségével szemben akar gyöngye emberi kézzel gátat emelni, tehát el kell múlnia; vagy pedig liberalizmusnak fogják nevezni a jövőben azt az irányt, mely a társadalmi teljesülések, a természetesen kiforró társadalmi kristályosodások elé akadályt nem gördít, ez esetben egyenes úton jár s a szocializmushoz vezet. De az utóbbi alternatívával szemben mit látunk? Látjuk, hogy pld. Németországban a liberális pártok főkontingensét kitevő kisiparos és kiskereskedő elemek politikai képviselőik útján sürgetik a szövetkezetekkel való egyenlőtlen elbánást. E nyomás alatt az egészen vagyontalan kisexisztenciák tipikus tömörüléseit, a fogyasztási szövetkezeteket ugyanazon, sőt itt-ott hátrányosabb adópolitikai elbírálás alá vették, mint a nagy áruházakat. Sőt még a szövetkezeti adópolitikán belül is — jellegzetes osztály-ösztön eredményeképp — aránylag közel kétszer oly súlyos adóteher sújtja német földön a fogyasztási, mint a vagyonosabb elemekből álló hitelszövetkezeteket. Anglia fogyasztási szövetkezetei ugyané sorstól félvén, 1901-ki gyűlésükön — egyelőre elvben — kimondták parlamenti képviseltetésök szükségességét. E tényekkel szemben a liberalizmus megújhodását hirdető jelszavak értéktelenek. Laufenauer tanár beszélt egyik előadásában, hogy azok a németek és svédok, a kik kora gyermekkorukban vándoroltak ki Amerikába s ott hosszú életem keresztül teljesen elfeledték anyanyelvüket, sokszor késő öregségökben, halálos delíriumuk közben gyermekségük rég elfelejtett nyelvén kezdenek imádkozni. Ha a liberalizmus újra anyanyelvén kezd szólani, melyre hosszú életén át, úgy látszott, alig-alig emlékezett, ha a liberalizmus annyi idő múltán megint szabadságot, erőfelszabadítást és jogkiterjesztést ígér, ez a mi szemünkben — számolva a megjelölt tünetekkel — nem a liberalizmus regenerálódását hirdeti, hanem alkonyt, pusztulását, elemeire foszlását.

A liberalizmusról, mely minden, csak nem liberalizmus, áttér a konzervativizmus vagy keresztény-szocializmus tárgyalására, mely még leginkább konzervatív, már valamivel kevésbé keresztény és legkevésbé szocializmus. A keresztény-szocializmus egymást kiegészítő, egymást támogató talajrétegei a következők:

1. A katholicizmus világszerte elismert fényes organizációja, hatalma az emberi kedélyek felett, vezetői önfeláldozó készsége, végül a tömegszuggesztívó tömérdek eszköze, melylyel rendelkezik. A gyakorlati keresztény-szocializmus a katholicizmus közremunkálása nélkül ma már alig képzelhető. A nagyobbbrészt protestáns Németországban is a keresztény-szocializmus kizárólag katolikus papok vezetése alatt és katolikus vidékeken jelentős. Az evangélikus-szocializmus nem képes zöld ágra vergődni.

2. Filozófiai téren a keresztény-szocializmus gyakran (pld. Angliában) mint az egyoldalú történelmi materializmus egészséges reakciója jelentkezik. A marxizmus ugyanis a történelmi materializmus kifejtésé-

ben nem volt eléggé precíz s a nagy tömeg gondolkodása azon nyersen asszimilálta. A történelmi materializmus hiányairól, sebeiről szólni ma már közhely, ezért szóló itt csak arra óhajt kiterjeszkedni, hogy a történelmi materializmus legtöbb híve egészen helytelenül fogja fel az etikai felépítmény szerepét. A felületes szemlélőnek azt kell a homályosan felfejtett történelmi materializmusból kimagyaráznia, hogy a gazdasági alap megváltoztatásával rögtönösen, spontán, vele együtt változik az etikai felépítmény is. Elhanyagolják a rudimentumok a az oly gyakori szociális reversiók szerepét. Pedig a történelmi fejlődés folyamán sűrűn akadunk új gazdasági alapokra, melyeket már elnyűtt, foszlányos, hozzájuk nem illeszkedő etikai takarók borítanak. Ha látja szóló eltűnni a társadalmi fejlődés okozta sűrűsödő homályban a régi jó táblabírákat, a pusztuló kúriák nagyasszonyait, minden hiányosságuk és meghaladottságuk mellett is számba veendő, tömérdek erényöket és jó tulajdonukat, melyek velük együtt könnyörtelenül elvesznek a társadalmi fejlődés mély avarjában: termékeny józanságukat, a földtől soha messze nem távolodó természetes életfelfogásukat, világos emberismeretöket, az élet minden bajával szemben tanúsított tisztas méltóságukat, akkor szóló lelkében megelevenedik az óhajtás, vajha a fejlődés hatalma kegyelmes lenne e morális kincsekkel szemben, vajha durva egyetemlegességgel ne temetné el az értéktelen mellé az értékest, a hasznavehetetlen mellé a még hasznavehetőt. Mert ilyen a gazdasági osztálytagoltságtól független morális kincsek nélkül az új társadalom sem lehet el. E morális kincseket, ha a változások korában megsemmisülnek, az új társadalmi rendnek tömérdek próbálkozás, félreértés és áldozat árán kell majd újjáteremtenie! Mert elkerülhetetlenül szükségesek. Úgy véli szóló, minden objektív szociálista ezzel az érzellemmel búcsúzik el a régi udvarházak utolsó gazdától.

3. A keresztény-szocializmus talán legjellegzetesebb talaj feltétele, hogy csak olyan földben díszlik, melybe a szociáldemokrácia magvait már elvetették, *a)* Nem jelenik meg sua sponte, hanem mindig mint a szociáldemokrácia árnyéka, pertinenciája: vele születik, vele pusztul. Katholikus államokban (Olasz-, Spanyol-, Magyarország) terjedelmes vidékek vannak, a melyeken a szociáldemokrácia fellépéséig senki sem hall keresztény-szocializmusról. *b)* Elméletileg is a keresztény-szocializmus a szociáldemokrácia részleges kisajátítója. A míg Ketteler püspök, a német keresztény-szocializmus méltán tisztelt nagy alapvetője, a múlt század hatvanas éveit derekán meg nem ismerkedik Lassalle irataival, társadalmi elméletében tisztán parafrázist ad Aquinói szent Tamáshoz. Lassallel való levélváltása után megjelent könyvében már világosan szociálista elemek látszanak, sőt az 1869-ki fuldai püspöki kongresszuson egy pillanatra lelketlen izgatónak csap fel és megállapítja a fejlődés töke-konzentráló és másrészt proletarizáló irányzatát.

4. Benső kapocsban áll a keresztény-szocializmus a *foglalkozási* harcokkal. Korunkban ugyanis az osztályharc erősen komplikálódik

Conrad hallei tanár meggyőzően mutatta ki, hogy parcellázási kedv csak akkor van, mikor a nagybirtok legrentábilisebb terményének, a gabonának ára alacsony. A fejlődés azonban kedvez a kisbirtok kooperációjának, tehát jótékonycélú parcellázás nélkül is ezé a jövő.

5. A keresztény-szociálista vita teológiai elemét meddőnek és idővesztésnek tartja. Egy bizonyos korban a biblia etikai tényező volt kisebb körökben talán még mindig jelentős társadalomképző összefoglalás. De ha már a bibliával, mint ma is döntő tényezővel, operálnak jobbról és balról, szóló Kingsley, az angol keresztény-szocializmus vezérének szavait idézi: A biblia a szegény ember Chartája és nem rendőrségi vezérfonal, nem megkínzott igavonó barmok kábító-szere s nem külön a szegények számára készült büntető-codex.

Áttér most szóló az anarchizmusról szóló előadásra, melynek nem egy pontja érdemelne az eddigénél nagyobb figyelmet. A miben szóló világnézlete Batthyány Ervinétől leginkább eltér, az ő kiindulási pontja. Ez a különbség aztán oly erős és döntő, hogy egészen elváló utakra tereli. Nem foglalalkozik Batthyány tudományos analógiáit illetőleg a tertium comparationis kérdésével, melyet érthetetlenül elhanyagolt, pedig tudományágunk gyökérbevágó meghasonlásai tartoznak ide. Csak arra bátorodik rámutatni, hogy az analógiák magukban véve sem egészen megállók. Helytelen pld. az a *Kropotkin-Batthyány*-féle tétel mintha az állatok ösztönös világában a kölcsönös segítség tendenciája a priori meg volna, nem pedig mint okszerűség fejlemény. Schurtz mondja *Urgeschichte der Kultur* című művében, hogy az állatok, melyek tartósan csoportokba szövetkeznek össze, ez összetartásban fegyvert nyertek a létért való harcra, a mely fegyver hasznosnak és üdvösnek bizonyult; mások, a melyeknek ez a csordába való egyesülés nem hozna előnyt, egyedül maradnak és csak a párosodás idején ideiglenesen kerülnek össze. A nagyobb ragadozó állatok — szerinte — abban találják előnyüket, ha egyedül mennek ki zsákmányra, viszont az Indiában vadon élő kutyák, melyek egyenkint alig volnának képesek valamire való állat elejtésére, összetartanak és számukkal pótolják hiányzó erejüket. A nélkül, hogy szóló is meddő analogizálásba akarna merülni, az emberi fejlődés történetéből megállapíthatja, hogy a mindig csoportokban élő Homo Sapiens társas életének terjedelmét, bensőségét és bonyolultságát nagy részben rajta kívül álló okok időnkint különböző fokokra határolták meg. Illogikus is Batthyány tétele, mert míg egyrészt a szolidaritást elhanyagolt *alaptendenciának* tekinti, másrészt *új* embert, *gyökeresen* megváltozott világfelfogást követel. Alaptendenciák nem tűnhetnek el s ha Batthyány mégis ennek hiányát panasolja, ez azt bizonyítja csupán, hogy az általa képviselt társadalmi tendencia a szociális együttélésnek egy napjainkban érni kezdő, legalkalmasabb, de akaratunktól nagyrészt független megváltozása. Szabó Ervinnek a kooperáció fokozódására vonatkozó kitűnő fejtegetéseit nagyobb részökben osztja. De nem méltatott ő kellően egy

nevezetes kérdést: a társadalom öntudatra jutását. Pedig a marxizmusnak úgynevezett csődje e kérdésen fordul meg. Marx és Engels elhanyagoltak valamit: *saját sikerüket*. A munkásosztály helyzetének felismerése után nem hevert többé tétlenül, *társadalomlélektanilag szükségszerűen* nem heverhetett tovább, hanem megmozdul és megmozdulása erejét intézményekben, alkotásokban, természetes kristályosodásokban fejtí ki (szakszervezetek, szövetkezetek). E mozdulatok nem maradhattak tisztán reflex-mozgások, az öntudat ilyeneket nem ismer. A végső eredmény átültetése, az irányváltoztatás meghaladja erőnket. De megváltoztathatja az öntudat, miként éppen napjaink igazolják, a társadalmi fejlődés ritmusát és haladása formáit. E révén értünk oda, hogy a *munkásság öntudatra jutásával fokozódó arányban esik össze a legtökéletesebb termelés a legtöbb ember leghatályosabb fogyasztóképességével. Maholnap nem lehet hatályos fogyasztás nélkül hatályosan termelni*, a mely folyamatnak egyébként a piaczi termelés immanens sajátságai is kedveznek.

Az új társadalmi kristályosodásokat leghelyesebb lesz abban a keretben szemügyre venni, melyben fejlődésök idáig legmagasabb pontját elérték, Nagy-Britanniában. Szakszervezetei hatalma ismeretes, tagjaik száma meghaladja a 2 milliót. Fogyasztási szövetkezetek is 2 millió tagot számlálnak, évi forgalmuk egy milliárd korona, a szövetkezetek 100.000 alkalmazottat foglalkoztatnak. Németországban már szintén kitesz a tagok száma egy milliót. De azt mondhatja valaki: a trusztök még nagyobbak s a szövetkezetek forgalma elenyésző pld. a londoni tőzsdééhez képest. Igaza van. A számok még keveset jelentenek. A természettudomány azonban azt tanítja, hogy ha a külső kristályosodást meg is zavarja valami, van belső jegecedési tendencia, mely nem zavartatik meg szükségképen. Vizsgáljuk az új társadalmi kristályosodások ez állandó természetű belső tendenciáit:

1. A fogyasztási szövetkezetek Angliában és másutt is egymásután térnek át a saját üzemben való termelésre. Angliában tömérdek hatalmas gyárak van, kilencz gőzhajójuk közlekedik a kontinens és Anglia között, az övék a sziget-királyság legnagyobb tearaktára, van export-vágóhídjuk Dániában s újabban saját kis vasútjuk. A termelőszövetkezetek elterjedése és hatalma kapitalizált országokban az agrárvidékeken is rohamosan terjed. *A szövetkezeti formában mutatta meg a fejlődés az ipari és agrár-elméletek kiegészítésül, hogy egységes akar maradni.*

2. A szövetkezeti és szakszervezeti kristályosodások egyre-másra sajátítják ki az állam feladatait. Kimutatták, mennyivel készségesebben viseli az angol munkás a nagyobb Trade-Union hozzájárulást esetleg jóval kisebb állami adójánál is. Előbbi rendeltetése előtte világos és általa közvetlenül ellenőrizhető, utóbbi ellenőrizhetetlen és belevész a különböző érdekek és kevésbé ismert célok homályába. A szakszervezetek világszerte igyekeznek átvenni a munkás-biztosítás nagyfontosságú-

eszközlését. A beteg, a kizárt, a munkátlan, jogában sértett munkásról az állam csak részben gondoskodik, sokkal inkább szakszervezete. Az olasz munkáskamarákban felmerült a terv, hogy a munkásgyermekeket saját iskoláikba járassák. Iskolákat létesítettek máris az angol fogyasztási szövetkezetek, melyeknek 1902 elején 4000 növendékük volt. A történelmi órán a szövetkezetek történetét tanították bennök, azonkívül csak gyakorlati tudományokat, minők a jogisme, könyvvezetés, közgazdaságtan. Egyes egészen fiatal fogyasztási szövetkezetek jóval korábban állítanak csecsemő-tápitézeteket és tüdővész-szanatóriumokat tagjaik számára, mint az ezeréves magyar állam. Idővel a munkásosztály egész pozitív szükséglet-kontingense elfér az új keretekben. Az államot a szervezett munkás mindinkább kényszerű tehernek látja s öntudatos bizalommal fordul élete minden mozzanatában segélyért, előkészítésért, tanácsért szakszervezetei- és szövetkezeteihez. S azok mellette állanak és nem hagyják el a bölcsőtől a sírig. Sőt még a modern állam egy sokat emlegetett tendenciája is helyet talál — változott alakban — a szövetkezeti mozgalmakban: az imperializmus. Az angol fogyasztási szövetkezeteknek saját tea-ültetvényeik vannak Ceylonban s a skót szövetkezetek óriási földterületeket vásárolnak össze Kanadában, hogy — a gazdasági fejlődés mai átmenetében is — függetlenítsék nyersanyaggal való ellátásukat a piaczi árhullámzástól. De ha az állami beavatkozás hanyatlásával szemben mutatnak rá némelyek a ma úton-útfélen hangoztatott imperializmusra, ne feledjük, hogy az imperializmus felett a történelem még nem mondotta el utolsó szavát. Még nem helyezte el minden súlyt a mérleg *másik* serpenyőjébe. A mikor Olaszország afrikai imperializmusa Crispi alatt rettentő összeomlással végződött, ugyanakkor millió és millió olasz munkás vándorolt ki Argentínia és Uruguay szűzföldjeire hol napjainkban kardcsapás nélkül rakják le alapjait a nagyobb Olaszországnak. A mikor a hatalmas, fegyverkező Németországot kolóniáiban erkölcsi kudarcok és gazdasági sikertelenségek keserítik, ugyanakkor jelenti ki az amerikai Egyesült-Államok elnöke, hogy az újvilágba békésen bevándorolt több milliónyi német a társadalmi ponderabilitás igen jelentős fokára emelkedett.

3. Vajjon az új társadalmi alakzatok megmaradnak-e izolált államok kereteiben, vajjon a szerepeitől a lassú letörmelődés révén egyre jobban megfosztott állami keret kívánatosnak látszik-e továbbra is a fejlődés számára? A szakszervezetek nemzetközi szolidaritása ismeretes. Az orosz-japán háború előestéjén két elkésztett adomány érkezett a krimmitschauer sztrájk-bizottsághoz. Az egyiket odesszai szövőgyári munkások, a másikat tokiói takácsok küldték. Emberek, a kik sohasem látták egymást s hihetőleg sohasem is fogják látni, emberek, kiknek múltjuk, hagyományaik, bölcsődalaik, fájuk, arcszínük teljesen eltűnt, emberek, a kik más és másképpen köszöntgetik egymást az utcán s a kik más és másképpen siratják el halottaikat, mihelyt a gazdasági fejlődés egyazon fokára érnek, tudnak

egy közös pontban találkozni. A szakszervezetek nemzetköziségével együtt jár a szövetkezetek nemzetközisége, mely angol kezdeményezésre immár intézményes valósuláshoz jutott. De ha megállapítjuk az új társadalmi alakzatok nemzetközi expanzióját, ezzel egyben a nemzeti eszme pusztulását is konstatáltuk-e? Korántsem. Hosszú századok tradíciói forrottak össze lassan-lassan a nemzeti gondolatban. Még az ultra-ortodox marxizmus is kénytelen logikai okból elismerni, hogy változott viszonyok között is a lehetőségig egységes csoportosulásra utal egy-egy népet óriási gazdasági szenvedéseinek közös emléke, miként a magyart, vagy óriási gazdasági sikereinek közös emléke, miként az angolt. De a szociológiai és nem tisztán társadalomgazdasági szocializmus a fejlődés lélektani hullámaiba is belepillant. És ha így tesz, a nemzeti eszmét évszázadok millió és millió elűtő képzete, ellentétes hajlama, egyenes ösztöne mély nivellációjának fogja észlelni, a hosszú viharokban lassan lerakódott súlyos ércznek, mely a néplélek mélyébe szállott alá. Belátható időnkig a nemzeti eszme még tömördek társasító elemmel, a szociális emlékek rajával fogja táplálni az emberi képességek kifejlését. A gazdasági alapokat egy csomó technikai találmány teljesen felforgathatja, de a néplélek millió és millió finom elemből nehezen összerakódott oszlopai finoman és nehezen porladoznak el. Még nem ismerjük e porladozás törvényeit? Egygyel több ok arra, hogy legyünk óvatosak ítélezésünkben. Hátha nincs is ideje minden „Überbau”-nak a felépülésre?

4. Ezen a fonalon érünk el a következő kérdéshez: Mi a politikai szocializmus szerepe az új társadalmi alakzatokkal szemben? Látszólag — átmeneti időnkben — különösen ipari koncentráció nélkül szűkölködő országban a politikai szocializmus emezekkel egyenrangú tényező. De haladottabb mozgalmakban már mindinkább *kísérő jelenséggé, védnövénytényé* válik. Az *Independent Labour Partyt* a munkásosztály amaz intelligensebb része alkotta meg, a mely átlátta a régi *Federation*, Trade Union- és szövetkezet-negligáló irányának német elméletek okozta meddőségét.

5. De hogy szóló a marxizmus részéről az új társadalmi formákkal szemben felhozott kételyekkel leszámolhasson, az adatok tömegéből ki kell ragadnia egy döntő momentumot: az összeforradás vonalát kell megjelölnie szakszervezet és szövetkezet között, a) Az amerikai, angol és újabban a hamburgi szövetkezetek sztrájk esetén foglalkoztatják a munkásokat, viszont a szakszervezetek heverő pénzeiket szövetkezeteknél gyümölcsöztetik. b) A lényeges, benső összeforradást azonban abban látja, hogy a szövetkezetek elfogadták munkásaikra a Trade Unionok tarifáit és munkafeltételeit és hogy a szövetkezetek és munkásaik között felmerülő viszályok kiegyenlítésére *állandó vegyes bizottságot* alkottak, melybe 4 tagot küld a szövetkezet, 4-et a Trade Union, elnököt pedig az összes szervezetek egyeteme választ. Ebben a pontban szóló oly társadalmi jegeczesedést lát, mely elasztikus formá-

az egyéni és szociális törekvések ellentmondásait állandóan megbékéltetheti. Ezzel el is ért a fejlődés eddig legmagasabb pontjához.

Darabosnak és hiányosnak látszó eredményeit szóló nyugodtan meri a vita folyamán felépített ragyogó légvárak mellé állítani. A maga részéről beírta a meglevő és fejlődő rajzával. 1830 körül az inséges Dél-Anglia parasztsága az éjszakánkint kigyulladó kastélyok és pajták felgyújtását egy Swing nevű bosszúálló szellemnek tulajdonítja. Ne mosolyogjunk a szociális tények e spiritiszta magyarázatán. Vitánk a tanú, hogy társadalomtudósok közt is vannak ilyen szellemidézők. Legfőbb ideje úgymond, hogy káprázatos, de értéktelen kombinációk helyett beírjuk a társadalmi életnek — hogy anarchista kifejezéssel éljen — egyszerű tényeivel. Ez a sokszor nyers, szakadékos adat-tömeg, *csak* ez méltó a tudományos társadalmi konstatálás nevére. Megállapításai nem lehetnek lesújtók. A fényes képzetek és álmok eltűnése a fejlődésnek magasabb fokát jelenti társadalmunk számára. Midőn a darwinista bűvár ősi közetekben rábukkan arra a megkövesedett állati csontvázra, melyen a filogenetikus fejlődés folyamán először veheti észre a szárnyak összezsugorodását, nem fogja el aggodás a bűvárt a szerves élet jövőndő sorsa iránt. Tudja jól, hogy az a szerves lény gyakrabban és tartósabban kezdett megfordulni a földön s ebből több és több kincset hasznosítva egyre diadalmasabb erővel szállt ide vissza: így kezdtek szárnyai feleslegessé válni. Tudja jól, hogy e szárnyak elkorcsosulása ősidőben történt szükséges előfeltétele volt a karizmok képződésének, a kéz kialakulásának, az emberi ujjak differenciálódásának. Jól tudja az a darwinista tudós, hogy ama szárnyak összezsugorodása elkerülhetetlen előfeltétele volt annak, hogy évmilliók után itt a földön egy Michel Angelo megmarkolhassa a vésőt s egy Beethoven ujjai a zongora billentyűibe csaphassanak.

Nyugodtan nézhetjük emberi társadalmunk fejlődésének irányát. Azzal a bizalommal, mely Columbus csüggedt hajóslegénységét elfoghatta, mikor a végtelen, hónapok óta határtalan tengeren egyszerre úszó fatörzsek, kitépott gyökerek, valamely partról lesodrott növények kezdtek mutatkozni. Még nem látták a szárazföldet, de ez eléjük úszó törmelékek megnyugtatták őket a felől, hogy nincs okuk a visszafordulásra, hogy csak előre: *nyugat felé*. A társadalomtudomány sem tud még egy egységes gondolat-kontinensre rámutatni, de a töredékes jelek, a megállapítható tények minket is arra sürgetnek, hogy még ha tudnánk se próbáljunk visszafordulni, a jelek előre szólítanak: *nyugat felé!*

Ekként szóló a „diadalmas világnézettel” nem tud egyebet szembehelyezni mint a diadalmas valóságot, az *ideig-óráig* diadalmas világnézettel az *örökké* diadalmas valóságot.

Migray József az előtte szólókkal szemben abba a kényes helyzetbe jutott, hogy egy megmosolygott, majd pedig minden tekintetben félreértett álláspontot védelmezzon. Csodálatos az ellentét a nézetekben, a melyet tudósok és tudatlanok az anarchista ideál felől táplálnak. Az előtte szólók kivétel nélkül a hímes tojás alap gondolatát variálták és különböző, éppen nem tudományos vizsgálódási módszer segítségével aztán mint a túláradók álmodozását igyekeztek kikapcsolni a társadalmi fejlődés irányeszméi sorából. Majd ezekkel a jámbor megjegyzésekkel legmerevebb ellentétben nap-nap után halljuk azt, hogy nem igaz, az anarchizmus nem amolyan csöndes álmodozás, mint sokan hiszik, hanem a fennálló társadalomnak tüzzel-vassal kipisztítandó ellensége. Az anarchizmus, miután az idők folyamán úgy a társadalmi elméletekbe, valamint az ethikai és esztétikai definíciók sorába egy bizonyos fogalomkört vitt be, mindenesetre beletartozik az emberiség kultúrhistóriájába és így kell, hogy tudományos vizsgálódás tárgyává tétessék. És mindamellett, hogy az anarchizmus az emberiség egyetemes életében folytonosan ható tendencia, de azért mégis elpárologtatni igyekeznek egyesek, úgy ezt nem magyarázza egyéb körülmény, mint az, hogy tudományos jelzővel felruházott vizsgálódási módszerük nem alkalmas a társadalmi élet tüneményeinek megismerésére és meghatározására.

Vállalkozása — meglehet, hogy túlhaladja erejét — odairányul, hogy bekapcsolja az anarchizmust a társadalmi fejlődés irányeszméi sorába s tudományos és erkölcsi fölényét kimutassa az összes eddig vele szemben álló ideákkal.

Történelmi múltja nem arra az időpontra esik, midőn Proudhon és Stirner szociális elméletnek elismerték, hanem messze visszanyulik az emberiség évezredes szellemi fejlődésébe. Az anarchista ideál úttörője, harczosa volt minden gondolkozó vagy vallásalapító, mint pl. Sokrates, Buddha, Laocse, Zoroaster és mások, a kik az emberben nem szűk határok közé szorított véges alakot láttak, hanem eltelve az isteni öntudat fenségével, a durva, lealázó erőszak megvetését hirdették, kövesse bár azt el az egyes ember egyes ember ellen, vagy pedig

egyik embercsoport egy másikkal szemben. A történelem tanúsága szerint az emberiség művelődése nem egyéb, mint folytonos haladás az alacsonyabbrendű ideáktól a magasabbrendűek felé. A művelődés végcélja pedig : a mindenség tudatát, az érzéki és a szellemi tényeit öntudattá módosítani. És ezt cselekszi az anarchizmus. Egyetlen egy anarchista gondolkozó sem vállalkozott még arra, hogy *boldogság országát* fantasztikus ideák után kieszelje, mert nagyon jól tudják mindannyian, hogy ezt megcsinálni nem lehet. Éppen ez a leglényegesebb eltérés az anarchizmus és a szociáldemokrácia hívei között. Az anarchistákat tehát éppen eszközeik választják el mindazoktól a nemes gondolkozóktól, kik az emberiség szabadságáért való küzdelmet tűzték ki célul. Az anarchistákat nem érheti a vád soha, hogy a hatalom kézrekerítését célozzák, mert tisztán és világosan látják, hogy a hatalom kézrekerítése csak arra szolgálhat, hogy annak élete — a mely nem jelent egyebet, mint a szolgaságot — meghosszabbíttassék. Mert a rabszolgaság okai nem egyik vagy másik törvényben keresendők, hanem egyáltalán abban a tényben, hogy vannak törvények és olyan emberek, a kiknek azok végrehajtására módjuk van. Minden törvénynek egyetlenegy közös jellemvonása van. Még pedig : megadja a törvényhozóknak azt a hatalmat, hogy az általuk megállapított szabályokat reakényszeríthessék minden emberfiára és ha valaki mégis ellenszegülne, azt börtönnel vagy halálbüntetéssel sújthatják. A törvény lényege tehát semmiféle állameszme jogának egyéni vagy tárgyi mivoltában, sem pedig a népakaratban és más bizonytalan fogalmakban, hanem pusztán *a durva erőszakban* keresendő. És föltételezi valaki azt, hogy a míg egyáltalán *erőszak-hatalom* létezik, a míg lesznek törvényhozók, avagy mások, kik valamiképen embertársaik fölé helyezkednek, hogy az emberiség szabad lesz, az ember tehetségéhez, egyéniségéhez mérten érvényesülhet? Ezt még a szociáldemokrácia oly kiváló képviselőjének sem vagyok hajlandó elhinni, mint Friedrich Engels, ki egyik munkájában a kollektivismust a mai bérrabszolgasággal szemben így határozza meg: A személyek feletti uralom helyébe a dolgok igazgatása és a termelési folyamat vezetése fog lépni. Ámde ezen a ponton a társadalom okvetlen kettéválk: az egyik rész képviselni fogja a dolgok igazgatására és a termelés vezetésére szolgáló szellemi munkát, a másik rész pedig a fizikai munkásokat. Két külön foglalkozási kör, a mely önmagából két külön osztály érdekeket fejleszt ki és így alapját képezi ismét az osztályharcz egy újabb formájának. Dr. Szabó Ervin utal ugyan felolvasásában mint egyik szükséges alapra az *önfeláldozásra*, midőn így szól: Ez az öntudat (t. i. a melyet a kollektív társadalom megkíván) mi egyébből áll, mint a társadalmi szolidaritás érzéséből, hogy egész életünk, születésünktől kezdve halálunkig minden nyilvánulásában a legszorosabban föltételezve van a többi emberek életétől, azok minden cselekvésétől;

hogy ennek folytán boldog és tökéletes élet nem várható mástól, a társadalom mindenkori célszerű rendje megállapította összeműködés önkéntes létesítésétől; hogy minden összeműködés bizonyos lemondást, önfeláldozást, a társadalom szükségletei alá magát alárendelést követel. Szép, csak hogy ez mindaddig üres szólam, míg nincs alap, a melyből ez levezethető, mert ez a materiális érdekek folytonos harcában nem gyökeredzik. Éppen ellenkezőleg: a materializmus világnézete az egyes embert, mint a természeti és az őt környező gazdasági viszonyok rabszolgáját tünteti fel, mint valami *állatot*, mely a létért való küzdelemben magának minél előnyösebb helyzetet akar teremteni. Már pedig emberi művelődés csupán ott lehetséges, a hol az emberek kedélyét valami mindent átható élet eleven gondolatai fűzi egybe és így egy bizonyos kapcsot alkot, mely a mindenség életében az egyes embert embertársához fűzi és így odaadó, önfeláldozó tevékenységben egy összhangzó életet lehetővé tesz. A teológia, vagyis az egyházi kereszténység a materialisztikus álláspont ellenében kultúrképes, mert ezen mindeneket összefűző életet valamiképpen az emberi kedélyvel megérteti, ámde lényegénél fogva *szolgai*. És pedig azért, mert a mindenség életét az ember nem mint *saját életét*, hanem külsőleg ligázó hatalomként gondolja el.

Az anarchista világnézet mindkettővel szemben a *szabadság világnézetét* testesíti meg magában, mert a mindenség életét az *egyénbe*, szemléli, kinek szellemi egyénisége, mint a mindenség egy működő: mozzanata nyilvánul. És ez az egyénnek valódi isteni szabadsága és méltósága. A mindenség köteléke, melyet a teológia künn keres, leirhatlan dicsőségben bennünk ébred mint a szeretetnek és az észnek isteni élete. Az anarchista morál tehát nem parancs, melynek az ember magát egy hatalmi kényszer, vagy egy mennyei önkényúr félelme miatt aláveti, hanem egyenes következménye öntudatunknak. Érdekes az, hogy az anarchizmust a konzervativizmus és keresztény szocializmus képviselője *szűkkörű*-nek tartja a maga álláspontjával szemben. Szólv nem tudja, vajjon melyik a gazdagabb, az-e, a ki a mindenség életét önmagában szemléli, tehát a kedély és szív élete az érzések és gondolatok végtelenjébe merül, hogy onnan mint a bűvár, a tengerből, drága gyöngyöket hozzon fel, a szeretet és mások boldogításának drágagyöngyeit, vagy amaz a másik, ki folyton véges határok között mozog, gondolatai, ha szárnyalni próbálnak, csakhamar megtépázott szárnyakkal hullanak vissza az *ignorabimus* vak éjszakájába! De nemcsak ezt a fegyverét fordíthatja vissza Geöcze Sarolta kisasszonynak, hanem mindegyiket, a mit elmulasztani természetesen egy perczig sem késik. Úgy ő, valamint mindazok, kik álláspontjának szószólói voltak, azt hangoztatták, hogy ők a *keresztény világnézet* hívei. Prohászka Ottokár egyetemi tanár úr elvetve úgy a konzervativizmus, mint a keresztény szocializmus elnevezést, hogy erős különböztetést tegyen, a félreértések végett

krisztianizmusnak nevezte a most már háromnevű törekvést. És ezt helyesen tette. Csupán azért, mert szóló és elvtársai alaposabban leszámolhatnak az ellenféllel. Az első, a mit meg kell tennie, az, hogy kimutassa, miszerint az úgynevezett *krisztianizmusnak* (a mi latt mindig az egyházi kereszténységet kell érteni) semmi köze a *krisztusi eszmékhez*. Krisztus az emberiség történetében isteni öntudatának teljes fényével jelenik meg, nem törődve az erőszakuralom törvényeivel és igazságaival, mert mint mondta: „E világ fejedelme immár el van telve!” „Hallottátok, hogy megmondattok — így szól tanítványaihoz — szemet szemért és fogat fogért. Én pedig mondom nektek, hogy: a gonosznak ne álljatok ellene gonoszszal; hanem ha valaki tégedet jobbfelől arczul ütend, fordítsd oda másik orczádat is.”* Nemcsak a felebaráti szeretetet hirdette ő, hanem még inkább az ellenség szeretetét, mert ha azokat szeretitek — úgymond — a kik titeket szeretnek, micsoda jutalmát veszitek annak? Vajjon a vámszedők is nem ugyanazt teszik-e? Ő volt az, a kiből az anarchista ideál a legragyogóbb fenségben ébredt és ugyancsak ő volt az, a ki az anarchia kezébe adta az erőszakhatalom ellen a legvégzetesebb fegyvert: *mindennemű erőszak erkölcsi megvetését*. És ez ma is egyetlen taktikája a küzdő anarchiának. Róma hatalmasai mindaddig nem igen törődtek ezzel a jámbor túlradóval és híveivel, míg az eszme teljesen alá nem mosta hatalmukat. Keresztényüldözéssel felelt a hatalom, de a legkegyetlenebb erőszak sem volt képes föltartóztatni a megindult szellemi áramlatot. Egyszer csak fordulat állott be: az üldözés megszűnt, a világtörténelem legnagyobb politikusa, Konstantin császár uralmának biztosítására államvallássá tette az üldözött eszmét és *az erőszaknélküliség tanát a legdurvább erőszak alapjaivá formálta*. A pogány Róma világa rombadőlt, de helyét elfoglalta az egyházi kereszténység viláгурalma. Ez az a történelmi pont, a melyen létrejött a legnagyobb ellenmondás a Krisztusi eszme és annak hirdetője, *az egyház között*. Megszületett a kétpallós rendszer, mint az isteni bíraskodás ténye, mint a vérre és gyilkosságra épített pápai és világi erőszakrendszer jogcíme. Az irgalom és az örök szeretet nevében meggyúltak a máglyák; és Krisztus kigúnyolása elérte a tetőpontját, midőn az inkvizíció a keresztre feszített Krisztus képét holtkoponyák és égő gyertyák mellé, mint az állati boszuvágyás szimbólumát odahelyezte. Az emberiség társadalmi fejlődésének három nagy előszaka itt egybeesik. Ázsia és az antik Világ, vagyis a görög és római, harmadik pedig a feudális korszak kezdete.

A marxista történelmi materializmus ezt a három nagy előszakaszt módszerével megmagyarázni nem tudja. E pontnál azért tér ki a marxizmusra, mivel a történelmi tények közvetlensége ezt a kérést szinte kihívja. A történelmi materializmus összes kísérletei

* Máté evang. V. 38., 39.

ezekre a korszakokra vonatkozólag megegyeznek a csereviszonyok és osztályharcok ama magyarázatával, a mely a harczosok, uralkodók és elnyomottak általánosan érvényesülő élvezethajhászásán alapul, noha a materiális vágy ezen alapjellege mindmáig egyforma maradt, tehát egy korszak nagy kulturális átváltozásának alapjául nem szolgálhat, belőle a kor ideológiája le nem vezethető. A világnézetek nagy különbsége a három nagy korszakban le nem vezethető sem a csereviszonyból, sem az osztályharczokból, sem pedig a produktív erőkől. Ázsiára vonatkozólag Laocse, Zoroaszter, Buddha és Krisztus tanításai semmi esetre se lesznek levezethetők egyébből, mint az ember gondolati tevékenységének organizációjából, valamint a görög filozófia sem a görög városok kereskedelméből. Ezekben a korszakokban az osztályharczok szakadatlan láncolatával találkozunk, melyeknek indokai semmi esetre sem a produktív erők érvényesülésében és a produkció módozatokban keresendők. Óriási a különbség Ázsia és az antik népek társadalmi alakulatai között, noha sem a produktív erők, sem pedig produkció módozatok lényeges változást nem mutatnak. A termelés formája az apró magántermelés; az eszközök primitívek, épp úgy, mint a feudális középkorban. Világos tehát, hogy midőn a marxizmus és a materialista történelmi fölfogás a produktív erők átváltozásaiból akarja megállapítani az egyes történelmi korszakok szellemi kultúráját, el nem fogadható pozitív tudományos módszernek. Az egyes hatalmi tényezők és birodalmak kialakulása semmi másból nem magyarázható, mint az *erőszak* érvényesüléséből és nem a gazdasági viszonyok és a produktív erők változásaiból. Az erőszak érvényesülése pedig tisztán attól függ, hogy milyen fogalmat alkotnak magukról és embertársaikhoz való viszonyukról az egyesek. A meddig az emberi gondolkodás valamiképpen igazolja az egyes föltétlen uralmát nagy néptömegek felett vagy akár a kapitalista kizsákmányolást és ez a gondolkodási mód a népnél visszhangra talál, addig a létező társadalmi állapotok, a jogviszonyok megszűnni nem fognak. Minden gyökeres változás az emberi társadalomban tisztán a világnézet kérdése. Ha az emberek megváltoztatják fogalmaikat önmagukról, embertársaikhoz és a mindenséghez való viszonyukról, úgy társadalmi szervezkedésük formája is változást szenved, mert minden egyes ember az életről alkotott fogalmai szerint akarja leélni úgy egyéni, mint társadalmi életét. A gondolatok és eszmék átfőrmálódásai képezik tehát azokat a láthatatlan erőket, melyek a történelemben a társadalmi formákat egyrészt lerombolják másrészt új alapokon tovább fejlesztik. Minden nehézség nélkül érthetővé válik minden korszak szellemi kultúrája, ha azt az emberi öntudat fejlődéséből igyekszünk megmagyarázni.

Az anarchista világnézet természetes következménye a régi alapok megszűnése. A vallást pedig, melyet az első szentségnek állítanak oda az egyházi kereszténység hívei épp úgy meg-

különböztetünk a dogmatikus, misztikus hitelvek vak elfogadásától mint az úgynevezett krisztianizmust a — krisztusi eszmétől. Igaza van Prohászka Ottokár egyetemi tanár úrnak, midőn Jaurésra, a szocziálista törekvések egyik harcosára hivatkozik, a ki azt mondotta, hogy vallás mindig lesz! Lesz pedig azért, mert ez nem más mint *vallani* valamit, vallomást tenni arról, a mit ismerünk, a miről tudunk. Szóló vallása például a *tudás vallása*, görög kifejezéssel élve — *Gnosis*, a mely betölti a lelkét az isteni öntudat mindent átható erejével és a mely alapját képezi, a bárány álarca mögött bujkáló barbarizmussal szemben egy nemesebb kultúrának, az anarchiának. A mi pedig a másik szentséget, a *magántulajdont* illeti, ugyancsak a krisztusi világnézet alapjáról tekintve a dolgot, megbecs-telenítő arra az emberre, a ki látva mások szenvedését, nyomorát, csak morzsákat hajlandó nagy kegyesen odahullajtani. Giesswein Sándor kanonok úr felszólalásában azt mondotta ugyan, hogy a kereszténységgel, t. i. az evangéliummal nem ellenkezik a magántulajdon, ámde a *bizonyítással adós maradt*. Szóló azt hiszi, hogy a hazafiságnak az az érzése, melyet ugyancsak ők propagálnak, szintén összeegyezhetetlen a krisztusi eszméssel. Igaza van Tolsztojnak, mikor azt mondja, hogy a hazafiság vadállattá tette a kereszténységet, mert ez az eszme ama idők legnagyobb eszméje, melyben minden nép megengedhetőnek és jogosnak tartotta, hogy saját hatalma és jóléte érdekében más népeket kifosztogasson és lemészároljon. És ennél az érzésnél durvább érzés nem kell, mert csak nagyon alacsony erkölcsi fokon álló emberek lelkében élhet, a kik más népektől ugyanazon erőszakoskodást várják, mint a melyeket ők minden pillanatban hajlandók alkalmazni. És ezt az álláspontot már nagyon egyszerű emberek is megértik. Olvashattak már a lapokban olyan híreket, melyek arról szóltak, hogy egyszerű földművesek, a nazarénusok, Krisztus nevére hivatkozva, megtagadják az erőszakhatalom támogatását, gyilkosokká lenni nem akarnak, míg ugyanakkor az egyházi kereszténység papjai a gyilkosság tényére, ugyancsak Krisztus nevében, mint isten előtt tetsző dologra fölesketik a nép szellemileg és testileg tönkretett fiait. A világnézetek eme nagy harcában kapcsolódik a társadalmi fejlődés irányeszméi sorába az anarchizmus. Az emberiség nagy kultúrkorszakait sem a produktív módozatok sem a produkció viszonyok nem magyarázza. Engels a nagy forradalmár fölött tartott gyászbeszédében talán közvetlenebbül, mindenesetre a legvilágosabban határozta meg Marx alapeszméjét, midőn róla ezeket mondotta : Az eddigi ideologikus túlkapások között azt az egyszerű tényt tárta föl, hogy az embereknek elsősorban enniök, inniök, lakniök és ruházkodniök kell, mielőtt ők politikát, tudományt, művészetet, vallást stb. üzhetnek, hogy tehát a közvetlen anyagi életeszközök produkciói és ezzel egy nép vagy egy korszak ökonómiai fejlődésfoka képezi az alapot, a melyből az állami szervezetek, az illető emberek

művészete, sőt vallásos képzetei fejlődtek és hogy ezekből kell azokat megmagyarázni — és nem mint eddig, fordítva. Csakhogy itt egy körülményt elfelejtenek ennek az álláspontnak a hívei, azt t. i., hogy mind a ruházkodás, mind pedig az étel és ital, valamint az összes materiális szükségletek végső formájukban az emberi intelligencia termékei, melyek ennek változásával folytonosan változnak. Az emberi szükségletek változásai tisztán az emberi tudástól függnék, ez határozza meg őket. A feudális társadalmi rendszerrel szemben álló újkori termelési rendszert, mely a géptechnikát kifejlesztette és minden vonalon alkalmazza, semmi szín alatt sem fogja megmagyarázni a materialista történeti fölfogás a középkor csereviszonyaiból, a kereskedő városok keletkezéséből. Egy hatalmasan föllendülő csereállapotnak törekvéséből a tudománynak azt a nagy fölbredését, melyet a renaissance képvisel, levezetni csupán már azért sem kísérelhető meg, mert maga az a tény, hogy a tudományok befogadása a kereskedelmi góczpontok számára hasznosnak bizonyult, még nem tartalmazza lényegében az egyes tudományok tartalmát, nem az esztétika irányát, sem pedig vallásbölcselet fejlődését. Ez a dolog ugyanaz, mintha a zsidó kereskedelemről valaki a kabbalát próbálná levezetni. A gazdasági viszonyok mindenesetre kedvező talaját képezték a szellemi fejlődésnek, míg maguk a szellemi alakulatok, mint minden organikus képződés, tartalmukat és annak gazdagságát nem a pusztán külső körülményekből, hanem belső, organikus képzőtörvényüknél fogva hozzák létre. Látnivaló tehát, mint válik pontról-pontra illuzóriussá a marxista történeti fölfogás, mikor a kulturális élet összes jelenségeit egy önmagától automatikusan mozgó gazdasági tényből gépiesen akarja levezetni. Az emberiség szellemi erőinek differenciálódása és küzdelmei vitték az emberi társadalmat mindig új alakulatok felé. Utópisztikus minden olyan törekvés, mely pusztán a társadalom külső formáinak megváltoztatásával akarja az emberiség magasabb életformáját megvalósítani. A fölládozás és összetartás hősiességének erkölcsi erejét pedig nyilván csak oly világnézet költheti föl a tömegben, mely az egyes emberben embertársaival való közösségének öntudatát megeleveníti és nem oly nézet, mely őt állatilag elkülöníti és lealjasítja. A marxista alapokon nyugvó szociáldemokrata mozgalomnak azonban még van nagy kultúrjelentősége. Az egyház ideológiájával szemben, mely a proletariátus nagy tömegét az államszervezethez köti, vizsgálódásra, aztán elszakadásra bírta azzal, hogy figyelmét a gazdasági törekvésekre irányította. Terjesztve közöttük e mellett a természettudományi ismereteket, a föltételeket kedvezővé teszi egy magasabbrendű kultúra kibontakozása számára. Ámde ezzel földadatát be is fejezte. Munkája nem kicsinyleni való és mi testvéreink előtt — bár sokszor ellenséges testvérek — meghajtjuk eszménk lobogóját.

Azt hiszi, eléggé teljesítette hivatását itt akkor, mikor az anarkista ideál ellenfeleivel szemben rámutat arra a tényre, hogy az

anarkizmus mint eszme az emberi művelődés ténye, egy olyan tendencia, mely benne rejlik minden egyénben és mely folyton érvényesül a szerint, a mint az emberi gondolkozás magasabb formái kifejlődnek.

És szükségképpen kell, hogy itt lelkük mélyén érezzék, hogy az anarkizmus lényegénél fogva nem lehet más, mint individualisztikus törekvés.

Szükségképpen individualisztikusnak kell lennie, minthogy az egyes emberek fejlődésükben mindig előbb vannak, mint a nagy néptömegek. Ámde míg ezt a kiválást ama igazán szűkkörű világnézetnél fogva, melyet a teológia képvisel, egy kiváltságos osztály megteremtésére és fentartására igyekszik fölhasználni a konzervativizmus, addig szólóék világnézetéből kifolyólag éppen ez a tény a társadalom, a tömegek boldogítására irányul, mert az önfeláldozás, a szeretet és a jószág egyenes következménye az egyén *harmóniára* való törekvésének. És azon a ponton, midőn az ember a mindenséget és az emberiséget saját Énjével egybeszötte és így idealizmusával a valóság és a kritikai öntudat szilárd talajára állt, megtalálta azt a pontot, melyen állva a szolgavilágot kimozdíthatja sarkaiából s átlép egy új világ kapuján, melyben a szolgaság minden formája holt.

Látható tehát, hogy az anarchista ideált nem valamilyen külső dologban, pl. nem valami pártprogramfélében, hanem az emberi öntudat fejlődési formáiban kell keresni. Azt mondák ők is az anarkia országáról, a mit Nietzsche az isten országáról mondott: Az isten országa nem olyan dolog, a mire vár az ember s a mely nem volt meg tegnap és nincs meg holnap s nem jön el ezer év múlva, az a szívnek tapasztalata, megvan mindenütt és nincs seholl!

És ez a tudat minél inkább kezd fölébredni az emberiségben, annál nagyobb mértékben szűnik meg a hatalmi erőszak gyakorlása és tisztán benső rugók által mozgatott alakja fejlődik ki az emberiség életviszonyainak, teljes mértékben érvényesül a kölcsönös segítség elve, míg végre minden ponton győzelemre jut az anarchia!

V. vitautülés: 1904 április 26-án.

Dr. Harrer Ferencz az expozék és az eddig lefolyt vita anyagából csak két kérdést kíván kiragadni, melyeknek azonban egy rövid felszólalás szűk keretében való fejtegetése is, úgy hiszi, alkalmas lesz arra, hogy a társadalmi fejlődés irányai nagy kérdésének egészére világot vessen és annak megismerését elősegítse.

Ezen két kérdés egyike a *társadalmi fejlődés irányai kategorizálásának* kérdése, melyet úgy az irányok képviselői, mint az összes felszólalók valamennyire szükségképpen érintettek, másik a *társadalmi fejlődés irányainak viszonyáé a közigazgatáshoz, illetőleg itt érintett részéhez az önkormányzathoz*, melyre az alapelőadások terjeszkedtek ki mindannyian.

Az eddig hallott előadások két irányban mozogtak; egyrészt a társadalmi fejlődés egy vagy több irányának tartanak, sőt helyesebben mondva az irányokat képviselő, vagy képviselni vélő pártok programját fejtegették, másrészt polémiát folytattak egymással arra nézve, hogy voltaképpen melyik az az irány, mely mai társadalmi bajaink panaceaája. És ha az eddig lefolyt — bár inkább élvezetes, mint tanulságos — vita sok értékes gondolatot is vetett felszínre, melyekért mindannyian köszönettel tartozunk, sajnálattal kell mégis megállapítania azt, hogy nem akadt senki, a ki a legalapvetőbb kérdéssel foglalkozott volna : azzal, hogy melyek a társadalmi fejlődésnek tudományosan megállapítható alapirányai és milyen viszonyban állanak azok egymáshoz. Ennek a vitának nem lehet az a célja, hogy az egyes társadalmi rétegek által az érvényesülésre irányuló küzdelemben használt igaz vagy hamis jelszavakra a tudományosság hitelesítő bélyegét nyomja rá, hanem ellenkezőleg e társaságban lefolyó vita hivatása, hogy megállapítsa a

társadalmi fejlődés alapirányait és tisztázza az ezeket kifejező fogalmakat. Ha ez lett volna, a mint kellett volna, a mostani vita alaphangja, akkor Bernát István úr nem tehetett volna azt a szemrehányást, hogy a társaság — a mi bizonyára nem volt célja — az előadások rendszével az elavult társadalmi irányzatokkal (liberalizmus, konzervativizmus) szemben, az újaknak (szocializmus, anarchizmus) akart tért hódítani. Nem állítja azt, hogy a miket elmondandó, tudományosan feltétlenül megállanak, de hogy a megjelölte irányban kell terelni a vitát, ha tudományos legyen, erről meg van győződve.

Bármilyen, szükségletkielégítés céljából egybekapcsolt közületet, vagyis társadalmat figyeljünk meg, három jelenség fog szemünkbe ötleni, melyeknek összefoglalása által az illető társadalom megvan határozva, lényege adódik. Ezen jelenségek elseje a társadalomnak külső főhatalommal vagy a nélkül való szervezettsége; a második jelenség az előbbi kereten belül a szükségletkielégítés terén — itt nemcsak a gazdasági szükségletek kielégítését érti — az egyéni vagy közösségi tevékenység túlsúlya; a harmadik pedig a társadalom keretén belül ható erők szabaddá hagyása vagy korlátozása. Vagyis minden társadalom állami vagy anarchisztikus, individualisztikus vagy kommunisztikus, végre liberális vagy konzervatív, mert a társadalomnak külső főhatalommal való szervezettsége: az az *államiság* (statismus, étatismus) a társadalmi szervezet külső főhatalom nélkül: az az *államtalanság* vagy *anarchizmus*; a szükségletkielégítés egyéni alakja: az az *individualizmus*; a szükségletkielégítés közösségi alakja: az a *kommunizmus*; úgy az egyéni, mint a közösségi tevékenység szabad nyilvánulása: az a *liberalizmus*; ugyanennek korlátozása pedig: a *konzervativizmus*. És mindezek a társadalmi alakulás alapjelenségei, melyek oly viszonyban állanak egymáshoz, hogy az említett *három jelenségsoporthoz két-két tagja*, államiság és anarchizmus, individualizmus és kommunizmus, liberalizmus és konzervativizmus *fogalmilag kizárják egymást*, ha a valóságban nem is jelentkeznek mindig élesen elkülönülten, *ellenben a három jelenségsoporthoz egy-egy tagja minden társadalmi alakulatban benne van, sőt ép ezen három tag kapcsolata határozza meg a társadalmi alakulatot*, adja annak lényegét, a mint azt már előbb említette; így p. o. ezzel a kifejezéssel liberális individualisztikus államiság pontosan meg van határozva egy társadalmi alakulat (mondjuk a 70-es évek társadalmi) lényege, de nincs teljesen meghatározva, ha azt mondjuk, hogy az a bizonyos társadalmi alakulat liberális, vagy azt hogy individualisztikus, vagy azt, hogy állam. És a mint ezen jelenségek, a kialakult társadalmaknak determinánsai, ép úgy szükségképen jelzik a társadalmi alakulások folyamában a törekvések irányát. Vagyis az államiság, anarchizmus, individualizmus, kommunizmus, liberalizmus és konzervativizmus a társadalmi mozgalom alapirányai és minden társadalmi alakulatnak bizonyos időpontra nézve meghatározó tényezői. Ezzel azonban, nem elégedhetünk meg.

Meg kell még állapítanunk azt is, hogy miért ép az említettek a társadalmi mozgalom alapirányai és mi az oka az ellentétes irányok egyike vagy másika felszínre kerülésének. Erre, azt hiszem, könnyen megadható a felelet, a mely nem egyéb, mint az, hogy *a társadalmi mozgalom említett alapirányai* voltaképpen *az emberi szükségletek kielégítésének alapformái* és hogy ezek közül bizonyos időben és helyen az az irány, illetőleg iránykombináció — mert ismételve utalnia kell-a fentjelzett hármas kapcsolatra — kerül felszínre, mely az illető társadalomban uralkodó osztály vagy — ha bekövetkeznék az, a mit nem hisz, hogy az osztálytagosulás valaha megszűnnék — az illető társadalom szükségletkielégítésének legjobban megfelel, ezt a szükségletkielégítést legjobban biztosítja.

Az egyes *jelenségcsoportokat a megvalósulás szempontjából*, a történelem világában *nézve, azt tapasztaljuk*, hogy, bár a társadalmi mozgalmakban valamennyi alapirányzatnak legalább nyomát megtaláljuk, mégis bizonyos irányok egészen a jelen időkig uralkodnak, illetőleg a szükségletek legjobb kielégítésére tartósan alkalmasoknak bizonyultak. Ilyen volt különösen a szükségletkielégítésnek uralmi szervezete az államiság, melyet a legprimitívebb népek társadalmától kezdve a legmagasabb műveltségi fokon álló népek társadalmáig általában mindenütt megtalálunk és ezen irányzat mellett annak ellentéte, az anarchizmus, kevészámú idealisták vágyakozásán túl alig érvényesült Ugyanúgy, kevés kivételtől eltekintve, állandó túlsúlyban volt mindeztől az individualizmus a kommunizmussal szemben, mely utóbbinak az államisággal való kombinációja, mint azt később látni fogjuk, adja a szocializmust; ezen jelenségcsoportban azonban az utolsó száz évben bekövetkezett nagy gazdasági átalakulások folytán, melyeket Szabó Ervin oly szépen kifejtett, a súlypontnak a kommunizmus felé való erős csúszását vehetjük észre, bár a szükségletek legjobb kielégítésére való törekvés kizárja a teljes kommunizmust ép úgy, a mint kizárta a múltban a teljes individualizmust. Másként állunk azonban a harmadik jelenségcsoporttal a liberalizmussal és a konzervativizmussal; ezen irányok mindegyikével ismételve találkozunk a társadalmi mozgalom történetében; megjelenésük pedig szoros kapcsolatban van a társadalmak érdekküzdelseivel és a társadalmakon belül folyó osztályharczczal. Az uralomra törő társadalom és a felmenő osztálymozgalomban levő osztály ugyanis támadó vonalban állván, az erőknél, neki érdekében álló legszabadabb nyilvánulását engedi, vagyis liberális irányú, míg az aláhanyatlófélben levő társadalom és a lemenő osztálymozgalomban levő osztály, védelmi vonalban állván, erejét vissza- és összevonja, korlátozza mindkevesebb megerősített pozícióra, vagyis konzervatív irányú.

Ha már most mindezen irányoknak a tartalmát nézzük, melyeket különösen az egyes irányokat képviselők programmjából ismerhetünk meg és melyeknek részletes ismertetését szóló itt annál inkább mellőzketi, mert nemcsak az expozék tárták fel azokat elég kimerítően, hanem

felszólalások is túlnyomóan e körül forogtak, — látjuk, hogy mindezek bizonyos szükségletek kielégítésére, vagy bizonyos szükségleteknek bizonyos módon való kielégítésére vonatkozó kívánságokat ölelnek fel, mindegyik irányzat konkrét tevékenysége a szerint alakul, a mint az irányzat valóságos, nem névleges (mert ezek nagyon sokkal többen vannak) képviselői boldogulására a legjobb és a mely, ha sokan vannak az ilyen, valóságos képviselők, többnek, ha kevesen vannak, kevesebbnek a javára szolgál. Minthogy pedig számos szükséglet van, melyek kielégítésére mindenféle irányzatnak kell, másrészt vannak olyan szükségletek, melyeknek, egyéb tekintetek mellőzésével, bizonyos módon a legjobban, vagy legolcsóbban kielégítése több irányzatnak is érdekében van; gyakran előfordul az, hogy bizonyos szükségletkielégítés, vagy valamely szükségletkielégítés bizonyos módja különböző, sőt ellentétes irányzatok programjában előfordul és ez a tény az, melyet, ha az egyház teszi, kisajátításnak, ha az u. n. liberalizmus (helyesen konzervatív, individualisztikus államiság) teszi, szociálpolitikai tartalommal való megtöltésnek szokás nevezni. És ez a jelenség megmutatja nekünk az összes társadalmi irányoknak, a társadalmi mozgalmaknak a gyökerét: a *törekvést a szükségletkielégítés legkedvezőbb módjára*. Ez az alapja minden társadalmi mozgalomnak, ebből nőnek ki az összes társadalmi intézmények. Ebből az alapszempontból ítéltetnek meg végeredményben az összes emberi tevékenységek. Az intézmények ugyan majd egyik, majd másik társadalmi irányzat eszmeköre médiumán át jönnek a világra, majd egyik, majd másik társadalmi irányzat eszmekörébe illeszkednek jobban belé, de létfeltételük a szükségletkielégítésre való alkalmasságuk. Az u. n. municzipálszocializmus kétségtelenül a kommunisztikus eszme szülötte és a kommunisztikus társadalmi irányzatba illik bele; de a vízellátást egységes községi vízművel, a mi ugyanannak az eszmének megvalósítása, a legindividualisztikusabb társadalom is megfogja teremteni, ha a szükségletkielégítés ezen módja a legjobb.. Ezzel már el is ért a második kérdéshez, melyet tárgyalni kivan, mielőtt azonban reá térne, még a most kifejtett szempontból, igen röviden reflektálni akar az előadók és a felszólalók nyilatkozataira. Reméli, hogy ezen reflexiók tán kissé elvontnak tűnő fejtegetését világosabbá fogják tenni. De a vitában eddig elhangzott felszólalások készítették arra, hogy lehető tudományos exaktságra törekedjen, mert eddig bizony inkább a szellemesség, de különösen az érzelmi momentumok uralkodtak ezen a vitán és ha ezt a hangot a tudománnyal foglalkozó komoly férfiak is megütik, akkor nem lehet csodálkoznunk, ha Geöcze Sarolta k. a. a maga idealizmusában a társadalmi mozgalom alapirányait érzelmi szempontokból bírálja el és ilyen konklúziót állít fel: 1. *A ker. szocializmus* a társadalmi kérdés megoldása a keresztény tanok alapján. 2. *A konzervativizmus* a természetes továbbfejlődés. 3. *A liberalizmus* negatív elv. 4. *Az anarchizmus* szép utópia, szinte csábító. 5. *A szocializmus* sivárságával megdőbent, lesújt és visszariaszt.

Az előadottak alapján állva, természetesen első megjegyzése az, hogy a négy exposé nem képviselte a társadalmi mozgalom alapirányait sem névleg, sem tényleg; csak Batthyány Ervin gr. képviselt egy alapirányt névleg is, tényleg is. Szabó Ervin már az alapirányok egy kombinációját tárgyalta; Gratz Gusztáv szintén az alapirányok egy kombinációját képviselte, de ő már hamis néven (mert kombinációjában liberális elem nincs); végre Geőcze Sarolta az alapirányok egy kombinációját kapcsolatba hozta egy a társadalmi mozgalom alapirányát nem kifejező eszmeáramlattal. De lássuk úgy az előadók, mint a főlshóalók álláspontját egyenként.

Batthyány gr. helyesen az anarchizmus alatt az uralomnélküliséget érti és ezzel szembe az uralmi elvet theokratizmus néven állítja, mert szerinte közömbös, hogy az uralmi elv egy isten fogalmában, egy gazdasági monopóliumon alapuló osztály uralkodásában, vagy végre az állam mindenhatóságában van-e megvalósítva; a theokratizmust azonban az anarchizmus szintén helyesen felismert ellentétére a szóló nem tartja szerencsés elnevezésnek, mert az istent elvégre nem szoktuk társadalmi külső hatalmi tényezőnek tekinteni; mindenféle földi hatalmi szervezetet pedig az állam fogalma átfog. Batthyány nem érinti az anarchizmusnak két irányát, melyek egyrészt az individualizmussal, másrészt a kommunizmussal való kombinációból állnak elő és melyek elseje mint individualisztikus anarchizmus különösen Stirner nevéhez fűződve, az utóbbi pedig mint kommunisztikus anarchizmus főleg Kropotkin nevével kapcsolatban lett ismeretes; előadása azonban a kommunisztikus anarchizmust tükrözteni vissza, míg Migray úr szerint, bár a Stirner-féle elméletet elveti, az anarchista irány individualista jellegű. Hogy az anarchizmus mindkét irányának a liberalizmussal, illetőleg a konzervativizmussal való kombinációját, mely fogalmilag kétségtelenül fennállhat, az anarchizmus képviselői nem érintették, azon nem lehet csodálkozunk, mert a konzervatív anarchizmus még nekik is messze fekszik.

A Szabó Ervin által szocializmus alatt ismertetett irány pontosan meghatározva: liberális kommunisztikus államiság, illetőleg, mivel a kommunisztikus államiság egységes neve a szocializmus, liberális szocializmus. Hogy a szocializmus konzervatív is lehet, annak igazolására talán elég fölhoznia azt, hogy ebben a vita két oly ellentétes _ álláspontu szónoka, mint Gieswein kanonok úr és Kégl János úr egyet-értenek. Nincsenek azonban ilyen személyi garanciái azon állítására, hogy a szocializmus nem egyéb, mint kommunisztikus államiság, vagyis kommunista állam. Szabó Ervin ugyan beszél a szocialista (helyesebben kommunista) társadalomban államról de azt mondja, hogy a szocialista társadalomban az államnak hatalmi jellege elenyészik. Leopold Lajos úr szerint pedig a szocializmust az anarchizmustól az államtatanságtól az választja el, hogy a szocializmus egy századokon át leszűrődő fejlődés, míg az anarchizmus visszamenetel már

régen elhagyott állapotra. Míg tehát Szabó a szocialista államtól csak a hatalmi jelleget akarja megtagadni, addig Leopold úr a szocializmus és az anarchizmus közt csak a keletkezésre nézve lát különbséget; vagyis — e szerint a szocializmus vagy hatalom nélküli állam, vagy államtalanság volna. Csakhogy hatalom nélkül állam nincs; hisz ép a legfőbb hatalmi szervezetet nevezük államnak. — Menger is a Neue Staatslehre-ben helytelenül állítja szembe a hatalmi állammal a munka-államot; ennél fogva tehát a szocializmus vagy kommunisztikus anarchizmus, vagy kommunisztikus államiság, de utóbbi esetben kell hatalmi jellegének lennie. Mivel pedig a szocializmus alatt értett társadalmi irányzat a szükségletkielégítésre központi szervezetet akar teremteni, ez pedig csak hatalmi szervezet lehet, a szocializmus alatt mást, mint a kommunisztikus államiságot, érteni nem lehet.

A legfurcsább helyzetbe került az előadók közül — és ezt érezte maga is — a liberalizmus képviselője Gratz Gusztáv úr. Ő ugyanis a liberalizmus zászlója alatt lándzsát tört a konzervatív individualisztikus államiságért. A magyarázata pedig ennek a következő: A múlt századnak a liberális név alatt ismert társadalmi iránya, melynek képviselőjéül Gratz úr szegődött, a liberális individualizmus, vagyis a korlátokat nem ismerő individualizmus volt (az államisági tényezőt az egyszerűség kedvéért, mint közös tényezőt, a továbbiakban elhagyom); ezen féktelen individualizmus által támasztott kommunisztikus reakció azután az individualizmust védelmi vonalba szorította vissza és az individualizmus kénytelen volt az erősebb kommunisztikus irányzatnak engedményeket tenni és minden erejét arra fordítani, hogy az individualizmus még tartható pozícióit megvédje; ezzel aztán az individualizmus a liberalizmussal való kombinációból kikapcsolódott és a konzervativizmussal került kombinációba; ezen átalakulást közkeletűen a liberalizmus hanyatlásának nevezték, holott ez az individualizmusnak hanyatlása, illetőleg visszaszorulása a kommunisztikus iránnyal szemben; az úgynevezett szociális tartalommal való regenerálás pedig a kommunisztikus irány tényleges elfoglalása az individualizmussal szemben. Hogy pedig Gratz úr a liberalizmus czégére alatt csakugyan a konzervatív individualizmust képviseli, ez kitűnik abból, a mit különben már Wolfner Pál is megállapított, hogy a konzervativizmus hivatalos képviselőjével, Geöcze Saroltával csaknem egy álláspontra jutott.

Geöcze Sarolta ugyanis elsősorban a konzervatív individualizmust képviseli konzervativizmus neve alatt; lobogója e tekintetben Gratz úrnál annyiban megfelelőbb, hogy legalább egy elemét tünteti fel azon iránynak, melyet valóban képvisel és amely irány keletkezését már érintettük. — De Geöcze S. tovább megy, a mennyiben a konzervatív individualizmust kapcsolatba hozza az úgynevezett keresztény szocializmussal, vagy, mint Prohászka egyet, tanár úr nevezte, a krisztianizmussal. Kérdés, valóban kiegészítő része-e a keresztény szocializmus a konzervativizmusnak és voltaképen a társadalmi mozgalom

alapiránya-e a keresztény szocializmus? Azt láttuk, hogy az előbb kifejtett alapirányok közt nem foglal helyet, azt pedig hallottuk a legilegesebb képviselőktől, Gieswein kanonok úrtól és Prohászka egyet. tanár úrtól hogy a kereszténység mindenféle társadalmi irányzattal összefér; tehát összefér, különben ezt két évezred bizonyítja, az individualizmussal is; természetes, és ezt is igazolja a történelem, összefér úgy liberális, mint a konzervatív irányzattal és végre a mint beleilleszkedett az államiság rendjébe, úgy, de az evangélium szelleméből kifolyólag még inkább, beleilleszkedhet az esetleges anarchiába. És ez természetes is, mert a kereszténység túlnyomóan erkölcsi tanokat ölelvén fel, általában alkalmazkodhat és alkalmazkodik a nagyrészt gazdasági szükségletek által mozgatott társadalmi irányokhoz.

Kétségtelen tehát, hogy a keresztény erkölcs tanai a társadalmi mozgalomban érvényesülhetnek, de mindig csak valamelyik társadalmi alapirányzat keretén belül és érvényesülése nincs egyik vagy másik alapirányzathoz kötve, tehát kizárólag a konzervativizmushoz sem.

Még csak Wolfner Pál álláspontjára kíván reflektálni, mely az volt, hogy a társadalmi fejlődésnek három iránya van, konzervativizmus, liberalizmus és szocializmus, melyek a társadalmi fejlődés egyetlen alapirányának, magának a fejlődésnek, különböző fokai, nevezetesen a földbirtokos, a polgári és a munkásosztálynak érvényesülési formái. Ez egy történeti jelenségnek félreismerése, mely olyasvalakitől, ki a történelmi materializmus alapján állónak vallja magát, meglepő. Az a folyamat, melyet a legújabb korban, legtisztábban talán Angliában, de egész Középeurópában is a régi földbirtokos arisztokrácia, a polgárság és a munkásság egymás ellen folytatott küzdelmei tüntetnek fel, nem volt egyéb, mint a három termelési tényező, a föld, a tőke és munka birtoka által tagosult osztályoknak küzdelme a liberális individualista államban való érvényesülésért; a társadalmi alapirányok mozgása ezen kívül folyt, ha itt-ott érintkezett is az előbbi folyamattal. Szólv nem állítja azt, hogy az individualista állam választási reformjáért küzdő munkásság nem kommunisztikus végcélja felé vélt ezzel közeledni, de hogy ezen küzdelem közvetlenül az individualista államban való érvényesülésért folyt (különben ez a revisionismusnak is álláspontja), az kétségtelen. Wolfner állításának tarthatatlanságára egyébként elég azt fölhozni, hogy szerinte a társadalmi fejlődés fokozatai az utolsó 100—150 évre koncentrálnának. Hát az előtt nem volt és ez után nem lesz már társadalmi mozgalom?

Most pedig áttér a második kérdésre, a melyet érinteni akart; t. i. a társadalmi fejlődés irányainak viszonyára a közigazgatáshoz, illetőleg az önkormányzathoz; itt azonban már csak egy-két megjegyzésre szorítkozik. Az *anarchizmus képviselője* az állami társadalmi alakulatok igazgatási gépezeteit szörnyűségeknek tartja, de lelkesedik a középkor szabad városaiért, melyeket, az állami hatalomtól való függetlenséget kifejező szabad jelzőt félreértve, autoritás nélküli szervezeteknek képzeli,

holott a legridegebb uralmi szervezetek voltak. A *liberalizmus képviselője* szerint a liberalizmus megteremtette a decentralizált autonóm szervezeteket. konzervativizmus képviselője szerint ellenben a liberalizmus a rideg, merev cenzalizációt hozza létre, a helyi szabadságnak olyfokú eltírását, melyre alig tud példát a történelem; hanem *konzervativizmus* az tartja szükségesnek az állami mindenhatóság helyett a helyi önkormányzatot. A *szocializmus* képviselője szerint a a szocialista társadalomban a központi igazgatási szervezet legtöbb funkciója át fog menni a társadalom kisebb helyi csoportjai kisebb szervezeteire; az állam lassanként meg fog szűnni, hogy helyet adjon a szabad közösségek szabad federációjának, az egész társadalom közös gazdasági igazgatási érdekei központi orgánusának. — Bámulatos ez a lelkesedés és versengés az önkormányzatért! Pedig az önkormányzat a társadalmi mozgalom egyik alapirányának sem járuléka. Az önkormányzat létének, vagyis az önkormányzatnak a társadalom szükségletei kielégítésére való alkalmasságának, megvannak a maga sajátos feltételei és ezek a társadalomnak minél homogénebb volta, vagyis a társadalom egésze és részei közt az érdekeknek minél nagyobb összhangja és a társadalmi munkamegosztásnak minél nagyobb toka; az előbbire egy igen érdekes példa volt hazánkban; t. i. a régi magyar városok helyzete ; ezek ugyanis, bár ép oly helyi közületek voltak, mint a megyék, nem részesültek az utóbbiak széleskörű önkormányzatában, mert nem voltak azon társadalmi rétegből valók — idegenek voltak — mint a megyékben uralkodó társadalom. Minél teljesebb mértékben vannak meg tehát valamely társadalomban az említett feltételek, annál fejlettebb lesz az önkormányzat, bármilyen is legyen a társadalom iránya.

Szólo ezzel végére is ért volna fejtegetésének és talán kifejezést adhat azon reményének, hogy az előadottak, ha túlságosan elméleti-eknek is látszanak, mégis valamivel hozzájárultak az eszmék tisztázásához.

Dr. Baross János mielőtt a részletekbe menne át, röviden fixirozni akarja, hogy tulajdonkép miről is folyik a vita és hogy mit is kell értenünk „*a társadalom*” alatt.

Az emberi élet küzdelmeinek tárgya, bizonyos, az emberek előtt értékkel bíró javaknak megszerzésére irányul; e javakat viszont azért akarjuk megszerezni, hogy velük bizonyos szükségleteinket elégíthessük ki; — a társadalmi élet tehát nem más, mint az emberi szükségletek kielégítésének bizonyos rendszere.

Elvitathatlan tehát, hogy a társadalmi küzdelmek alapja a javakért folyó örök harc, az is kétségtelen, hogy a társadalmi fejlődés irányát ezen küzdelemnek mérve, a küzdelemben résztvevő rétegek fajsulya, de egyúttal a küzdelem tárgyát képező javaknak természete is állapítja meg. Álljunk meg egy percze a javak természeténél. A történelmi materializmusnak jelenlevő igen nagyszámú hívei az eddigiekből azt hihetik, hogy tömött soraik a szóló személyével is szaporodtak, de siet őket megnyugtadni, — ő nem tartozik közéjük. Bár nem tagadja, hogy a materialistáknak, így főleg azok legmodernebb képviselőjének: az olasz *Loria*-nak sokban igaza van, midőn a társadalom, — sőt az alkotmánytörténet eseményeinek háta mögött is gazdasági mozgó erőket fedez fel, mindazonáltal merész dolognak tartja, ha valaki a társadalmi és gazdasági élet legszövevényesebb jelenségeit pusztán csak egy momentumból, a nyers, materiális gazdasági érdekből akarja megmagyarázni. Szóló szerint — bár a társadalmi élet eredőinek együtthatói közt elsőrangú szerepet játszik a gazdasági érdek — kétségtelen, hogy a társadalmi jelenségek alakulására nemcsak vagyoni érdekeknek, hanem más, szellemi és morális erőknek is volt, van és lesz befolyásuk.

Ezen állítása igazolására ismét hangoztatja kiindulási pontját, hogy t. i. a társadalom az emberi szükségletek kielégítésének, tehát a *javakért* folyó küzdelemnek rendszere.

De vajjon csak *materiális javak vannak a világon*? Vajjon *csak kenyérből él az ember*? Hogy az, a ki duskalkodik a materiális javakban, az feltétlenül *boldog ember* is egyúttal?

Vannak olyan szükségletek is, a miket a pusztá materialis javak ki nem elégítenek, míg viszont vannak javak, a melyek a materiális javakat sokszor és sokban pótolni képesek.

Elfogultság lenne állítani, hogy csak materiális, *gazdasági javak vannak*, vannak *társadalmiak is*, — a melyek az egyénnek érvényesülésére, személyes fajsúlyának embertársai által való elismerésére vonatkoznak, — egyik legbecsesebb ezek között az *egyéni szabadság*. De mindezek felett vannak *ethikai javak* is, a melyek, közül csak kettőt említ fel példaként, t. i. a műveltséget és a lelki harmóniát. A vallásnak boldogító, megnyugtató bölceletét.

Ép ezért vajmi egyoldalú világnézet a társadalmi fejlődést pusztán materiális okokra visszavezetni, bizony irányítólag hat arra minden, a mi erőt és hatalmat jelent, legyen az materiális, társadalmi, legyen az erkölcsi és szellemi.

Így felbonczolván a társadalmi küzdelem lényegét és a küzdelem tárgyait: tisztán áll előttünk, hogy a társadalmi fejlődésnek az az iránya lesz képes emberiséget a boldogság felé vezetni, — a mely az emberek minél nagyobb tömegét képesíti a legkülönbözőbb, tehát anyagi, társadalmi, erkölcsi és szellemi javak megszerzésére.

Ez tehát az a mérték, a melyen meg kell mérnünk a társadalmi fejlődés négy főirányát: a liberalizmust, anarchizmust, szocializmust és konzervativizmust. Vegyük őket sorra.

A világtörténelemben irányító szerepet játszott eszmék és törekvések között egy sem volt olyan rövid életű, — mint a *liberalizmus*. 100 évvel azután, hogy a francia forradalom örjögéseiben első diadalát aratta, — jóformán az egész világon, főleg a nyugateurópai művelt népeknél csődöt mondott. A liberalizmusnak ez a rövid élete annál is feltűnőbb, mert a jegyében végbement átalakulások egy erős, hatalmas, másfélezeréves társadalmi rendszert, a középkor társadalmát, söpörték el és fenekestől felforgatták az emberiség állami és társadalmi berendezkedését. A liberalizmus e gyors bukásának oka magában a liberalizmus gyökeres hibáiban rejlik.

Elemezzük csak kissé a liberalizmust; tagadhatlan, hogy kiindulási pontja: az *egyenlő* emberi eredetnek, egyenlő emberi méltóságnak előtérbe helyezése lényegében a kereszténységnek is alaptana — Krisztusi gondolat; — a közös egyenlő emberi eredet azonban nem jelenti egyúttal az emberek *egy formását, egyenlőségét is*. Ha ilyen értelemben használjuk az egyenlőség kifejezést, — az üres, semmitmondó és valótlan frázissá devalválódik.

S ha nem is mondjuk azt, a mit *Heine*, hogy t. i. szemtelenség azt állítani, hogy az emberek egyenlők — kénytelenek vagyunk hangoztatni, hogy az egyenlőségi theoria a praxisban a legnagyobb egyenlőtlenségeket, a legnagyobb szolgaságot idézte elő.

Ugyanis a liberalizmus midőn zászlajára írta az emberek *egyenlőségét*, logice követelte az egyenlőknek feltételezett emberek részére a

legteljesebb *szabadságot*, a korlátok nélkül való gazdasági szabad versenyt.

Annak azután, hogy a liberalizmus teljesen szabaddá és egyenlővé tette a küzdelmet kicsiny és nagy, gyenge és erős, naiv és eszes, becsületes és gazember között, természetes következménye az lett, hogy a nagy, az erős, az eszes és a — gazember megette a kicsit, a gyengét, a naivabbat — és becsületesebbet. Ha a gazdasági liberalizmus által teremtett ellentéteket, ha a belőle született szolgásgát látjuk, méltán kérhetjük, hogy boldogabbá tette-e az emberiséget és hogy volt-e érdemes elveiért egy századon át annyi nemes vért ontani ?

Egy szó, mint száz — a liberalizmus csődbe került; alapjáról, kiinduló pontjáról bizonyította be az elmúlt évszázad, hogy naiv theoria volt — bebizonyosodott, hogy *az emberek: nem egyenlők* — és hogy az abszolút *egyéni szabadság*, a mely nem ismer semmiféle morális, társadalmi és nemzeti korlátokat, nem hogy kiegyenlítené az emberek közt létező természetszerű egyenlőtlenséget, hanem még százszorosán fokozza is azokat.

És a mint a liberalizmus alkalmatlannak bizonyult az emberiség boldogítására, ugyanez a sors érné az *anarchizmust is*, hiszen ez alapelveiben nem más, mint a liberalizmus hatványozása. Abszolút szabadság az *egyenlőnek feltételezett egyének részére* és még a legtagabb állami szervezeteknek is lerombolása és a harmóniának az emberi együttérzés ereje által való biztosítása, ez az anarchizmus.

Szóló hajlandó maga is felcsapni anarchistának két föltétel alatt, t. i. 1. ha csak két egyenlő embert is tudnak a világ milliárdnyi embertömegében találni; 2. ha tudnak neki olyan emberi bünt és szenvedélyt említeni, a mit a kultúrának sikerült az emberiség köréből az évezredek fejlődés alatt kiirtani, és egy olyan erényt mutatni, a mivel sikerült az emberiséget az évezredek fejlődés alatt gazdagítani. Mert az emberek egyenlőtlensége és a mai emberi szenvedélyek mellett, valamint anyagi erények nélkül sohasem lesznek megvalósíthatók az anarchisták ábrándjai.

A liberalizmusnak két gyermeke, t. i. az anarchizmus és szocializmus közül feltétlenül a szocializmusnak tulajdonit nagyobb jelentőséget.

A liberalizmus és szocializmus között vérségi kötelék létezik, — a liberalizmus túltengése a logika vastörvényei szerint vont a maga után a szocializmust.

A liberalizmus feltételezte, hogy az emberek mind egyforma erősek, okosak és ügyesek, és ezért korlátlan egyéni szabadságot adott nekik; s mivel az élet ezen feltételt nem igazolta, a szocializmus elvonja az egyéntől a szabadságot és igyekszik egyenlővé nyilvánítani az egyenlőtlen embereket; megállapít egy szürke átlag-emberniveaut és ebbe a Prokrustes-ágyba akarja belefektetni a társadalmat, — a ki kurtább, mint az ágy, azt kihúzza hosszabbra, hogy az ina

szakad bele, a ki meg nagyobb, annak leüti fejét-lábát, mert nagyobbra mert nőlni, mint a milyen mértéket a *phalanster* bölcsei átlagos ember-nagyságként megállapítottak!

Doktrinair irány mind a kettő: a liberalizmus abban bízott, hogy szabadság az erősekhez fogja felemelni a gyengéket, a szocializmus meg a gyengékhez akarja lerántani a nagyokat és kiválókat.

Hiú és természetellenes törekvés — a természet nem alkotott egyforma embereket, hanem különbözőket, boldogítani is tehát az emberséget nem egyugyanazon kaptafa szerint kell, hanem a különböző erők és érdekek harmóniája által.

Ezt a harmóniát igyekszik megteremteni — a *konzervativizmus*.

Mindenekelőtt kijelenti, hogy nem érthet egyet azzal a naiv szómagyarázattal, a amit e vitában is többször hallott, hogy t. i. konzervatív az, a ki a meglevő állapotokat konzerválni akarja.-

Kégl János emlegette, hogy például a többi között lehet konzerválni akarni a vármegyei nepotizmust is, mint a hogy némely magyar megyében dívik az állásoknak 1—2 család kezében való megtartása, hát ha ez is konzervativizmus, akkor ép úgy konzervatívnak kell tekintenünk a liberális körökben észlelhető azt a törekvést, a mely szerint a jövedelmező bank és pénzügyi állásokat szintén örökletessé akarják tenni 1—2 családban.

Ilyen szómagyarázatokkal nem bírjuk tisztázni az eszméket.

A liberalizmusról már megállapítottuk, hogy az a minden felsőbb és általánosabb vonatkozástól szeparált egyénnek, egyéni érdekek leg-szabadabb érvényesítését írta zászlajára.

A liberalizmus ellentéte: a konzervativizmus tehát következképp az egyéni önzésnek korlátokat óhajt szabni általános emberi, nemzeti, társadalmi és valláserkölcsi szempontból. Van tehát valami rokonvonás a konzervativizmus és szocializmus között; t. i. mindegyik korlátozni akarja az egyéni érdekeket, csakhogy míg a szocializmus csak a legalsóbb társadalmi osztálynak egyéni érdekei szerint akarja berendezni a társadalmat és az államot — a konzervativizmus minden embernek és minden társadalmi rétegnek érdekeit akarja harmóniába hozni — általános emberi szempontok alapján.

A konzervativizmusnak legnagyobb erőssége a liberalizmussal és szocializmussal szemben épen abban áll, hogy számot vet a természet legyőzhetlen örök törvényeivel, a mely szerint *az emberek nem egyenlők*.

Számot vet továbbá ennek a megmásíthatlan valóságnak következményeivel, a természetes osztály-alakulással is, a mely szerint az *emberi társadalom sohasem állott és sohasem fog állani egy osztályból*, hanem a különböző gazdasági és szellemi fajsúlyú egyének természetes elhelyezkedése következtében előáll és mindig is elő fog állani egy természetes osztálytagosulás — alsó, középső és felső rétegekre. És ezen osztálytagosulások közül azok a legtermészetesebbek,

a melyekben az alsó és felső rétegek éles ellentéteit egy erős közép-réteg mérsékli és közvetíti a vérkeringést, mint a szív a fej és a lábak között. Az ilyen egészséges osztálytagosulás mellett, feltéve, hogy e tagosulás nincs kasztszerűvé megmerevítve és a vérkeringés nincs mesterségesen megakadályozva, meg van a lehetőség arra, hogy a legalsó rétegekből is emelkedjenek érdemes egyének felfelé.

Az egyén szabadsága tehát nem ellentétes a társadalom természetes tagosulásával és az állami renddel, csak nem szabad egyiknek sem túltengnie a másik felett.

És be kell vallani ezek után, hogy a középkori rendiség a maga idejében és a maga korának kultúrniveaujához képest egyik legtökéletesebb alkotása volt az emberi géniusznak. Az alapelvek, a melyeken felépült — az emberi természetnek alapvonásaiból és a megváltoztathatlan természeti és nemzetgazdasági törvényekből állottak.

A különböző emberi munkák természetüknek és fajsúlyuknak megfelelő különböző speciális jogokkal és helyzettel bírtak, az egyéni törekvés és szorgalom elismerése és a verejtékes munkával szerzett magántulajdon (mint azt főleg a czéhekben és a honvédelem szervezeteiben látjuk) feltétlenül biztosítva volt. Az egészséges erkölcsöt biztosította az intakt családi élet, a lelki egyensúlyt a vallás, és már a középkor legelején is találunk oly népekre, a melyek körében a nemzeti érzés, tehát a *nemzeti sajátosságokkal* felruházott emberi gondolat *öntudatra ébredt*, ilyenek voltak különösen az angol és magyar nép.

Minden szervezet is azonban — legyenek alapelvei bár természetesek és helyesek is, ha nem fejlődik, túléli önmagát, és ha megkövesül, önkénytelenül előkészíti a megkövült korlátok szétrobbantását, — így járt a rendi szervezet is.

Legjellemzőbb ezen fejlődés Franciaországban. Itt a végletekre hajló faji jelleg a társadalom felsőbb rétegeit arra ösztönözte, hogy uralmukat megkövesítsék, hogy kasztszerű elzárkózásukban a társadalmi vérkeringést megakasszák; természetesen itt az alsóbb rétegekből viszont az elnyomott egyéniség katasztrófászerű erővel tört azután magának utat a nagy forradalom napjaiban.

S a mily elviselhetlenül nehezedett a régi rend az egyén vállaira, oly túlzásokba és örületbe csapott át azután az elnyomott egyén is.

A régi rendszert a felsőbb osztályok vérebe fojtották, a családi élet helyébe a szabadszerelmet tették, a pozitív vallásokat üldözték és az oltárra egy pőrére vetkőztetett utcai lányt helyeztek, mint a minden néven nevezendő szabadság istenasszonyát.

És a francia nép, hogy így kirúgta maga alul a természetes fejlődés alapjait, 100 év óta folyton hanykolódik, és még ma sem jutott rá a fejlődés rendes kerékvágására.

Államformáját 3 emberöltő alatt, véres forradalmak közt vagy hatszor változtatta meg; társadalmá önmagával meghasonlott, erkölcsi süllyedtek, népe számbelileg is fogy vagy legalább is stagnál,

mindenekfelett pedig világmentumát át kellett engednie egy egészségesebb népnek, t. i. az angolnak, a melynek úgy felsőbb, mint alsóbb rétegeiben meg volt a kellő önmérséklés a sima és természetes fejlődés biztosítására. Egyrészt a felsőbbek az átalakulásokat nem igyekeztek megakadályozni, viszont emezek pedig nem rombolták le a társadalomnak örök természetes sarkpontjait: a magántulajdont, a családi életet, a vallásos ihletet, és a nemzeti érzést. Minden a mi van, abból származik, a mi volt, és minden a mi lesz, abból születik, a mi van. A múlt, jelen és jövő genetikai összefüggésben vannak egymással, és csak azon nép fejlődése és haladása lehet biztosítva, a melynek jelenje meg bírja örízni a múlt alapjait a jövő fejlődés részére. A fejlődés közben a társadalom fenti 4 sarkpontját biztosítani leginkább az angol-szász fajoknak sikerült (ideértve a dán, hollandot, svédet és norvégot is).

Szilárd meggyőződése, hogy több-kevesebb hánykódás után az összes többi népek is rájönnek arra, hogy a biztos fejlődés csak e 4 sarkpont alapján lehetséges, a mely népek pedig arra rá nem jönnek, azokat elfogják nyelni az erősebb etikájú és nagyobb önmérsékletű nemzetek, a melyekben az alkotó pozitív, teremtő erők nagyobbak, mint a destruktív, a negatív törekvések.

Nincs ember, a ki bebizonyítaná, hogy e négy alapelv bármiben is akadályozná az emberi társadalom fejlődését és az emberiség boldogulását.

Eláll attól, hogy a rendes *családi életnek* társadalmi és általános emberi szempontból felhozható előnyeit fejtegesse, hiszen azok közismeretűek, inkább a *magántulajdon* és az ezzel összefüggő gazdasági kérdésekkel fog kissé bővebben foglalkozni.

A magántulajdon rugója minden emberi szorgalomnak és törekvésnek, nélküle apathiába sülyedne a mai munkásemberiség. Egyik legfontosabb alapja természetszerűleg a társadalom tagozódásának is, eszköz arra, hogy az igyekvő munkásember társadalmilag is emelkedjék és az anyagi javak mellett a társadalmiakat is megszerezze.

Ha szervezzük a gyengék kis erőit, egyesült erejük egyenlővé lesz a nagyok és gazdagok erejével. Ezen szervezkedésben, a kis erők ezen *szövetkezésében* rejlik szerinte, az agráriusok szerint, a gazdasági kérdések megoldása.

E szövetkezés mellett nagyon is megállhat az egyéni tulajdon, megmarad a társadalom természetes tagozottsága, csakhogy a javakért folyó harc felveszi azt a keserűségét és öldöklő voltát, valamint társadalmi tagozatai is elvesztik azon éles kontúrjaikat és válaszfalaikat, a mikkel a liberalizmus uralma alatt bírtak.

A szövetkezés etikai ereje által közelebb hozza egymáshoz az embereket a társadalmi patriarchalizmus, a mit a liberalizmus kegyetlen érdekharcza megsemmisített és a mit visszaállítani a szocializmusban nincs érzék és képesség.

Érdekes, hogy a míg a liberalizmus uralma alatt az összes gazdasági ágakat alávetették az egységes római jog uralmának, ma már kezd a jogfejlődés újból specializálódni. Először természetesen az ingó tőke ébredt öntudatra és megteremtette a külön kereskedelmi-, váltó- és bányajogot, aztán a tőzsdebiróságok útján megtörte a törvényelotti egyenlőség elvét, és a legújabb munkástörvények pedig már a külön rendi, osztályjogokat állítják vissza. Természetesen ezek után a földművelők is kezdenek mozogni és külön jogot követelnek főleg az öröklési jog terén. Megindult tehát már a különböző foglalkozások jogi szervezkedése is — kapcsolatosan a különböző gazdasági erők elhelyezkedésével.

A társadalmi erőknek ebben a legújabb szervezkedésében újból fontos szerepet játszanak a *kereszténységnek valláserkölcsei tanai is*. Az előttem szólók közül többen erős támadásban részesítették a kereszténységet, szerintük a kereszténység — főleg a katolikus egyház — mindig kisajátítja a kor eszméit, azért, hogy állandóan felszínen maradjon és befolyását a tömegekre meg bírja tartani, így tett (szerintük) legújabbban is, midőn megindította a keresztény szociálista áramlatot.

Nem akarok theologiai és egyháztörténelmi vitába bocsátkozni, csak hangsúlyozom azt, hogy a világ egyetlen vallásában sincs annyi érzék a szociális érdekek iránt, mint a kereszténységben. És ép ezért a szociálisták csak a kereszténységet és főleg a katolikus vallást támadják, a többi, nem keresztény vallásoknak azonban békét hagynak, így cselekesznek pedig egyszerűen azért, mert az előbbi telve van szociális tartalommal, ettől féltik a nyáját, a többitől azonban nincs mit tartaniok.

Eljárásukat csakis ezzel tudom megmagyarázni, mert való igazság egyáltalában nincs abban az állításban, hogy a kereszténység akadályos volna a társadalmi, a gazdasági, az emberi haladásnak ?

Higyjék meg, a ki a hitet veszi el az embertől, az nem hogy erősebbé tenné őt a küzdelemre, de szegényebbé teszi őt egy nagy lelki vagyonnal és gyengébbé egy erős fegyverrel. Ép így akarja megfosztani a szocializmus az emberi lelket egy másik megbecsülhetetlen kincsétől — a nemzeti érzéstől is.

Tudjuk a politikából, hogy a nemzeti érzés nem más, mint az ember eszméjének öntudatos, sajátos felfogása és e sajátosságnak országló erő által való megvalósítása és biztosítása.

A jóról, nemestől és szépről való sajátos felfogás, vagyis a nemzeti géniuszt változtatja az embert szürke tuczat-lényből egyéniséggé, ez ad az ember lelkének ízt és zamatot.

A nemzeti eszmét már a liberalizmus is gyökerében támadja meg, hiszen szerinte is, minden olyan korlát, a mi az egyéni szabadságot és egyéni érdekek tülekedését korlátozza — elvetendő.

A szocializmusban, a mely pusztán egyetlen egy társadalmi osztály tagjainak egyéni érdekeit szolgálja, még kevesebb érzék van a

nemzeti eszme iránt; ez természetes is, hiszen a nemzet érdeke az, hogy a nemzet összes tagjainak ellentétes érdeke harmóniába hozassék, — a szocializmus törekvése pedig az, hogy a legalsó társadalmi osztály érdeke gyűrjön le minden mást — következésképp apathikusnak, sőt ellenségesnek kell lennie minden nemzeti vonatkozással szemben.

Ez adja azután természetes magyarázatát azon sajátos, (tudományosan még ki nem fejtett) jelenségnek is, hogy t. i. a nemzetközi szocializmus megteremtői és szellemi vezetői is főleg azon fajtából, illetve azok közül kerülnek ki, a kik egyrészt országalkotó erővel még ma sem helyezkedtek el a világon, de viszont társadalmilag sem voltak képesek beolvadni azon nemzet társadalmába, és asszimilálódni azon nemzetek génuszához, a melyeknek körében megtelepedtek.

Mint látjuk tehát a szocializmus megtámad mindent, a mi az ember előtt becses, ereje ma még nőttön nő, hívei szaporodnak és szóló még sem fél tőle. Lehet, hogy ideig-óráig uralomra jut, de biztos felőle, hogy uralma rövidebb lesz még a liberalizmusénál is.

Ha az emberekben nem élne más szükséglet érzete, mint pusztán az anyagiak után való vágy, akkor talán sikerülne az emberek numerikus többségének az, hogy leszállítsák az emberiség színvonalát a barmokéhoz, a melyeknek nincs más céljuk, mint jóllakni és párizni. Azonban az emberben élnek más, magasztosabb, nemesebb szükségletek is, a melyek öntudatra ébrednek abban a percben, a midőn az állati éhség ki van elégítve.

És a mily mértékben és tempóban igyekeznek a felsőbb rétegek az alsóbb rétegeknek anyagi érdekeit biztosítani és őket szellemileg magukhoz emelni, annál jobban halványodik a szocializmus réme, és annál inkább felélednek az alsóbb osztályokban is azok a nemesebb tulajdonok, a melyek a társadalom békés fejlődését biztosítják. Ez a fejlődés pedig épen az itt oly sűrűn hangozhatott *evolúció* törvényei szerint nem lehet más, mint az eddigi törzsnek tovább rügyezése, mint az eddigi alapoknak tovább fejlesztése.

Pikler Gyula elnök igen köszöni a saját részéről is az igen tisztelt vendégnek, hogy e társaságban megjelent és ilyen pregnánsul domborította ki azt a nagyon érdekes, sőt meglepő gondolatvilágot és politikai irányzatot, melynek képviselője. Mint minden határozott állásfoglalás, reméli ez is vitát és gondolatcserét fog kelteni.

Ő maga is két megjegyzést kíván tenni a hallottakra nézve. Nem megy bele minden részletbe, és megjegyzéseit nem mint elnöki enuncziációt, hanem mint magánvéleményt akarja elmondani.

A felolvasó úr felfogásával szemben egy igen érdekes kétely merül föl. A tisztelt előadó úr mint az emberiség egyik magas fejlődési fokát, mint a haladásnak és jólétnek korszakát állította oda a középkort és azután rátért azon nemzetek felsorolására, a melyek a világnak uralkodó hatalmas nemzetei, melyek, mint mondja, a francziától az uralmat magukhoz ragadták, és azon kisebb nemzetek felsorolására, a melyek a francziával összehasonlítva nagyot haladtak. A francia, úgymond, azért maradt hátra, mert a középkor-ellenességben legtovább ment, mert őrjöngő forradalmával le akarta dönteni a középkort.

Felsorolta az angol nemzetet, a németet, a hollandot, a dán, a két másik skandináv nemzetet.

Nevezetes már most, hogy ezek mind protestáns nemzetek, vagyis csupa olyan nemzet, mely a középkort sokkal hamarabb döntötte le, mint a francia. A francia sokkal tovább maradt meg a középkorban, ma is küzd ellene.

Az igazság tehát, szóló véleménye szerint az, hogy azok a nemzetek, a melyek ma dominálnak, és a melyek hatalmasan előrehaladtak, azok, a melyek a középkort leghamarabb döntötték le: a protestáns nemzetek; a katolikus francia későbbben és kisebb fokban volt középkor-döntő.

De nemcsak a vallás tekintetében áll ez, hanem a rendi különbséget is sokkal hamarabb döntötték le az angolok. Hiszen ők az iparosoknak és kereskedőknek azon jogokat, melyeket nekik a francia forradalom megadott, sokkal hamarabb adták meg. Az angolok a demokratikus parlamentet, a szabad ipart, kereskedelmet, a középkort

szétmorzsoló khaotikus állapotot, azt a liberális versengést sokkal hamarabb csinálták meg. Nem csinálták meg sem a vallási, sem a gazdasági reformációt a spanyolok, a kik, a mi az utóbbit illeti, minden érdeket alárendeltek a nagybirtokosok javának; nem sikerült e reformáció a lengyeleknél. Ezen, a középkort fentartó nemzetek egészen hátramentek.

Érdekes az is, hogy a tisztelt felolvasó úr a katolikus francia munkást említi mint olyat, a ki vasárnap a pálinkás bódéba megy, s ezzel szemben felhossa a protestáns nemzetek fiait, a kik vasárnap a templomba mennek és ott nyernek vigaszt szenvedéseikre.

Igen érdekes lenne, ha a t. felolvasó úr kifejtene, hogy egyeztetheti össze e tényeket felfogásával!

Egy másik tárgy, a mit érinteni akar, a következő. A t. előadó úr úgy állítja oda a középkort, mint a családi élet tisztaságának a korát. Szóló véleménye szerint a lovagi kort a családi élet tisztasága koraként odaállítani nem lehet. Egy oly kort, melyben az az elv uralkodott, hogy szerelmet saját felesége iránt egyáltalában nem lehet az embernek éreznie, hogy a házasság csak eszköz a birtoknak fenntartására, egy politikai, egy hasznossági aktus; egy kort, melyben az egész szerelmi költészet, az egész szerelmi gondolkodás, a mint tudjuk, abban az irányban haladt, hogy szerelem csak a családon kívül lehetséges. Nem is szól a nép alsóbb osztályaiban uralkodott szokásokról, mivel azok közismertek. De utal pl. Nagy Károly udvarának ismeretes dolgaira.

Lehetnek a részletekre vonatkozó viták a tekintetben: milyen volt e tárgyban a középkor, lehet pl. vitatkozni, mi értelme volt egy bizonyos hírhedt földesúri előjognak, de határozottan és egyszerűen odaállítani a középkort mint a családi élet tisztaságának korát bizonyára nem lehetséges.

Ismételve bocsánatot kér, hogy az elnöki székéből bátorkodott egy pár megjegyzést tenni, de oly nagyon határozott nézetek, mint a felolvasó úréi, természetesen gyors és erős visszahatást keltenek.

Dr. Baross János szerencsének fogja tartani, ha majd alkalomadtán az elnök úr fejtegetéseire egy pár szóval reflektálhat. (L. a IX. vitailést.)

Dr. Hajós Lajos szerint a történeti materializmus legnagyobb erőssége, hogy az ember és a természet elhanyagolt kapcsolatát — igaz, hogy csak egy oldalvágányon — tudatossá tette. Ez az oldalvágány a természet befolyása a termelésre, nevezetesen az őstermelésre és minden termelés erőforrásaira. (Köszén, vízerő, levegőmozgás.)

Bárminek változása *benne és kívüle* végbemenő tényezők egymáshatásából jó létre, ezért a társadalom változásai sem jöhetnek létre egyedül emberi tényezőkből.

A társadalom változásai, mondhatjuk azt is, *életjelenségei*, — emberi és emberen kívüli tényezők közreműködésének *eredői*.

Az összes tényezők együttes mérlegelését parancsolja determinisztikus természettudományi felfogásunk, melyről ma már állíthatjuk, hogy minden realitásokkal foglalkozó tudomány megdönthetetlen alaptételét képezi.

Mindenekelőtt az eddig elhanyagolt természeti tényezőkre mutat. Az időjárási zónák eltolódása, tengerek eltűnése, tengeri áramlatok irányváltozása (flóra és fauna megváltozása); kőszételepek és ércztelepek topographiaja; emberi kéztől eredő, de a természet tényezői közé tartozó erdőirtások, vízszabályozások, mesterséges humusterületek, eltűnt vadállatsordák és megszorodott haszonállatállomány, végül az időjárás efemer — nagyrészt az előző tényezőktől befolyásolt — viszonyai mind fontos *természeti tényezők*.

Nem szabad elfelejtkezni az emberi elme és kéz maradandó műveinek hatásáról sem. (Lakhelyek, szerszámok, írott emlékek, stb.) Méray Horváth Károly, a kinek szociológiai tanításait különben találó természettudományi hasonlatnak sem fogadhatja el, rámutat ezen kultúrtermékek társadalmi fontosságára, és ezen ponton vele teljesen egyetért. Különös lehet a kultúrtermékek szerepeltetése az emberen kívüli természeti tényezők között, de miután ezen termékek fenmaradása emberen kívüli természeti erők eredménye — még ha emberi elme által irányított természeti erőké is — ezért ide kell sorolnia.

Miután a társadalmi életjelenségek *emberi tényezőit* az ember életjelenségei, nevezetesen cselekvései képezik, ezen *cselekvések vizsgálása* képezi közelebbi feladatunkat. Az ember cselekvései sem képeznek kivételt a *determinált eredés törvénye alól*. Minden cselekvés, csak úgy mint minden változás, *a cselekvőben, illetőleg a változóban levő és a cselekvőn, illetőleg változón kívüli* tényezők eredője, és így az emberi cselekvés is.

De külön, egyénenként lehet csak vizsgálni *a cselekvések emberi tényezőit*, mert *ezek az emberek tömeges, társadalmi cselekvéseinél is minden egyes emberben külön hatékonyak, és tömeges nyilvánulásai csak úgy jöhetnek létre, hogy belső, emberi tényezői az emberek egy nagyobb számánál azonosak*. (Külső tényezők tömeg-hatása nem kíván magyarázatot és így a kettő találkozása érthetővé teszi tömegek egyenlő cselekvését.)

A belső tényezők, melyeket együttvéve biológiaiaknak szokás nevezni, a könnyebb áttekintés és megértés szempontjából *szervezeti és pszichikai*, vagy közönségesebb nyelven *testi és lelki* tényezőkre oszthatók.

A *testi tényezők* alatt nagyobbára az ember *állati*, vagy mint mondani szokás, *vegetatív* jelenségeit értjük, melyek az *önfenntartás és fajfenntartás* törekvéseiben merülnek ki. A lelki tényezők összege teszi ki a pszichikai életet: *tartalmát* részben *elmosódott érzékek, úgynevezett érzelmek képezik*, részben pedig határozott érzéki benyomások és ily benyomások emlékezeti utóhangjai. Ezen utóbbiakból, vagyis az érzésekből és azok emlékeiből keletkezik különféle egymásrahatás, úgynevezett *társítás* segítségével a tulajdonképeni *szellemi élet*, melyet a *tudatosság* jellemez. Míg az érzések társulása az egyidejű benyomások csoportjának hű visszhangja, addig az *émlékezések társításában bizonyos összefonások* jönnek létre, melyek *több hasonló benyomás emlékének közös részeit* tartalmazzák.

Ily emlékezeti *összefonások*, midőn **számos** emlékezés *közös alkatrészeire redukálva, mint egy emlékezés lép fel, hozza létre a lelki tevékenységet vizsgáló öntudat előtt a gondolkodás alapelemét és alapformáit: a fogalmakat, következtetéseket és ítéletet*.

Említettük a lelki élet tényezői között azokat az általános érzéseket, melyek összefüggése adott külbehatásokkal nem oly nyilvánvaló, mint a látásnál, hallásnál stb. — ezek a hangulatok, érzelmek, indulatok.

A *pszichikai tényezők közé tartoznak az érzelmek is, melyek szinten részt vesznek azon együttműködésben, melyet társításnak nevezünk*. De ezek részvételét nem regisztrálja oly élesen az öntudat, unt az érzéki behatáshoz kötött érzések és emlékezések, valamint az összefonott emlékezések társulásait.

A *gondolati elemek az összefonás törvényeit követve, minél nagyobb kört fognak át, annál tudatosabbak, ezzel szemben az érzelmi elemek, mint efemer jelenségek, az öntudat előtt mindig elmosódtak*.

A cselekvés emberi tényezői: *a vegetatív, a szellemi és az érzelmi működések közül az öntudatoság fényében csak a szellemiek fürdenek, habár a másik két tényező ép oly fontos szerepet játszik. Azon tényből, hogy az öntudat a cselekvések determinálásának csak szellemi komponenseire esik, következik, hogy azon kauzális láncolatban, mely lelki működések és külső cselekvések között fennáll, előttünk sok szakasz homályban marad, és csak egyes, az öntudat fényében csillogó láncszemekből tudjuk a pszichikai determinálás irányát fölismerni.*

A cselekvések *legegyszerűbb determinálását a közönséges reflexeknél látjuk. Ezen automatizmusok a vegetatív szükségletek első végrehajtói és őrei.* Kísérőik gyakran erős vegetatív érzések, melyekről már volt szó.

A pszichikai mechanizmus sémája abban különbözik a reflex automatizmusától, hogy a külső eredetű *impulzus nem közvetlenül indít meg cselekvést, hanem a pszichikai működések szervének, az agynak közbeiktatásával.* Ez a közbeiktatás a pszichikai társítások hosszabb-rövidebb sorozatát, kisebb-nagyobb csoportját tartalmazza.

Figyelmünk most a társítások emlékezeti komponensei felé fordul. Láttuk, hogy *ezek egyszerűek és összevontak:* képzetek és fogalmak elemeiből az elméleti következtetés és költői képzelet határai között mindent felölelni képes képzeleti és gondolati konstrukciókká kristályosodnak.

Vizsgálunk kell ezek után azokat a *forrásokat, melyekből az ember emlékezeti (gondolati és képzeleti, azonkívül velejáró hangulati) tartalma — a cselekvési komponensek ezen gazdag tárháza — létrejött.*

A emlékezeti adatgyűjtés egyedüli forrását az élet folyamán nyert benyomások sorozata képezi. A benyomások egy nagy csoportját *emberek tanító és oktató czélzata hozza, létre és konstruálja oly módon, hogy az önkéntes társulások szeszélye helyett oly determináló szellemi tőkét nyújtson a növekedő embernek, mely cselekvéseit tanítók és oktatók intencziói szerint irányítja.*

Vannak eszmei koncepcziók, melyek önkéntes társításokból egy emberi élet tartalma alatt ki nem kristályosodhatnak, és csak, ha keletkező kezdeti tanításként tovább adatnak és a kész alapok nemzedékeken át tovább fejlesztve épülnek, válnak egésszé. Ezek a hit kategóriái, melyek forrásai túl vannak az egyéni tapasztaláson és ezért csak tanításból nyerhetők. De vannak tapasztalati eredetű szellemi koncepcziók is, melyek csak nemzedékek továbbépítéséből jöhetnek létre, és ezért szintén csak tanításból nyerhetők. Ezek a tudás kategóriái.

Melyek a hatalmasabb determináló tényezők? Választ nyerünk abból, ha vizsgáljuk, *mely kategória tanításaihoz igazodnak inkább ellenmondás nélkül későbbi tapasztalásokból fogamzó önkéntes társítások?* A látszat a tudás javára dönt, mivel a pozitív igazság sohasem jöhet ellenmondásba természeti jelenségekkel.

De ez a tétel csak az igazságok és a jelenségek viszonyára nézve áll, nem pedig a tudás viszonyára a szubjektív tapasztalásokhoz. Bármeddig tanítja a tudás a föld nap körüli keringését, a szubjektív tapasztalás a nap keringését látja a föld körül. Az oktatás által elsajátított *hit* a vele járó *érzelmi elemek által hatékony, melyek nem csak azt a cselekvést befolyásolják, a mit közönségesen cselekvés alatt értünk, hanem az észlelést is.*

Igaz, hogy tudás és hit egyaránt befolyásolják a *szemlélő kíválasztást*, (mert így nevezzük a pszichikai tényezők által determinált aktív észlelést) — de nem egyenlő intenzitással. A *tudomány* folytonos *kétehty parancsol* és keresteti az ellenmondásokat, hogy azok megdöntésével kerüljön ki az igazság: a *hit* valami kész, a mely *nem keres de nem is tűr ellen mondást*, mert *lényege* a vele járó, de a *társítások tudatos fényén kívül álló érzelmi elem.* Az érzelmi elemek kívül állása az öntudatos társításokon és ezen kívül állása daczára is reájuk gyakorolt óriási befolyása magyarázza a hit kategóriáinak praeponderálását a tudás felett.

Eltekintve most a szorosabb pszichikai részvétel nélküli *automatizmusok* (reflexek és ösztön-cselekvések) létrejöttétől, álljunk meg egy pillanatra *azon öntudati jelenségnél*, mely a pszichikai működések által befolyásolt cselekvést közvetlenül megelőzi. *Ezen öntudati jelenség az akarat érzése.*

Az akarat mindig gondolati megösmérése a pszichikai determinálások irányának, az érzelmi elemek pedig kívül maradván az öntudatos társítások gondolati szintézisein, bárminő hatalmas determináló tényezők, még sem részei az akarat öntudati érzésének. Ezek a determinálások utjának homályban maradó láncszemei. Ezért érezzük akaratlanoknak azon cselekvéseinket, melyek pszichikai tényezői között *túláradó érzelmi elemek praeponderáltak.*

De az akarat még nem cselekvés, csak annak gondolati koncepcziója, mely elé akadályokat gördíthetnek a cselekvések emberen kívüli tényezői. Ily *akadályok* hozzák létre a *tehetetlenség szolgai érzését*, az akadályok hiánya pedig a *cselekvő szabadság érzését.*

A felvetett eszmék keretében minket leginkább *azon* pszichikai determináló *tényezők* érdekelnek, *melyek forrása más emberektől nyert oktatás, és azon akaratszegő akadályok, melyeket más emberek gördítenek a cselekvő ember elé.*

Ezen oktató, másrészt gátló emberi befolyások természete és egymáshoz való aránya szabja meg a mindenkori ember viszonyát a társadalomhoz és viszont, másrészt a mindenkori társadalmi jelenjék emberi tényezőit.

* * *

Ha most ezen tudományos eredmények fényével világítunk rá az eddig elhangzott előadásokra és felszólalásokra, konstatálnunk kell, hogy a társadalmi jelenségek vagy fejlődési irányok összes tényezőinek

feltárása helyett eddig csak egyes tényezők külön-külön láttuk feltüntetve. *Ilyen izolált gravitációs irány van még ezer ezerféle*, ha nem is lettek külön expozéban kifejtve, ha nem is nyertek eddig elnevezést, vagy nem is öltöttek öntudatos szellemi koncepczióban dogmatikus alakot.

Ha a tudományos pszichológiától várunk feleletet *arra a kérdésre, hogy melyik hát a társadalmi alakulások leghatalmasabb emberi tényezője*, melyik az, a melyre valamely egyoldalú törekvés apostolának leginkább lehet számítania, a melyet saját céljaira első sorban kell kisajátítania — úgy a válasz nem lehet más, minthogy *ezen hatalmas emberi tényező a gyermekek oktatása*.

A kész individualitásokból álló felnőtt társadalom belső pszichikai tényezői nehezen változtathatók meg és cselekvéseik emberi úton inkább csak külső torlaszok által irányíthatók, a mely torlaszok csak szűkebb érdek forrásából és nem általános emberi érdekből fakadó folyamannak irányát szabhatják meg.

A jövő társadalmának providens irányítása általánosabb lehet, és eredményesebb is, főképp, ha az egyéniséget idomító oktatásban elég súly lesz fordítva azon általánosan emberi determinálásokra, melyek tartalmát az erkölcs, forrását pedig a hit képezi. A rövidlátó tudomány megborzadhat az erkölcs és hit kategóriáitól, ezen *Gefühlsduselei*-től a társadalmi jelenségek okainak kutatásában, de az igazi tudomány az ő kötelező szkepticizmusával, kell hogy kételkedjék a saját egyedüli hatalma felett is.

De téves az oktatás mindenható erejében való hit is, mert erkölcsileg bárminő tiszta, a hit érzelmi erejére támaszkodó embereket nevelünk is, cselekvéseik nem csak belső determinálások eredményei lesznek, sokszor kell azoknak megakadniuk és újtökből eltérniök más emberek és a természet által elébök torlaszolt akadályokon.

VI. Vitaülés 1904 április hó 29-én.

Dr. Tegze Gyula a társadalom fejlődésmenetét két szempontból véli vizsgálhatónak: formális és materiális szempontból. Formálisaknak tartja azokat az irányzatokat, melyek a szabadság, az önkényesség, az egyenlőség s végül a megállapodottság szempontjából nézik a haladást, még materiálisoknak tekinti azokat a felfogásokat, a melyek konkrét, megvalósítandó célokat tűznek ki, a minőknek az anyagi javakban való általános és egyenlő részesítést, a szellemi javak fejlesztését, a tökéletesedést, a faj nemesítését képzelné. A két irányzat a cél és az eszköz viszonyában állana egymáshoz.

A most folyó vitában szerinte a fejlődés irányai pusztán formális szempontból tétettek vizsgálat tárgyává. Formális szempontokra utalnak legalább a liberalizmus, az anarchizmus, a konzervativizmus. Kivételt e tekintetben pusztán a szocializmus tesz, melynek szószólója sem az állami mindenhatóság, sem az egyenlőség elvét nem proklamálta. Ezen eljárása folytán dr. Szabó Ervin úr megmenekült ugyan azon hibától, melybe ellenfelei estek, a tartalomnélküliség hibájától, de másrészt rendszerének ellentéte a többi rendszerekkel szemben el is mosódott. Liberális ő is, csakhogy nem egyéni, de osztályönzést hirdet; anarchikus, bár morálja, mely a küzdelmet tanítja, ellentmond az erőszaknélküliség hitének; konzervatív, mert bár előjogok ellen küzd, maga is ilyenek után törekszik, csakhogy nem a tehetségesek, de a tehetségtelenek számára. Szólok szerint minden formális elvre épített rendszer üres, tartalom nélküli. Eredményes bármely álláspont csak az esetben lesz, ha első sorban a materialiter elérendő célokat tűzi ki s csak azután keresi az ezek megvalósítását lehetővé tevő elveket, mint formális irányokat.

Nézzük már most tüzetesebben az egyes felfogásokat.

Először is a liberalizmust tekintve, ez álláspont védelmének sikeretelensége a fenti állítást leginkább igazolja. Jelentősége az abszolutizmus ellem küzdelemben mutatkozott, a polgárság, az ingó tőke, harci eszközöként jelentkező. Annak megdöntésével szerepe is megszűnt. Ural-

mával felhagyni azonban ezután sem akart s így érvényesülésének eredménye a gazdasági kizsákmányolás lőn.

Az ellenhatás ellene feltámadt részben a konzervativizmusban, részben a szocializmusban, mely pedig nem ellentéte a liberalizmusnak. Hisz mind a ketten anyagi jólétre törekednek; csakhogy mindegyik másnak akarja azt. Az anarchia szintén csak a liberalizmus elveinek optimizmussal párosult radikális keresztülvitele.

Szerepe a liberalizmusnak ennek daczára ma sem szűnt meg; sőt ma is feltétlenül védelmezhető azon felfogás által, mely a gazdasági és szellemi erők feltétlen érvényesítésében, a konkurrencziában, a kíméletlen létérti harcban látja a társadalmi boldogságnak, illetve fejlődésnek eszközét, — avagy azon nézet által, mely a középosztályt tekinti a társadalom legértékesebb elemének s így annak ösztönserőleg választott harci taktikáját tartja ez osztály pozíciója fentartásának legalkalmasabb eszközéül. E felfogás követői a jelen bajait a liberalizmus segélyével óhajtják azután orvosolni. A mi álláspontunk nem ez. De még ha ezen feltétlen követőitől el is tekintünk, érteke az elvnek feltétlen ott, hol még régi rudimentumok, mint korlátozó momentumok szerepelnek, illetve hol új követelések, mint az egyéniséget elnyomók jelentkeznek.

Dr. Gratz Gusztávnak a szabadságnak, mint abszolút kategóriának védelmére felhozott argumentumait azonban nem fogadhatjuk el. Csak olyan érték ez is, mint a többi jav. Becslése, értéklése folyton változik, mint változik a szabadságérzet tartalma is. Ma megszorításként érezzük azt, mit holnap természetesnek tekintünk.

A második irányelv, mely kiemeltetett, az anarchia. Ez elvet szóló még mint utópiát sem akceptálhatja. Az eszmények felállításánál is törvény, hogy *impossibilium nulla obligatio* s szóló az anarchiát ily megvalósíthatlan állapotnak tekinti.

Mielőtt rendszere célul egyáltalán kitűzhető volna, híveinek igazolni kellene, hogy az emberek között az (egyéni erők korlátlan érvényesíthetése esetén, összeütközések nem fordulnának elő; hogy az emberek készek volnának szükségletüket minden kényszer nélkül a javak mértékéhez képest korlátozni, igazolni kellene, hogy az így kifejlődő kommunizmus — mert az egyenlőség képezhetné az egyedüli megosztás mértéket — azután fentartható is lenne s végül bizonyítani, hogy az *egyesekek* minden külső impulzus nélkül teljesíteni fogják mindazokat a ténykedéseket, melyek a társadalom fentartásához és fejlesztéséhez szükségesek. Mindezek az előfeltételezések ma még bebizonyíthatlanoknak látszanak.

A harmadik irány a szocializmus volt. E tan hirdetője egy elvet proklamált irányának támogatására, azt, hogy a társadalom fejlődésmenetének kimutatása által adva van a társadalom fejlődésének iránya is. Eltekintve azonban azon tényről, hogy a társadalmi élet terén — mint talán a fizikai világ túlnyomó részében is — in concreto legfeljebb tendenciákat állapíthatunk meg, s így a fejlődés menetére

biztosan sohasem következtethetünk: a tudatot feltüntető világ terén még a feltétlenül bekövetkező tények — annál kevésbé pusztá tendenciák kimutatása nem irányítja céljainkat, tehát tényleges fejlődési törekvésünket. E téren a hangulat, a kedély, a cél, az irányadó. A fenti állítással ellentétben ép azt hangsúlyozhatjuk, hogy a megnyiben egyéniségünk jelentőséggel bír — a kitűzött cél egyszersmind mint a jövőben elért eredmény is jelentkezik, annyiban legalább, a mennyiben ennek megvalósítása tőlünk függ. Azt pedig, hogy a társadalmi életben, a tudatban mutatkozó célokat teljesen érvénytelenítő, tekinteten kívül hagyó vak természeti törvények uralkodnának, azt talán dr. Szabó úr sem állítja. Állítása ugyan látszólag ide irányul, de bizonyítani ezt a közvetlen tapasztalattal szemben nehéz volna. Ez esetben azonban — hacsak magunkat csalhatatlannak nem tartjuk — a fatalizmus álláspontjára kellene helyezkednünk.

Eredményt Szabó úr bizonyításával talán inkább azáltal ért volna el, ha a szocializmus vívmányait, mint elérendő célt, mint az egész társadalom eszményét tűzte volna ki, s ennek eszközéül nem az osztályharcot állította volna oda, hanem annak elérését a társadalom összes tagjai érdekében levőnek, vagy talán helyesebben óhajának, vágyainak megfelelőnek hirdette volna.

Eltekintve ezen elvi jelentőségű, methodologikus kijelentésektől, bizonyítását, melylyel megpróbálkozott, nem tekinthetjük meggyőzőnek. Ő maga a történelmi materializmus álláspontján áll s a társadalom fejlődésmenetét az iparkonzentrációban s az osztályharcban látja kulminálni.

A mi magát a kiinduláspontot illeti, az egy metafizikai felfogásra utal, a mely, mint transcendentális, az ellentétes állásponttal szemben nem igazolható, ennél fogva talán a diszkusszió keretén kívül is maradhat. Marad tehát a másik két állítás az ipari cenzalizáció és az osztályharc kérdéseinek vizsgálata.

Hogy cenzaliztikus tendenciák a tőke hatalmának megerősödése óta mutatkoznak, az kétségtelen, de bizonyos az is, hogy ezzel ellenkező irányzatokat is tapasztalunk. El nem vitatható tény, hogy az egyéni ízlés növekedtével a kisipar számára újabb és újabb terek nyílnak meg. Maga a gyáripar előmunkásaiban, technikusaiiban egy új középosztályt teremt. Látjuk továbbá, hogy a mezőgazdaság terén — pedig ezt is figyelembe kell venni — a cenzalizáció mily kevéssé halad. Úgy, hogy e téren maga *Vollmar* is tagadja a Marx-féle központosítási iránynak a helyességét. Ugyanígy *Bernstein*; *Schmoller* pedig határozottan ellentmond az egész tannak. Bizonytalan az is, vajjon nem támadnak-e e cenzalizációnak sokkal korábban, semmint gondolnánk, ellenhatásai. Az eddig tapasztaltak alapján Marx által levont következtetések, minden esetre túlzottaknak, elhamarkodottaknak tekinthetők. Sőt szólónak úgy tetszik, mintha maga a felolvasó is ellentmondásba kerülne ezen alaptelével, midőn az államot pusztán nyilvántartó szervnek képzeli s jövő

államában a kis termelő góczokat tekinti tulajdonképeni termelési tényezőnek. Nem újbóli decentralizálás lenne-e ez, az elkerülhetetlen konkurencziával? Csakhogy ott nem egyesek, hanem kisebb körök versengenének. Avagy mi képezné itt az önzés fékét? S vajjon ez esetben az egész szocialisztikus társadalom nem-e csak fázisa egy örökös körforgásnak?

Vegyük a fejlődés másik tényezőjét, az osztályharcot. Már magának az osztály fogalmának a precizizálása rendkívül nehéz. Ilyen egységes alakulatot — mint ez a vita során már kiemeltetett — a társadalomban megkülönböztetni nem tudunk. Az egységesnek látszó osztályok kebelén belől is számtalan külön vallási, nemzetiségi, faji érdek foglal helyet, melyek ennek egységét hol megbontják, hol az osztályérdekeket figyelembe nem vevő új érdekcsoportokat létesítenek. De még a társadalomban végbemenő folyamatok sokkal komplikáltabbak, semhogy két ellentétes osztály küzdelme által magyarázhatóknak lennének.

Hogy a kapitalisztikus társadalom kialakulása óta osztályharcokkal találkozunk, azt nem tagadhatjuk: de a mint a korábbi fejlődés mai alapon nem az osztályharcból magyarázható s ott mint harcok, népfajok, vallásfelekezetek harcrai jelentkeznek, melyek idővel eltűnnek, úgy megszűnik jelentősége az osztályharcnak is, el fognak tűnni jelenségei, mint efemer tünetmenyek az emberiség életében: a nélkül, hogy a gazdasági materializmus által hirdetett változást létrehoznák. De még ha valóval megegyező jelenség, ha általános természet törvény volna is az osztályharc, vajjon kívánatos-e feltétlenül érvényesítése? Vajjon in ultima analysi nem összműködés-e a társadalom, melynek kebelén belől a harc proklamálása nem helyreépíthetetlen értékek elvesztéséhez vezet-e? A válasz mindenesetre meggondolandó.

A szocializmus, mint tudjuk, a jövő képét nem adja. De ha állameszményét teljesen leírni nem is tudja, főbb vonásaiban tájékoztatnia kellene bennünket. Tudnunk kellene mennyiben valósítja meg az egyenlőséget? Mert ha fentartja az egyenlőtlenséget, miben különbözik a mostani liberalizmustól? Talán abban, hogy mások lesznek az uralkodók, a vezetők? Milyen lesz a kulturális hatalom? Mert egy pusztán regisztráló, statisztikai szervezettől alig várható a béke fentartása, a jelzett harc, ily előzmények után. De vajjon kívánatos-e egyáltalán megvalósítása? Vajjon lehetséges lesz-e az egyéni tehetségek azon specializálódását fentartani, mely a mai magas műveltség létrehozásához szükséges? Nem lesz-e általános sülyedés a végső eredmény? Hogy az ember pszichológiailag teljesen megváltozik az új társadalomban, az lehetséges. Mi azonban, ha számolni akarunk, csak adott dátumokkal, ismert kategóriákkal számolhatunk: ezek pedig azt mutatják, hogy az ember természete évezredekken át alig változott.

De végül vajjon nem utópisztikus-e az egész szocializmus, különösen annak kollektivistikus iránya? Hisz minden társadalmi átalakulás keretén

belől látunk ilyenmő mozgalmakat. A régi Görögországban, sőt Romában is ismerjük az ily irányú törekvéseket; hasonló irányzatokat látunk a kezdetleges keresztényeknél, ezekkel egyidőben más szektáknál: mint az eszenusoknál; megvan ez az egyházi különválás, a nemzeti társadalom kialakulásánál: az anabaptistáknál. Vajjon nem hasonló jelenség-e a mostani is?

Mielőtt az általa helyesnek elismert s így követendő, de a jövőben meg is valószínű irány kifejtésébe bocsátkoznék, pár szót a társadalom magyarázatára vonatkozó elméleteket illetőleg kell szólnia: annyival inkább, minthogy a szocializmus tisztelt képviselője állításait részben a teóriákra fektette.

A közelmúltban uralmon levő teóriák közül az organikus felfogás, mely ép úgy, mint a szocializmus, az összműködést hangsúlyozza, már szintén a racionális individualizmus elleni visszahatás eredménye. De mivel természet-törvény feltétlen uralma nyert e felfogásban kifejezést, szemben az egyéni akarattal, feltámadt ellene, mint materialisztikus felfogás kifejezése, az osztályharcz teóriája, mely ismét az emberi törekvéseknek akar érvényt szerezni. Visszahatásaiként ez iránynak a kollektív pszichológiai rendszerek jelentkeznek, a melyek tanai már egy, az egyéni öntudattól független társadalmi öntudat hangsúlyozására vezetnek. Ellenhatásaként e felfogásoknak ismét az egyén pszichológiai jelentőségének kiemelése fog hangsúlyoztatni, holott a valóságnak leginkább az az elmélet felel meg, mely a társadalmi öntudatot az egyéni és társadalmi tényezők összehatása eredményének tekinti, közreműködésöket relatívnak, közönkint változóknak tartván.

Mindezek a teóriák kétségkívül a társadalmi haladás irányait mutatják. A haladás menete kétségkívül az ellentétéké — a kollektív, mint az individualisztikus pszichológia egyik törvényének, a kimerülésnek, folyományaként jelentkezvén. Az ellentét azonban sem a Hegel-féle dialektikai folyamatnak nem felel meg, sem a Bodnár-féle hullámvonallal sem azonosítható, hanem valószínűleg egy görbe, melynél a visszahatásra következő ellenhatás nem azonos szög alatt, — sőt ha ezt képletileg mondani lehetne — nem is ugyanazon síkban történik.

A liberalizmus ellenhatás volt az abszolutizmussal szemben, de egyszersmind az emberek közötti egyenlőtlenség kiemeléséhez vezetett. annak ellentéte a szocializmus, mely egyenlőségre törekszik, de azt, mint az abszolutizmus, feltétlen hatalommal akarja érvényesíteni. Ellen-téte ennek ismét az anarchizmus lenne, mely a hatalom megsemmisítéséből eredne.

De vajjon nem képzelhető-e oly ellentéte a liberalizmusnak, mely szintén az erők feltétlen érvényesítésének korlátját jelentené, mely ennél fogva szintén egyenlőségre törekednék, csakhogy azt nem az államhatalom vagy oszályuralom mindent lenyűgöző hatalmával akarná megvalósítani, hanem az ember erkölcsi impulzusainak felhasználásával, egy magasabb erkölcsi tekintély kifejlesztéséül: E rendszerben, mely

tehát nem felforgatásra, hanem továbbfejlesztésre törekednék, mindaz mi a történeti fejlődés folyamán értékesnek mutatkozott, jelentőséget nyerne, tehát benne a *tradíció* elve uralkodnék; a haladás, nem a szükségletek és igények korlátlan növelésében, hanem azok eszélyes megszorításában állana; hangsúlyoztatnék a lemondás jelentősége kiemeltetnék az egyén társadalmi jelentősége, azon szerep fontossága, melyet betölt, a kötelességek, melyek állásához, jogaihoz fűződnek s elismerés adatnék azoknak, kik nemesek és áldozatra készek. Megmarad tehát a jövő társadalmában az egyenlőtlenség, csakhogy az erkölcsi alapokra fektetetik; megmarad az egyéni tulajdon, csak túlkapásai korlátoztatnak, az alsóbb osztályok a szövetkezésben találván támogatást; megmaradnak a nemzeti, vallási elkülönülések egy magasabb gazdasági, de különösen emberiségi célokat kitűző közület keretén belül.

Hogy az átalakulásban, a kereszténység, mely szintén történeti értéket képes, mily szerephez jutna, attól függ, minő jelentőséget tulajdonítunk egy erkölcsi jellegű vallásnak. Azok, kik a tant vallják, hogy, különösen az értelmileg fejletlenebb osztályoknál, egy vallási vonatkozásoktól ment ethika el nem gondolható, a kereszténységnek tisztult alakjában, rendkívül nagy súlyt tulajdonítanak; ellenben azok, kik egy vallási képzetektől ment ethika uralmát is elképzelik, a társadalom ezen új formáját vallási kapcsolatokról menten hiszik megalkothatónak. Ez utóbbi tan szóla szerint, a fejlődés magasabb fokát reprezentálná.

Hogy az ez alapon létesülő társadalom tartalom tekintetében is gazdagabb lesz, mint az előbbi alakulatok: azt kétségtelennek tartjuk: nem a boldogság, az anyagi javakban való általános részesedés, hanem egy fejlettebb, tökéletesebb, magasabbrendű faj, emberiség kialakulása képezné itt a végcél s így ez lenne a jövő evolúciójának eredménye.

A szóla által rajzolt társadalom első sorban mint eszmény, mint cél jelentkeznék, a melyek felé törekszünk, de kétségtelennek tartja, hogy a társadalmi létben eddig mutatkozó tendenciák is ily fejlődési irányra utalnak. Az etnikai élet mindennemű fellendülésében, az etnikai kultúra terjesztésére irányuló körök működésében, a vallásos élet megerősödésében, vallásos szekták keletkezésében mindenütt egy megnyugtató tekintély, egy eszmény keresését látja. Az összes humanisztikus, filantropikus törekvések a társadalmi kérdések békés megoldására látszanak utalni. A munkások harca a birtokosok ellen szintén enyhébb alakot látszik felölteni. De még fontosabbnak tűnik fel e tekintetben az a mozgalom, mely az önmérséklést írja zászlajára s többek közt az alkohol elleni küzdelemben nyilvánul; mely a nő helyzetének javítását célozza; a házasságok kötése körüli szigorúbb rendszabályok megállapítására irányul s így az utódok érdekeinek kiemelése által egy magasabbrendű, nemesebb faj létrehozására törekszik.

Vajjon siker koronázná e törekvéseket s a jövőben egy nemesebb, erényekben gazdagabb emberiség tekinthet-e vissza azokra a küzdel-

mekre, azokra az áldozatokra, a melyekbe ez eredmény létrehozása kerül: azt ma még nem tudhatjuk. Minden társadalmi irányzat célok, kifogások, eszmények, a kedélyből fakadó vágyak és óhajok küzdelmének az eredménye. Az egyes egyének, valamint csoportok lelkében, pszichológia törvényei szerint, más-más óhajok alakulnak ki, s érvényesülni az az irány fog, a mely részen a legnagyobb energia mutatkozik. De végcélul kifizethetjük az eszményt s ha erőfeszítésünk meghiúsul, ha küzdelmünk meddő marad, a szándék maga megnyugvással tölthet el bennünket.

Dr. Schmitt Jenő szerint társadalmi problémáknál az emberi természetre szoktak rendszerint hivatkozni a különböző álláspontok. Ez az emberi természet teljesen határozatlan valami, történelmi körülmények, a fejlődés stádiuma, a melyben az illető néprétegek léteznek, döntenek a felett, hogy milyen társadalmi életet valósít meg az ember.

A mi pedig az általános emberi természetet illeti, a miben az ember az állattól különbözik, ezt szóló az embernek elmélkedésre való képességében látja. Univerzális, általános törvények felfogása, a melyek minden időre, minden térre, minden létre vonatkoznak, jellemzik az embert. Képek és képzetek gazdag társulása tapasztalható már a magasabb állatnál. Azonban eddig az állatnál nem találtuk annak nyomát, hogy ő az univerzális, a végtelenben érvényes törvényről tudna ; erre nézve hiányzik a bizonyíték, de ha bármilyen állatfajra nézve ezt a bizonyítékot megszerezhetné valaki, akkor be volna bizonyítva, hogy az állatfaj a mi fogalmaink szerint voltaképpen sajátyszerű ember.

Az embert tehát ez a minden téren és időn keresztül szigorú szükségyszerűséggel érvényes törvények felfogása jellemzi és teszi emberré és az emberi elme alkotja azt a jellemző alapfeltételt, a mi emberi társadalmat kialakít. Továbbá olyképpen jellemezhetjük az emberi történelem fejlődésének szükségességét, a mennyiben társadalmi alakulásokban érvényesül, hogy az az elmélkedéssel, gondolkodással, mennyiség-tani gondolattal, geometriai fantáziával felruházott lény, az ő elméleti képességével különböző fejlődési fokon megy keresztül és elmélkedésének haladó stádiumaihoz mérten kialakítja életét.

Az emberi elmének stádiumai azonban szükségkép vannak maguk után sajátyszerű formákat a társadalom fejlesztésében és ezt lépésről-lépésre, nyomról-nyomra pozitíve beigazolhatjuk. Tehát nem arról van szó, hogy mi valami szép elméletet alkotunk magunknak az emberi társadalomról, gondolva, hogy az sokkal okosabb, sokkal nemesebb, mint a mai állapot és majd jóakarattal fogva hozzá, megvalósítjuk azt. Bármilyen alakban jelentkezék a probléma, ebben a fogalmazásban az csak utópiának nevezhető. Legyen most a forma akár liberális, akár konzervatív, akár anarchikus, akár szocziáldemokrata, az itt teljesen mindegy, mindez egyaránt tudománytalan képzelődés marad, mely

a lényegesebb vonást figyelmen kívül hagyta ; az emberi tömegnek elméleti fokát, világnézetét, gondolatvilágát, a mely gondolatvilágból szükségkép az életnek bizonyos konkrét alakja jegecedik ki, valamint a telt kristályos lúgból a jegecz. Szerves összefüggésben áll a világnézet bármilyen formájában is, a nyilvános élet kialakulásával és a tőt egymástól önkényszerűleg elválasztani nem lehet. Nem is választotta el soha a történelem és az ilyenféle kísérlet egyszerűen félreértés, mely szükségképpen csalódással végződik, bármilyen irány is próbálkozzék vele. Nem másíthatja meg az emberi társadalom haladását se a mindenható deszpota, se a győztes forradalom, egyszerűen azért nem, mert az a társadalmi állapot, mely bizonyos korban létezik, nem lett önkényszerűen csinálva emberek által és nem is lesz soha így csinálva, hanem szükségszerű folyománya a nagy tömegekben létező gondolatvilágnak, elméleti foknak, a mely szükségkép kiváltja az értékebecslések sorát, ezek alapján a kedély vágyait és kívánságait, az akarat ténykedését. Teljesen szervezetlenül fogják fel bármilyen állásponttól a társadalom megváltoztatását, ha ilyen tervezgetésekkel foglalkoznak s ezekkel boldogulni akarnak és ezeket ajánlják jóakaratólag embertársaiknak, így nem lelik meg azt az archimedesi pontot, a melyből ezt a világot kiemelhetik eddigi alacsony helyéből. Sokan azt hangoztatják, hogy a nemesebb erkölcs volna az a tényező, a mely hívatva volna arra, hogy az emberiséget ideális állapot felé vezesse. Itt különösen az etnikai társaságok működése jó tekintetbe a modern életben. Itt újra hangoztatnia kell azt, hogy erkölcsi tényezők nem állnak sem az egyéni, sem a történelmi életben elszigetelten ; nem állítja azokat se az egyén, sem a történelem ilyen kiszakított formában elő, hanem azok mindig szerves összefüggésbe állnak elő a gondolatvilággal és az összes konkrét viszonyokkal, a melyeket megteremtett az elmélkedő lény, az ember. Előállította pedig saját elméletének fejlődési során bizonyos történelmi fokozaton, annak megfelelő szükségszerűséggel. Tehát bármilyen kornak erkölcsi értékebecslése az általános világnézet kifolyása.

Az a kérdés áll most elő, hogy mi volna az az elsöleges tényező, a hol valóban alkalmazhatni azt a bizonyos archimedesi emeltyűt?

Itt a közéletben a próba igen egyszerű. Ha valaki igen szép, lélekemelő beszédet tartana, gyönyörű morálevveket hirdetne, lehet, hogy a társaságot magával ragadja, és az illetők szörnyen épülve lelkesen fognak távozni.

Azonban a dolognak semmiféle komoly következménye nem lesz, mert ha a hallgatók megint kimennek a szabadba, elpárolognak a szép elvek, avagy lerázzák azokat, mint a pudlikutya a vizet. Tehát a választásos moralizálás is teljesen haszontalan dolog ott, a hol a vallások Világnézete ellenmondásban áll a szép morál-elvekkel.

Ha azonban valakinek egy előtte még ismeretlen matematikai tételt bebizonyítunk, bátran mehet az ki a szabad levegőre, attól nem fog szabadulni soha. Az az ismeret kitörölhetetlen nyomot hagy hátra

benne és ha az életben alkalma nyílik annak alkalmazására, úgy alkalmazni fogja.

Itt van tehát az archimedesi pont. Ha mi az emberi tudatban, az ismeretben, a szellemi világosságban haladunk, ha mi embertársainkat felvilágosítjuk, ha mi pozitív ismereteiket gazdagítjuk, ha mi mint a világosság harcosai működünk, ezerszer többet fogunk akkor tenni az emberek javítására, mint akármilyen gyönyörűséges morál-prédikátor, vagy akármilyen nagy szónoki tehetséggel ellátott politikus és parlamenti tag vagy bármilyen hatalmas autokrata.

Az a felelet, a melyet az ember ama kérdésre ad, hogy: „mi vagy te, ember?“, szükségképpen értékbecslést tartalmazván, az értékbecslése szerint fogja irányítani cselekvését. Az értékes dolgokat kívánni fogjuk, az értékteleneket elhanyagoljuk; a megvetett dolgokat még lábbal is fogjuk taposni. Mindez természetes következménye az értékbecslésnek, mert az ember nagyban-egészben mindig igyekszik megvalósítani az ő értékbecslését, a mely az ő világnézetéből folyik.

Az emberi történelem bölcsőjénél roppant naiv világnézettel találkozunk. Az ember mindenütt saját képzeleteihez hasonló lényeket tételezett fel a nagy természetben. Önmagát is csak olyan képzeleti lénynek gondolván, mindenütt szellemeket látott. Sem Istenről, a szó tulajdonképpen értelmében, sem anyagról, sem természetről nem tudott. Ilyen állapotban van most is a mai keleti világnak nagy tömege. A kínai pl. nem ismer természetfeletti Istent, de magát a természetet sem ismeri.

Vége azután univerzális működést szemlél az ember a nagy természet jelenségeiben, a zivatarban, a kitörő vulkánban, a csillagos égben, a nagy tengerben, a felkelő napban stb.

Az emberiség bölcsőjénél még nem találunk tekintélyeket. Eleintén csak bizonyos alakatlan, némileg anarchikus formájú társadalmat látunk, később azonban kialakulnak a nagyobb államok, míg végre a világ uraként fellépő hatalmas ázsiai deszpoták és a világhódító Róma urai előállanak.

Az óriási fordulat akkor áll be, a mikor a názárethi nagy próféta azt a dicsfényt, a melyet az akkori emberiség az antik világ isteneinek tulajdonított, saját magának tulajdonította, a midőn megadta a feleletet arra a nagy kérdésre, hogy: „ember, mi vagy te?“ olykép: én vagyok az egyetemes, a mindeneget magamban foglaló élet; akkor az egyénben az öntudat formájában fellép mindenségtudata.

Ez az óriási lépés összehasonlítható ama lépéssel, midőn a majomemberből ember lett. Bármilyen gazdag tudattal bír is képek, távlatok formájában a majomember, mindamelltt is teljesen szigorú általános gondolati törvényről s feltétlenül végtelen mindenségről és annak törvényszerűségéről nem tud. A mindenség gondolata alkotja tehát az embert emberré és a mindenség öntudata alkotja az embert istenemberré.

Az emberi történelemnek e nagy fordulópontján forog meg egyúttal az emberi társadalom átalakulásának is a nagy tengelye. Itt

nyílik meg a szabadság útja, mely a jövőbe vezet. Ez maga a világ-szabadító eszme.

Természetes dolog, hogy ezt a gondolatot az emberiséggel megértetni nehéz dolog volt. Ez épp olyan nagy lépés, mint a majom-embernek emberré való fejlődése, úgyszólván a végtelenbe való ugrás. A utóbbinál a véges tudatból a végtelen tudatba, az előbbinél a véges öntudatból a végtelen öntudatba.

Nagyon érthető, hogy az emberiség ebben az óriási lépésben a teremtő elmét nem egyszerre követhette. És ez magyarázza meg a konstantini egyházak létesülését. Konstantin, ez a borzasztó deszpota, a világtörténelemnek egyik legnagyobb diplomatája, volt a tulajdonképeni megteremtője a különböző egyházaknak, a melyek azonban mind a konstantini világfelfogás alapján állanak, a mely világfelfogás kompromisszumot akar csinálni a régi pogányság és a krisztusi eszme között abból a célból, hogy megmentse a régi világrendet, a régi társadalmat, az imperium Romanum-ot.

Nem lényegtelen tehát a világnézet a társadalmi élet kialakulására, az állami élet kifermázására nézve. A felvilágosodás gúnyolni akarván Konstantint és az őt követő kiváló gondolkodóknak egész sorát, dőréknek mondja őket azért, mivel a dogmáknak egyes pontjai felett a papokkal vitatkoztak. Ha ezek találkozhatnának Konstantinnal, szóló szeretné látni azt a megsemmisítő gúnymosolyt, a melylyel Konstantin ezeket az okos embereket fogadta volna, a kik őt rajongónak tekintik. A rajongás legmagasabb foka nem azok sorában keresendő, a kik tüzzel-vasal akarták kiirtani a krisztusi eszmét, valamint nem amaz álkeresztény korban, a midőn a papok uralma alatt Róma egy új világbirodalmat állított elő, nem kevésbé hatalmasat, mint az előbbi volt. Fennállása a régi társadalmi rend fennállásának, a régi világnézet fennmaradásának életkérdése volt. Meg lehet tehát érteni, hogy miért akarták ők minden eszközzel kiirtani a krisztusi eszme minden csiráját, a mely végpusztulással fenyegette a régi világrendet.

Nézzük most mindenekelőtt magát az istenség eszméjét, hogyan alakult az ki ebben a látszólagos kompromisszumban és lássuk, hogy milyen társadalmi következményeket vont maga után.

A krisztusi gondolatkör elől kitérni nem lehetett.

Tehát az antik világból alig szabaduló emberi tömeg, ideértvén a sok hatalmas és zseniális embert is, a kik mint az egyház vezérei működtek, köztük talán a legnagyobb ebben a sorban a nagy Augustinus, csak a régi világnézetnek végkövetkezményeit vallja, abban a hitben, hogy ők Krisztus elvét vallják. A harmad-negyediziglen boszútálló istenség helyébe azt az istenséget helyezték, a mely nem harmad-negyediziglen, hanem a nemzedékek végtelen során át az ősapának: Ádámnak bűnét boszúlja meg kérlelhetetlenül és ha megkönyörül egyeseken valahogyan, akkor is saját fiát kívánja a bosszú áldozata-

ként; a nagy embertömeget azonban, mint az ő megbántóit, kén örök kínokban részesíteni, örök pokoli tűzre kárhozzatni. A régi világban a bosszú az istenek egyik fősajátsága, a mennyei igazságossá főkövetelménye. Ez az elv azonban nem emberi. Hanem mondhatjuk embertelen, mert tulajdonképpen az állatnak önfentartási elve ez ugyanis ennek az egész mennyei magasztosságnak gyökere a következő. Ha megrúgnak valamely bestiát, hát visszarúg, ha megharapják, hát visszaharap. Ez az ő állati életfentartásában mélyen gyökeredző dolog; és az állatembernél ez az alapelv, világnézetének és társadalmának kialakulásánál. Itt mennyei eszménynek tették az állatot, a mint János kinyilatkoztatása mondja; a mennyek trónjára helyezték és pedig idealizálva. Ez az idealizálás borzasztó ördögi alakká tette, mert volna-ezen a világon ember, legyen annak a neve Caligula, vagy III. Richárd, vagy a világtörténelem bármely borzasztó zsarnoka, a ki képes volna megbántóját örökkön-örökké kinozni. Szólo azt hiszi, hogy a legelvetemültebb ember keze is visszarettenne, ha az örök kárhozzat ítéletét kellene aláírnia. És ezt az alakot ültették a mennyeknek trónjára. És ezt tanítják a néptömegnek, a romlatlan gyermekeknek és így mételyezik meg a lelkeiket fenekestül — és akkor jönnek erkölcsi prédikációval.

S különösen a negyedik előadás szónokához intézne egynéhány szót, mert ott látja a tévedések legnagyobb fészket. Ugyanis ő nagyon rosszul van informálva, a midőn a történelmi kereszténységről és a mai Oroszországról beszél. A történelmi kereszténységet, különösen a középkort valami paradicsomi állapot színében ismételtlen próbálták kifesteni ép oly célzatos, mint hazug romantika alapján, de hogy ez nem volt egyéb, mint a báránybőrbe öltöztetett farkas szépitése, a miről már az evangélium beszél, arról tanúskodnak azok a véres nyomok, melyek keresztül vonulnak a keresztény történelmen s melyeket Hoensbroek gróf oly kérlelhetetlenül leplezett le.

Különösen Konstantinápolyból a törökök által való elpusztítása után, átszivárgott a gnoszticizmus, mely a renaissanceot megteremtette, mely a művészeteket és a tudományokat felébresztette. Ezek a gnosztikusok, a kik az ember istenségét vallották és a Krisztus igazi hívei voltak, valósították meg annyira, a mennyire itt a barbárok közt a nyugaton a nemesebb kultúrát. Az se volt az egyház érdeme, hogy az egyház körében is a művészet felvirágzott, sőt a Mária-kultusz is, a mint bebizonyítható, minden poétái varázsával a gnosztikus Sophia-kultusz plágiuma volt, először a keleten, aztán a nyugaton. A mi kulturális nagy haladás volt, az az egyház célzatával ellentétben történt, még akkor is, ha a római pápák oly istentelenek voltak, hogy a görög istenek kultuszát hirdették s a kardinálisok a mithológiából ép úgy példáztak, mint a szent legendából. Ott csak az a tény állott be, hogy a két áramlat a művelt főpap kebelében küzdötte azt a nagy, harczt, melynek színhelye a történelem volt.

Ezek a példák is mutatják, hogy nekünk nem annyira az egyént, mint inkább az eszmét kell üldözni. Hogy azonban az első előadó is tévedésben volt, a midőn túlélte dolognak mondta az eretnekek megélésének elvét, arra nézve egy igen érdekes bizonyítékkal szolgál Marianus de Luca nevű jezsuita könyve.

A gonosz szándék tehát megvan ma is és csak az állam és az előrehaladottabb társadalom nem engedi, hogy ezek a gyönyörűséges zent elvek ma is érvényesüljenek és hogy mi autodafékban gyönyörködjunk.

Az okot szóló nem látja ezen férfiak egyéni gonoszságában, hanem csakis a tan elvetemedettségében. a melyet beoltanak a szemináriumokban az ártatlan fiúba és a mely egyedül okozza azt, hogy ő olyan gyilkos elveket vall.

Ép ily hamisított képet nyújt a negyedik felolvasó az igazhitű Oroszországról. Azt mondja ugyanis, hogy Oroszország olyan, mint egy jól kigyomlált kert, a melyből minden erkölcsi gyomot Szibériába tettek. Figyelmébe ajánlja George Kennannak Szibéria című érdekes könyvét.

Figyelmébe ajánlja a negyedik felolvasónak, olvassa el azt a könyvet és mondja meg aztán, hogy ez-e az a jó fa, a melyről Krisztus azt mondja, hogy jó gyümölcsöt terem.

Igazán sajnálja, hogy jóakarátú emberek, mint pl. a felolvasó, az ilyen szervezett világcsalásnak martalékai lesznek, hogy az ilyen állapotok fenmaradása mellett küzdenek.

Még röviden szólani akar arról, hogy milyen alapja volna annak az ideális világnak, a melyet mi a jövőben várunk, a melyben nekünk hinnünk kell, ha Krisztus szavainak hiszünk. A kik azt mondják, hogy az emberi természetnek nem felel meg az az ideális állapot, a melyben erőszak nincsen, utópiának mondják Krisztus hegyi beszédét. Ezek tehát nyilvánvaló álkeresztények.

Ez a világot mozgató nagy eszme, ez az ember újjászületése. Előbb az ember csak mint véges parány tudta önmagát a mindenséggel szemben elképzelni, nem tudván felelni arra a kérdésre, hogy tudhat a végtelenről a földgömbnek e pórja — a mely földgömb megint csak porszeme a naprendszernek s a mely naprendszer ismét csak porszem a csillagrendszer és a mely csillagrendszer porszem a végtelen mindenségben — a mikor szerinte a tudás titka örökké kideríthetetlen marad.

Felderíti azonban ezt a titkot a krisztusi eszme, a mely az embert, mint a mennyeknek sugarai fogja fel, a mely a végtelenségbe lát, a mely tudja, hogy a csillagtengeren túl is az ész törvényei érvényesek, s a mely tudja, hogy a világ nincs deszkákkal bekerítve.

Ez a szem az emberi szellemnek a szeme, az isteni szem, a mely bennünk van, a világosság, a melyről János evangéliuma azt mondja, hogy az megadatik minden embernek. Ez az ész és az

istenség világossága. Mi vagyunk ez az isteni sugár és ezért tudunk mi a végtelen mindenségről és a végtelen istenségről.

Nemcsak így költői formában, de a tudomány adataival is bebizonyítható ezen állítás. Most azonban nem bocsátkozik e fejtegetésekbe. Csak az eszmét, a gnózis eszméjét, a világmegváltás eszméjét akarom itt hangoztatni, a mely a kenyere és itala a mennyeknek. A ki ezen eszmét magában foglalja, az nem ízleli a halált soha.

Ez egyúttal a szabadság eszméje. Ezt az eszmét itt Magyarország különösen melegen hangoztatják és az a magyar nép lelkébe különösen mélyen vésődött be, sokkal temperamentumosabb nép lévén, mint bármely más kultúrnép. A mi hitünk, hogy épen innét előbb-utóbb hatalmas kultúr-áramlat fog kiindulni a szabad társadalom megvalósítására. Hogy mikép lehet a szabadságot, mely ma hazug frázis, megvalósítani, erre a kérdésre már megadta Krisztus a választ: Megismeritek az igazságot és az igazság szabaddá teszi benneteket. Tehát az ismeret világfelszabadító hatalma az, a melyre ő utal. Ez az út az egyetlen út és minden szociológia, társadalomtudomány stb., mely a társadalom külső szimptomáit fejtegeti, de a világnézet fenekére alijában nem hatol, felületes és tudománytalan munkát végez. És a hol gyógykezelné akar valamit, ott csak a kuruzsló munkáját végzi, a ki a dolog lényegére, alijára nem tér reá. Csak egyre van szükségünk és ez az egy: az ember isteni öntudata.

Hangoztatják a szeretetet, a mely a legideálisabb érzés és az volna hívatva, hogy a jog helyébe lépjen, de az lehetetlen oly társadalom körében, hol még ma is egy Konstantin aljas elvei az egyház szentélyében magasan ragyognak. Ezt a kígyót kell először eltiporni, ennek a sátánnak kell a magasból a porba hullania.

A szeretetnek van mértéke s ez a szeretett lény tökélye. Minél tökéletesebb valamely lény, annál inkább fogom őt szeretni, annál kevésbé fogom őt megbántani és iszonyodni fogok attól, hogy őt megbántsam, ha isteni dicsfényben ragyog előttem. Ha nem látom az istenember színében az embert, akkor hazug frázis a szeretet. Mert ha csak férget látok benne, mint a negyedik felolvasó, akkor féregként fogok elbánni vele, a mint hogy azok, a kik féregnek látták, mindezt úgy is bántak el. Az ember megvetése volt az alapja mindenféle zsarnokságnak, akár a legitimitás, akár a demagógia címe alatt gyakorolták legyen is azt. Az ember megvetése volt az a mentegőtözés, az az igazolás, melyet mindenkoron elővonszoltak, a midőn a különböző fajú zsarnokok gáztetteiket igazolni próbálták. A szabadságnak előfeltétele, hogy mi igen magasra becsüljük az embert s minél magasabbra becsüljük egy ideális világnézet alapján, annál biztosabban fog számunkra derengeni a szabadság rózsás hajnala. És ez csak akkor lesz lehetséges, ha mi annak a szavait követjük, a ki nem arra tanított bennünket, hogy féregek vagyunk, hanem arra, hogy istenek vagyunk!

Dr. Máday Andor szerint a fejlődés mértékét *gazdasági viszonyok*, irányát *emberi eszmék* determinálják, Nem helyesli ennél fogva sem a történelmi materializmus rideg formáját, sem azt az irányt, mely a fejlődést kizárólag az eszme művének tekinti. Különösen elítélendőnek tartja azok felfogását (keresztényszocialisták, Schmitt Jenő) kik nem is a belátás, hanem az *erkölcsi eszmék* változásából, pl. az altruizmus vagy az emberszeretet fejlődéséből iparkodnak az általános fejlődést megmagyarázni. Hivatkozik e tekintetben Buckle „The Civilization in England” cz. művének adataira és érveire.

Emberi fejlődésünkre, művelődésünkre két tényező gyakorol hatást: a *külvilág* vagy *környezet* és az *emberi eszmék*. A külvilág vagy környezet, így a gazdasági viszonyok is, rabul ejtik az embert, s más gazdasági viszonyok közt más eszméink vannak, más jogérzet fejlődik ki bennünk, így pl. a nomád népeknél ismeretlen lesz a magántulajdon intézménye, míg fejlettebb társadalom annak szentségéről fog beszélni s az emberi alapjogok közé fogja igatni, mint a hogy a francia forradalom tette.

Ám — és ez a fontos — nemcsak a környezet gyakorol hatást miránk, hanem az emberi ész segítségével mi is a környezetünkre. A gazdasági viszonyok minden változása az emberi eszme változását, fejlődését feltételezte; azonban nem minden emberi eszméét. Mert két-féle emberi eszme van: *erkölcsi* és *tudományos*. Az előbbi, kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve, örökké ugyanaz marad s így *nem fejlődésképes*. A gyilkosság, a rablás, a hazugság, minden, hivatásának magaslatán álló vallásban bűn, az emberszeretet mindenütt erény. Egy civilizált keresztény, zsidó, mohamedán, vagy japáni sintoista erkölcsi felfogása közt alig látunk különbséget. Buckle ráutal arra a tényre, hogy az erkölcsi elvek nem voltak képesek az emberiséget gyötrő két legnagyobb csapást: a háborút és a vallási üldözést megakasztani. Az utóbbinak megszűnése a tudományos belátásnak köszönhető, mely az embereket közelebb hozta egymáshoz; a háborúk apadása pedig szintén

a tudományos haladásnak, nevezetesen az ipar technikai fejlődésének és a közlekedés reformjának, a gőznek, és újabban a villamosságnak az eredménye, mely mind erősebb érdekszálakkal fűzi a különböző nemzeteket egymáshoz.

Ez nem jelenti azt, hogy az erkölcsi elvek feleslegesek. Leg kevésbé sem! Sőt vannak azon elvek között nagyon is fontosak és nélkülözhetetlenek. Ki tagadhatná a felebaráti szeretet igéinek vagy becsületesség elvének szépségét, igazságát? Azonban ezek *csak az alapot* képezik amaz épülethez, melyet emelni akarunk; nem hiányozhatnak, akár földszintes házat építünk, akár amerikai felhőkaparót, csakhogy ezen alapok megépítése a haladás épületét sem magasabbá, sem alacsonyabbá nem teszi.

S éppen ennek figyelmen kívül hagyásában rejlik úgy az anarchizmus, mint a keresztényszocializmus alaptévedése. Magasztos erkölcsi elveiket, melyek nagyon helyén lehetnek a keresztény hitvallásban, vagy a szellemi vallás katekizmusában — társadalmi vagy államalkotó tényezőkké akarják tenni, s azon válságokat, melyek a tudományos haladás nyomán keletkezett gazdasági fejlődésből erednek — tehát lényegükben tisztán gazdasági kérdéseket — erkölcsi alapon akarják megoldani.

Ezzel szemben Buckle adatai kétségtelenné teszik, hogy *a haladás és fejlődés egyedüli irányítója a tudomány*, mire eklatáns példa, hogy korunk szociális irányai is az exakt tudományra hivatkozva iparkodnak a társadalmi fejlődésnek irányt szabni.

Ismerve a fejlődés irányítóját: a tudás igazságán alapuló belátást, feltehetjük a kérdést: *miben áll a fejlődés és mi annak iránya?* Az e kérdésre adott válaszok az *individualizmus* és a *szocializmus* elve körül csoportosulnak, a szerint, hogy az egyéni érdeket állítva előtérbe, az egyéni szabadság kiterjesztését vagy a közérdeket állítva előtérbe, az állami beavatkozás terjedését tekintik a fejlődés irányának.

Hogy e kérdésre válaszolhassunk, szükséges, hogy a fejlődési induktív vizsgálódás tárgyává tegyük.

Az egyes egyén szempontjából téve meg ezen vizsgálódást, a válasz a tudomány mai állása mellett, Darwin kutatásai alapján könnyen megadható. Az egyén fejlődése a differenciálódásban, az egyéni tulajdonságok szabad kifejlődésében áll, a minnek előfeltétele, hogy kiki maga dönthessen sorsa felett, vagyis *individualizmus, liberalizmus*.

Bonyolultabb az emberi közület, a társadalom, s az ebből szervezett állam fejlődésének kérdése. Spencer Szociológiájában azt mondja, hogy a fejlődés a közérdekű tényezők gyarodásában nyilvánul. Viszont a haladás szerinte az embernek a társadalmi élethez való alkalmazkodásában áll (l. *The man versus the State*). A fejlődés irányáról pedig Szociológiájában a következő kijelentést teszi: „A haladás nagyobb terjedelem, nagyobb összefüggés, többféleség és nagyobb határozottság felé irányul.” Ezeket a tételeket vonta le Spencer induktív kutatásaiból.

De tekintsünk bele magunk is a szociológia műhelyébe; mit fogunk látni? Azt a mit Somló Bódog konstatált, t. i. hogy *a fejlődés a társadalmi szervezettség tökéletesedésében, illetve az állami beavatkozás gyarapodásában nyilvánul.*

E kérdésnél Máday különösen Szabó Ervinnek, a szocializmus képviselőjének nézetével szemben kíván állást foglalni, a ki előadásában azt mondta, hogy „*a gazdasági és az igazgatási önkormányzat . . . önkéntes szervezetének folytonos fejlődése az államot előreláthatólag lassankint egészen megsemmisíti.*” Más szóval Szabó szerint a társadalmi fejlődés a szocializmuson át az anarchizmushoz vezetne, azaz a szocializmus végső fejlődési foka is anarchizmus lenne.

Máday ezt lehetetlennek tartja. Állam nélkül semmiféle civilizált társadalom sem állhat fenn, de legkevésbé a szociálista társadalom. Szerinte Szabó állítása szociológiai szempontból tarthatatlan, mert a fejlődés éppen mind nagyobb és nagyobb, erősebb, hatalmasabb államot létesít, s az államhatalom gyengülése, feloszlása nem jelentheti az emberi társadalomra nézve a fejlődés csúcspontját, hanem ellenkezőleg, csakis — a halált . . .

Tekintsük a magyar történelmet a szociológia szemüvegén át, s látni fogjuk, mint jár karöltve a civilizáció és az állami szervezet. hatalom növekedése, az állami szervek szaporodása.

Csak egy példát !

A kezdetleges államoknak kevesebb a funkciójuk s a legkülönbébb funkciókra csak egy szervük van. A fejlődés éppen új szervek keletkezésében áll. Így hazánkban 900 év előtt az egyház, mint társadalmi szerv, szerepe óriási fontossággal bírt. A papok, mint egyedüli írástudók, egyházi működésükön kívül a következő funkciókat végezték :

1. *Tanították* a népet és a gyermekeket; 2. *beteget ápoltak*; 3. *bíráskodtak* (ordáliák, istenítéletek); 4. náluk voltak a *hiteles helyek*, és pedig az apátságokban; 5. a *házasságot* előttük kötötték és ők vezették az *anyakönyveket* stb.; 6. személyesen (püspök) vagy mint írástudók befolytak a *törvényhozásba*.

Idővel az állam *elvette* tőlük :

1. *A tanítói* privilégiumukat s lassankint annak gyakorlását külön e célra szolgáló szervekre (tantestületekre) bízta; 2. a *betegápolás* terén az állami és községi kórházak korunkban mind nagyobb tért foglalnak; 3. a papi *bíráskodás* már az új korrallal megszűnt, de nem teljesen. Utolsó maradványát, a valóperi bíráskodást, a polgári házassági törvény (1894 : 31.) törülte el; 4. *hiteles helyek* lettek az 1874 : 35 óta a közjegyzők; 5. az *anyakönyvvezetést* és *házasságkötést* az 1894 : 31. és 33. törvénycikk értelmében átvette az állam; 6. az egyháziak *törvényhozási* joga a felsőházra szorított.

S hogy valóban ez a tökéletesedés, a haladás útja, arra nézve megnyugtathat bennünket az a körülmény is, hogy a *differenciálódás*, mely egy sereg új szervet, azaz szakembert: tanítót, bírót, közjegyzőt,

anyakönyvvezetőt nevelt), képezi az egész nagy természetben is a fejlődés, a tökéletesedés elvét, módját.

Banális példa ugyan, de világossá teszi a tételt, ha összehasonlítjuk pl. a rhizopódákat és az emlősöket. Az említett rhizopodák (gyöklábúak) csak protoplazmákból állanak; nyúlványaik mozgásra és ételmegragadásra egyaránt valók; felületük hő és fény iránt érzékeny, az emésztést az egész test végzi. Mily nagy haladást képeznek ezekkel szemben már az echinodermáták (a túskebőrűek egy faja) is, melyeknek már a szem céljait szolgáló festékfoltjaik, idegrendszerük emésztőszervük van, végül a tökéletesedésnek micsoda óriási perspektívája innen az emberig!

„Nagyobb összefüggés és terjedelem egyrésről, többféleség új szervek keletkezésében, nagyobb határozottság azok kialakulásában”, íme a fejlődés a növény és állatvilágban, s az emberi társadalomban egyaránt!

Az a kép, melyet a fejlődés irányáról induktív módon nyertünk lehetővé teszi ránk nézve, hogy most már a fejlődés helyes, azaz valódi irányáról is nyilatkozzunk. Helyes fejlődés, azaz valóban fejlődés az, mely úgy az egyéni differenciálódást, vagyis az egyén fejlődését, mint a társadalmat képviselő szervezet, vagyis az állam növekedését, azaz fejlődését előmozdítja, vagyis a mely az individualizmust és a szocializmust kellő harmóniában olvasztja össze. Ezt az ideális célt az a társadalom valósíthatja meg leginkább, mely a gazdasági, egészségügyi stb., szóval anyagi szükségletek kielégítését maga szervezi és irányítja, s ekkép polgárait az anyagi gondoktól lehetőleg függetleníve, egyéni hajlamaik kifejlődését, szellemi szabadságukat leginkább biztosítja, hiszen tudomány és művészet is csak ott fejlődhetik, a hol az elsőrendű szükségletek ki vannak elégítve.

Ezek szerint *helytelen az individualizmust és a szocializmust, mint fejlődési irányokat szembe állítani*, s igaza van Meisel-Hess Margitnak, a ki ezen szembeállításban egy új, egy szociológiai dualizmust lát, mely tudományos szempontból nem kevésbé káros, mint a bölcséleti dualizmus.

A két irány szembeállításának csakis *gazdasági téren* van helye, a hol megkülönböztethetünk *egyéni szabadságot előtérbe állító individualista elveket* mint a fizokratizmus, manchesterizmus, liberalizmus, anarchizmus és *köz- vagy osztályérdeket előtérbe állító elveket*, minők a merkantilizmus és szocializmus (kollektívizmus, államszocializmus, keresztényszocializmus). Konzervativizmusról, mely éppen a fejlődés megakasztásának az elve, itt szó nem lehet.

Az ezen irányokat érintő kérdések közül szóló csak néhányat kíván foglalkozni. Az egyik *az anarchia kivihetőségének kérdése*, melyet teljesen lehetetlennek tart és pedig több okból.

1. Az anarchia mellett felhozott szociológiai tények behatóbb vizsgálat után egyáltalán nem állják meg a helyüket.

A bázis, melyre Batthyány gróf az anarchizmust alapítja, következő kijelentése:

„A mit a természetben összhangnak nevezünk, abban nincs semmi, a mi előre meg volna határozva: az egyes részek érintkezésének és összeütközésének véletlene elég ahhoz, hogy ezt létre hozza.

Hogy a farkas felfalja a bárányt, az oroszlan a gazellát, Máday ebben — emberi szempontból — semmiféle összhangot nem talál. Az emberi kultúra legfőbb vívmánya éppen abban áll, hogy a természeti jelenségekben rejlő igazságtalanságot iparkodik kiegyenlíteni, s a természeti anarchia helyébe rendezett társadalmat helyez.

2. Nem tudja elképzelni, hogy egy szervezetlen társadalomban miképp gondoskodnak *betegekről, gyermekekről, öregekről*. Schmitt Jenő ugyan az általa szerkesztett *Állam nélkül* című lap 4. számában azt mondja, hogy *ezeket egyszerűen ápolnák*, de neki ez nem tűnik fel annyira egyszerűnek. Sokan elvégzik ezt a kötelességet saját jószántukból, de sokan nem! S akkor a betegek az erőszaknélküliség elvétől fognak meghalni. Vagy ki fogja a *gyermeket rossz szülők* bánásmódja ellen megvédeni? Hiszen nincs joguk, se hatalmuk beleszólni!

3. A *büntettekkel* is így vagyunk. Schmitt Jenő a *szellemi vallás katekizmusában* (45. kérdés) így szól:

A büntettet elkövető embertársunkkal szemben csak egy jogunk van — őt mint beteget tekinteni és ápolni.

S ha ő ezt *nem* engedi? Akkor kezdődik az ököljog!

Igaz, Schmitt úr azt hiszi, hogy ha nem lesz magántulajdon, a büntettek el fognak tűnni. De ha a büntettek megszüntethetők, úgy ez bekövetkezhetik anarchizmus nélkül is, pl. a szocializmusban szintén nincs magántulajdon. De az úgynevezett crime passionnel-ek, a szenvedély, felindulás okozta büntettek bizony semmiféle gazdasági reformmal sem szüntethetők meg.

4. Nem lehet komolyan venni azt sem, hogy az anarchizmus minden *pozitív számítás nélkül* a termelés beláthatatlan *fejlődésére építi* terveit.

5. Itt van továbbá korunk *centralizációjának* kérdése: villam, gáz stb., a mi mind központi vezetést kíván, minélfogva szükséges, hogy abba mindenki *beleszólhasson*, tehát az alkotmány egy formája kell.

6. A *kihágások* büntető könyve, mely százféle kellemetlenségnek veszi elejét, szintén érv az anarchia ellen.

7. De legfőbb érv, mely az egész álmoképet lehetetlenné teszi a *járványrendészet*, így a *himlőoltás*, kolera-vesztégzár stb. Minden kultúremler tudja ezek jelentőségét.

8. De hozhatni fel pozitív példát is az állami beavatkozás haszna mellett. Itt van a *japán selyemtenyésztés*, mely 1500 éves állami beavatkozással (iparfelügyelők, szederfaültetési kötelem, adófizetés selyemmel stb.) juthatott csak odáig, hogy már 1891-ben 200 millió frank ára selymet termeltek Japánban.

9. Végül reflektál Migray és Schmitt ama kijelentéseire, melyekkel az államot okolják a háborúkért és az azokkal járó erőszakért és gyilkosságért. Rámutat a szociológiai kutatás eredményeire Spencer és főleg Pikler Gyula adataira, melyekből kiviláglik, hogy a kezdetleges államalakulások, az u. n. *elsődleges államok* a legtöbb esetben közös védelem vagy közös rabló hadjárat céljából létesültek, — vagyis *hogy nem az állam hozta létre a háborúkat, hanem — a háború az államot.*

Máday mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy az anarchia kivihetősége komolyan nem vehető. Az egész teória olyan, mint a *délibáb*: csillog, villog, csábit, de ha jól megnézzük, látjuk, hogy abban bizony minden a feje tetejére van állítva, s ha feléje megyünk is — szerencsére — nem érhetjük el soha.

Bírálat alá veszi a *keresztény szocializmust* is. Göcze úrnővel szemben, ki más irányokat kisajátítással vádolt. Máday konstatálja, hogy a konzervatív-keresztényszocializmus programja legkevésbé sem eredeti.

1. Vegyük pl. a *progresszív adót* — benne van a *kommunista kiáltványban*, mely 1847-ben jelent meg.

2. Az ingeny iskola. Walcker sürgeti 1869. Selbstverwaltung de Steuerwesen cz. könyvében.

3. *Népfürdők és népuszodák*; ez még pogány népek elve; annál kevésbé volt azonban állandóan keresztény elv. Mikor a mórokat Spanyolországból kiűzték, az összes nyilvános fürdőket bezárták (csak Kordovában valami 270-et) s *II. Fülöp király 1556-ban* eltiltotta a mórok utódainak a fürdést, mert a „*fürdés pogány szokás.*”

4. Vagy itt van az iszákosság kérdése, s az *antialkoholizmus*. Egyiptomban találtak egy hieroglifát valószínűleg K. e. 1587-ből. Söröző alakokat ábrázol felírással, mely az iszákosságtól óva int.

De van ennek a keresztény szocialista programnak olyan része is, mely nemcsak hogy nem eredeti, hanem a mely az egyház kétezer éves gyakorlatával, hagyományaival is határozottan ellenkezik.

Göcze ő nagysága felvette keresztény szocialista programpontnak „*alamizsnaosztás helyett a munkásoknak foglalkoztatás útján való segítségét*”.

Ezzel szemben XIII. Leó pápa Rerum Novarum kezdetű „de conditione Opificum” című encziklikája a következőket mondja: „A mi felesleges, azt adjátok alamizsnául, vagy „Az apostolok a diakónok kötelességévé tették, hogy a *naponkinti ajándékozás* jótéteményét gyakorolják.”

A míg azonban vannak a keresztény szocialista programnak olyan pontjai, a melyek hasznosak, de nem az övék, addig viszont ez a nagyobb baj, vannak olyanok is, a melyek — elismerjük, az övék ugyan — de a *leghatározottabban károsak.*

Ilyen kívánság az otthon-munka — a *nők számára!*

Tudja-e ő nagysága mit kíván ezzel? Olvasta-e a berlini otthon-munka kiállítás rémes leírását; tudja-e, hogy az otthon-munkást hogy üzetik hogy egy 8—9 korona értékű gyermekruháért 35 fillért adtak, egy férfi nadrágért 70 fillért? Vagy olvasta-e az osztrák keresked. min. kiadványát „Heimarbeiter in der Kleider und Wäschekonfektion Wien 1901,” honnan kiragadja az 52 példa egyikét, íme a 39. sz.-leírás” „Egy szabó udvari lakása előtt egy gyár kanálisa van, mely a szomszédokat érzékenyen inkommodálja. A lakás 1 szoba és konyha. Utóbbiban 2 segéd alszik egy ágyban. A szobában, melyben dolgoznak is, a mester családja alszik, melynek egészségi állapota szálnalmat keltő. A tüdőbeteg mesternek sérve van; a felesége tüdővész, 2 gyermeke angolkórban szenved, egy pedig kiütésekben .

Íme, ezzel akarja a keresztény szocializmus a munkásnőket boldogítani!

Különbén sajnos, nálunk az otthon-munka terjesztéséhez már nincs szükség a keresztény szocializmusra, meg van az ügyis. 8460 otthon-munkás közül 5014 a nő; vagyis míg a nők az összes iparágakban a munkásoknak csak 23.9%-át teszik, addig az otthondolgozóknak 39%-át.

Máday még egy dologra hívja fel a figyelmet. Prohászka főtisztelendő úr nagyon hangsúlyozta, hogy az az irány, melynek ő híve, *nem akarja megakadályozni a haladást. Fejlődés, fejlődés az ő jelszava is.* Ugyanezt mondja Geőcze Sarolta ő nagysága is De aztán rá is csáfol önmagára. A szocializmusról ezeket mondja:

Alapja . . . politikailag a teljes egyenlőség lesz, — tehát az általános szavazatjog. Úgy, de a Deák Ferencz szavazata egyenlő értékű lesz a tót napzamoséval?

Hát a nélkül, hogy a kérdés politikai oldalát, hiszen ez vitáinkból ki van zárva, érinteni akarná, konstatálni kíván két tényt.

1. Egész Európában Belgiumot kivéve, mindenkinek egyszeres szavazata van. Nálunk is, a ki egyszer az alkotmány sánczain belül van és szavazhat, egyenjogú minden más szavazóval, még a haza bölcsével is, ha élne.

2. Ismét csak tényt konstatálva: nálunk jelenleg úgy a kormány, mint minden politikai párt, a szavazatjog kiterjesztésével foglalkozik, azt szükségesnek jelentette ki, és így tanújelét adta annak, hogy a mai szavazatjogot szűknek tartja.

Geőcze Sarolta ő nagysága kijelentéséből tehát az következik, hogy azon eljövendő keresztény, szociális államban, melyet előttünk lefest, még ezt a mai szavazatjogot is megakarja nehezíteni.

Hát ezt fejlődésnek nevezik?

Szükségesnek tartja végül Máday még egy kérdést érinteni. *A nő szerepét a társadalmi fejlődésben.*

Tudja, hogy számosan azért nem érintették ezt a kérdést, mert természetesnek találják, hogy a nőnek a haladásért való munkában

ugyanoly tér biztosíttassék, mint a férfinak. Miután azonban tudja, hogy az ellenkező nézetnek is számos híve van, nem mulaszthatja el, hogy ez irányban is ne nyilatkozzék.

Ha nem akarunk letűnt korszakok példájára, különbséget tenni ember és ember között, úgy engedni kell, hogy a haladásból a nő is épenúgy kivehesse részét, mint a férfi. Miután pedig a haladás két tényezőn alapul: az anyagi viszonyokat teremtő munkán, s az irányt kijelölő tudományon, ennél fogva az igazságosságnak követelménye, hogy a nő szabadsága mindkét téren biztosíttassék.

De a női munka elterjedése ellen hiába is küzdenénk, mert az az *ipari átalakulás* következménye.

A nő *szellemi munkáját* az ő érdekén kívül még az emberisége is indokolja, hisz eddig a szellemi munkaerők ezreit hagyták parlagon.

Legyenek az emberek testvérekké a munkában, terjedjék, erősödjék közöttük a tudomány szeretete és becsülése s akkor nem kell a haladásért aggódnunk, mert sem tévhit, sem roszakarat nem győzhet ott, a hol a jövőt a kultúra két legerősebb bástyája, a munka és a tudomány védelmezi.

Dr. Farkas Géza szerint az emberi szükségleteket a társadalmi tudomány, nevezetesen a közgazdaságtan igen sok, mondhatni legtöbb képviselője olybá veszi, mintha azok egy egységes tömeget képeznének, mely az embereket — legalább egy bizonyos korban — egy meghatározott és kiszámítható irányú cselekvésre készíti. Pedig a szükségletek a mellett, hogy összetett és folyton változó jelenségek, egymással igen sok esetben ellenkezésbe jutnak és nincs elv, melynek alapján teljes bizonyossággal meg lehetne mondani, hogy melyik lesz minden esetben a legerősebb, melyiknek kielégítése végett fognak az emberek a többiek kielégítéséről egészben vagy részben lemondani, egy szóval mily irányú lesz a különféle oldalakról ránk ható szükségletek nyomásának eredője. Már egy futó pillantásra három főcsoportját látjuk az egymással sokszor ellenkező szükségleteknek. Ezek: a megélhetés, a fajfenntartás, a szerelem élvezete és a nemengedelmeskedés. Bár ezek közül rendszerint az első a legerősebb, a többi kettő is mindenkor érvényesül. Számítalan példát tudunk arra, hogy a fajfenntartással összefüggő szükséglet és az önálló cselekvés szüksége egyes embereknél és embercsoportoknál valósággal háttérbe szorította a tengélet fenntartásának vágyát. Kezdetleges népeknél a legények, a kikről azt hinnők, hogy semmiben sem szenvednek hiányt, a mit kívánhatnak, a kik az emberi kor legvégső határáig nyugodtan élélhetnének a törzsükbeli nők mellett — merész nőrabló vállalatokban kockára tesznek mindent, jólétüket, szabadságukat, életüket, csak hogy más törzsbeli nőket kapjanak életpárokul. Ha egy gazdaságilag fejlettebb nép uralma alá hajt egy kezdetlegesebb viszonyok között élőt, tökéletesebb gazdasági rendjének behozatala által rendszerint az első szükségletek teljesebb és biztosabb kielégítését nyújtja a meghódított nép azon tagjainak, a kik az új rendet elfogadják és az abban rájuk háramló munkát készségesen átvállalják. E helyett azonban mit látunk? A civilizáció számára meghódított vadak kétségbeesett szabadságharczok útján igyekeznek visszajutni abba az állapotba, melyben nyomorogtak, de úgy, a mint szokásaiknak és izlésüknek még leginkább megfelelő.

Szükségeink tömege, a mennyire sem egységes, vagy akár csak meghatározott, kiegyenlített, épen annyira nem merev. Ha jól meg-

gondoljuk a dolgot, az emberiség egész szellemi haladása nem érne egy fakóvát sem, ha ennek daczára tehetetlen rabjai lennének a séglet kényszerének. Szükségleteinket mi is tudjuk alakítani, nemcsak azok minket. Erre épen legújabb időben látunk egy érdekes példát az antialkoholista mozgalom eredményeiben. Ezért a konzervativizmus képviselőjével teljesen egyetért abban, hogy a társadalom orvoslása csak az emberek kívánságainak, szükségleteinek módosulása, vagy mondjuk ki a szót: erkölcsi haladása útján lehetséges.

Kétségtelenül igaz az, hogy az emberek szükségleteiket társaságokba egyesülve elégítik ki. A legtágabb társasági keret jelenleg: a nemzet. A fejlődés egy kezdetleges fokán, az örökös harczok és háborúk korában a nemzet és társadalmi osztály körülbelől egyet jelentett, a mennyiben a győztes nemzetek minden egyes tagja úr volt, míg a legyőzött népek tagjainak sorsa egyaránt a szolgaság volt. Később a társadalmi osztályok viszonya nagyobb területeken állandósult; egy győzelem nem tette a győztes nép minden tagját azonnal nagybirtokossá és a legyőzött népek gazdagjai is megtarthatták vagyonuk egy részét, ha csak elég opportunusan alávetették magukat a győztes hatalomnak. Azonban egy győzelmes, a világban hatalmat kifejtő, gazdagságot összegyűjtő néphez tartozni nagy előny maradt mind a mai napig: minden társadalmi osztály tagjára nézve. Az egyes nemzet tagjainak érdek közössége oly nyilvánvaló, hogy miatta a szocialdemokrata munkások is igen gyakran kénytelenek a nemzetközi szolidaritást megtagadva egy ország, egy néptörzs érdekeiért síkra szállani.

Kétségtelen dolog, hogy vannak közös érdekeik is az összes európai ipari munkásoknak, csakhogy ezen érdekek nemcsak munkaadóikkal, az európai tőkéssekkel szemben közösek, hanem az Európán és Észak-Amerikan kívüli emberiség túlnyomó részével is.

És itt elérteztünk az Engels-féle társadalmi fejlődés gyenge pontjához, legmerészebb állításához. Ez az elmélet, mint az egész emberi társadalom fejlődésének formáját tünteti fel azt, a mi Európa és Amerika egy részében történt, vagyis az emberiségnek legfeljebb egy hatod részénél. Az emberiség ezen részének helyzete pedig egészen különleges, a mennyiben ez az egész földkerekség nagyiparosa és nagykereskedője, mely magához vonta a gyarmatosítás által a gazdaságnak és a kereskedelemnek eszközeit. Erre képessé az európai árja és sémita keverék-faj sajátos jelleme tette és épen ez adja meg a magyarázatát annak, hogy a szocialdemokrácia épen itt fejlődhetett ki és nem másutt. Az európai ember szívesen dolgozik, de a jólétnek egy bizonyos, ha lehet, mindig nagyobb fokára törekszik. A többi népfaj embere nem ilyen. Azoknál a fatalizmus uralkodik; belenyugszanak abba, hogy sorsuk esetleg a legnyomorúságosabb, s remélik valami véletlen szerencsétől, hogy egyszerre rendkívül nagy élvezetekhez juthatnak. Ezért vannak azok az örökös forradalmak és államcsínyek a keleten, a melyek azonban mind csak egyes élelmesebb embereknek ama törek-

véseiből származnak, hogy egyszerre a jólétnek igen magas fokára emelkedjenek. Az egyenlőség csak az európai és amerikai népfajnak kell, a többinek nem, mert ezek nagy urak akarnak lenni sok száz és ezer ember felett, vagy pedig nem törődnek a világon semmivel, hanem csak nyomornak veszik ezt az életet.

Hogyha már most Európa munkásai nagyobb bért, nagyobb díjazást követelnek munkájukért és a munkabért esetleg annyira kívánják emelni, hogy az Európában elosztásra kerülő összes jövedelemből egyenlően részesüljenek, akkor nemcsak a tőkés ellen törnek, hanem a sok gyarmati állapotba helyezett más ember ellen is, mert ha azok ugyanazt az erélyt fejték ki, mint az európaiak, akkor ide nem öntenék annyi gazdagság az egész világról és akkor nem volna annyi elosztani való s akkor, a szocialdemokraták, még ha az egyenlő osztályt elérnék is, azzal is kevesebbet érnének el, mint a mennyit már ma is elértek egyes gazdag államokban.

Szólo teljesen egyetért Gratz Gusztávval abban, hogy a szabadelvűség hitelét azok rontották le, a kik magukat szabadelvűeknek vallották s ezen a czímen a hatalmat a kezükbe is kapták anélkül, hogy igazán szabadelvűek lettek volna, igazán megakarták volna engedni, hogy mindenki szabadon kifejtse az ő erőit és nem ragaszkodtak volna ahhoz, hogy szabadságuk lett volna másokat erőik jogos kifejtésében megakadályozni.

Így pl. az úgynevezett szabadelvűektől hallott olyan nézeteket, hogy jobb, hogyha a paraszt gyermeke nem tanul olyan sokat az iskolában, mert akkor nem lesz olyan követelő. Hát ez nem szabadelvűség. És ha valaki ilyen állítások után szabadelvűnek vallja magát, egyszerűen nem mond igazat.

A konzervatizmus egy olyan forma, mely bármily tartalommal megtölthető és az minden alkalommal beállhat, ha a társadalom bizonyos rendje a nép egy jelentékeny részére nézve kedvezőbb; akkor uralomra is kerülhet, mert azt az állapotot fenn kívánják tartani.

Az anarchizmus egy olyan állapot, mely még ma teljesen csak az utópia jellegét viselheti magán, miután az ember az erkölcsi haladásban még egyáltalában nem jutott annyira, hogy hajlandó volna mindazt megtenni, a mi mellett ő maga és embertársai külső kényszer nélkül is, csak félig-meddig emberileg megélhessenek egymás mellett. Ha egy kicsit elmennek abból a körből, a hol a munkások s már a szolidaritásnak egy magasabb érzésére nevelkedtek, azokra a helyekre, a hol a nép még odáig el nem jutott, nagyon szomorú dolgokat tapasztalhatnak.

Szólo azután azzal az állapottal foglalkozik, mely beállana akkor, ha csakugyan a munkás-osztály kapná kezébe a politikai hatalmat. Azt a véleményt hallotta, hogy abban az esetben az állam rövid idő alatt egy statisztikai hivatallá, egy clearinghouseá, egy általános elosztó teleppé zsugorodnék össze és kisebb közületek majdnem minden kény-

szer, de mindenesetre militarizmus nélkül ellátnák az összes munkákat a melyek a társadalomra nézve szükségesek.

Szóló szerint, ha a szocialista állam beállana, ennek első ténye egy nagyon erős centralizmusnak behozatala volna, mert csakis ezzel lehetne rászorítani azt a sok, még szocialista termelésre meg nem érett embert arra, hogy a maga munkáját elvégezze és ne próbálja esetleg a legszűkebb emberi körben gyakorolt tekintélye alapján kivonni magát az áldozatokból és az előnyökből többre rátenni a kezét mint a mennyi őt megilleti.

Ez pedig ismét arra a másik következtetésre vezet, hogy a mostani tökéletes osztály-állam megszűnése egyáltalában nem jelentené még az osztályok megszűnését, sőt az osztályuralom megszűnését sem.

Bizony valószínűséggel mondhatjuk, hogy az új uralkodó osztály a technikai tudományban kiválóbbak osztálya lenne. Hogyha ezek a művelt technikusok és gépészek egyesülnek és elhatározzák, hogy csak abban az esetben bocsátják szolgálataikat a közrendelkezésre, ha nekik minden tekintetben előnyösebb helyzetet biztosítanak, mint a más munkát végzőknek, ha megegyeznek abban, hogy még nem is tanítanak több technikust, mint a mennyi épen a körükben beállott hiányok pótlására szükséges: abban az esetben egy olyan foglalkozási osztály állana be, a mely csakugyan kényszeritné az egész társadalmat arra, hogy nekik engedjen.

Természetesen ennek is volna ellenszere t. i. a fegyveres erőszak. Itt már aztán az lenne a kérdés, hogy ezen kiváltságos foglalkozású emberek, vagy a többiek tudnák-e jobban szervezni a fegyveres erőt; az egyik azért, hogy előnyeiket megvédje, a másik, hogy munkájuk elvégzésére kényszerítse az előbbieket. De ebből azután az is következik, hogy a szocialdemokrata államra nézve még az se bizonyos, hogy nem fog-e egy nagyon erős katonai szervezettel bírni, mely az országon belül igen erős rendőrhatalmat fog támogatni és esetleg a többi világrészek elnyomására elítélt emberei ellen is alkalmilag ki fog küldetni.

Jelenleg ennyire még nem vagyunk. Jelenleg a nemzetek képezik az emberi életnek legtágabb kereteit. És ez nem is csoda, mert még most az emberek különféle faji tulajdonságai is annyira eltérnek, de eltérnek életviszonyaik is, a melyekhez ismét a faji jellegüknek kell szükségszerűleg alkalmazkodni a föld különféle éghajlatú, különféle talajú, különböző vizenyösségű vidékein, hogy ily körülmények közt az emberek nem lehetnek egyformák; egyrésztük ilyforma munkára és egyforma életre legalkalmasabb, másrésztük másfelé. Az egymáshoz hasonlóak pedig szükségkép össze fognak tartani és lehetőleg arra fognak törekedni, hogy az élet náluk a lehető legkedvezőbb és legkellemebb legyen. Ez természetesen a különféle nemzetek közt összeköttetésekre vezet. Bárcsak ezek minél ritkábbak lennének, de az utóbbi 10 év alatt sokkal gyakoribbak voltak, mint a napóleoni háborúk óta bármikor.

A múltkor egy szocialista füzetben olvasott egy olyanforma megjegyzést, hogy az önálló vámterület itt szükségképen meglesz, ha azt Magyarországon a gazdasági szükséglet meg fogja követelni. Jól mondta ezt ez a füzet, csak hogy még egy „ha” is kellett volna oda; az a „ha” t. i.: hogyha ezenkívül a magyar nemzetnek elég hatalma lesz arra, hogy ezt a neki szükséges önálló vámterületet kieroszakolja azoktól, a kiknek az önálló vámterület nem áll érdekében; mert ha ez nincs, akkor elnyomják az egész magyar nagyipart és akkor nemcsak, hogy nem lesz önálló vámterület, de nem lesz meg még a lehetősége sem annak.

Bár az emberiség általános kérdéseivel foglalkoztunk, mégis tulajdonképpen benne maradtunk egy szűkebb keretben, a mely keret nem terjed túl Európa nyugati és Amerika északi részén. Szóló még szűkebb keretek között marad végkövetkeztetéseiben és csak Magyarországról beszél.

Magyarország nem vonhatja ki magát teljesen az általános fejlődés alól. Ha Európában továbbra is megmarad a tőkés uralom, akkor Magyarország is tőkés állam lesz. Ha pedig Európában az erősebb szocialista elemek érvényesülnek a kormányzásban, akkor ez Magyarországon is így lesz. Egy dolog azonban tény; az t. i., hogy Magyarországon nem ez a főkérdés, hanem az, hogy vagy egy nemzeti állam lesz itt akár inkább tőkés, akár inkább szocialista irányú, a melyben a javaknak egy bizonyos összege fog ebben az országban összpontosulni és itt maradni, ha itt termeltetett, — vagy pedig egy, a keletre és különösen a Balkán egy részére emlékeztető néptömeg lesz itt, a mely minden külső hatalomnak ki lesz szolgáltatva és a melyben a legnyomorúságosabb viszonyok között élő emberek fogják egymást gyilkolni olyan előnyökért, a melyekre egy angol vagy egy amerikai munkás sem tartaná érdemesnek egy szót is vesztegetni.

VIII. vitaülés 1904 május hó 6-án.

Dr. Jacobi Andor szerint a társadalomtudomány mai állapotában a társadalmi fejlődés irányairól haszonnal — a szigorú tudományos jelleget mindvégig megőrizve — aligha lehet beszélni. Sokkal kevésbé ismerjük még a társadalmat s különösen a modern társadalmat; sokkal kevésbé vagyunk tisztában a társadalmi törvényszerűséggel — társadalmi törvényekről még nem is beszélve — semhogy már ma szigorú tudományos szabotossággal, olyannal körülbelül, vagy csak távolról olyannal, mint a fizikában vagy a kémiában, a társadalmi fejlődés irányairól beszélni lehessen.

Már a vita prospektusában körülírt feladat inkább apologetikai volt és közel állott a veszély, a mi különben némileg be is következett, hogy az irányok kifejtői inkább ügyvédek lesznek, a kik megvédik a társadalmi irányzatot, s inkább művészek lesznek, kik arra kedvező vonásokat, melyeket az illető társadalmi irányzatban feltalálnak ki fogják domborítani, a kedvezőtleneket pedig kevésbé.

A tisztelt elnökség a vitának a tárgyát is megszabta azzal, hogy megállapította azt a négy szellemi áramlatot, a melyből a mai társadalmi fejlődést mindegy kialakulva látja. Szóló a maga részéről azt hiszi, hogy a leghelyesebb, ha kritériumul azt veszi, hogy vannak társadalmi irányzatok, melyeknek végcélja az, hogy a hatalom, az állami kényszer-szervezetek megszűnjenek és vannak olyanok, melyek e kényszer-szervezeteket nélkülözni nem óhajtják.

Szóló csak széljegyzeteket óhajt tenni azon képekhez, melyet a ritka irodalmi élvezetet nyújtott ciklus egyes felolvasói bemutattak.

A mi az anarchizmust illeti, gr. Batthyány Ervin úr nagyon kerekded és majdnem egészen részletes képét nyújtotta annak a boldog jövőnek, annak a jövő aranykornak, mely után mindnyájan áhítózunk és a mely be fog következni akkor, ha a társadalmi és gazdasági élet tökélye az emberi jószág tökélyével fog párosulni. Azonban nagyon természetes és közkeletű igazság erre azt mondani, hogy ez utópia. De nem is itt a dolog lényege, hanem ott, hogy létezik a művelt világ

minden tagja lelkének mélyén egy érzés, mely talán nem is mindig alakul ki gondolattá, de a mit legjobban Goethe alakított gondolattá Faustjában, midőn azt mondja: „Es erben sich Gesetz und Rechte wie eine ewige Krankheit fort”. Érezzük valahogy, hogy az a sok intézmény, az a sok kényszer, a mely alatt élünk, talán felesleges; hogy az bennünket — hogy úgy mondjam — zseníroz minden cselekvésünkben, minden gondolkodásunkban, hogy abból sokat, talán mindent el kellene vetnünk. Azonban ennek, még ma tovább vivő jelentőséget nem tulajdonít.

A keresztény szocializmus kétségtelenül egy olyan társadalmi rendszeren alapszik, a mely ha valamelyik rendszer, úgy ez alkalmas volna a földön egy tökéletes társadalmat berendezni. A keresztény szocializmus nem egyéb, mint a hegyi beszéd szocializmusa, mely egy-két keletről jött más tanokkal egyetemben mindenkor az emberiség legfőbb kincse marad. Ha meglehetne ezt a liberalizmust a gyakorlati életben valósítani, ha a szükségleteket összhangzásba lehet ezzel hozni, ma midőn másként nem bírnak megélni, mint nagyon komplikált termelési feltételek mellett, úgy a szülő azt hiszi, hogy ez nagyon tökéletes társadalom volna. Azonban — fájdalom — ez szintén olyan társadalmi viszonyokra számít, midőn a termelés elé nem állítanak óriási kívánalmakat és különösen számol ez a társadalmi rendszer az olyan emberekkel, kiknek szüksége távolról se olyan komplikált, mint a miénk. Voltakép tehát csak akkor volna megvalósítható, ha az egyént vissza lehetne szorítani talán arra a legelső fokra, a melyen volt akkor, midőn egyszerű halászok társaságában ez a dicső erkölcsi szónoklat elhangzott. Fájdalom, erre nem sok kilátás van; mindamellett a keresztény szocializmus gyakorlatilag is jelentkezik, különösen, mint a földműves osztály szocializmusa, a nagy síkságok népségeinek szocializmusa és különösen az autokrata társadalomban a földműves osztályoknak látjuk egy nagy mozgalmát, pl. Oroszországban egy igen kiváló, egy valódi nagy embernek vezetése alatt. Mégis a mai komplikált szükségletek mellett, a mely szükségleteknek csak egy nagyon komplikált termelési mód felel meg, ennek a keresztény szocializmusnak se lehet sok kilátása.

Nem a mai társadalmat voltakép, hanem a tegnapi társadalmát akarják fenntartani a keresztény konzervativizmussal, így nevezi magát ez a rendszer, azonban őszintén szólva inkább konzervatív, mint keresztény. Legalább is azon osztályok, melyek túlsúlyát konzerválni óhajtják, tehát a papság és a nemesség múltjukban nem mutatták azt, hogy a keresztény erkölcsant magukra nézve különösen kötelezőnek tarották és ennek köszönhetik prestíge-ük olyatén elvesztését, mely eme konzervatív irányzat győzelmét felette kétségessé teszi.

Áttér azon szellemi irányzatokra, melyekről azt mondják, hogy azok akadályozzák ezt a győzelmet. És ez a liberalizmus és a keresztény konzervativizmussal szemben egyszersmind a szocializmus.

A liberalizmus megmentésére vállalkozott Gratz Gusztáv úr tökéletes sikerrel. Az a liberális program, a melyet ő adott — a mi azonban fájdalom nem liberalizmus, hanem más: szocialis-liberalizmus — mindenesetre hatalmas program, legalább a jelen számára. Azonban midőn ő különösen arra volt tekintettel, hogy a szocializmussal szemben bebizonyítsa, a liberalizmusnak szintén hatalmas voltát arra hogy a társadalom ma megingó gazdasági rendszere arra építesse, eltávolodott attól az eredeti forrástól, melyből a liberalizmus voltaképp ered. A liberalizmus voltaképp nem egyéb, mint a törekvés, hogy emancipáljuk a társadalmat ama állami abszolutizmus alól, mely különösen a XVIII. században érte el tetőpontját, de különösen emancipáljuk a világi társadalmat, az egyházi uralom alól.

Ez a liberalizmusnak a veleje, ez a feladata, a melyet még nem oldott meg teljesen. Még nem ment távolról sem csödbe s a míg feladatát nem tölti be, addig itt maradhat és nem kell még távolról sem mennie. A nyugati államok egyikében most vívja legóriásibb tusáját és ettől a tusától fájdalom — a mint egyetlenegy állam — úgy mi sem leszünk megóva.

A szocializmus abban különbözik a többitől, hogy a társadalomnak mai egész rendszerét határozottan és bevallottan egy más, egész új rendszerrel akarja pótolni. Természetesen azonban csak akkor lehetne szigorúan tudományos irány, ha már megvolna a társadalomnak szigorú értelemben vett tudománya. De szólnak e tekintetben aggályai vannak. A társadalom egy rendkívül bonyolult szervezet és merőben tudománytalannak kell tartani azt a felfogást, a mely ezt két csoportra, a tőkésékre és a munkások csoportjára bontja fel. Tekintsenek maguk alá, tekintsenek maguk fölé, akkor látni fogják, hány száz és ezer rétegből áll a társadalom, hogyan vannak a rétegek egymásba kapcsolva, és hogy ámbár az előbbi felosztás nagyon alkalmas arra, hogy egyes általános és nagy igazságokat igen könnyen megtaláljunk, de a valóságtól még nagyon messze van.

Szabó Ervin súlyt helyez — és ez mutatja leginkább a szociológia mai még alacsony fokát — annak konstatálására, hogy mennyire tévednek azok, a kik a szocializmust népbolondításnak stb. tartják, holott a szocializmus szükségszerű jelenség. Ott állunk a társadalomtudományban ma, hogy tudományos vívmányként kell feltüntetni és mint nagy tudományos igazságot kell megállapítani minden más tudomány alfaját, hogy t. i. a társadalmi tünetek szükségszerűek. Sajnálja, hogy Szabó Ervin úr felemlítette azt, hogy a szocializmus nem egyéni önkény és nem népbolondítás, hanem szükségszerűség, mert nézete szerint ezzel lenyomta a vita színvonalat. Ehhez nekünk semmi közünk főleg ebben a teremben.

Szabó Ervin úrnak azt a nézetét, mely különben a szocializmusnak is egyik tétele, hogy t. i. a modern termelés és a gép úgy, a mint van, tehát a nagyüzem az, a mely proletarizál, a mennyiben a

kiszüzek lehetlenné tétetnek, hogy a mai nagy tőkék usurpációk, mert azok a kis egzisztenciákból szívattak fel, nem tartja helyesnek.

Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy már a római világbirodalomban is beállott a rettenetes proletarizmus s oka a túlnépesedés volt. Az akkori termeléshez képest ugyanis túlnépesedés állott elő. A társadalomnak egy osztályát nem lehetett a társadalomba besorozni és ez volt a proletariátus, a melyet akkor a nagytőkések, a politikusok, a nép kegyére hajhászók tartottak el.

Ugyanaz a helyzet állott volna elő nálunk is, ha nem lettek volna gépek, mert ezeknek köszönhető csak, hogy a proletariátus, nem állhatott úgy elő, mint az alacsonyabb műveltségű társadalmakban.

Annak bebizonyítására, hogy a nagy tőkék nem a kis egzisztenciák felszívása által keletkeztek, utal a nagy tőke mindhárom faja: a nagybirtok, a nagykereskedelem és a nagyipar fejlődésére.

Azt, hogy a nagybirtok a kisbirtokosok tömörítése által jöttek volna létre, talán senki sem fogja állítani. Ép ellenkezőleg áll a dolog. Ha a történelemben kutatunk, azt látjuk, hogy inkább a nagybirtokokból jönnek létre a kisbirtokok, részben különféle társadalmi reformok által, részben ötletszerűleg, hogy a nagybirtoknak igen nagy része úgy keletkezett, hogy kultívatlan területek egyéni tulajdonba adattak, minek következtében kultiváltattak, hogy ezekre jobbágyok telepítettek, a kik később saját tulajdonukba kapták a birtokot.

Ha az összes szatócsok együtt volnának vagy felszívátának, még akkor sem volnának képesek csak halvány árnyékát is nyújtani annak a nagy kereskedelemnek, a mely ma van, mert a kereskedelem primer formája a nagykereskedelem.

Ha gép és nagyipar nem lett volna, akkor nemcsak olyan mennyiségben nem gyártattak volna a szükségletek kielégítésére a tárgyakat, hanem ezerszámra vannak olyan dolgok, melyeket csak azért lehetett gyártani, mert voltak gépek. Ha gép nem lett volna és ha nagyipar nem lett volna, lehetett volna századokig kisipar, soha abból az ipar virága, a mai modern konstrukciók meg nem születtek volna. Meggyőződése szerint a nagy tőke általában nagyban és egészben nem usurpatív.

Egy további tudományos tétele Szabó Ervinnek az osztályharcz, a melyet ő társadalmi törvényszerűségnek tart, a mennyiben ő a társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyát szükségképen csak osztályharcz formájában látja. Marxra hivatkozik és a történelmi elemzésre, a mely őt állítólag igazolja ebben. De tekintettel arra, hogy a modern társadalom alig száz éves, vajjon tudományos az az eljárás, a mely rövid 100 évnek tapasztalataiból társadalmi törvényeket derivál? Azt hiszi, hogy nem. A társadalmi tüneteknek sokkal lassúbb változásához vagyunk szokva, semhogy 100 évet olyan időnek tekinthessünk, a melyből a történelmi szükségképiség levezethető lenne, és a melynek lapján mondhatniuk, hogy osztályharcz lesz, mert osztályharcz mindig volt, mikor az a mindig egy rövid száz év.

Egy további tétele Szabó Ervin úrnak, hogy a mai társadalom megváltoztatása, illetve az új társadalmi berendezkedés ténye a munkásosztály feladata, a mely ennél fogva nem reflektál a többi osztályra. E tétel mellett nagyon cum grano salis kell venni azt a megjegyzést, hogy t. i. a kifejlés meg fog történni békés eszközökkel, ha lehet, kényszerrel, ha kell. Az az osztály, a mely nem reflektál a többi osztály cooperatiójára, az kétségtelenül csak kényszerrel óhajtja megvalósítani feladatait.

Az a kérdés már most, hogy csakugyan valószínű-e az, hogy a társadalmi fejlődés ebben a formában fog végbemenni a jövőben? Nem. Szóló szerint az emberi belátás sokkal nagyobb szerepet fog játszani a társadalom fejlődésében, mint azt általában sokan hinni szeretik. Szóló azt hiszi, ha sikerül a mai felfogásban megdönteni azt a tételt, hogy csak osztályharcz formájában folyhat le a társadalmi fejlődés, ha sikerül az embereket meggyőzni ezen állítás tudománytalan voltáról, hogy akkor megszűnik azon legfőbb okok egyike, a melyek az osztályharczot ébren tartják. Ha belátjuk, hogy az osztályharcz nem okvetlenül formája a társadalom fejlődésének és ha különösen rá tudunk mutatni arra, hogy vannak egyes boldogabb államok, a melyek igaz ugyan, hogy eleintén osztályharczok után, de később már a kölcsönös belátás és intelligencia növekedése folytán szociális reformokat léptetnek életbe, mint pl. Anglia a XIX. század második felében, vagyis ha látjuk, hogy a társadalomfejlődés nemcsak osztályharczok útján, de szervezettséggel, az igényeknek kölcsönös formulázásával, a kölcsönös belátás útján is lehetséges: akkor azt hiszi, sokat lendítettünk a társadalomfejlődés békés ügyén, mert akkor sikerül lerontani azt a predispozíciót, a mely a társadalom fejlődését csak osztályharczok útján tartja lehetségesnek.

Ez a vita még forr. Mi nem ismerjük még a társadalmat, nem ismerjük még a társadalmi törvényszerűségeket és különösen nem ismerjük még elég pontosan az egyéni belátásnak ma elért fokát; nem tudjuk, hogy mennyire lehet ma azzal operálni.

Mindezeknél fogva szóló minden konklúzió nélkül hagyja el a felolvasó pódiumot.

Garami Ernő a maga részéről nem azzal a kijelentéssel fogja elhagyni ezt a helyet, hogy felszólalását konklúzió nélkül kénytelen befejezni. Sőt ellenkezőleg! Ő azok közé fog tartozni, a kikről az előtte szóló már beszéde elején azt mondotta, hogy itten nem annyira tudományos fejtegetéseket adnak elő, hanem inkább mint ügyvédek és ügyészek szöllanak.

Ép ezért mindjárt azzal a kérdéssel kezdi, hogy a társadalompolitikai irányzatok tudományos szempontból való bírálatánál vajjon mi az, a mit vizsgálnunk kell? Szerinte három szempontot állapíthatni meg. Először is vizsgálni kell, hogy vajjon az illető társadalompolitikai irányzat célja olyan-e, mely az emberiséget boldogulásának útján előre viszi, a mely az emberiség kultúráját, eddig megszerzett anyagi és szellemi javait gyarapítani képes? Ezt megállapítva, a második kérdés az lesz, hogy vajjon az a cél, melyet az illető társadalompolitikai irányzat maga elé kitűzött, elérhető-e? A harmadik kérdés az, hogy az illető irányzat a maga elé kitűzött nemes és elérhető célt megfelelő eszközökkel igyekszik-e elérni? Ez a három kérdés az, a melynek eldöntése után tudományos, objektív ítéletet mondhatunk az egyes társadalompolitikai irányzatokról.

Ha ebből a szempontból bíráljuk azt a négy irányzatot, azt látjuk, hogy a mai társadalom berendezése rossz, tökéletlen. Ebben valamennyien egyet értünk, a kik itt vagyunk. Valamennyien tudjuk, hogy ebben a társadalomban az emberiség nagy részének nem jut olyan élet osztályrészül, mely kellene, hogy osztályrésze legyen. Valamennyien tudjuk, hogy éles ellentétek fejlődtek ki a társadalom keretén belül, hogy éles osztályharc dül; valamennyien tudjuk és úgy-e bár azt várjuk valamenyi társadalomtudományi irányzattól, hogy ezen segítsen, azon bajokat, melyek ma észlelhetők a társadalomban, megszüntesse.

Nézzük már most ezen problémával szemben miként viselkednek? Legelőször a liberalizmusról fog szólni azért, mert uralmon van mindenütt a művelt világon, eltekintve attól, hogy az egyes államok parlamentjeiben, vagy kormányaiban milyen nevű kormány ül? Teljesen eltekintve attól; hogy Angliában a magát konzervatívnak nevező párt van-e uralmon s eltekintve attól, hogy Magyarországon a magát liberá-

lisnak nevező párt uralkodik. Ha a kettőt egymással összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy bizony az az angol konzervatív-párt az liberális, és magyar liberális-párt az konzervatív-reakció.

A liberalizmus az, a mely mindenütt a művelt világon uralkodik és pedig azért, mert a liberális gazdasági rendszer mindenütt az uralkodó.

Ha ezt megállapítottuk és azt is, hogy ezt senki kétségbe vonni nem fogja, akkor tulajdonképen már czélnál is vagyunk és a liberalizmus értékével, problémájával már tisztába is jöttünk, mert azok a hibák, azok a bajok, azok a betegségek, a melyek a társadalom terén ma megvannak és melyeket észlelhetünk, ilyformán a liberalizmus uralma alatt kerültek a társadalomba és a liberalizmus kifolyásaként tekinthetők. Ilyformán lehetetlen, hogy maga a liberalizmus legyen az mely ezen bajokat elhárítja, meggyógyítja.

Dr. Gratz úr, a liberalizmusnak, nem mondhatni lelkes képviselője, maga is konstataálta, hogy a liberalizmus sértő jólétünkre. Azonban hozzátette, hogy csak hibáinál fogva oly sértő, s hogy e hibák egyenesen a liberalizmus ellen lettek elkövetve s hogy ezek kiküszöbölhetők. Szavait azonban maguk a gyakorlatpolitikai tények megczáfolják. De megczáfolja ő maga is beszédének további folyamán, mert azt ajánlja ennek a szerinte helytelen liberalizmusnak kikorrigálására, hogy annak üres kereteit szocziálpolitikai tartalommal kell megtölteni. És ezt a töltelket ő fel is találta, a midőn hivatkozott Ausztráliára, a hol szerinte a liberalizmus kereteit már meg is töltötték e töltelékkel és a honnan Európa a liberalizmus rehabilitációját várhatja.

Dr. Gratz úr azonban elfelejtette beigazolni azt, hogy Ausztráliában a megtöltésnek következménye az volt, hogy megszűntek azok a bajok, a melyek itt az európai társadalmat feldűlják. De nem is igazolhatta ezt be, mert ő maga is nagyon jól tudja, hogy Ausztráliában az osztályellentétek épúgy fennállanak, mint Európában, hogy az érdekellentétek a munkás és a tőkés között ott épúgy fennállanak, s hogy az az óriási és aránytalan eltérés a két osztály életmódja között ott épúgy megvan, mint nálunk. Mindezek mellett még azt is tudhatja, hogy Ausztráliában a liberálisoknak okosabb politikája megmentette az államot azoktól a politikai súrlódásoktól, melyek okvetlenül be kell hogy következzenek az olyan államokban, a hol a liberálisok kevésbé intelligensek és előrelátók, mint Ausztráliában.

Dr. Gratz meg sem kísérelte, hogy az európai liberalizmust megvédje. Ennek helyére a maga szocziális liberalizmusát tette. Nem mondhatni azonban, hogy ezzel sokkal szerencsésebb volt, valamint azt sem, hogy ezzel a liberalizmusnak valami túlságosan jó szolgálatot tett volna. A dolog ugyanis úgy áll, hogy azok a hibák, a melyek ma a liberalizmus gazdasági rendszerének uralma alatt fennállanak, nem a félremagyarázott, nem az egyoldalú — mint ő mondja — nem a megromlott liberalizmusból következnek, hanem következnek egyenesen magából a liberalizmusból.

Ennek részletes bizonyítása roppant sok időt venne igénybe és erre nem vállalkozik; annál kevésbbé, mert kitűnően megtette ezt Szabó Ervin a szocializmusról tartott előadásában. Szólok csak néhány szempont kiemelésére szorítok.

A liberalizmussal egy harmadik rend került uralomra, de már uralomra jutásával szerteszakadt az úgynevezett középosztályra, a kispolgárságra, kisiparosokra, kiskereskedőkre és a nagyítókékre. A további fejlődés folyamata alatt az ellentét két osztály között mindinkább kiélesedett, egyrészt a nagyítókések osztálya, másrészt a proletárok osztálya közt. És e két osztály között, mint két malomkő között őrlődik meg a harmadik rend azon része, mely a középosztályba került s mely a kispolgárságot alkotja.

A liberalizmussal tulajdonképpen uralomra került osztály tehát a nagyítókések osztálya. És miután már az uralomrajutásakor érdekei éles ellentétbe kerültek a proletárok osztályának érdekeivel, természetes volt, hogy a maga elveit csak oly mértékig valósítja meg, a meddig a maga érdekeinek megvédése mellett megegyezhet. Ezért a liberalizmusból már megszületésekor tényleg meghamisított liberalizmus lett, tényleg nem az igazi, az ideális liberalizmus került uralomra.

De ép a szocialisták azok, a kik unos-untig hangoztatják, hogy a mai liberalizmus az nem az igazi, hanem meg van hamisítva. A szocialisták azok, a kik bizonyítgatják, hogy maga a polgárság a maga liberalizmusát egyenesen elárulta. Egyetértenek ebben Gratz Gusztáv úrral, midőn konstatálják azt, hogy ezt a liberalizmust meghamisították. Ők pedig megállapítják, hogy ez a meghamisítás szükségszerű következménye volt a társadalom fejlődésének, annak a gazdasági fejlődésnek, mely a liberalizmus uralomrajutásával vette kezdetét és mind mai napig mind gyorsabb tempóban fokozódott.

A liberalizmus bűne eredendő bűn, mely a liberalizmussal született s a liberalizmussal fog elveszni.

A dolog úgy áll, hogy egy bizonyos határvonalon túl nem mehet, mert ha azokon a határokon túlmenne, ott megszűnik liberalizmus lenni, ott szocializmussá lesz. A liberalizmus uralkodik ma az egész világon és ebből természetesen következik, hogy iránya nem progresszív, nem haladó, nem a fejlődés barátja, hanem a megállapodás, a megállás mellett, mai hatalmának konzerválása mellett küzd.

A gyakorlati politika tényei mindezt igazolják. Akárhová nézzenek önkök, a hol van parlamentarizmus, a hol van liberalizmus, a hol a liberális gazdasági rendszer uralkodik, azt fogjuk látni, hogy ez a liberalizmus sehol se a haladást szolgálja, hanem mindenütt a konzerválást.

Nagyon érdekesen igazoltattott ez be Geőcze Sarolta előadásában. Ő szinten elégedetlen a liberalizmussal. Nagy éleslátással látja annak hibáit, a társadalmi bajokat és mindezen segíteni akar ő is. De miként? Nem előre néz, hanem hátra. Nem csak haladni nem akar, de meg-

állni sem akar. Hanem egy bizonyos visszafelé való folyamatosságot képvisel. Az emberiséget vissza akarja vezetni a liberalizmus előtti korszakba. Hogy a bodrogi lányok vidámságát visszazerezzék, azt tartja szükségesnek, hogy az emberiséget visszavigye a liberalizmus előtti korszakba. Ez a felfogás magyarázza nagyon érdekesen és jellemzően azt, hogy egyesek miért irtóznak annyira a történelmi materializmustól. Egyszerűen azért, mert oly álláspontot képviselnek, a mely nem a jövőbe néz, a mely a jelennek csak a hibáit tudja látni; a mely a múltba akarja visszavinni az emberiséget. De az emberiség fejlődése egy folytonos folyam, a mely mindig előre visz. És mert az a történelmi materializmus oly ridegen és kérlelhetetlenül bizonyítja ezt, azért nem bír ezen gondolkodók számára elég ideális tartalommal.

A múltba visszavágás ez az utópiája nem egyéb, mint az osztályérdek rideg megnyilatkozása azért, mert annak az osztálynak az érdekei abban a múltban, a melybe ők visszavágyódnak, teljesebb kielégülést nyertek, mint ma.

A keresztényszocializmus ennek a visszafelé való forradalmiságnak csak gyakorlatpolitikai megnyilatkozása épúgy, mint a szociális liberalizmus a liberalizmusnak. Célja tisztán a politikai opportunizmuson alapszik: a kis polgároknak hirdeti a czéhrendszer visszaállítását, mert ezeknek az kell; a munkásokon ez nem segít, ezért nekik egy olyanféle programot nyújtanak, aminőt a szociális liberalizmus is akar nyújtani, s a melylyel a munkásokat a maguk politikai táborába terelhetni vélik.

A visszafelé való forradalmiságnak ezt a gyakorlati megnyilatkozását észlelhetjük minden országban. Az egyik államban mint keresztény demokrácia, a másikban mint antiszemitizmus stb. jelentkezik, de célja mindenütt ugyanaz, a minek kétségtelen bizonyítékát láthatjuk akkor, ha elolvassuk azt a részletes programot a melyet Geöcze adott. Ez az egész program — és ez nagyon jellemző — igen meghatóan alkalmazkodik a liberalizmus gazdasági rendjéhez. Egyik része a szocializmus átmeneti követeléseiből van átvéve és ezek a részek helyesek; a másik része ellenben nem egyéb, mint meddő növegyeleti jótékonykodás, a melynek tudományos célja, alapja és értéke nincs.

Egészen más megítélés alá esik az anarchizmus, melyben Máday úr főleg azt kifogásolta, hogy az embereket állam nélkül akarja társadalomba foglalni. Ez a kifogás a szocializmus ellen is irányul, mert hisz ennek a programjában is mint végcél benne van az államnélküliség. Máday úr az államnélküliség lehetetlenségét egy a természetből vett példával igyekezett igazolni s azt mondotta, hogy a természet-tudományok azt tanítják, hogy a természet ugyanazon funkciókra mindig több és több szervet létesít; lehetetlen tehát, hogy az emberi társadalomban, a melyben ugyanazok a törvények mérvadók, mint a természetben, egy olyan nagy szervet, mint az állam, egyszerűen eltörüljenek, vagyis hogy a haladás oda vezessen, hogy az emberi társadalom szervei mind kevesebbek legyenek.

Teljesen eltekintve attól, hogy ez a példa semmit sem bizonyít, még meg is fordítható. Ép ez a példa bizonyíthat a szocializmus és archizmus tantételének helyessége mellett, mert hisz az általuk az állam helyére helyezni kívánt önkormányzati szervek, vagyis az egész kormányzatnak a lehető legszélesebb mértékig való decentralizációja, nem a szerveknek kevesebbé, hanem ellenkezőleg még többé tételét jelenti. Az ilyen hasonlatok jobbra is, balra is bizonyítanak, igazán pedig semmit sem bizonyítanak.

A szociálistákat az anarchistáktól nem ezen kicsinyes szempontok választják el. Ők azt kérdezik tőlük, hogy miként akarják végcéljukat elérni és megvalósítani. És ez az, a hol azután nem tudnak velük egyetérteni. Nagyon jól mondotta Szabó Ervin, hogy az anarchizmus és a szocializmus között eltérés csakis a végcél megvalósításának módjában van, s hogy a végcél nagyjában ugyanaz mindkettőnél.

Gr. Batthyány elítéli a puccsot, a forradalmat, a merényletet, mivel ezeket nem tartja célhoz vezetőeknek. Ebben teljesen egyetért szülő vele. Azt mondja továbbá, hogy az anarchizmus meg fog valósulni, mihelyt az alapját képező világnézet az emberiség többségének meggyőződésévé válik. Ez igaz. De kérdi, miként fog az emberiség többségének meggyőződésévé válni? Ez az, a mi bennünket érdekel. De erre Batthyány Ervin beszédéből nem kaptunk választ. Úgy képzelem, hogy önként, magától fog ez bekövetkezni? Hiszen ez a történelmi materializmusnak olyan merev alkalmazása volna, a mely egy anarchistától nem telhetik ki; hisz nincs az az orthodox marxista, a ki a történelmi materializmust így akarná és merné alkalmazni. Miután az anarchistákról köztudomású, hogy ők a szocialista taktikát elítélik, s hogy az osztályharcz formáját nem helyeslik, ennél fogva szóló kérde tőlük, hogy melyik az az út, a melyen ők meg akarják valósítani végcéljukat?

És akkor mit látunk? Látjuk, hogy egyes anarchista szekták puccsokat terveznek, embereket gyilkolnak le mindén czél, minden haszon nélkül, a nélkül, hogy az embereket egy lépéssel is előbbre vinnék. És látjuk, hogy az anarchista másrészt úgy tesz, mint Batthyány Ervin gr.: válasz nélkül hagyja ezt a problémát, azért, mert rá válaszolni nem tud. Ezért kell az anarchizmust utópiának mondani és a mi utópia az nem tudomány. Valamikor a szocializmus is utópia volt. Ez akkor volt, midőn a szocializmus propagandája számára is teljesen hiányoztak a gazdasági alapok. Egyes nagyeszű emberek már az ókorban fel tudták ismerni a társadalom bajait, sőt azt a módot is, melylyel azokon segíteni lehetne; Plató, Morus stb. egy-egy ilyen képviselője az utópisztikus szocializmusnak, valamennyien felismerték azt, hogy a társadalom bajainak oka a magántulajdon. És felismerték azt, hogy ezen segíteni csak a kommunista-termelésen alapuló társadalomban lehet. Mindannyian felismerték ezt, és azért szocialisták voltak, azonban nem tudták azt, hogy nem elég valamely eszménynek helyességét felismerni,

hanem szükséges, hogy annak megvalósításához a társadalom gazdaságilag elég érett legyen.

A gazdasági erők fejlődésével, a liberalizmus uralmával, a modern társadalom kialakulásával, az utópista szocializmusból tudomány lett. Marx és Engels voltak azok, a kik kikutatták a gazdasági élet alaptörvényeit és az emberi história alkotó erőit. A gazdasági erőknek társadalomalakító hatásában megtalálták a társadalmi alakulások törvényszerűségét és a kapitalista gazdasági rendszernek kikutatásával, mélységeinek feltárásával, megmutatják a jövő fejlődés irányát. Az ellentétek a mai társadalomban tőke és munka között a tudományos gazdaságtanban, mint a termelés és elosztás ellentétei nyilvánulnak meg. Az ellentét a társas termelés és egyéni elosztás között, mely a mai gazdasági rendszer mellett fennáll, mindinkább kiélesedik és megoldást követel. Ez a megoldás pedig nem lehet más, mint az, hogy az elosztás harmóniába hozza magával a termelést és ugyanolyan törvények alá veti, mint magát a társas termelést. Ennek a létrehozatala, ennek a megvalósítása a szocializmus feladata. A szocializmus ezt a feladatát végre is fogja hajtani és ennek végrehajtásával meg fogja szüntetni az osztályellentéteket, a melyek ma fennállanak és meg fog szüntetni minden osztálykülönbséget.

Ma azonban csak ezen osztály harcza lehet az, a mely ezen irányt diadalra viheti. Természetes, hogy ilyformán ez a két érdek egymással összeütközésbe kerül; az is természetes, hogy egymással harcot kell vívnia. Ez az osztályharc és ennek tudatossá, célszerűvé és tervszerűvé tétele a szocializmus feladata. Ezt a feladatát teljesíti ma mindenütt a társadalomban.

A szocializmus az egyetlen irányzat, a mely teljes összhangban az eddig elért tudományos felismeréssel tűzte ki célját, a termelő eszközök társadalmosítását és jelölte ki a célhoz vezető utat, az osztályharc útját, mely két formában nyilvánul meg: mint gazdasági és mint politikai szervezkedése a proletariátusnak.

Ezután szóló a híressé vált Bernstein-féle mondást vizsgálja meg: *Endziel ist mir nichts, Bewegung ist mir Alles!*

Nem az a kérdés, hogy végcél-e vagy haladás, mert ez nem megoldás; hanem a kérdésre való felelet: haladás és végezel, haladás a végezel felé. Egyik olyan fontos, mint a másik. Haladás végcél nélkül vak bolyongás ide-oda, tehetetlen üres erőpazarlás. A végcél haladás nélkül, egyszerűen utópisztikus ábránd. De a végcél kitérni és a végcél felé vezető utat és módot, tehát a haladást is megtenni, erre csak a szocializmus képes. Csak a szocializmus az, a melynek van végcélja és a mely e végcél felé halad is.

Szólo elismerésreméltónak tartja és egyúttal haladást is lát abban, hogy itten azok a közkeletű szólásmondások, hogy t. i. izgatók, lázítók, hazátlan bitangok csinálják a szocializmust, nem hangzottak el. Nagy haladásnak tartja ezt még a tudományosság szempontjából is

különösen Magyarországon, a hol nem is nagyon régen, de még talán a jelenben is vannak bizonyos irányoknak u. n. tudományos képviselői, a kik a szocializmust még ma is egyes gonosz vagy bolond emberek tákolmányának, csinálmányának tekintik.

De midőn ezt elismeri, akkor egyúttal szomorúan kell azt is konstatálnia, hogy volt ennek a vitának egy résztvevője, a ki egy épen nem magas niveaun álló kifogással is illette a szocializmust. Baross János úr volt az, a ki a szocializmus nemzetköziségét igen eredeti módon igyekezett megmagyarázni. Azt mondta egyszerűen, hogy a nemzetköziséget egy olyan faj hozta létre, a mely nem tud államot alkotni, a melyben államalkotó erő nincs, a mely ennél fogva nemzetköziséget propagál és nemzetközivé tette a szocializmust is, a melyben a vezető szerepet viszi, s a mely fái, ha nem is mondta meg, hogy melyik, mindnyájan gondolhatjuk : *a zsidó faj*.

Szóló nem tudja, hogy Baross úr akkor, a mikor a nemzetköziségről beszélt, a nemzetköziségnek összes válfajaira gondolt-e ? Gondolt-e pl. arra, hogy a leghatalmasabb nemzetközi szervezet a keresztény katolikus egyház? És vajjon gondolja-e, hogy ezt is a zsidók hozták létre?

Meggondolta-e továbbá, hogy pl. az újkor egyik legújabb nemzetközi szervezete a főurak és agráriusok szervezete, a mely már kétszer is tartott a külföldön nemzetközi összejöveteleket, kongresszusokat a sínylődő nagybirtokosság fölségélyezésére és a mely bizony csak nagyon kis részben vagy egyáltalában nem is állott zsidókból! A magyar nemesség és a magyar főurak színe-java ott volt e kongresszuson, a mely pedig nem tartozik ama bizonyos fajhoz, hogy nemzetközileg szervezkedjenek közös czélokra az egyes államok osztályai. Vajjon erre a nemzetköziségre is gondolt Baross úr akkor, a mikor a szocializmus nemzetköziségeért a zsidókat tette felelőssé? Valószínűleg nem. Ezt a nemzetköziséget ő szívesen látja, mert ez a nemzetköziség megfelel azon osztály érdekeinek, a melynek védelmére ő konzervatív és keresztény szociális és a melynek érdekében ő visszafelé való forradalmat akar csinálni.

Baross úrnak ezen kijelentésével a szög kibújt a zsákból. Addig sem Geöcze Sarolta úrnő, sem a konzervativizmus többi védői ezzel a fajtheóriával egyáltalában elő nem hozakodtak, sőt ellenkezőleg gondosan kerülték azt és általános emberszeretetről beszéltek és nem mondták, hogy ők különbséget tesznek itt zsidó és keresztény között. Baross János úr azonban ezt kimondotta és így azután itt állt előttünk a keresztény-konzervativizmus egyik legmodernebb megnyilvánulása, az antiszemitizmus.

Erre is lehet egynéhány szót vesztegetni, mert ez szociológiai jelenség. Teljesen elegendő ezt a pár szóval jellemezni, a melylyel Bebel jellemezte, hogy t. i. az *ein Socialismus der Dummen*. Ezzel ő azt akarta mondani, hogy a nép tömegeit úgy igyekeznek meg-

nyerni, hogy elégedetlenségüket egy bizonyos irányba terelik és azt mondják: elégedetlenek vagytok; okotok is van rá; rosszul vagytok nyomorogtok; helyes, igazatok van; de mindennek az okozója zsidóság.

De ne pazaroljunk erre több szót! Nézzük inkább a komolyabbnak látszó ellenvetéseket!

Sokat beszéltek ebben a vitában az egyéni szabadságról és csodálatosképen mindannyian azt kifogásolták, hogy a szocializmus tönkreteszi az egyéni szabadságot. Nem kíván e kérdésre, a melyről már Szabó Ervin oly szépen és meggyőzően beszélt, bővebben kiterjeszkedni. Csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocializmus a maga törekvéseiben és céljaiban odairányul, hogy az osztálykülönbségeket eltüntesse, hogy az osztályokat eltörölje. Feltehető-e józan észszel, hogy az a társadalompolitikai irányzat, a mely megvalósulása esetén az osztályokat eltörli, az osztályellentéteket megszünteti, az egyéni szabadságnak nagyobb veszedelmére lehessen, mint a mai irányzat, a mely az osztályokat fen tartja és a melynek alapját éppen az osztályuralom képezi? Az egyéni szabadság legnagyobb korlátját mi képezi? Csak is az, hogy az egyes nem mint egyén, hanem mint bizonyos osztályhoz tartozó van elnyomva.

Logikus, természetes észszel másként el sem képzelhető tehát, hogy a szocializmus az egyéni szabadságnak is nagy biztosítékát fogja abban az osztály- és állam-nélküliségben megalkotni. Ne féltsék tehát a szocializmustól az egyéni szabadságot, és ne féltsék a kultúrát sem, az ideálokat sem, a miket pedig sokan féltének tőle. Túlságosan soknak találják a szocializmusban az anyagiasságot. Pedig ez csak egyszerű és felszínes összetévesztése az egyformán hangzó szavaknak. Abból, hogy a szocializmusnak egyik tudományos alaptétele a materializmus, még nem következik, hogy ők materialisták volnának a szó rossz, anyagibb értelmében. Dehogy! Ebből csak az következik, hogy ők az ideáloknak és a gazdasági erőknek egymáshoz való viszonyát meg tudják állapítani.

Az ő idealizmusuk nehezen vonható kétségbe. A ki csak végignéz ma a társadalmon és szemügyre veszi a szocialistákat, mint embereket, az azt fogja látni, hogy a történelemben nincs olyan mozgalom, a melyben nagyobb idealizmus lett volna, mint épen ebben a mozgalomban, a melyben az emberi ideálokért való rajongás minden egyesben nagy mértékben nyilvánul meg és a melyben idealisabb javakért küzdenek, mint más mozgalmakban.

A szocializmus mai megnyilvánulása nem egyéb, mint a múlt és jelen kritikája, a jövő egyik alkotó ereje. A szocializmus nem egyéb, mint a tudomány reális fegyvereivel történő küzdelem az ideális javakért. Szósz szerint áll az, a mint Bebel jellemezte a szocializmust, mikor azt írta egyik könyvében, hogy a szocializmus az emberi tevékenység minden terén céltudatosan alkalmazott tudomány.

A liberalizmus már életképtelen. Azon semmiféle töltelék nem segít. A keresztény-szocializmus elégedetlen, de a múltba néz, s ilyen formájában utópiát képvisel, a mennyiben megvalósíthatatlan az a célja, hogy az emberiséget visszavigye, mert ez kultúrellenes fejlődés volna. Az anarchizmus nem a múltba néz, hanem előre; de céltalanul és nem tudja megszabni az utat. A szocializmus előrenéz és előre is halad és az emberiséget előre is fogja vinni. A mi rosszat termelt, azt a szocializmus diadala ki fogja irtani az emberi társadalomból; a mi jót létrehozott az eddigi fejlődés, azt át fogja venni örökségül, tovább s nagyra fogja azt fejleszteni. A szocializmus fogja megteremteni az igaz és becsületes emberek igaz és becsületes boldogságának társadalmát.

IX. vitatülés 1904. május hó 10-én.

Baross János Pikler elnöknek az ötödik ülésen tett kérdéseire reflektálva mindenekelőtt kijelenti, hogy nincs tisztában azzal, hogy mit ért a tanár úr középkor alatt? Ez a fogalom kissé általános. Hogyha ő a középkori kasztszerű elzárkózást érti, akkor egy véleményen van vele, mert hiszen felszólalása egyik sarkpontját épen az képezte, hogy a mennyire szükségesek is a társadalomban az osztályok és a mennyire természetes társadalmi és gazdasági szükségszerűség az osztálytagosulat, éppolyan káros, ha az megkövesedik, kasztokká válik és hogy csak azoknál a nemzeteknél következhetik el a szerencsés fejlődés, a hol ez meg nem történik, a hol megvan a hajlandóság a felsőbb osztályokban, hogy az alsóbbak is fejlődjenek és a hol az alsóbb osztályokban is megvan az általános fejlődés iránti érzék. E tekintetben tehát teljesen egy véleményen van, mert ő is azt mondta, hogy Angliának épen az volt a szerencséje, hogy a társadalmi osztályok nem voltak egymástól nagyon elkülönítve. Ez a legideálisabb berendezések egyike. Ha tehát a tanár úr így érti a középkor eltűnését, akkor ő teljesen egy véleményen van vele.

Teljesen ellentétes álláspontra kell azonban helyezkednie akkor, ha ő azt állítja, hogy a modern Angliában ma az állam és társadalom más kardinális elveken nyugodnék, mint a középkorban. Ellenkezőleg, sehol a világon nincsen meg az a logikus fejlődés és nincsenek meg ma is annyira a középkori alapok, mint Angliában. Az egész judikatúra, a közigazgatás, a társadalom szervezete, a társadalomban szereplő egyének, a gazdasági élet fejlődése stb., mind tisztán visszavezethető a 800—1000 esztendő alapokra.

Szóló azt az álláspontot foglalta el, hogy a mi a társadalom tagosulását és a tagosulásnak a gazdasági erőkkkel való harmóniáját és abból való logikus következtetését illeti — természetesen mindig az illető kor szintjét véve alapul és az ő kultúrniveaujáról nézve a dolgokat — egyike az emberi elme és az emberi szellem legtekélyesebb alkotásainak a középkori társadalom intézményeinek a berendezkedése.

S itt épen a szocializmus hívei mosolyogtak rajta a legtöbbit. Szóló kénytelen most velük szemben kijelenteni, hogy bizonyos irányban szocializmus épen olyan konzervatív, mint a középkori társadalom volt. Mert mi is az a konzervativizmus? Nem egyéb, mint az egyéni szabadságnak bizonyos szempontokból való megszorítása. Ez teljes mértékben megvolt a középkori társadalomban. És mit akarnak ma a szociálisták? Mik a szociálista szakegyesületek? Franciaországban szövetkezetek a szociálisták kezeiben vannak. A gondolatmenet jóformán ugyanaz mindegyikben, a csehrendszerben és e szociálista szövetkezetekben. Tehát van rokonság a konzervativizmus és a szocializmus között.

A mi a tanár úr harmadik ellenvetését illeti, hogy hogyan tudja szóló megmagyarázni azt, hogy az angol-szász fajok csodálatosképen mind reformátusok és nem katolikusok, míg szemben a hanyatlóban levő francia nép katolikus: erre azt feleli, hogy a kérdés nem volt összhangban azzal, a mit mondott. Ő t. i. elsősorban a keresztény tanokról beszélt és csak másodsorban a katolicizmusról. Ha tehát általános keresztény-szocializmusról beszél, ez alatt semmiesetre sem értette pusztán a katolikus szempontot. A keresztény vallások alap-tanainak hatása a társadalom fejlődésére ugyanaz volt a katolikus mint a református országokban, mivel ezen alaptanok mindegyikben egyenlők. A társadalom fejlődésére minimális hatással van az, hogy az anglikán egyház elismeri-e a pápának legfelsőbb hatóságát, vagy nem. Sőt szóló azt hiszi, hogy épen az angol egyház áll legközelebb az összes protestánsok között a katolikus egyházhoz. Ez azonban csak másodrendű kérdés, mert hisz ő csak általános keresztény tanokról beszélt, nem specializált és az egész keresztény társadalmi szellemről szólott.

Az tagadhatatlan, hogy a kereszténység Angliában és Amerikában, vagyis általában az angol-szász fajoknál olyan nagy eredményeket ért el. Ezzel szembenáll a francia és a többi latin fajnak a süllyedése, a mit talán abból lehet megmagyarázni, hogy Franciaországban a társadalmi és politikai vezetést olyanok vették át, a kik névleg talán katolikusok voltak, de a bennük levő szellem és lélek atheista, pogány vagy racionalista volt.

A kereszténység elveit követő angolszász fajok tehát a világuralmát magukhoz tudták ragadni s azt mindenképen el tudták terjeszteni: ellenben a francia nemzet, amely lecsúszott a keresztény elvekről, kiejtette kezéből egykoron bírt világuralmát. Ez olyan tény, a melyet letagadni nem lehet.

Itt azonban figyelemmel kell lennünk nemcsak a vallási szempontokra — és ez talán épúgy argumentum szóló, mint a tanár úr ellen, a ki elsősorban vallási szempontból akarta megmagyarázni a faji jelleget — a végletekre hajló latin fajoknak vérmérsékletére és a higgadt, megfontolt angolszászoknak vérmérsékletére. Mindamelletts ismét letagadhatatlan az, hogy az angolszász fajok, a melyek a keresztény

elveket nemcsak papíron és szóval hirdették, hanem társadalmi intézményeikben meg is valósították, sokkal előbbre jutottak a fejlődésben, mint a francia nép, a mely ezektől az elvektől eltért.

Szóló azt hiszi, hogy ha az embereket semmi más nem vezérelné mint tisztán az anyagi jólét és az anyagiakért való harcz, a mely úgy a liberalizmus, mint a szocializmus egyedüli célját képezi, hogy akkor az emberiség képtelen volna fejlődni. Hogyha ugyanis mindenki csak a saját anyagi javát mérlegeli és minden törekvést tisztán anyagi szempontok szerint mér, akkor minden jó és nemes törekvés a mérlegre helyezve valószínűleg leszállítatik oly niveaura, a melyért küzdeni, lelkesedni ha talán nem is egészen felesleges, de az emberek már a saját önzésüktől vezérelve kevésbé lesznek hajlandók. Valami abszolútumot kell az emberek elé állítani, hogyha azt akarjuk, hogy azok fejlődni képesek legyenek, a mit talán a hit, a nemzeti ideál és érzés képes az emberi lélekben felkelteni. Ezek nélkül az emberiség, meggyőződése szerint, képtelen a fejlődésre és nem fog előrehaladni.

Legénykorában az alföldön egyszer egy mocsárban vadászott egy barátjával. Eltévédtek benne és nem tudtak kijutni. Időközben rájuk esteledett. A helyzet kezdett kritikus lenni. Végre egy pákásznak halászkunyhórára akadtak. Megkérték a pákászt, hogy vezesse ki őket a mocsárból. Míg ők, a kik *lefelé*, a mocsárba néztek s jobbra-balra keresték az utat, mindjobban belekeveredtek a mocsárba: addig az az egyszerű halász, a ki nem nézett le, sem jobbra-balra, hanem csak *felfelé* a csillagok járására, megtalálta a helyes utat és kivezette őket.

Szóló azt hiszi, hogy van valami összefüggés a nemzetek fejlődése és e példa között.

Pikler Gyula elnök szerint Baross János dr. úr múltkori fel-szólalásában elibünk állította a középkort, mint egy utánzandó, ideális — legalább sok tekintetben ideális — kort. Ebből kiindulva aztán elmondta, hogy Franciaország, a mely ennek a kornak vívmányait megtagadta, milyen nagyot sülyedt, míg ellenben Anglia, a mely hű maradt a középkori szellemhez, hatalmas lett. Ma megmagyarázza nekünk azt, hogy mi az Angliában, a mi a középkorból megmaradt, melyek azok a középkori elvek, a melyek ott még mai nap is ural-kodnak. Baross azt kérdezte szólótól, hogy hát a magántulajdon, a vallás, a család, a nemzet, a melyeket ő a középkori társadalmat jel-lemző alapoknak tekint, nincsenek-e meg ma is Angliában ? Igenis ezek megvannak ma is Angliában, legfeljebb a középkor megszorításai nincsenek meg.

Megvallja, hogy a kérdés ilyen odaállítása őt bámolatba ejti. Igazán nem tudja eléggé jellemezni meglepetését, a melyből alig bír felocsúdni. Most ő kérdi, hogy hát a magántulajdon, hát a vallás, hát a család, hát a nemzet, ezen, hogy úgy mondja, Baross-féle alapjai a társadalomnak, középkori alapok? Ezeket értette ő akkor, a mikor azt mondotta, hogy a középkort vegyük mintaképül? Ezek volnának azok az alapok ? Nézzük csak meg őket!

Az, a mit a középkor a tulajdonjog terén ismert, az nem volt az a magántulajdon, a melyet ma fenn akarnak tartani a szoczi-alizmus ellen.

A család megvolt a középkorban, de megvolt már a középkor előtti időben, az ókorban, a római császárság végén, egy a mai csa-ládkhoz teljesen hasonló családban.

A nemzeti eszmét az egész középkor nem ismerte. Az egész középkori keresztény katolikus mozgalom egy a nemzeti eszme ellen, nemzeti tulajdonságok ellen irányuló mozgalom volt, a mely minden nemzetinek nevezhető jelleget lehetőleg el akart törölni, hogy egy tisztán általános keresztény szellemet létesítsen. Nemzet és kereszténység a reformációig soha sem voltak egymással párhuzamosan járó fogalmak, és a kettőt a katolikus egyház csak napjainkban kapcsolta össze és pedig azért, mert a nemzeti eszme napjainkban nagyra nőtt és a nem-

zeti eszmét, mint minden eszmét, a mely nagyra nőtt, magáévá tette. De későn, a nemzeti eszmének már inkább öregedési korában. Korábban kellett volna ezt megtennie. Mindez tény, a melyet Baross úr, ha képes, czáfoljon meg.

A mi a vallást illeti, az tényleg középkori eszme, és alapja volt a társadalomnak abban az értelemben, hogy az volt az elv, hogy az egész államot, az egész társadalmat a vallás szerveinek kell kormányozniuk hogy egy bizonyos vallásnak kell uralkodni, hogy ezen vallásnak a tanait kell megvalósítani az államnak. Ez egy középkori dolog. Ha tehát a vallást gondolta Baross úr a középkori társadalom egyik főalapjának, akkor ebben az értelemben kellett neki ezt értenie.

A vallás tehát középkori eszme, de az előbbieket nem. Szólvó tehát nem lát érvet a középkor dicsőítésére Baross azon állításában, hogy Anglia azért lett nagygyá, mert ezeket megtartotta, mert ezekhez ragaszkodott. Hisz a magántulajdont, a családot, a nemzetet akarják a legliberálisabb liberálisok, sőt az atheisták is.

Szólvó szerint a középkort valósággal jellemzi az újkorhoz képest két dolog, a minek a megszűnté igenis előbbre vitte a népeket, előbbre vitte Angliát Franciaországgal szemben, hol a középkorelles mozgalom nem volt olyan nagy. Először a római egyház uralma. Ezt szűntette meg a reformáció, a melytől az újkort számítjuk, és a melyet Anglia elfogadott és pedig nagyobb mértékben, mint Franciaország, hol az megkezdődött, de elnyomatott. Visszavonták a nantesi ediktumot. kikergették a hugenottákat, a tanítás a szerzetesek kezében maradt. Mindez jellemzi a középkort.

A másik a mi a középkort jellemzi, és a mivel szemben változás történt, az az, hogy míg a középkorban a fő termelési ág a földmivelés volt, addig a nagyipar és nagykereskedelem az újkorral kezdődik. Elismeretnek a kereskedők és iparosok érdekei, bebocsátatnak a törvényhozásba s lerontatnak a nagybirtokosok előjogai, a mennyiben ennek útjában állottak. Angliában már a XIII. században történt a francziák által úgynevezett harmadik rendnek, az iparosok és kereskedők érdekeinek elismerése, azok előmozdítása. Anglia azért halad előre, mert ott a középkor hamarább és teljesebben szűnt meg, mint Francziországban.

Baross János dr. úr ellenkező véleményben van. Ő azt hiszi, hogy Franciaország hanyatlása Angliával szemben onnan származik, mert ott vannak a csak névleg katolikusok, de tényleg atheisták. Tehát a vallástalanság az oka Francziország hanyatlásának, ellenben az, hogy Angliában igazi vallásosság van, oka Anglia fejlődésének.

De Francziország igen-igen kevésbé sűlyedt Spanyolországhoz, Lengyelországhoz és Olaszországhoz képest, ez utóbbi legújabb korától eltekintve, és annak legkatolikusabb részeit, például a nápolyi királyságot, vagy magát a pápai államot tekintve. No hát Spanyolországban is vannak-e atheisták? Hol az az atheista mozgalom, mely a világ egykor

első államát oda juttatta, a hol ma van? Hol vannak Lengyelországban ateisták? Pedig Spanyolország és Lengyelország voltak a legkatholikusabb országok s csak azután következett Franciaország.

Szólo nem theóriát állított fel. Tényekre hivatkozik. Az összes katolikus országok dekadenciájára rá lehet mutatni. A mily mértékben maradt egy állam katolikus, oly mértékben hanyatlott. Ez tény. Legjobban hanyatlott Lengyelország, Spanyolország, a legkatholikusabb államok, csak azután jött Franciaország.

És ha Franciaországban Baross panasza szerint nincs igazi vallás, hát miért nincs? Hát nem volt ott az iskolák legnagyobb része a katolikusok, a szerzetesek kezében egész a legújabb időkig? Nem oda hívták vissza a jezsuitákat?

Tudjuk azt, hogy a francia-német háború idején azt mondták, hogy a német iskolamesterek verték le a francziákat. Szólo is ebben a véleményben van. De ez iskolamesterek igenis protestánsok, ellenben a francia iskolamesterek azok a szerzetes rendek voltak, melyek ott a legújabb ideig tanítottak. Mi az oka annak, hogy az a kath. egyház, mely a barbár Európát civilizálta, (nem az evangélium tanításával, mert ezt keresztül nem vitte, hanem a római műveltség erejével, ezt a tényt én teljesen elismerem) hanyatlás felé vitte a népeket, a melyek legjobban ragaszkodtak hozzá? Miért fordult el az Isten a spanyol armadától a XVI. században és miért fordult a pápa által megáldott spanyol hajóktól a legújabb időben; miért fordult a Gondviselés a protestánsok felé, mi ennek az oka?

Ennek három oka van. Az egyik oka, hogy miután a barbárok Rómától megtanulták azt, a mit az taníthatott, az annak való áldozás nem volt többé oly produktív, mint azelőtt, és gyöngítette a népeket. Ennek felismerésével tele vannak a reformátorok iratai.

Másik oka az, hogy a világ ismeretei előrehaladtak, új ismeretek keletkeztek, minőket Copernikus, Galilei és mások terjesztettek. Ennek a kath. egyház legnagyobb mértékben ellenállott. A protestáns egyház tanítása sokkal kevesebb oly tanítást tartalmaz, mely elvonja az embereket a való világtól, a való tényéktől. A kath. iskola tanítása sokkal jobban elvonja őket ettől. A népek, a melyeknél uralomban maradt a katholicizmus, kevésbé lettek produktívak.

A harmadik ok az, hogy a kath. egyház azonosította magát az akkor létezett joggal, az akkori kormányformákkal; azonosította magát a feudalizmussal, azonosította magát a földművelői joggal és ellenállott az ipar és kereskedelem fejlődésének. Azok az országok, melyek hozzá ragaszkodtak, nem haladhattak miatta, mert a hozzá való ragaszkodás egyszersmind az ipar és kereskedelem fejlődését akadályozó akkori társadalmi alakokhoz való ragaszkodást jelentette.

Bárhová nézünk Európában, mindenütt azt fogjuk találni, hogy a protestantizmus a keletkező iparnak s a városi polgárnak volt a vallása. Franciaországban az iparos városok voltak a hugenották fészkei

a Wikliff-féle felkelés idejében Angliában *eretnek* és *takács* egy ugyanazt jelentette. Viszont ha Spanyolországot nézzük, azt látni, hogy Spanyolország ellenállott az ipar és kereskedelem fejlődésének, így fenn akarta tartani a területeket a nagyurak birkatenyésztésének, azon nagyurakénak, kik arra hivatkoztak, hogy ők kergették ki a mórokat, és hogy ennél fogva őket illeti meg a föld s azért minden ipari és kereskedelmi törekvéseknek ellenállottak. Épen úgy együttjárt Lengyelországban is katholicizmus és földesurasághoz való ragaszkodás.

Ezeket értette szóló középkori eszmék alatt. Spanyolország, Lengyelország, nagymértékben Franciaország megtartották ezt a középkort, megtartották az újonnan keletkezett ismeretektől való elzárkózásukat, az ipar és kereskedelem iránti idegenkedést; megtartották a privilégiumait az előző osztályoknak s ezért hanyatlottak. Anglia nem tartotta meg ezt a szűkkeblűséget és engedte az osztályérdek kielégítését; ezért haladt előre. Angliában a municzipális közigazgatás ma nemcsak nem középkori, de a legdemokratikusabb egész Európában.

Nem az az oka Franciaország hanyatlásának, mert vallástalan volt, hanem ellenkezőleg, hogy a kath. vallás is és a középkor is gazdaságilag ott tovább uralkodott.

De azt mondja Baross dr. úr, hogy ez a vita tulajdonképp tárgytalan. Minek hozza fel szóló ezt a kath.-protestáns különbséget, hiszen erről nincs szó, mert ő csak az általános keresztény tanokat tanítja, ez az, a mi a társadalmat fenntartja.

Ámde a katholicizmus és protestantizmus közti különböztetésre Baross kényszerítette, a ki a középkorban találja az ideált. És melyek azok az általános keresztény eszmék, a melyeket Baross felhozott? Lesz-e protestáns, a ki a középkor dicsőítését *általános* keresztény eszmének fogja elfogadni? Talán ilyen eszme az az alaptétel, a melyet nem győzött eléggé hangsúlyozni és a melyet valóságos megelégedéssel és gyönyörrel hangsúlyozott, hogy az emberek nem egyenlők? hogy az emberek nem csak tehetségeik szerint nem egyenlők, hanem különbözők gazdasági fajsúlyuk szerint is. A gazdasági fajsúly, — ez lenne tehát a keresztény eszme, mely az evangéliumból származik. Ezt még nem hallotta. Az evangélium csak egyszer emlékezik meg a gazdasági fajsúlyról, a mikor t. i. megállapítja, hogy könnyebb átmenni egy tevének egy tű fokán, mint egy gazdasági fajsúlylyal bíró embernek fölemelkedni a mennyek országába. Anglia vallásos irodalmában ez nem szerepel a keresztény eszmék közt, mert a protestantizmus kevésbé középkori, mint a katholicizmus. Gazdasági fajsúly! Szóló úgy tudja, hogy a konzervatívok ezt rendszerint zsidó eszmének mondták, ez egy börze-eszme, ez egy protz-eszme, de nem egy keresztény eszme!

Szóló ismételten felhívást intéz az igen t. előtte szóló úrhoz. Nevezze meg, mondja meg, melyik volt az a keresztény eszme, melyet ő itt hirdetett.

Talán az, hogy míg szerinte a szocializmus csak az anyagiak után törekszik, csak anyagi élvezeteket ismer, addig a konzervatizmus más emberi törekvéseket is ismer. De hát a szociálisták nemcsak anyagi élvezeteket hajszolnak, hanem azt akarják, hogy a tudományt és művészetet is élvezzék, akarnak egy szebb életet, mely szellem tartalommal is legyen tele. Szóló egyáltalán nem ismer olyan embert, még a legkezdetlegesebb tűzföldit sem, a ki csak anyagiakat akar. Az is gyönyörködik a szépségben, az is élvezi a zenét, élvezi a mesemondók meséjét, dalosok énekét. Ismételten kérdezi, melyik az a keresztény eszme, a melyet ő vezetőnek felállított?

A mi pedig Baross úr fiatalkori élményét illeti, azzal a pákászszal, a ki hamarabb megtalálta az utat, mint a társaság, melyet ő vezetett és pedig azért hamarabb, mert a csillagokat nézte: szólót nem lepi meg, hogy ez így volt. De arra kell figyelmeztetnie az igen t. szó-, nokot, hogy a csillagok után való igazodás nem a hit birodalmába, hanem a tudomány birodalmába tartozik. Az visszanyúlik igen régi, középkor előtti időkbe, az arabokra, egyiptomiakra, sőt az indusokra. Egy a tudomány, a való világ igaz dolgai szerint igazodó, akár milyen szerény módon igazodó pákász erő a társadalomban, ilyen pákászoka, nevelő nemzetek előrehaladnak.

Hanem, ha a pákász a helyett, hogy a csillagokat nézte volna összetette volna kezeit, hogy imádkozzék a helység védszentjéhez, hogy vezesse őt ki a mocsárból, ha 20 fillért elvont volna élelemtől, egészségtől, nemzeti erőtől és azt a védszentnek adta volna oda, hogy az elvesztett utat segítse megtalálni, akkor megfelelt volna annak a világnézetnek, melyet Baross úr rajzolt, de akkor ez a pákász sohase vezette volna ki társait!

X. vitaulés 1904. május hó 13-án.

Hegedűs Lóránt szerint a vitának egy igen nagy részét különféle metafizikai, vallásos, sőt felekezeti kérdéseknek a hánytorgatása foglalta el. Erre némi, bár azt hiszi helytelenül értett buzdítást láttak a felszólalók Szabó Ervin abban a kijelentésében, hogy az isteni és emberi rend örökkévalósága szemmel láthatólag nem igaz, s hogy semmi sem lehetetlen. Ennek bizonyára az előadó szándékán kívül némi metafizikai íze van s azt hiszi, hogy ha ő otthon még egyszer elolvassa e mondatot, arra a gondolatra fog jutni, hogy vannak a világon bizonyos lehetetlen dolgok is és hogy különösen e két mondat a lehetlenségek közé tartozik. Bizonyára neki nem volt szándékában itt egy metafizikai és egy felekezeti vitát kezdeni. Ép azért szóló nem is megy bele azon vitába, a mely egyrészt az őskereszténység megállapítása körül, másrészt pedig a körül forgott, vajjon mik a képzetei a protestantizmusnak és a görög keleti egyháznak, hogy vajjon az egyes vallásos tételek miképen védhetők, és a mely vita egészen Nagy Konstantin császár családi állapotainak részletes megbeszélésére vezetett. Különben is meg van róla győződve, hogy ezen kérdések felvetése igen alkalmas arra, hogy az egyes társadalmi irányok megvizsgálásánál szükséges objektív szempontokat összetörje, hogy az embereket önkéntelenül is társadalmi válaszfalakba kergesse és hogy mindenkiben olyan szubjektív érzéseket keltsen fel, a melyek akár vallási, akár filozófiai meggyőződését bántják és lehetetlenné teszik azt, hogy a társadalmi, szociológiai kérdések objektíve megítéltesenek. A maga részéről ezen kérdések fejtegetésétől tartózkodni fog.

A második, a mitől tartózkodni fog, az, hogy olyan dolgokról, a melyek összefüggnek ugyan a társadalmi fejlődéssel, de a melyek nem jelentik annak irányát, s a melyek szintén belevonattak a vitába, nem fog beszélni, így beszéltek az önálló vámterületről, a nőkérdésről, Nagy Konstantin császárról, a rendi társadalomnak különféle fajairól stb. Nem a t. felszólaló uraknak, hanem a társadalomtudomány kezdetleges állapotának tudja be azt, hogy mikor egy dologról van szó, akkor legtöbbször más dolgokról beszélnek.

Szóló tehát beszélni fog arról, a miről a négy előadó igen helyekomolysággal, a tárgyhoz való mértéktudással beszélt, t. i. a társadalmi fejlődés irányairól.

Hogy igazán ilyen társadalmi irányítúknak a felállítása és nem más volt a cél, azt az előadók valamennyien nagyon jól érezték. A felszólalók között voltak olyanok is, a kik a társadalmi kérdés megoldásáról, sőt — ezt a szót is hallottam — megváltásáról beszéltek. Ezek a régi felfogásnak nyomai, a mikor még azt hitték, hogy a társadalmi kérdés olyan, mint a talány, a melyet ide-oda kell húzogatni, míg végre megtaláljuk, hogy a vadász hol van elbujtatva a faágak között, vagy pedig valamely hiányzó szó, vagy egy mechanikai gép, a melybe egy csavart be kell állítani és akkor aztán meg van oldva a társadalmi kérdés. Pedig nagyon jól tudjuk, hogy ilyen megoldás, ilyen mechanikai kulcstalány nem létezik, hanem hogy az élet a maga sokféleségével folyton fejlődik s hogy annak mi aktíve és passíve munkásai vagyunk.

Szólónak más dolga nem lehet, mint azt kérdezni, hogy helyesen vannak-e ezen irányítú felállítva, igen vagy nem? Neki az a véleménye, hogy mind a négy irányítú, még az is, a mely nézeteihez legközelebb áll, meg van babonázva. Tudjuk, hogy a nagy tengerjáró hajókon az irányítú nem egyszerűen van felállítva, hanem különféle réz és üveghengerek által van fedve, különféle csavarok által van beillesztve azért, hogy másnemű delejességeknek kitéve ne legyen, mint azon egynek, a mely aztán meg fogja mutatni, hogy a hajónak merre kell mennie. A t. előadó urak azon hibába estek, hogy irányítúkra ilyen fedőt nem alkalmaztak, miért is azokon olyan delejes áramlatok is keresztülmennek, a melyek őket a rendes mederből kitérítették.

Azt látjuk, hogy itt szakértő férfiak és úrhölgyek elmondják először, hogy a liberalizmus és konzervativizmus egymással ellentétesek, mert az egyik haladást, a másik maradást jelent; aztán halljuk, hogy e kettő nem ellentétes, a mennyiben fenn akarják tartani a társadalmi rendet; halljuk, hogy a szocializmus és anarchizmus barátságos, mert mindkettő az alsóbb osztályok felemelkedését munkálja; aztán halljuk, hogy e kettő a legnagyobb ellenség, mert az egyik az individualizmus, a másik a kommunizmus alapján áll; azután halljuk, hogy a liberalizmus és a szocializmus barátságban van egymással, mert mind a kettő a munkások szabadságát hirdeti, stb. stb.

Az ember lassankint szédülni kezd ezen egymás mellett forgó kategóriák mellett, a melyek olyan benyomást tettek reá, mint egy szélmalom kerekai, a melyek folytonosan forognak, de egymást soha utól nem érik. Ép így ezen kategóriák sem érik utól egymást s velük semmi sem megyünk.

Ebben a tekintetben még Batthyány Ervin — és ez lesz az egyetlen, a mit az anarchizmusról fog mondani — ment a legtovább. Az ő egész beszédje úgyszólván csupa ilyen kategóriákból állt. Neki a világegyetemig kellett elmennie, mert neki nem volt elég

a kisebb társadalmi fejlődés igazságainak bemutatása. Erről csak egy szót:

Szóló azt hiszi, hogy egy állam berendezésénél, a mely irtózatot munkát kíván, sokkal kisebb dolog egy vasúti társaságnak a berendezése, hol csak egy pár hivatalnokot, őrt stb. kell beállítani. Méltóztassanak elképzelni, nem egy államot, hanem csak egy vasúti társaságot a mely azon az alapon van felépítve, a melyet a t. előadó úr akar hogy t. i. az összes alkalmazottakat nem a fegyelem, nem a fizetés nem a parancsolás, hanem az tartja össze, hogy az emberek önmeghatározási jogát korlátozó intézkedések gyökeresen eltörlendők. Ám méltóztassanak beülni egy oly vonatba, a melyet olyan alapon indítanak meg, hogy elve nem az, hogy mindenki pontosan teljesítse kötelességét: szóló az első állomáson kiszáll belőle és ajánlja mindenkinek, hogy szálljon ki szintén.

Ez a fantasztikus optimizmus persze részben a szocializmusra is vág, a mennyiben úgy képzeltek ez az ideális állapot létrehozása, hogy az emberek természetét a jövődő társadalmi állapot megfogja változtatni; de csak akkor jön létre ez a jövődő társadalmi állapot, ha az emberek természete meg van változtatva. Szóló a történelemben erre csak egy példát talált. Ez báró de Manx esete, a ki a mocsárba beleesve, hajánál fogva önmaga rántotta ki magát. Ezt gyermekkorunkban elhittük. Azóta azonban némi szkepszis férközött hozzánk.

Ilyen és hasonló tények gondolkodóba ejtik az embert, visszariasztják az önkényes kategóriáktól, és szóló azt kérdi, hogyan lehetséges az, hogy mi ebbe a hibába ne essünk és hogy iránytunket minden idegen delejes befolyástól menten tartsuk? Erre csak egyetlen egy mód van és ez az, a mit éles elmével és a pozitívizmus iránti igaz vágyódásával Szabó Ervin talált meg, a ki azt mondja — és ebben teljesen igaza van és ez véleménye szerint a vita legbecsesebb tanúsága — hogy a társadalmi fejlődés iránya voltaképen két dolog; egy aktív és egy passzív.

Szóló nem azt mondja, hogy az helyes, a mit Szabó aktívnek, illetőleg passzívnek mond, hanem csak az a megkülönböztetés, hogy itt két dolgról, egy tőlünk független és egy hozzánk nőtt relatív dolgról van szó, helyes.

E kettő között azért van különbség, mert ma még csak kezdeten vagyunk a társadalomtudomány fejlődésének. Ha ezen túl lennénk, akkor az aktív és passzív összeérne, így azonban egy óriási úr választja el őket egymástól.

Szóló tehát teljesen helyesli Szabó álláspontját. És ezzel be is fejezte mindazon pontokat, a melyekben vele egyetért.

Ezek után rátér beszéde tulajdonképeni tárgyára, vagyis arra, hogy mit tart a társadalomfejlődés passzív és aktív faktorának és valószínűségének.

Nézzük először passzív tényezőket vagyis azt, hogy micsoda valószínűség van az iránt, hogy a társadalmi alakzatok hogyan fognak fejlődni. Társaságunk mélyen t. alapítójának, Pulszky Ágostnak voltak egyes fontos nézetei és szempontjai, a melyeket azonban egyik felszóláló sem használt fel. Szóló most már azon tradíciónál fogva is, a mely őt e társasághoz köti, belép Pulszky Ágost néző körébe s azon szokások széttekintéseket téve, a melyeket ő szokott tenni, a következőkben állapítja meg azt, hogy mi a valószínűsége a társadalom passzív előrehaladásának.

Megállapíthatunk így először két tételt: hogy a termelés mindig jobban a tömegtermelés irányában megy; és: hogy az alsó osztályok lassanként felemelkednek. Hogy most gyorsabb a fejlődés, azt az is mutatja, hogy az alsóbb osztályok elnyomatásukról panaszkodnak. Az a paradoxon az ő meggyőződése, hogy a mely társadalmi osztály elnyomatásról panaszkodik, mindig az van felemelkedőben. E két tétel túl, éppen Pulszky Ágost nézőkörébe lépve, tanulhatunk egy oly nagy-jelentőségű valószínűséget, mely a szocializmus képzeteivel éppen ellenkező világításban tünteti föl a jövőt, egy már lefolyt, hasonló folyamat alapján. Látjuk, hogy midőn a mai nagy államok, szélesebb közgazdasági életükkel, megalakultak, akkor a kisebb nemzetiségek, territoriális csoportok kénytelenek voltak feladni területi önállóságukat és beolvasadni a nagyobb területbe, így képződött ki régebben Franciaország, Anglia, újabban Németország és Olaszország; ott pedig, a hol az egységes geográfiai alakulat más megoldást nem engedhetett meg mint pl. a Kárpátok medencéjében, a különböző nemzetiségek fölött létrejött az egységes állam. A szocializmus szerint mi lett volna ennek a fejlődésnek következménye? Bizonyosan az, hogy a nagyobb gazdasági közösség által, az egységes közigazgatás mellett, eltűnik a kisebb nemzetiségek öntudata, felekezeti czívódása és mindehhez fölveszik az egységes államnak képét. Csakhogy nem ez történt. Hanem a gazdasági élet által is indokolt nagyobb állami közösség mellett, sőt annak keretében is, fokozott mértékben jelentkezett s tetőpontra hágott a kisebb nemzetiségek individualizmusa; e nagy fejlődés daczára újabb és újabb kis nemzetiségek szakadoztak külön, új viseleteket, nótákat, himnuszokat új felekezeti, nemzeti válaszfalakat állítottak fel egymás között és olyan töredékek, a melyek csak falu számra léteznek, a melyekről sohasem tudtunk, most ugyanama nagyobb kereten belül új glapolit bibliával, új nemzetiségüknek kinyomataival állanak elő. Ez azt jelenti, hogy az egyik oldalon bekövetkezett cenzalizáció, a másik oldalon, ugyanazon társadalmakban, megfelelően fokozott individualizációban is nyilvánult törvényszerűleg. Ez azt jelenti, hogy a mint a kis nemzetiségek átalakultak abban a lelkintetben, hogy egyrészt odaadták a nagy államoknak egyéniségüket, a másik oldalon fokozott erővel tört ki az egyesítés kisebb nemzetiségek megalkotásában s a nemzeti érzésnek oly fokra való hevítésében melyre példát a történelemből nem találunk. Képzeljék el,

hogyan ezen valószínűség szerint milyen lesz a szociális állam. A szociális állam óriási alapzatába mindazt, ami az emberben fegyverrel mezendő, egységessé teendő, kiegyenlítő, magába felszívja. Azt gondolják s ezt vallja Szabó Ervin, hogy az emberi természet másik oldala nem fogja ép oly elemi erővel, fékevesztett individualizmussal utat találni, hogy ezen óriási szociális átalakulás következtében nem lenne meg ugyanaz a fejlődés, mely megjelent a történelemben, a nagy országok előállása következtében, hogy az individuumban még fékevesztettségben s ezen egyik pólustól még jobban eltaszítva egy teljes individualitásban tör magának utat? Hogy ez bekövetkeznék, mutatja az is, hogy mihelyt a szociális idea megszületett, megszületett az anarchista idea is, mely nem egyéb, mint az individuum ép oly abszurd tiltakozása az egyenlősítés ellen, mint a milyen abszurd egyenlősítés a szocializmus. Ez a valószínűség.

Most halljuk erről a történelem próbatételét. A történelmi fejlődés valószínűsége nézete szerint az, hogy a mint a keleti államok Ázsiában megállottak a vallási fejlődés fokán, azonképp Európában is meg fog állni a nemzetiségi fejlődésben egyszerűen azért, mert az ezen való változtatás annyi sok érdeket, szervezetté vált szokást sért, a mennyit Európában el nem bír viselni. Azt mondják, hogy van új állam: Amerika. Amerika valóban új, teljesen gazdasági szempontoknak élő állam, a hol megvan az óriási tömegtermelésnek fej szédítő nagysága, mind az, ami a szocializmus kíván, csak a szocializmus nincs meg. Ellenkezőleg, Amerikában felbontotta a meglévő közföldet, a szélsőig vitte az individualizmust, s Amerikában szocializmus alatt, mint nagy, nehéz s talán el sem érhető törekvés alatt, előkelő írók azt értik, hogy a telefon és távirdahálózatokat a privátársulatoktól az állam vegye át. Ez a valóság. Megjegyzem, hogy Szabó Ervin elmélete egy német elmélet, s szóló jobb szerette volna, ha nem a góthai programot vagy az erfurtit hozta volna ide, hanem a német szocializmus újabb fejlődését, a hol ez a theoria megtörik a parasztnak a magánbirtokhoz való görcsös és helyes ragaszkodásán, ha a Bernstein-féle dolgokat hozta volna ide, s nem ezt a kissé poros és levendula-szagu elméletet, a melyben teljesen német hatás alatt áll.

A passzív fejlődést két dologgal hidalhatja át az aktív fejlődéshez, vagyis a szóló aktív törekvéseihez. Az egyik az, hogy a szabadság fogalmáról lévén szó, mikor már az aktív, vagyis azon tényezőkhöz jutottunk, hogy mi mit akarunk és tudunk provokálni, akkor Szabó Ervin egy kis bűvésztáccsal a láda másik fenekén kicsúsztatja azt a fogalmat, melyet az elején betett s azt mondja: A társadalom átalakulván, ezen passzív fejlődés átfogja alakítani a szabadság fogalmát is. Nem ezt kérdeztük, hanem azt, hogy a szabadság fogalma, melyet a szocializmus felállít, kívánatos-e ránk nézve, olyan melyet beállíthatunk aktív törekvéseinkbe. Miután a *szabadság fogalma*, melyet a szocialdemokrácia felállított, oly irtóztató, hogy azt aktív szempontból meg-

indokolni, kedvessé és édessé tenni nem lehet, ennél fogva elköveti azt a nem átalakítást, hanem igen ügyesen alkalmazott bűvészmutatványt, hogy átfordítja a dolgot passzív oldalára s azt mondja: a mi a szabadságunkat illeti, erre az a passzív dolog fog megfelelni.

Ez az egyik, a mi átvezet az aktív fejlődéshez. A másik, hogy Szabó Ervin sokat beszélt a munkások önfegyelmzéséről. Ez egy nagy-dolog és különös, hogy ép Angliában, a hol sokkal kisebb a szociáldemokrácia ábránd, sokkal inkább megvan, mint azon államokban, a hol igen heves az osztályharcz.

Most elszándékozik mondani, hogy mik azok a saját aktív, passzíve nem indokolható, de egyénileg valószínűvé tehető, megvitatható nézetei és törekvései. Az ő törekvései és meggyőződése a liberalizmus: A liberalizmus, a szabadelvűség.

Mit látunk? Azt látjuk, hogy itt mindnyájunk által ismert betegségek vannak. Baj van, segíteni kell. Társadalmi nyugtalanság uralkodik, ezt senki sem tagadhatja, mindenki mondja — sőt némelyek ki is használják. — Ehhez a betegséghez nekünk orvost kell hívunk. Hívunk. De minőt hívunk? Ugy-e, mint Bismarck mondta, mindig dicsérjük a fiatal theoretikusokat, de ha betegek vagyunk, öreg praktikust fogunk hívni. Van egy öreg orvosunk, a liberalizmus. Ő már sok prakszissal bír, csinált gyógymódokat, gyógyított már betegségeket, sőt még társadalmi osztályokat is felemelt. A liberalizmus már csinált ilyent, a szocializmus, anarchizmus nem. A konzervatizmus ugyan csinált, de a liberalizmusra ép azért volt szükség, mert a konzervatizmus nem jól gyógyított, hanem betegé tette az ő embereit. Van egy orvos, kit csak akkor bocsáthatunk el, ha kisül, hogy annyira öreg, tehetetlen, hogy többé az új gyógymódok szerint gyógyítani nem tud. Az a kérdés, hogy ez az orvos, kinek sokat köszönhetünk, alkalmas-e még ezen gyógymódra, igen vagy nem? A míg be nem bizonyítják, hogy nem alkalmas, addig ezt az orvost megfogja tartani.

A liberalizmust következőkép definiálhatja: Szabadelvűség alatt érti azon politikai törekvést, melynek célja az, hogy minél több egzisztenciának tegye lehetővé, hogy egyéni erejéből gazdaságilag és politikailag felemelkedhessek. Ebből azt látjuk, hogy a liberalizmus annyiféle felemelkedést akar biztosítani az egyéneknek, a hányfélekep meg van önerejük akadályozva. A míg közjogilag, választójogilag voltak megakadályozva, ezeket a korlátokat törte szét; mikor most gazdasági bajok uralkodnak, a gazdasági felemelkedés útját építi. Teljesen téves az a felfogás tehát, hogy a liberalizmusnak kívülről kell csodaszerekkel injekciókat adni. Benne van, csak meg kell fordulni, hogy — mint Bismarck mondja — eltérjen a liasz képződménytől s az újkor problémáihoz forduljon azon benne levő erőnél fogva, melyet sem beléje olvasni, sem belőle ki orvosolni nem lehet.

Az a kérdés most már, jogosultak-e a vádak, a melyekkel liberális orvosunkat el akarják kergetni.

Ezek a vádak a következők: Először, hogy a liberalizmus egy romboló erő, a mely a konzervatizmus igen t. előadónőjének előadása szerint minden bajt csinál a nagy államok alakulásától kezdve a dohánymonopóliumig s a rossz francia szindarabokig. A második vád, hogy a liberalizmus csak egy negatív erő, még hozzá teszik, hogy nem is keresztény erő, nincs pozitív tartalma, a tagadás ös-szelleme, mint Madách Lucziferje. A harmadik érv, hogy csak a középosztály pártján áll s ebben van a legtöbb valószínűség. A negyedik, hogy oportunistá, mindenhez alkalmazkodik.

Az első pontra, vagyis, hogy mind az a baj, a mit többen a konzervatizmus részéről felsoroltak, a liberalizmusban benne van, avval felel, hogy Concha Győző ezen szavait idézi: „A liberális irány a múlt század folyamán a különböző államokban ezek különböző helyzetéből következőleg igen különböző tartalmúvá vált, de sehol sem jelentette a francia forradalom irányzatát, hanem csak az egyén lehető önrendelkezését, az állami beavatkozás, az állami mindenhatóság korlátozását, az újkori államot és társadalmat. A liberalizmus az állami és társadalmi rend tekintélyét, az egyes fölötti hatalmat elismeri s csak ezeken belül kívánja az egyes önrendelkezését, melynek tartalmát a személyes szabadság, az egyéni tulajdon, a munka, a pályaválasztás, a forgalom, az egyesülés, a tanítás, a lelkiismeret szabadsága — az állam, nem az egyház ellenében — s az egyén politikai jogainak biztosítására való törekvés képezik.” És most még egy mondatot: „A magyar liberális irány sem egyezik a francia forradalom elveivel, de legkevésbé a szocializmussal.” „Ez szülte 48-ban újkori társadalmunkat, a jobbagység felszabadítását, ez szülte a kötelező polgári házassággal egyidejűleg a vegyes házasságokban a házasfelek szabadságát a gyermekek vallására nézve. Ha a liberalizmus meg felcserélhető a jakobinizmussal, a szocializmussal azonosítani lehetetlen.” *Concha* e szavai valóságot adnak s egyúttal tökéletes zárfolatát az első vádnak.

A második pontot a legnagyobb tévedésnek tartja. Minden dolgot lehet negatívnak és pozitívnak nevezni, a szerint, hogy ki és honnan nézi. Tessék elképzelni, hogy megy egy nagy emberáradat, ebből egy csomó, esetleg a legerősebbek, talán a legjobbak — kiválik és megy előre s a többiek, a kik hátramaradnak, azt mondják, ez egy negatív, romboló törekvés, mely minket elhagy; a kiváltak elérnek egy mezőhöz, a hol munkálkodni kell, a mely tele van korlátokkal: ezeket leszakítják; akkor azt mondják a hátramaradottak, ez csak rombolni tud, de alkotni nem. Ez a liberalizmus negativizmusa.

A harmadik érv, s ez a legkomolyabb, hogy a liberalizmus a középosztályllyal van összefüggésben, igaz. Az is. Ez igaz lehet, hogy ebben a tekintetben követhetett el hibákat. De szerinte és minden szociológiai nézet szerint középosztály mindig lesz. Ha sikerülni fog a munkásoknak felemelkedni, nem az egész munkásréteget fogják felemelni, hanem a 4-ik rendet; ha ez elfogyott, az 5-iket s ha ez az irtóztató

társadalom, a mely mindnyájunkat megemészt, azt is elpusztította, kiélte, s a mostani szociáldemokrata vezetőkől régen arisztokrata családok ősapjai lesznek, akkor is lesznek újabb és újabb osztályok, melyek azt fogják mondani, hogy mi felettünk van egy középosztály s törekedni fognak felemelkedni. Ha azt mondanák, hogy a liberalizmus téved, ha egy bizonyos számú ember-csoporthoz hozzávarrja a szabadságot, aláírja, igaza van. De ha azt mondják, hogy a középosztály, a melynek uralkodni kell az államban — mert ha fajok nem uralkodnak, valamilyen osztálynak uralkodnia kell — ebben a tekintetben a liberalizmus mindig a középosztályllyal tart, de nemcsak most, hanem tartani fog valamennyivel s evvel biztosítja először az államrendet, mely ellenére van az anarchizmusnak, másodsor a nagy czugot, légvonatot, a mely bele akarja vinni a társadalomba, hogy folyton és folyton újabb és újabb rétegek és osztályok, mint a jó kürtön, felemelkedhessenek.

A negyedik vád az, hogy a liberalizmus opportunistá. Azt is hallottam, hogy relatív. Ez kissé finomabb kifejezése az opportunizmusnak. Ha egyének opportunisták, az baj. Ha azonban elvek, vagy elvek hirdetői nem a saját érdekükben, hanem azon néposztályok érdekében, melyet fel akarnak emelni, számolnak a körülményekkel és nem mennek *más fejével* a falnak, akkor az opportunizmus igenis helyes dolog. A liberalizmus lényegében igenis benne van az opportunizmus, mert miután a társadalom fenmaradását akarja munkálni, ahányféle akadály van ennek, annyiféle liberalizmus van. Opportunista abban az értelemben, hogy a nemzetállamhoz tud simulni. Hiszen a többi tanok szerint tökéletesen mindegy volna, hogy micsoda faj uralkodik Magyarországon. De nekünk ez nem mindegy. Nemcsak azért, mert nekünk, az úgynevezett uralkodó fajnak létérdeke, hogy itt uralkodjunk, hanem azért is, mert a Kárpátok medenczejében ilyen felekezetek, nemzetiségek között lehetetlenség egy államot, a mely szervezetlen, fentartani máskép!

Orvosunk tehát nem szenved emez említett öt hiba közül négyben, s ennél fogva nagy valószínűség szerint megtarthatjuk. Azonban nem szenved az említett ötödik pontban sem, a melyet úgy fejeztek ki, hogy a liberalizmus megtette kötelességét, elmehet.

A ki figyelemmel kísérte, az talán emlékezik arra, hogy szóló már vagy 8 év óta nem tesz egyebet, mint a kivándorlás miatt bejárja Magyarországot, löcsös szekéren, lovon, rossz kocsin. Ha az ember ezt évenként teszi, ha sokáig van olyan helyen, a hol újság nem jár, a hol elméleteket nem gyártanak, hol nincs más, mint a föld, az ember és a valóság; ha az ember sokáig kénytelen olyan helyen lenni, a hol magát tarthatja a legműveltebbnek, akkor az embernek nem olyan gondolatai támadnak, a milyenek Szajna-parti könyvkereskedésekben találhatók, vagy a milyeneket német *problémákból* fordítanak hanem olyanok, a melyek az ő egyszerű, abszolút gondolkozásának megfelelnek, akkor gondolatai lassanként, csendben, észrevétlenül kelet-

keznek s nem kergetik egymást, mint a szélmalom kerekei. Ezen gondolatok közül elmond egyet s ezzel végzi beszédét.

Magyarországon jó dolga van azoknak, a kiknek nagy, öröklött vagyonuk van. Mennél régibb s mennél örököltebb a vagyon, annál kevésbé irigyek rá az emberek. — Magyarországon jó, de kényelmetlen dolga van azoknak, a kiknek nagy, de szerzett vagy nem régen öröklött vagyonuk van s mennél újabb, modernebb, a nemzetre nézve fontosabb eszközökkel szerezték ők vagy apáik a vagyont, annál több az irigyük és rágalmazójuk. Ez az egyik igazsága.

A másik az, hogy Magyarországon nincs nagyon rossz dolga azoknak, a kik — mint a germán mondja — a kezükből és szájukból élnek, t. i. a társadalom proletár elemeinek, kik saját hibájukból is, talán más körülmények folytán is, nem tudnak felemelkedni s a kiket csak egy veszedelem érhet, az, hogy egyes szellemi proletárok, a kik pl. a *Balkán-államokat is tönkretették*, rájuk teszik a kezüket és kihasználják őket.

Harmadik igazsága, hogy Magyarországon igen rossz dolga van azoknak, a kik egyéni erejüket kifejtve feljebb akarnak emelkedni, a kik vagyont akarnak gyűjteni, előre akarnak haladni tehetségüknél fogva és nem elméleteknél fogva; a kik itt boldogulni akarnak, a kanász, a kisbíró, a kisbérlő; a ki birtokos akar lenni, a kisbirtokos, a ki közép-birtokos, a kereskedő, a ki nagyobb kereskedő akar lenni, beleütözköznek láthatatlan gerendákba, mint a padlásszoba gerendáiba megüti az ember a fejét, ha nagyon felemelkedik. Nem tudja hogyan, beleütözik a kötött birtokba, az adórendszerbe, a közigazgatásba, azon számtalan társadalmi válaszfalba, mely fenáll. Ezen csak egy segíthet és ez a liberalizmus.

S mert ez így van, azért nem azt mondja, hogy elmehet, hanem, hogy jönni fog.

XI. vitailés 1904 május 17.

Prohászka Ottokár szót kért, hogy néhány megjegyzést tegyen azokra a félreértésekre, a melyek beszéde nyomában támadtak.

Reputációjának tartozik azzal a kijelentéssel, hogy ő az imádkozó kereszténységet teljesen összetudja egyeztetni a természettudománnyal, a világ mechanizmusával, a geológiával, fizikával, atomizmussal. Vészi József úr első megjegyzése az volt, hogy a keresztény szocializmusnak nincs egységes tartalma és kérdi, kit kövessünk? Hát szektáriusok, heretikusok mindenütt vannak. Különvéleményt valló emberek, tudományban, politikában, hitben, mindenütt szerepelnek. De marad-e a szétágazó vélekedések dacára közös alap, a melyen a keresztény konzervatizmust valló embereket egyesíteni lehet? Nézetünk szerint marad.

A keresztény kath. teológia, a mi a nézeteltéréseket illeti, szintén valóságos ős-erdő. Magában a kath. teológiában dacára ennek a változatok ős-erdőjének, megvan a haladás biztos iránya, dacára ennek a teológiai Csallóköznek, ott hömpölyög az ár, mely a posványok között is a tengerbe etlalál. És hogy az életre is hivatkozzék, ott vannak a christliche Gewerkschaftok Németországban, vagy a neutrale Gewerkschaftok, melyek protestantizmustól, katholicizmustól eltekintenek és csak a keresztény alapot fogadják el s nagy sikerrel fejlődnek. És a mi hazai szövetkezeti mozgalmunk tagadhatatlanul szintén nagy sikert ér el ugyancsak ezen a közös alapon.

És azután, a mi a szétágazást és széthúzást illeti, az ugyancsak nem a mi privilégiumunk. Nézzék meg a szocializmust; 50 év óta hány reformra ébredt.

S vajjon ártnak-e Bernstein reformjai a szocializmusnak? Mindenesetre csak használnak. És a mi nézetkülönbség van még a szocializmusban és másutt, vajjon lehet-e ezzel a közös egységet agyonütni? — Úgy-e bár nem lehet. Hát azt gondoljuk, hogy a kereszténységben is dacára a különféle nézeteknek találunk még egy közös alapot s ez az alap egységet kölcsönöz a társadalmi törekvéseknek.

A keresztény szocializmus egyik alapját Vészi úr magának a szentírásnak tekintélyével akarta kifordítani, mikor azt állította, hogy az Úr Jézus a gazdag ifjúnak, ki hozzá bizalommal közeledett, azt mondta: Ha tökéletes akarsz lenni, menj el, add el mindenedet, a mid van és jöjj, kövess engem. Mindenesetre a memória hibájául rovom fel, hogy Vészi úr ezt így czitálta: Ha üdvözülni akarsz. Nem, az evangélium a tökéletességet s nem az üdvözlést említi. Krisztus a magánbirtokot nem tagadja.

Azután azt mondta szóló, hogy ez alapokon fejleszteni kell a társadalmat. És rámutatott arra, hogy tényleg a középkorban sikerült az egyháznak társadalmat szervezni.

Vészi úr erre vonatkozólag azzal vádolja, hogy ezt a középkori társadalmat ideálul tűzi ki, hogy szóló arra a társadalomra, mint ideális társadalomra mutatott rá. Ez a feltevés valóságos ráfogás szólóval szemben. Mert Vészi úr nagyon jól ismeri az ő irányát és nagyon jól tudja, hogy szóló a középkori társadalmat nem tartja ideális társadalomnak.

A középkori társadalomnak okvetetlenül el kell pusztulni. Miért? Mert az anyag, a miből épült az ember változik. Hisz szóló mondta ezt: A szabadabb ember, a műveltebb ember, az öntudatosabb ember lép be a társadalom szervezetébe, e szerint kell átalakulni a társadalomnak. Ő cseppet se lángol a középkori társadalomért, mint ideálért, csak mint relatív tökéletességű művet dicséri és különben tudja, hogy el kell pusztulni az ilyen műnek egy bizonyos idő után.

A keresztény szocializmus nem akarja a középkori társadalmat. A keresztény szocializmus a régi alapokon akarja időszerűen, a technikai termelésnek megfelelően, a *plusz-* embernek s a több, a finomabb életnek megfelelően, a társadalmat szervezni. Mi szervezeteket akarunk. A szerv pedig nem egyforma. Az emberi testben is különféle szervek vannak. A mi társadalmunk szervezet akar lenni szervekből, különféleségekből, különféle alakulásokból. Ezt kívánjuk mi! Nincs oly theológus, mondotta a liberalizmus mélyen t. ismeretetője, a ki a máglyákat vissza akarná hozni. Nincs oly theológus és nincs igazán hívatott keresztény szociálista, a ki a középkori társadalmat vissza akarja hozni. Hisz az eszmék egyre változnak; nem a definíciójuk, hanem a tartalmuk. Visszacsinálásról semmiféle alakban szó sincs.

Azt mondotta azután Vészi úr, hogyha nem is visszacsinálni, de legalább lassítani akarjuk a fejlődést. És ugyan ki akarja azt? A reakció akarja azt. Mi az a reakció? Reakzionáriusok azok, a kik nem ismerik a fejlődés törvényét, a kik tehát ennél fogva képtelenek megítélni az új világnak, az új alakulásoknak sürgető szükségességét. Vannak aztán reakzionáriusok, a kik elfogadják ugyan a fejlődést, de mivel a hatalom az övék, nem akarnak engedni belőle; mert hisz a hatalom mindig reakzionárius nemcsak a társadalomban és politikában, hanem

A tudományban is. Vannak reakzionárius filológok, reakzionárius geográfusok, reakzionárius művészek és politikusok.

És hát mit csinálunk mi reakzionáriusok? Mi állítólag, ha nem akarjuk visszacsinálni ezt a társadalmat az elmúlt formába, de lassítani akarjuk a fejlődést. Nem a fejlődést akarjuk mi lassítani, hanem a törtetést. Miért? Mert nincs garanciánk, hogy minden törtetés fejlődés. Ki tudná szólót meggyőzni arról, hogy a mostani társadalom túl van már azon a fokon, a melyen a gondolatokba és nézetekbe utópiák ne lennének beleszőve?

A tudományos szocializmus azt tartja, hogy már túl van az utópiáknak zenéjén, hogy tisztára tudományos, hogy More Tamás és a XVIII. századbeli szocialisták még utópisták voltak, de a mostani szocialisták már nem utópisták. Hát elhiszik azt, hogy a mostani szocializmusban nincs semmi utópikus vonás? Szóló nem meri ezt elhinni. Bizonyára lesznek mások is, a kik nem fogják ezt elhinni. És ha ez igaz, nem lehet akkor méltán lassítani a törtetést? Annyit jelent-e az, hogy a fejlődést lassítjuk?

Mindig alacsony niveaura száll le előtte a beszéd, valahányszor spanyol inquisitio vagy más efféle szörnyőség van belekeverve. Mi köze neki a spanyol inquisitiohoz? Méltányos volna-e, ha pl. az orvostudományok szemére vetnék, hogy mennyire gyötörte és kínozta az emberiséget? Úgy-e nem volna méltányos?

Az egyház épúgy mint egyáltalában az emberi élet bele van szőve a fejlődésbe, annak barbárságába, tökéletlenségébe, fejletlenségébe s magával hordja mindig tökéletlenségének kínját. A későbbi századok és a fejlődés pedig elvetik ezt maguktól.

Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy minden fejlődés hosszú vajúdás. A fejlődéssel sok kín, sok tévely és sok kegyetlenség jár. Csak az volna baj, ha valaki a tévelyt igazságnak s a kegyetlen tényt elvnek tartaná. Ez nálunk nem történik.

Azt is mondták, hogy mi a háborúkat kedveljük. Szóló nem kedveli. Mondták, hogy a zászlókat megszenteljük, hogy requiemeket tartunk a vérontások emlékére.

Mutassanak a mostani fejlődésben egy más eszközt, egy más kivezető utat a bonyodalmakból. Nagyon örülne, ha ilyen kivezető útra akadnánk.

Kegyetekeket, hűsevőket a vegetáriánusok mind barbároknak tartják, Lehet tehát, hogy önök barbárok. De tehetnek-e róla nevelésük és a tényleges állapotokat tekintve ?

Azt mondja Vészi úr, hogy szóló a természettudományokból szűrődött igazságokat itt palam et publice meséknek mondta. Ez ellen határozottan protestál. Ő a természettudományos igazságokat meséknek nem mondta. Czitálta Platót, és czitálta Hegelt, a ki azt mondja, hogy a filozófiák egymásnak sírásói. De a természettudományos igazságokról egy-nem beszélt.

Szólo a filozófiát nem tekinti természettudománynak; ezek közt óriási különbséget lát. A filozófiákat mondhatja meséknek, mert ezzel csak azt állítja, a mit más, nagy tekintélyű emberek állítottak már előtte.

Vészi úr a bibliának elbeszéléseit legendáknak mondotta.

Tiszteljük egymás meggyőződését. Ki bizonyította be, hogy a biblia legenda? Szólo theológus s bátran mondhatja, hogy ő többet olvasott e tárgyban, mint az urak legtöbbje. De nem, azt még nem bizonyította be senki, hogy a szentírás fölött, mint legenda fölött bátran napirendre térhetünk. Ez csak olyan nagy mondás.

Tiszteljük meg egymást jóindulattal s legyünk első sorban tisztelettel mások meggyőzései iránt.

Vészi József idézetekkel bizonyítja, hogy az anthropomorfizált Isten fogalma ellen, mint az Isten fogalmának méltatlan eltorzítása ellen Prohászka Ottokár igen is tiltakozott és hogy az az imádkozó kereszténység, a mely ő benne lel igen rokonszenves és tiszteletreméltó megtestülést, mégis csak különbözik áttól az imádkozó kereszténységtől, a mely a keresztény szocializmust szokta követni.

Azt mondja továbbá a főtisztelendő úr, hogy szóló méltatlanul vádolta a kristianizmust azzal, hogy nincs egységes állandó tartalma. Ki kell jelentenie, hogy az említett eltérések nem olyan ártatlan nuance-ok, mint a hogy azokat előtteszóló föltüntette.

Szóló hangsúlyozza, hogy Harnack, a ki a berlini egyetemen a protestáns teológiát tanítja, sokkal élesebb ellentétben áll a szintén protestáns Stöckerrel, a ki ugyancsak Berlinben hirdeti az Isten igéit, mint a minő ellentétet ő tudna megkonstruálni a főtisztelendő úr között s közte. Meg van győződve, hogy a szigorúan teológiai kérdéseket kivéve, sokkal könnyebben tudna ő vele találkozni, mint Harnack Stöckerrel, holott mindakettő protestáns, mindakettő teológus, mindakettő protestáns teológus és mindkettő egy városban, a rex episcopus palotájának árnyékában hirdeti isteni megbízásból az Isten igéit.

Menjünk tovább az egység tekintetében. Tolstojról azt mondja, hogy csak egy nuance. Ha Tolstojt kérdezzük meg, ki krisztusi szellemben él és tanít és semmit sem szeret úgy, mint megbocsátani: Tolstoj lesz olyan nagylelkű, hogy azt mondja, igenis csak egy nuance, pedig ő az egyház kötelékén kívül áll. De ha elmegyünk ahhoz az emberhez, a ki száznegyvenmillió ember felett a legnagyobb hatalmat gyakorolja, Pobjedonoscevhez és megkérdezzük, hogy nuance-e az, a mi őt Tolstojtól elválasztja, akkor ő egy szót sem szól, hanem belenyúl a láda fiókjába és kivesszi onnan az elátkozási okiratot oly megható gyöngédséggel, mint a minővel a 90 éves Tolstojnak most mondja: "Ha pedig kiadod a párádat, egyházi eltemetésben nem fogsz részesülni." Hogy ha ez csak nuance, akkor szólónak igazán elvesztek a mértékei a fogalmak megmérésénél.

Ugyanígy volt a Loisy esetével is. Mit tett Loisy, ki teológiai tanár volt Parisban s ki a múlt héten nem presszióból, hanem nagy-

lelküségéből lemondott, nehogy még nagyobb iracundiákat okozzon s hogy szilárdul megmaradjon elvei mellett. Mit tett Loisy? Egészen ártatlan dolgot. Élt azon szabadsággal, melyet neki Prohászka Ottokár úr egyik könyvében írásban megadott: alkalmazta a történelmi kritikát az ó- és újtestamentumra és így nem olyan eredményhez jutott, melyet az egyház központjában szívesen láttak volna. Pl. határozottan kimutatta, hogy a feltámadás történelmi ténye az evangéliumból és a rendelkezésére álló egyéb történelmi kútfőkből bebizonyítottan nem tekinthető stb.

Ha Loisy a történelmi kritika jogával élt, a mint azt neki jóhiszemű, magasröptű és magasszemű emberek megengedik, akkor mily sors vár rája? Az inkvizíciónak nem szolgáltatják át, pedig Rómában még meg van az inkvizíció, de egész más rendeltetéssel, más jogokkal, de a jogfolytonosság még ápoltatik. Mit csinálnak vele? Csak két enyhe dolgot végeznek vele. Indexre teszik munkáit, felszólítják, hogy dicséretre méltóan vonja vissza elveit s mikor ezt nem teszi, erkölcsileg kivégzik, anatómával sújtják, az egyházból kiközösítik.

Hát ez is csak nuance? Akkor csak nuance élet és a halál, szeretet és a gyűlölet, és akkor egyáltalán nincsenek különbségek a világon, hanem csupán árnyalatokból van összetéve ez a siralom völgye.

Bizonyította a főtisztelendő úr a keresztényszövetkezetek révén, hogy a keresztény szocializmus még sem oly tehetetlen valami, mert íme alkotásokra képes. Legyen szabad a szövetkezeti eszme megteremtője nevében egy kissé tiltakoznia e kisajátítás ellen. A szövetkezeti eszme nemcsak mint eszme volt meg és intézményekben volt megtestesítve, hanem világraszóló diadalait már rég aratta akkor, mikor a keresztény szocializmus még nem motoszkált egy agyvelőben sem.

Mindenekelőtt tehát a szövetkezetek nem a keresztény szocializmus privilégiumai. Ezek ott virágnak legjobban, a hol keresztény szocializmus sohasem volt és talán nem is lesz — Angliában. Ha tehát egyáltalán beszélünk e helyen a szövetkezetekről, mint a keresztény szocializmus valamelyes nexusairól, akkor legfeljebb annyit lehet neki megadni, hogy ez közös alap, a melyen a különféle érzésű és véleményű, szocialis elemek egymással együtt működhetnek. A főtisztelendő úr ezt nem így mondotta, hanem úgy, hogy ez a kereszténység közös alapja.

Most megint védekeznie kell egy szemrehányás ellen. Ő az új testamentumból czitált a magántulajdon ellen és azt a vádat hallotta, a mire más vallású ember létre rászolgált, hogy nem idézett híven. Ha egy nuance-szal többet mondott, ezt visszavonja és beismeri, hogy Jézus úgy szólott a gazdag ifjúhoz, hogy nem lehet tökéletes.

A magántulajdon, mint a keresztény szocializmus második pontja volt említve, mint olyan közjó, a melynek megóvása föltétlenül szükséges. Abból, hogy a Megváltó az evangéliumban nem is mondta azt, hogy nem üdvözülhet az, a kinek magántulajdona van, még nem

következik az, hogy a magántulajdon olyan intézmény, a melyet a krisztianizmusnak a maga egész prestigeéval fedezni kell.

Igaza van a t. előtte szólónak abban, hogy ő a középkor társadalmát nem mondta ideálisnak s hogy Írásaiban is ép az ellenkezőjét mondja. De ha ez így van, a minthogy így van, akkor csakugyan lehetetlen észszel megérteni, hogy a mikor itt arról van szó, hogy elfogadható-e a krisztianizmus szociológiai iránynak, hogy akkor miért állítja elibünk egy szónyi megjegyzés nélkül a középkori társadalmat, azt az egyetlen társadalmi alkotást, a melyet a kereszténység felmutatni tud. Hát ha a középkor társadalma annyira tele van tévedésekkel, hibákkal, szennyvel és bűnnel, akkor a középkorra, mint a keresztény szellem nyilvánulására való hivatkozás ebben a társaságban, a hol a jövő társadalmi fejlődés irányait keressük, enyhén szólva rosszul alkalmazottnak nevezhető.

Azt is hallottuk, hogy a keresztényszocializmus, vagyis a konzervativizmus nem ellensége a fejlődésnek, hogy nem akarja megakasztani a fejlődést, hanem csak a törtetést. Hát ki a bírója annak a kérdésnek, hogy hol végződik a fejlődés, és hol kezdődik a törtetés? Hogyha a haladás minden kérdését egy választott bíróság elé, melynek székhelye Jeruzsálemben, Rómában vagy Hágában volna, vinnők s megkérdeznők azt, törtetés-e az már, vagy csak fejlődés, akkor a társadalom egyensúlya és nyugalma rendben volna. De szólo azt hiszi, hogy azok, a kik a keresztényszocializmus tartalmát és irányát megszábták és megakarják ezentúl is szabni, nem fogják akarni senkivel megosztani azt a hatalmat, hogy e kérdésben döntsenek. Pedig nem tudja, hogy ők maguk nagyon megbízhatók-e. Ha a főtisztelendő úr írásai szerint akarunk eligazodni, akkor azt kell mondanunk, hogy nem, mert 6 rámutat arra, hogy az egyházi felfogás nagyon gyakran nem volt helyes, mert gyarló emberek tartották a hatalmat kezükben.

A keresztényszocializmus tekintetében egy kis bűvészjáték folyik a fogalmakkal. Az ember sohasem tudja, hogy tulajdonképen mivel is van dolga, mert annak nemcsak a neve, hanem a jellege is változik.

De ha nem lehet tudni, hogy hol végződik a fejlődés és hogy hol kezdődik a törtetés, egyet biztosan meg lehet mondani, azt t. i., hogy hol végződik a haladás és hol kezdődik a megállás. Ezt egy három éves gyerek is megtudja állapítani.

Haladást jelent-e a konzervativizmus? Nem! Megállást jelent. Azt pedig tudhatja még a gyerek is, hogy minden megállás hanyatlást jelent. Hiába tiltakoznak tehát az urak az ellen, hogy az, a mit ők képviselnek, nem reakció. Az igenis reakció, hanyatlás, mert legjobb esetben is megállás.

Azt mondja a főtisztelendő úr: ne lánczolatok minket a középkorhoz; borzasztó komikusan hat ránk, ha a spanyol inkvizícióval jöttök elibünk, mert hisz az nincs többé. Ez igaz; inkvizíció nincs többé. Máglyák sincsenek többé. De nem ez a kérdés. A kérdés

az, hogy történt-e az egyház részéről olyasmi, a mi ezeket dezavualta volna; rehabilitálták-e már azokat az igazakat, a kik szent hittel mentek a máglyára és ott lehelték ki nemes életüket; megbélyegezte-e az egyház azokat a hóhérokat, a kik ezeknek a halálát okozták a félremagyarázott legszentebb javaknak nevében ?

Mostanában egy nagyon dicséretes, nemes és tiszteletreméltó igyekvés nyilvánul meg ép azon oldalról, a melynek egyik legneme-sebb képviselőjét tiszteljük a főtisztelendő úrban; azt az igyekvést t. i., hogy ezzel a múlttal szakítani kell. Ez a szakítás azonban dezavualás nélkül lehetetlen, mert magas oromról öt világrészre láthatóan kell megbélyegezni azokat, úgy, hogy soha többé vissza ne térjenek e koroknak sötét démonai.

Azt mondja a főtisztelendő úr, hogy az is igazságtalan vád, hogy ők megáldják a háborúba induló seregeket. Igazságtalan ez a vád? Nem! Ők csakugyan megteszik ezt, pedig erre az evangélium támogatást nem nyújt. Hiszen Jézus azt tanítja, hogy: A ki jobb arczodat ütötte meg, annak tartsd oda a balarczodat is! Légy alázatos! Légy irgalmas! Így fogsz majd tökéletesülni vagy üdvözülni! Most talán jól czitált. Az egyház feladata volna, hogy olyankor, mikor arra hívják, hogy Jézus nevében áldja meg a háborúba induló seregeket, a kik ölni mennek, vagy elmennek magukat megöletni, megtagadná az áldást és legalább akkora anatómával sújtaná a háborúskodó fejedelmeket, mint Loisyt.

Úgy érzi, hogy az a kontroverzia, a mely itt köztük folyik, legalább is 2600 esztendőös. Ezt a kontroverziát itt mi elintézni nem fogjuk. A mit tehetünk azonban, azt tegyük meg. Ő a maga részéről legalább a homines bene volentes, a jóindulatú embereket, a kik bár elfogultan vagy egyoldalúan, de nemes és jó lélekkel a világosságot szeretik és az igazságot keresik, azokat törekvéseikben tiszteli és a mennyiben meggyőződéseinek útját nem szegik, még támogatja is.

Tiszteletének és rokonszenvének dr. Prohászka Ottokár úr iránt ez a forrása.

XI.

ZÁRBESZÉDEK.

I. Dr. Gratz Gusztáv zárbeszéde.

(1904 május 10. vitailés.)

A hosszantartó vita, mely utolsó vitaülésünkön véget ért, oly sok érdekesnél érdekesebb problémát vetett fel, hogy valóban zavarban vagyok, a mikor mint az egyik fejlődési irány, a liberalizmus előadója, még egyszer szót kell kérnem, hogy a magam szempontjából levonjam következtetéseimet e vitából s annak eredményeiből. A múlt szelleme, a jelen törekvései és a jövő ideáljai egyaránt találtak hívatott védőkre körünkben. Hallottunk tudósokat, kik emelkedett szempontból magyarázták meg korunk irányadó áramlatait, praktikusukat, kik okszerű tanácsokkal látták el a legközelebbi teendőkre nézve és apostolokat, kik eleven képzelettel új és szerintük szebb jövőt rajzoltak szemünk elé. Egyetértésre nem jutottunk, hisz mindenkit meggyőző örök igazságokat ép ezekben a komplikált kérdésekben már a szempontok különbözősége folytán sem lehet találni. A mi az egyiknek fontosnak tetszik, az a másiknak közömbös, a mit az egyik óhajt, attól a másik fél, a mit az egyik oldalon nagy nehezen erős érvekkel megkonstruál valaki, azt a másik oldalon ép oly súlyos érvekkel lerombolja a másik. De épp ezért társaságunk az elmúlt hetekben hű tükörképét adta a társadalomnak, hol szintügy mérkőznek a legkülönbözőbb irányok és szempontok és a mint itt nincs győző és nincs legyőzött, úgy a nagy társadalomban is ki tudná megmondani, hogy melyik irány fog győzelmesen kikerülni a harczból. Talán egyik sem! Mintha igaza volna Luther Márton egy drasztikus mondásának, a mely szerint az emberiség olyan, mint a részeg ember, ki lovagolni akar. Ha felsegítjük lóra az egyik oldalon, lepottyan a másikon és ha kis időre meg is üli a nyeret, nem tudja, hogy a ló merre viszi őt. De azért az ilyen discussiók, mint a melyeknek tanúi és hallgatói az elmúlt hetekben voltunk, kétségtelenül sok élvezetet, sőt talán—nincs kizárva—némi tanulságot is nyújtanak.

A mikor tehát ily körülmények között most a vita végén is kijelentem, hogy hű maradok eredetileg elfoglalt álláspontomhoz, a mely

szerint a helyesen felfogott és salakjától megtisztított liberális irány az, a melyen az emberiség szellemi, anyagi és erkölcsi javát és haladását a legcsekélyebb áldozatokkal és a legbiztosabban mozdíthatjuk elő; ne méltóztassanak korántsem azt gondolni, hogy ezzel tagadni akarom minden más törekvésnek jogosultságát. Világért sem akarom követni Pico de Mirandola gróf példáját, a ki az úr kegyelmének 1486-ik évében Róma egyik kolostorának kapuján 900 thezist függesztett ki a tudomány minden szakából, büszkén kijelentvén, hogy e tételeket, mint abszolút igazságokat, megvédi bárkivel szemben. Elismerem, hogy a liberalizmus *ellen* is lehet fölhozni érveket, és hogy a konzervativizmus, a szocializmus, sőt anarchizmus *mellett* is lehet súlyosan argumentálni. Ezt a vitát nem is fogja eldönteni semmi, mint maga az élet, a jövő fejlődése, sőt nagyon tartok tőle, hogy ha majdan az emberiség végig köstölt minden az ő boldogítására kitalált rendszert, csak arra az eredményre fog jönni, hogy az egyikben is van jó és üdvös vonatkozás másokban is, csak egy nem létezik: abszolúte jó rendszer, mely minden érdeket tökéletesen kielégít. Ez meddő eredmény, mely így ridegen odaállítva fatalizmusra vezetne, de éppen ebből az eredményből vonom le a legfőbb érveket a liberális eszméknek helyessége mellett. Mert mit akar a liberalizmus? A mikor arra törekszik, hogy az egyéni gondolatot, az egyéni akaratot szabaddá tegye, hogy az egyéneket nem ugyan gazdaságilag, de jogaik szempontjából egyenlőkké tegye egymással, hogy az egyéneknek befolyását demokratikus intézmények által az államok és társadalmak vezetésére is biztosítsa, hogy a folytonos haladást, az intézményeknek a változó eszmékhez való hozzáalkalmazkodását megkönnyítse, hogy elhárítsa mindazokat az akadályokat, a melyek a békés fejlődésnek útjában állnak, voltaképpen nem tesz mást, minthogy megkönnyíti azt, hogy minden kornak minden vágyakozása a lehetőség szerint érvényesüljön. A tiszta liberalizmus egyedüli dogmája az, hogy minden törekvés egyaránt jogosult, hogy tehát minden törekvés szabadon érvényesülhet addig a határig, a melyen épp oly jogosult törekvésekbe nem ütközik, és a törekvések ezen ütközéséből, az egyéni és társadalmi érdekeknek ezen természetes kiegyenlítődéséből alakítja ki magának azt a politikát, a melyet egy adott államban, egy adott időben megvalósítani igyekezik. Csak egyet zár ki a liberális doktrína minden körülmények között, azt a mi az erőnek ezen szabad fejlődését, szabad mérközését meggátolja.

Erre mondták sokan, hogy ez negatív elv és hogy ezért a liberalizmus nem képes megvalósítani az emberiség nagy céljait. Ezt kifogásolták a liberalizmusban a konzervatív világnézet összes képviselői, ezt kifogásolta benne a szocializmusnak egy igen tudós és a dolgokat magas szempontból tekintő védője, Garami úr is, és állításainak beigazolására hivatkoztak éppen az én expozémnak egy passzusára, a melyben azt mondtam, hogy a liberalizmus üres keret, melyet meg kell tölteni szociálpolitikai tartalommal. Hát én azt most is elismerem,

a liberális politika, a liberális elv negatív, de ezt nem tartom hibának. A liberalizmus negatív, mert az akar lenni. Megállapítja szigorúan, ha úgy tetszik negatív, azokat a szabályokat, a melyek az egyéni törekvések szabad kifejlődését lehetővé teszik, pozitív irányban legfőljebb odáig megy, hogy intézményesen megkönnyíti ezeknek a törekvéseknek szabad kifejlődését, de a liberális politikának *tartalmát* mindig maguknak az egyéneknek társadalmi törekvései adják meg.

Abban a mi a liberalizmus magvát adja, az egyéni és társadalmi törekvések szabad érvényesülésének biztosításában ma a felvilágosodott konzervativizmus és a szocializmus hívei jóformán egyetértenek, ebben a tekintetben teljes terjedelmükben azokat a tanokat veszik át, melyeket a liberális doktrína teremtett meg. Honnan jönnek akkor mégis a támadások a liberalizmus ellen. Én két okra vezetem vissza azokat. Úgy látom ugyanis, hogy a más felfogások követői vagy az ellen a doctrinair liberalizmus ellen harczoltak, a melyik azt akarja, hogy a liberális politika egyáltalán semmit se tegeyen, mint azt, a mi lényegéből folyik, azaz biztosítsa a szabadságjogokat, és aztán nézze nyugodtan, mit csinálnak az egyesek, vagy pedig harczoltak a konkrét formát öltött liberális politika ellen, a mint azt különböző országokban ily czégér alatt áruba bocsátották. Az első csoportba tartoznak, különösen a konzervatív nézet képviselői, ők majdnem kivétel nélkül a ma gyakorlatban már alig létező doctrinair liberalizmus ellen irányították támadásaikat, a másikba a szocializmus hívei, kik leginkább azt a liberalizmust támadták, a melyet a különböző hozzánk közelebb vagy távolabb létező liberális pártok képviselnek. De a kik a kérdést így állították fel, azok — legalább én velem szemben — nyitott kapukat törtek be. Én sohasem állítottam, hogy az állam befejezte feladatát, ha a szabadságokat biztosította, és sohasem állítottam, hogy a liberalizmus eszményét, bármely ország valamelyik politikai pártja megvalósította volna. Ellenkezőleg határozottan hangsúlyoztam, hogy a liberalizmus azzal, hogy az egyéni társadalmi törekvések szabadságát biztosítja, csak keretet alkot meg, mely nem zárja ki, hogy a liberális gyakorlati politikusok ezenkívül még pozitív politikát is folytassanak, pozitív politikát, mely hozzásimul a társadalom minden vágyaihoz, a mely hajolhat a konzervativizmus vagy a szocializmus felé, a mely megtölti a liberalizmus kereteit és a melyiktől a liberalizmus szempontjából csak *egy*t kell feltétlenül megkövetelni: hogy t. i. azt a bizonyos liberális keretet szét ne rombolják és a társadalmi erők szabad fejlődéséi meg ne akadályozzák. És viszont, egyenesen hangsúlyoztam, hogy az, a mit eddig a liberalizmus neve alatt gyakorlatilag megvalósítottak, részben a liberalizmus igen szűk értelmezése, részben a liberalizmus követelményeinek lanyha megvalósítása miatt semmiképpen sem tekinthető a liberalizmus ideáljának, sőt igyekeztem kimutatni a liberalizmus igen kevésbé kielégítő formája elterjedésének okaira is, mely abban áll, hogy a liberális tanokat a történeti fejlődés utolsó évszázadában egy

előretörekvő erős osztály a maga érdekében meghamisította. És a mint én sem az ellen az abszolút konzervativizmus ellen küzdők, melynek itt-ott képviselője akad és mely az elnyomatással, a teljes stagnációval volna egyetértelmű, a mint az anarchizmusnak is csak azon tisztultabb faja ellen küzdök, mely nem terrorisztikus eszközökkel, törrel és bombával akarja az emberiséget boldogságra kényszeríteni, a mint a szocializmus védőinek leendő államszervezeteikben való eljárását sem ítélem meg abból, a mint ma bizonyos kongresszusaikon saját eretnekeik ellen viselkednek: úgy viszont én is vindikálom magámnak azt a beneficiziumot, hogy a ki a liberalizmus ellen érvel, ne tartsa szem előtt sem annak torzalakjait, sem doctrinair formáit, sem a neve alatt forgalomba jött politikai párttörekvéseket, hanem azt, a mit ma a liberalizmus még meg nem valósított végcéljeként kitűztünk. *Hanc veniam damus, petimusque vicissim.*

Ezért én megvallom, nem nagyon értem, ha valaki az egész kérdést egyszerűen megvető kézmozdulattal utasítja el, azt mondván: a liberalizmus csödbe jutott, nem volt képes az emberiséget boldogítani, nincs többé szerepe. Hát ez nem áll, a liberalizmusnak még igen nagy szerepe van, sőt még hozzá sem jutott, hogy szerepét végig játssza. És ezért igen sajnálom, hogy Garami Ernő t. barátom, a ki pedig érdekes fejtegetései során mindvégig komoly, alapos érvekkel igyekezett küzdeni, a liberalizmus sorsát eldöntöttnek vélte egy igen tetszetős falláciával, a mikor azt mondta: a jelen bajai a liberális rendszerben fejlődtek ki, tehát a liberalizmus nem gyógyíthatatja azokat, mert hisz csak Münchenhausen tudta magát saját czopfjánál fogva kivonszolni a mocsárból. Ez nem egészen úgy van. A jelen bajai a liberális rendszerben fejlődtek ki. Igen, de egy hamisan felfogott, önző célokra kihasznált liberális rendszerben, a mit éppen Garami Ernő úr tud legjobban. Mindjárt ő velem fogom ezt bebizonyítani. Az, a mit a modern szocializmus hívei követelnek, egy jó darabon a liberális doktrínával egyezik, a liberális elveket akarja tisztább formában kifejezésre juttatni. A mikor a szocialisták az egyesülési, a gyülekezési szabadságot, a teljes jogegyenlőséget, az általános választói jogot követelik, nem-e követelnek oly dolgokat, melyek a liberalizmus lényegéhez tartoznak, a melyeket azonban a liberálisnak nevezett politikai pártok nem tudtak vagy nem akartak megvalósítani? Eszem ágában sincs apasági keresetet intézni a szocializmus ellen, vádolni őket, hogy ők e részben kisajátították a liberalizmust, hisz ez teljesen egyremegy, nem az a fő, hogy új úton haladjunk, de az, hogy jó úton haladjunk, de azt mindenki meg fogja engedni nekem, hogy a szocialista program ezen, úgyszólván bevezető része, nemcsak összeegyeztethető a liberalizmussal, de egyenesen folyik belőle. A különbség a szocializmus és a tulajdonképpeni liberalizmus közt csak a gazdasági szabadság vagy kollektívizmus alternatívájánál áll elő, és ott aztán a szocializmus tanai az egész liberális elméletet szemben találják magukkal. De vallja meg

a Garami úr, hogy ma a szocializmus, mivel szerez magának több hívet, azzal-e, hogy ostromozza a liberálisnak létező állapotok hibáit teljesen a régi liberalizmus tiszta elvei szempontjával, vagy azzal hogy a kollektivistai állami élet gyönyöreit állítja oda hívei szeme elé. Én elég szocialista népgyűlésen voltam jelen és tapasztalásból tudom hogy ott bizony keveset beszélnek a kollektivismusról, de annál többet a szabadság elfojtásáról, letiprásáról, megnyirbálásáról, tehát oly dolgokról, a hol ők és a tiszta liberalizmus hívei egy és ugyanazon talajon vannak, a hol ők a liberalizmus jelszavaival küzdenek. Tehát úgy látom, ők is a liberálisnak nevezett rendszerek hibáit a liberalizmus egy erősebb esszenciájával akarják meggyógyítani, azaz ők is saját czopfjuknál fogva húznák ki önmagukat a mocsárból, ha ugyan ez a hasonlat csak némileg is találó volna. A liberalizmus, tehát nem juthatott csődbe, ha áruai még oly nagy keresletnek örvendenek, nem juthatott csődbe már csak azért sem, mert hisz voltaképpen magában még üzletet sem nyitott csak oly társakkal, kik az üzlet jövedelmét saját zsebükbe vándoroltatták.

Épp oly kevésbé tartom jogosultnak azt a másik, kivált konzervatív oldalról jövő érvet a liberalizmus ellen, hogy az csődbe jutott, nem képes az embert boldogítani, mert csak azt mondja, mit nem szabad tenni, de ezenbelül teret nyit a fékezetlen egyéni önzésnek. Már reámutattam, hogy ez csak a doctrinair liberalizmusra áll, mely valójában úgy fogja fel a liberális állam hivatását. De ennek a doctrinair liberalizmusnak híveit ma hiába keresnők. A mai liberális politika elméletben és gyakorlatban igenis ragaszkodik ahhoz, a mi a liberalizmus lényegéből folyik. Megállapítja a szabadságjogokat, a melyekkel szemben semmit a világon érvényesülni nem enged, a mi *sine qua non*-ja minden liberális államalakulatnak, de azért semmiképpen sem mondja, hogy ezzel az állam feladata ki van merítve. A liberális intézményeknek teljesen ép fenntartása mellett a liberálisok gyakorlati politikájának mindenha számot kell vetnie a társadalom mindenkori törekvéseivel és ezekből kell pozitív tartalmat nyernie. Azért látjuk, hogy az olyan liberális országokban, a hol a társadalmi erők konzervatív formában nyilatkoznak meg, a politika teljes hasonlóságot mutat oly törekvésekkel, a melyeket bátran konzervatívoknak tekinthetünk, míg ismét más liberális országokban, a hol a társadalmi erők között a munkásosztály törekvései lépnek különösen előtérbe, a liberális politika szocialisztikus színeket kezd ölteni. És éppen a liberalizmus ezen alkalmazkodó képességében, mely abban áll, hogy igazán csak olyan tétéleket állít fel fix pontokul, melyek jogosságát manapság, legalább elvben, sem a felvilágosodott konzervatív, sem a szocialista nem szokta tagadni, azonkívül azonban az örökéletű, mindeneket boldogító társadalmi elméleteknek és tétéleknek létezését kereken tagadja, látom én a liberális eszmének főerősségét. De még egy oknál fogva nem fogadhatom el azt az ellenérvet, hogy a liberalizmus

pozitív irányban nem tehet semmit az emberiség boldogulására. Nem fogadhatom el, mert a kik ezt az érvet felhozták, többnyire a liberalizmusnak azt a koncepczióját tartották szem előtt, a mely szerint az állam egyedüli feladata az egyeseket fizikai bántalmazások ellen megvédeni, míg az új liberalizmus elismeri az államnak azon feladatát is, hogy az egyeseket a gazdasági elnyomatás ellen megvédje. Erre különben expozémban eléggé bőven terjeszkedtem ki.

Mielőtt tovább mennék, engedjék meg, hogy pár szóval összegezzem az eddigi eredményeket. Abszolút, minden érdeket kielégítő örök igazságú társadalmi rendszer szerintem nem létezik. Ezért legjobb, ha az egyes társadalmaknak mindenkor meg van az a lehetőségük, hogy mindenkori törekvéseiket és vágyaikat könnyen megvalósíthassák. Ezt akarja lehetővé tenni a liberalizmus, a mikor intézményileg biztosítja az egyes társadalmi erőknek az államok keretén belül való érvényesülhetőségüket. A liberalizmus tanait helyeseknek, igazaknak tartom, de megvalósításuk nem merítheti ki egy modern állam feladatait. Tartalmuk: *la vérité, rien que la vérité* de nem *toute la vérité*. Azt pedig, hogy mit valósítson meg a politika a liberális elvek mellett, azokon kívül, de sohasem azok *ellenére*, annak mindenkor a társadalmi törekvések szerint kell kialakulnia. A mai korban, a mikor a munkásosztály magát mai elrendezkedésünk mellett gazdaságilag elnyomottnak, kizsákmányoltnak tartja, a liberális politikának ezzel a törekvással kell első sorban számot vetnie és azért szociális tartalommal kell kiegészülnie, nem félelemből, nem önvédelemből, de mert lényegében van, hogy az alapelvvel nem ellenkező társadalmi törekvésekkel egészíti ki önmagát. A határvonalat, a meddig a liberalizmus szociális politikájában elmehet, mindig megadja az az elv, hogy a liberális politika cselekedhetik ugyan a liberális tanokon kívül is, de sohasem azok ellenére.

Miután így igyekeztem körülhatárolni, mi az, a mit én liberalizmusnak tartok, engedjék meg már most, hogy az itt kifejtett három főbb társadalmi iránynyal szemben megvédjem ezt az álláspontot.

Sorban utánam következett — de különben is vele szeretnék először foglalkozni — az *anarchizmus* szószólója, gróf Batthyány Ervin úr. Igen értékes fejtegetéseiben ő nekünk egy új világ képét állította szemünk elé, egy oly világot, a hol nincs külső kényszer, hol az embereket nem tartja össze más mint a szolidaritás érzete, hol kölcsönös barátságban, békességben él egymás mellett mindenki, a nélkül, hogy a másikat zavarná, olyforma állapot, mint a holland iskola azon gyakori festményein, a melyek a paradicsomot ábrázolják és a melyeken farkas és bárány, gazella és tigris, róka és tyúk nyugodtan egymás mellett fekszenek, örülnek életüknek és mást nem tesznek. Elismerem, hogy e a kor, ha valaha létezett, ideális kor volt és elismerem azt is, hogy

Batthyány gróf úr által megrajzolt kor, ha valamikor fog létezni, ide kor lesz, de a mint az említett képek szemlélésével sohasem tudtam

szabadulni attól a gondolattól, hogy a paradicsomban voltaképen miből táplálkozott a farkas, a tigris és a róka, a mikor a bárányt, a gazellát és a tyúkot nem volt szabad bántaniok, és e kérdésre magamban mindig csak azzal tudtam megfelelni, hogy akkor a ragadozók más vérmérséklettel, más természettel bírtak, úgy Batthyány gróf úr fejtegetéseire sem tudok mást mondani, mint hogy azok nem a mai emberekre, de egy más, lelkében teljesen átformált emberi nemre vannak szabva. Ezzel neki nem mondok új dolgot, hisz éppen az anarchizmus hívei erősen hangoztatják az emberiség átformálódásának szükségét. Nem is volna méltó ellenérv, ha azt válaszolnám t. előadótársamnak, hogy tegyen próbát és valósítson meg egy kényszer nélkül alakult társadalmat mai átlagemberekből. Ezt ő sem akarja és tán ő maga sem fogadna el olyan missziót, hogy egy államot most rögtön saját elvei szerint rendezzen be. Ezt kifogásolni tehát a *thema probandi* eltolása volna. Az ő álláspontjára helyezkedve inkább azt kell kutatnunk, hogy vajjon az ő kényszer nélküli társadalmi 1. kívánatos-e, 2. megvalósítható-e legalább idővel. A mi kívánatos voltát illeti, maga az az idillikus állapot, a melyet az anarchikus társadalom megteremtene, talán sok szenvedéstől, harcztól, küzdelemtől menten meg az emberiséget, de kétségtelenül a mi egész modern civilizációnk ennek az elismerem nagy érdekek áldozatául esnék. Az emberiségnek ama hatalmas előretörekvése, mely most évszázadok óta tart, kétségtelenül az egyének és nemzetek egymásközi küzdelmének és versenyének köszönhető, annak a vágnak, hogy egyik többet tegyen mint a másik, az igények folytonos szaporodásának, az étvágy növekedésének. Az, a mit az anarchizmus apostolai prédikálnak, az egymásnak való alárendelés, a békés együttélés előfeltétele, az a lemondásnak evangéliuma. Nem akarom eldönteni a kérdést, hogy az örök béke a szenvedések korlátozásával érdemel-e elsőbbséget, vagy a mostani friss harc, a lemondás az élvezetekről vagy a törekvés az élvezetek kvantitatív és kvalitatív fokozására. Az első a filozófikusabb, a másik az emberibb álláspont. Én — még át nem alakult gyarló ember lévén — megvallom, nem tudok egészen az anarchizmus filozófiai magaslátára emelkedni, nekem tetszik a mi küzdelemteljes életünk úgy is, a mint az van és ha az anarchikus állami ideálokról hallok, mindig eszembe jut az a gyermek, a mely a mennyország után érdeklődött és érdekte, mit is fognak majd ott csinálni. Mindenki jól fogja magát viselni és himnuszokat fog énekelni Isten dicsőítésére. És aztán? Egyebet semmit. Nos hát — sóhajtott fel a gyermek — akkor én ezentúl nem is fogok imádkozni azért, hogy a mennyországba jussak. Így vagyok én az anarchista ideállal. De lehet, hogy a gyarlóság és fogyatkozás bennem van.

A másik kérdés, a melyre az anarchizmus híveinek is meg kell felelniök, az, hogy megvalósíthatók-e az ő elveik, azaz átformálhatók-e úgy az emberek, hogy az anarchista eszmény megvalósítható legyen. a kérdésre nehéz megfelelni, de kétségtelen, hogy az emberiség

eddig soha ilyen lelkiállapotban nem volt s sehogysem tudom észrevenni, hogy az önzés, mely az anarchista eszménynek útjában áll, ma gyengébb volna, mint azelőtt. Az öskereszténységnek voltak anarchikus vonásai, de ez a vallás akkor az elnyomottak vallása volt, kiket egy közös kötelek tartott össze az elnyomókkal szemben. Ezek annyira tulereők voltak, hogy velük szemben semmi más, mint a passzív ellenállás nem volt lehetséges. *Ezért* erényt csináltak a szükségből s ha valaki megütötte okét arczuk egyik felén, annak odanyújtották arczuk másik felét is, hisz visszaütniük nem lehetett és akkor mutatkoztak legerősebbeknek, mikor az ütések föl sem vettek, mert ezzel kicsavarták elleneiknek fegyverét kezükből De az elnyomottak vallása is más szint öltött, a mikor uralkodó vallássá lett, a mi nem egyedül a „gaz Constantin” csselfogása volt és a mit az öskeresztenység betű szerint követett, azt később képletes beszédmódnak vették. Távoly van tőlem, hogy az evangélium tartalmát gáncsoljam, meg vagyok győződve, hogy a ki tanait igazán magába szívja, jobb és nemesebb emberré válik még most is, de hogy ezekre az elvekre, a minden kényszert elvető tanokra a maguk tisztaságában fel lehetne építeni a világot, abban hinni nem tudok.

Ennyit az anarchizmusról. Az anarchizmus ideált konstruál meg, a modern liberalizmus erről eleve lemond, a liberalizmus a létező állapotokat akarja lassan gyógyítani, az anarchizmus lemond a gyógyításról és új állapotokat akar teremteni.

Ellenben komolyan kell számolnia a liberalizmusnak a *szocializmussal*, legnagyobb ellenfelével, mely mindinkább halad előre és már-már megremegetteti alatta a talajt. Rövidlátóság volna, elzarkózni az elől a terv elől, hogy a szocializmus óriási módon erősödik és nem lehetetlen, hogy itt-ott magához fogja rántani a hatalmat, de ez a tény magában meg sem szól a szocializmus mellett. Ha a fejlődési irány a szocializmus felé vezetne is, nem következik, hogy ez irány szolgálatába kell állnunk, a minthogy abból, hogy mindnyájan meg fogunk halni korántsem következik hogy a halál fele törekednünk is kell. Igaz, hogy a szocializmus azon az úton van, a melyen már oly sok eszme jutott diadalra — eleinte phantom volt, s most problémává lett és tan valósággá fog válni — de hogy ez az eszmény meg fogja-e hozni az emberiségnek a végleges megváltást, a teljes elégedettséget, azt legalább is kétesnek kell tartanom, bármennyire meg vannak erről győződve a szocializmus hívei *Fidarsi è bene, ma non fidarsi è neglio*.

Mindenekelőtt szeretném felvetni azt a kérdést, hogy mi az, a mi a szocializmusnak oly nagyszámú híveket biztosít. Nagy részben — nem akarom mondani legnagyobb részben — pusztán az elégtelenség a létező viszonyokkal. A mit a liberális *pártok* vétettek, azt mind a liberális eszme bűnéül rójják fel. A szabadságjogok megvédésének és biztosításának követelményét ma a szocialisták vették át az ernyedt

liberális pártoktól, a haladás követelményét ők írják legvilágosabban zászlójukra, ők követelik a demokráciai intézmények kiterjesztését! Mindez oly feladat, mely a liberalizmusra várt volna és a mely a liberalizmusnak egyenes folyománya, sokkal inkább mint a szocializmusé. A mit a szocializmus az alsóbb néposztályok színvonalának emelése érdekében követel, a mivel enyhítem akarja az egyenlőtlenéget szegény és gazdag között, az mind olyan követelés, melyet a mai társadalmi rend alapján álló liberális ember is magáénak vallhat. A szocializmusnak igen sok hívét pedig csak ezek az igen méltánylandó szempontok csábítják a szocialista zászló alá és csakis ott, hol a liberális pártok nem álltak feladatuk magaslatán, a hol liberális jelszók alatt tényleg osztálypolitikát folytattak, a hol nem szabadítottak föl a különböző rétegeknek törekvéseit, de ugyanazt a szűkkeblű elnyomatási politikát folytattak az új eszmék ellen, a mely ellen egykor, mikor az az abszolutizmus védői köréből indult ki, ők foglaltak leghevesebben állást Németországban vagy Ausztriában igenis a szocialisták vették át azt a missziót, hogy a szabadságjogokat megmentésük és *ezért* váltak hatalmakká, Angliában vagy Amerikában, hol igazán liberális eszmék uralkodtak, a szabadságjogok megmentésére nem volt szükség és ott a szocializmus sem fejlődött oly erőssé Németországban vagy Ausztriában a szocializmus híveit azzal szerzi, hogy nemcsak azt követeli, a mi a szocializmusból folyik, de azt is, a mit a liberalizmus elmulasztott és ezzel a kettős zászlóval hódít, Angliában és Amerikában, hol a liberalizmus nem mulasztott el semmit, vagy keveset, a szocializmus önmagára van utalva és ott gyenge. Mert ha önmagára van utalva, akkor nem toborozhat híveket azokkal az örökké vonzó, de voltaképpen liberális jelszavakkal, hogy az elnyomók ellen küzdeni kell, hogy a népszabadságot meg kell védeni, csak magával a kollektívizmussal, és én úgy találom, hogy minden országban, a hol a szocializmus megerősödött, ép ezeknek az elveknek van legkevesebb részük benne. Mint az az ember, a ki szereti a túróscsuszát, csak túró ne volna benne, vannak ma már szocialisták is, a kik szeretik a szocializmust, csak kollektívizmus ne volna benne.

És én ezt nagyon is értem. Szabó Ervin t. barátom fejtegetései sem tudtak arról meggyőzni, hogy az, a mit ő a szabadság legszebb fogalmának nevez és a mit szerinte a szocializmus fog az emberiségnek nyújtani, csak ideig-óráig is ki fogja-e elégtíteni az embereket, számítva magukat a munkásokat is. Nem vitatom egy perczig sem, hogy a szabadság fogalma nem szenvedhetne változást, hogy a szabadságvágy új és új formában nem merülhetne fel. Ez úgy van és én el tudom magamnak képzelni az oly szabadság-fogalmak keletkezését, a melyeket nem tudok képzelni magamnak, de ha hajlandó vagyok mindent szabadságnak venni, csak egyet nem fogok annak sohasem elismerni, az önrendelkezésnek, tehát annak a mit szabadságnak nevezünk, egyenes megvonását. Ha igazán úgy volna, a mint azt Szabó Ervin t. barátom

mondja, hogy a biztosított megélés alkotja a munkás számára a szabadság legszebb fogalmát, nos hát akkor igen könnyen arra az eredményre juthatnék — ha a szókkal akarnék játszani — hogy a fogházakban található meg a legtöbb szabadság, mert a megélhetés ott van legjobban biztosítva, hisz az még nem fordult elő, hogy az állam valamely foglyot éhen hagyott volna halni. De az ilyen argumentáció nem volna méltó t. barátomnak épp e részben igen szép és tartalmas fejtegetéseire, azért hát engedjék meg, hogy behatóbban fejtssem ki, miért tartom én azt, hogy a kollektívizmus alapjaira fektetett állam sohasem fog kielégíteni semmiféle szabadságképzetet, még a munkásokét sem, hogy tehát ellentétben áll az emberi természettel s ezért közvetve haladásellenes is.

A kollektív termelés mellett a munkaeszközök az állam tulajdonába és valami kisebb közület, mondjuk a község kezelésébe fognak átmenni. Helyes. De a termelést akkor is szabályozni kell valamivel, különben előfordulhat kollektív termelés mellett is, hogy egy cikkből igen sokat, másikból igen keveset fognak termelni. E felett tehát valakinek örködni kell, valamint kell valami felügyeletnek lenni a munka minősége felett is, még pedig annál inkább, minél kevésbé függ a munkás megélhetése a szállított munka minőségétől. Bizonyos vezetésnek tehát itt is kell lennie, ez a vezetés olyan kezekben lesz, a kik maguk nem állítanak elő javakat, mivel pedig mindezen funkciókra bizonyos előképzettség, gyakorlat szükséges, a vezetők annál inkább fognak feladatuknak megfelelni, minél tovább foglalkoztak ilyen ügyekkel, és azért köztük és a tulajdonképeni munkások közt ugyanaz a viszony fog kifejlődni, mint ma egy nagy társaság alkalmazottai és munkásai közt és úgy fognak kifejlődni bizonyos társadalmi kasztok mint ma. Hát ez nem lesz egyenlőség, de hisz azt úgysem lehet megvalósítani. Nagyon jól mondta egy angol államférfiú, hogy a ki egyenlőséget keres, úgy jár el, mint az, ki sötét szobában keres egy fekete kalapot, a mely nincs is ott. A baj azért nem volna olyan nagy, hisz a munka értékét a szoczialista államban nem egyesek vágják zsebre. De menjünk egy lépéssel tovább. A termelési eszközök kollektív rendszer mellett az állam tulajdonába mennek át, tehát nem maradnak a munkások szabad rendelkezésére. A mikor a munkás használni akarja ez eszközöket, a kollektív szervezethez kell folyamodnia, a mely neki meg fog testesülni néhány hivatalnok képében. Ezek jóakaratótól fog függni, hogy dolgozhatik-e vagy nem, ezek jóakaratótól függ mennyi kell okvetlenül dolgoznia, ezek jóakaratótól függ sok minden más is. Szóval a munkás teljesen ezeknek jóakaratótól fog függni. Már most képzeljünk el hivatalnokokat, kiknek ennyi hatalom van kezükben és a melyektől a munkás nap-nap után, egészséges és beteg állapotában, annyira fog függni úgy a munkaeszközök tekintetében, melyeket használni akar, valamint a munkaanyag, a munkahely és a munka jutalmazása tekintetében! Nem hiszem, hogy akadjon egy munkás, kinek

szabadságképzetét, bármint alakult is az át, ez az állapot kielégíthetné, a ki nem érezné nagyon hamar, mint nyomják azok a lánczok, a melyek után most vágyakozik. Ma a munkás, ki egy munkaadónál nem érzi magát jól, felkeres egy másikat, ha működési helyén nem érzi magát jól, elmegy más helyre, ha egy foglalkozást megun, még azt is megteheti, hogy másra adja magát, a kollektív rendszer mellett mindez megszűnik. A hivatalnokokból Fourier egy szava szerint valóságos *omniarchák* válnának, deszpoták, a milyenek eddig a világon alig léteztek. Hiába konstruálnák meg a legszebb ellenőrzési mechanizmust, senki sem akadályozhatná meg, hogy az az ember, ki hivatalnokoktól függ a munkaeszközök használatának tekintetében, ki engedély nélkül nem változtathatja meg foglalkozását, sőt lakhelyét, ne érezze magát épp úgy rabszolgának, mint a középkor jobbágyai. Nagyon kétlem, hogy ezt bárki is a szabadság egy módosult formájának fogja venni.

De minek is Chalcedont építeni, mikor Byzancz terül el szemünk előtt! Hajlandó vagyok esetleg elismerni, hogy ha a mai társadalmi élet néhány kirívó baját nem vagyunk képesek másként szanálni, ha a munkásoknak megélhetését nem tudtuk egyéni termelés mellett biztosítani, ha a jelen rendszerrel elválaszthatlan kapcsolatban állna a legalsóbb néposztály legrettenetesebb nyomora, ez mint súlyos érvet képezne a kollektivizmus mellett, bármily nagy áldozatokat is kíván az meg tőlünk oly erkölcsi javakban, melyek ma majdnem nélkülözhetetleneknek is tűnnék fel szemünkben. De engem erről eddig mi sem győzött meg és az, a mit itt minduntalan hallottam, hogy a liberális politika *eddig* nem szüntette meg a nyomort, fog erről legkevesébbé meggyőzni. Bármily nagy a tőke hatalma, azért még sem oly mindenható istenség, mint a milyennek a szocializmus oda szokta állítani. Éppen a valóban liberális államokban, teszem azt Amerikában, majdnem mindennapos dolog, hogy a szegény, de ügyes és tetterős munkás felemelkedik a tőkés sorába, a tőkés pedig lesúlyed a proletariátusba. Minél liberálisabb valamely állam gazdasági politikája, annál gyakoribb ez a helycsere a társadalmi rétegekben és korántsem áll az, hogy a tőke lényegénél fogva kényszeríti a munkásokat a modern rabszolgáság egy nemébe. Az az amerikai munkás pedig, a ki éppen a liberális politika mellett nyitva látja maga előtt az utat a gazdagságig s a hatalomig, a ki látja, hogy mindenki annyit ér, a mennyi erőt tud kifejteni embertársai sorában, éppen az érez legkevesebb hajlandóságot az iránt, hogy szociálistává legyen. Az nem helyezkedik arra a kényelmes és önző szociálista szempontra, hogy a gazdagokat kell egyenlőkké tenni én velem, de azon iparkodik, hogy önmaga tegye magát egyenlővé a gazdagokkal. A következménye ennek az ország mérhetetlen fellendülése, megerősödése. Tehát semmiképpen sem fogadhatom el azt a nézetet, hogy a mai rendszer, a nagyipar kifejlődése szükségképpen kasztokat állapít meg olyformán, hogy a munkás soha tőkésé nem lehetne. A végső koncesszió, a melyet ez irányban megtehetnek, az

volna, hogy ez idő szerint túlságosan nehéz ez az átmenet. De meg lehet és meg kell ezt könnyíteni a liberális államban is, ha gondoskodunk róla, hogy a szegény ugyanígy megszerezhesse az előhaladásához szükséges eszközöket, mint a gazdag. Azok az intézkedések, melyeket ez irányban meg lehet tenni, ingyenes iskoláztatás, gyakorló iskolák felállítása stb., lényegesen elősegítik ezt a célt és éppen a liberalizmus programjából folynak. Már ez egymagában erős praeventív intézkedés a nyomor ellen. De még itt sem kell megállni. Már expozémban kifejtettem, hogy a liberális politikusok tévedésben voltak, a mikor gyakorlati feladatukat is befejezettek vélték az elméleti liberális elveknek — azoknak a bizonyos negatív elveknek — felállításában, a mikor az egyeseket csak mások fizikai erőszaka ellen igyekeztek megvédeni. Ha nem is folyik egyenesen a liberalizmusból — de semmi esetre sincs ellentétben vele — hogy a liberális politika az egyeseket megvédje az indirekt, gazdasági bajok ellen is, melyekkel mások őket sújthatják. Okos, a maga célját mindig szem előtt tartó állami beavatkozással, nézetem szerint mindent el lehet érni ez irányban, a mi egyáltalában óhajtandó. És én a magam részéről ugyan nem mennék oly messze, de ha valaha a munkások gazdasági elnyomatásának megszüntetésére a munkabér minimumának megállapítása vagy, a mi már inkább lehetséges, a munkaidő állami szabályozása válik szükségessé, nem látok semmi akadályt az ellen, hogy ilyen intézkedések tétessenek. Ez nem lesz doctrinair liberalizmus, de még kevésbé lesz szocializmus. Én szociális liberalizmusnak nevezném, de nevezzük bárhogyan, az teljesen mindegy, abban az egyben erősen hiszek, hogy ezen az utón, a liberalizmus elveinek épen tartásával s a gyakorlati liberális politikának szociális tartalommal való kibővítésével a társadalmi bajokat meg lehet gyógyítani annyira, a mennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges.

Engem tehát a vita folyamán hallottak sem tudtak meggyőzni a szocializmus üdvösségéről s még kevésbé annak egyedül üdvözítő voltáról. Én nekem a jogegyenlőség az egyéni szabadsággal, (ha Szabó Ervin barátom úgy akarja, a mai egyéni szabadsággal) sokkal becsebbnek tűnik fel, mint az a kikényszerített gazdasági egyenlőség, melyet a szocializmus tudna az emberiségnek nyújtani az egyéni szabadság mai formáinak elsöprésével. És én úgy látom — ha valaha szociális forradalomra kerülne a dolog, — akkor ez csak olyan önző osztálypolitika volna, mint az, a mit a szocializmus a mai liberális politikában annyi joggal támad: a politikai hatalom és erő kihasználása nem a köz, de egyes osztályok érdekében. Az eddigi liberális államok vétettek, mert nem igyekeztek eléggé az alsóbb osztályokat felemelni, a szocializmus elkövetné azt a még nagyobb vétet, hogy az alsóbb osztályok nivójára súlyossem a többieket is. Mindkettő önző, mindkettő kapzsi, — nekem egyik sem kell. Ha az alsóbb néposztály saját jogosult érdekeinek kiküzdésére törekednék, akkor beérné azzal, hogy a tiszta liberalizmus győzelemre segítse, mert e mellett minden jogosult törekvés legköny-

nyebben érvényesül. Érvényesült eddig a burzsoázia érdeke, mért ez az osztály volt legerősebb, érvényesülni fog valamikor a munkásosztály érdeke, mert ez lesz erősebb. Mikor a munkások ennél tovább mennek és politikai hatalmuk felhasználásával a kollektívumba túlsúlyra akarják mutatni az ő legsajátosabb osztályérdekeiket, elnyomván érettük minden mást, ugyanazt teszik, mint az általuk támadott liberalizmus, sőt mivel követeléseik jobban beleütköznek a magánéletbe, még sokkal nagyobb zsarnokok volnának. Ezen pedig mitsem változtat az, hogy ezt a zsarnokságot azért, mert mindenkinek megélhetését biztosítja, a szabadságnak kereszteljük el és a szabadság egy újabb képzetének tartjuk. Ha a beteget egészségesnek nevezem és az egészséget betegnek, azzal még korántsem értem el azt, hogy ezentúl akkor érezzem magamat jól, ha valami baj szállt rám. És ha Szabó Ervin úr azt, a mi nem szabad azt szabadságnak nevezi, ezzel azt még nem tette rám nézve kellemessé.

A mi a *konzervatív* felfogást illeti, ezzel némileg különösen vagyok. Harrer barátom a kinek érdeme, hogy 6 új fiókot talált fel, melyekbe felfogásainkat a társadalmi fejlődés irányairól, ha akarjuk, elraktározhatjuk, azt mondta, hogy az, a mit előadtam, voltaképpen nem liberalizmus, hanem konzervatív individualisztikus etatizmus. Wolfner Pál barátom nem tagadta ugyan, hogy az általam kifejtettek megegyeznek a liberalizmussal, de azt mondta, hogy a liberalizmus ma defensívában lévén, szükségképpen összeér a konzervativizmussal. Prohászka főtiszt, úr minden a mi a mai társadalmi rendben az individualisztikus iránnyal szemben áll, s így szociális irányú, konzervatívnek vesz, bár Harrer őt az individualisztikus fiókba teszi. Bernát István úr pedig az 6 konzervatív felfogásával alig különbözik a liberális felfogástól másban, mint a haladás tempójában. Mindezek a nyilatkozatok arra engednek következtetni, hogy a konzervativizmus mibenlétéről igen zavaros fogalmunk van, és ezért mindenképp előtérbe kell állítani, hol ér össze a liberalizmus és a konzervativizmus és miben térnek el egymástól.

A konzervatív felfogás összes hívei hangsúlyozták — szerintem teljesen jogosan — hogy a konzervativizmust sem szabad mint minden létezőnek konzerválására, fenntartására irányuló törekvést felfogni. Ők is reformálnak, ők is haladnak, ők is a kor igényeihez módosítják programjukat, a mint tehát a liberalizmus nem veti el feltétlenül a létező állapotokat és nem helyeseli *eo ipso* minden újítást, úgy a konzervativizmus sem ragaszkodik feltétlenül a létező állapotokhoz és nem veti el *eo ipso* minden újítást. Ezért a kettő e szempontból, a haladás irányának szempontjából voltaképpen azonos és legfőképp tempóbeli különbségeket találhatunk a konzervatív és a szabadelvű felogás hívei között. A konzervatív halad, a hol haladni szükségképpen kell. A liberális ember halad, a hol csak haladni tud. Azért mégis abból, hogy a kettő törekvéseinek egy bizonyos minimális pontjánál összeér, kétségtelenül következik, hogy azokban a kérdésekben, a melyekkel első sorban kell foglalkoznia ma minden rendszernek, a nagy társadalom-

politikai törekvésekben, a konzervativizmus és a liberalizmus programja sok tekintetben azonos lesz. Mégis igen felületesen és könnyedén itél az, a ki ebből mint Wolfner barátom, mélyreható következtetéseket von le a mai liberalizmus jelentőségére, vagy az, a ki mint Harrer barátom, azokat a felfogásokat, melyeket én liberalizmus címén védtem, egyszerűen konzervatívoknak kereszteli el.

A különbséget a liberalizmus és a konzervativizmus közt én a következőkben látom: annak, hogy valamit politikai liberálisnak nevezünk, *conditio sine qua non*-ja az, hogy ez a politika a szabadságjogokat — vélemény szabadságot, gondolat szabadságot, sajtó szabadságot, gyülekezési és egyesülési szabadságot stb. — biztosítsa s azzal lehetővé tegye, hogy minden társadalmi törekvés, tekintet nélkül arra, hogy a létező állapotokat miként fogja átformálni, érvényesüljön. A mely politikai rendszer ezt elismeri, azt feltétlenül liberálisnak tartom és a liberalizmusnak vindikálom. Tehát a konzervativizmus felvilágosodott képviselői is annyiban — a mennyiben ezt elismerik — liberális alapon állnak és a szocializmus is addig a határig, a meddig ezt a politikát magáévá teszi, liberális. Valamint már most a szocializmusban a liberális elvek uralma megszűnik ott, a hol a társadalmi tényezők szabad konkurencziája helyébe a szocializmus a politikai hatalom igénybevétele segítségével akar egy a társadalmi tényezők szabad konkurencziáját kizáró, szerintem zsarnoki rendszert meghonosítani, úgy a tulajdonképpeni konzervatív programra is ott kezdődik, a hol a konzervatívok a létező állapotok fenntartása érdekében koncessziókat tesznek a szabadságjogok kárára, a hol tehát egyik vagy másik módon a gondolat szabadság, a sajtó szabadság, a vallás szabadság stb. *ellen* is cselekesznek, ha ez a létező állapotoknak az általuk szükségesnek tartott mértékben való fenntartására kívánatos. S ebben látom én az elválasztó vonalat a liberalizmus és konzervativizmus között.

Ilyformán a konzervatív felfogások közös vonása a törekvés arra, hogy bizonyos létező állapotok fenntartassanak a velünk ellentétben ható társadalmi törekvésekkel *szemben*, esetleg a szabadságjogok *rovására* is. De ez a törekvés különféle képpen nyilvánul meg a szerint, hogy mely létező állapotok fenntartását, konzerválását tartja valaki szükségesnek, a konzervatívok egy nagy része a létező állapotok sorából kivált az egyház nagy hatalmát akarja biztosítani, ezek az u. n. klerikálisok. Egy másik rész a mai nagybirtokos osztály javára szolgáló állapotokat akarja konzerválni, mint pl. a porosz agrárius konzervativizmus. A harmadik egy nemzet vagy nemzetiség védelmére tartja szükségesnek, hogy a társadalmi erők szabad konkurencziájának útját állja, mint a különböző pártok, melyek magukat nemzeti jelzővel látják el. A negyedik ismét nem habozik, hogy a szabadságjogokat a mai burzsoázia érdekében megnyírálja, ha ez kívánatos és akkor ez az irány is konzervativizmussá válik, ha ma liberális czégér alatt is folytatja működését.

Ezek a különféle törekvések — lehetnek kívülök még mások is — melyeket a konzervativizmus fogalmával fedezhetünk, természetesen nem egyforma elbánást érdemelnek. A történelmi fejlődés bizonyos fokán mindegyiknek meglehet a maga jogosultsága, és én eszményként e részben csak azt állítanám fel, hogy ezek a törekvések érvényesüljenek a maguk természetes súlyával mindenkor a liberalizmus által a szabadságjogok megvédésére megalkotott intézményes kereten belül, de sohase menjenek odáig, hogy magát ezt a keretet széttörjék a célból, hogy maguknak mesterséges politikai eszközökkel nagyobb erőt biztosítsanak más, ellenkező törekvésekkel szemben, mert ez a fejlődés természetes proceszszusát meggátolja és azért társadalmi bajoknak zavaroknak folyománya.

A konzervatív felfogások sorában első helyen említettük meg azt, a mely az egyház érdekében ragaszkodik a létező állapotokhoz. Általában ezt klerikális rendszernek mondják, de én megvallom, nem szívesen használok ezt a szót, a melynek a napi politika kellemetlen mellékízt kölcsönöz. E felfogás érdekében a mi vitáink folyamán is szót emeltek. Távol legyen tőlem, a vallás nagy jelentőségét a társadalmi életben kisebbiteni. Nem akarok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy óhajtható-e valaha egy vallás nélküli társadalom megalkotása, sőt még azzal sem, hogy lehetséges-e a szélesebb néprétegekben a vallás erkölcsi hatását valaha filozófiai doktrínákkal helyettesíteni. Én úgy az egyiket, mint a másikat kizártnak tartom, de ha nem is volna az, igen hosszú időre még pótolhatatlan lesz a vallás. Nem áll ugyanez az egyházi tanokra vonatkozólag. Az én vágyaim e részben oda irányulnának, hogy a vallásnak bizonyos felvilágosodottabb, a modern tudománynyal és szabad szellemmel ellentétben nem álló formái érvényesüljenek, de ha ettől fájdalom még messze vagyunk is, ebből nem vonhatok le semmiféle következtetést az egész vallás káros voltára. Elismerve már most az, hogy a vallás egyszerű kiküszöbölése a mai társadalomból sem nem kívánatos, sem nem lehető, mégis három megjegyzést kell tennem rá.

Az egyik az, hogy a vallásos törekvések hassanak a bennük rejlő nagy súlynál és erőnél fogva, de ne igyekezzenek, külső politikai eszközök segélyénél hatalmukat növelni, a mi sem a társadalomnak, sem a vallásnak nem válik javára. A liberális rendszer, a mikor mindenkinek biztosítja a maga szabadságát, biztosítja azt a vallás hirdetőinek és híveinek is. Használják fel ezt, hogy a vallásos fogalmak lehetőleg mély hatásúak legyenek az egyesekben, s így közvetve a társadalomban is, de ne akarjanak maguknak vindikálni semmiféle állami funkciót, ne akarjanak külső hatalmi eszközöket igénybevenni a vallási fogalmak terjesztésében, ápolásában.

A másik, a mit meg akarok jegyezni, az, hogy az egyház hatalmas konzerválásának politikai biztosítása ma már azért sem lehetséges, mert nincs olyan egyház, a mely az összes embereket magában foglalná és ha volna olyan egyház, nem tartanám jogosnak kizárni azt, hogy

valaki az egyházon kívül állhasson, felekezetenlküli lehessen. Ettől a követeléstől a liberalizmus el nem állhat. Az a körülmény, hogy a mi egyházi konzervatívjeink természetesen egy egyházat tartanak szem előtt, vezet az antiszemitizmusra is, mely — bármely egyéb rugói legyenek is — eminenter vallásszabadságellenes. Én részemről soha, semmiféle körülmények között és semmiféle valóságos vagy állítólagos társadalmi érdekből nem fogadhatnék el egy oly felfogást, mely az embereket születésüknel fogva különbözőkké kvalifikálja mely az embereket tekintet nélkül fajukra vagy vallásukra egyenlőknek nem tekinti, a mely az egyéneknek nem működését nézi, de származásukat kutatja. És ha nekem valaki bizonyítaná — a mit senki sem fog tudni bizonyítani — hogy a zsidóságnak 90 vagy 99 százaléka megátalkodott gonosztevő, a megmaradt 10 vagy 1 százalék érdekében ragaszkodnék ahhoz, hogy a zsidókat sem törvényileg, sem társadalmilag külön kasztnak tekinteni semmi szín alatt sem szabad, hogy akkor is ők az állam és társadalom szempontjából semmi egyebek, mint emberek. Hozzunk törvényeket a vétkek ellen, ítéljük el a bűnöket, de az embereket csak akkor, ha a vétkeket elkövették.

És még egy harmadik megjegyzésem van az egyházi konzervativizmussal szemben. Az egyház ugyanis ma nem képes már abszorbeálni a társadalmi életet. Jelentékeny tényező marad, de be kell illeszkednie a többi tényező sorába, mely a társadalomban és a társadalomra hat. Az az idő elmúlt, a mikor az egyházban való élet az egész élet volt, a mikor Schwarzenberg herczegnek jelmondata járta: „Die Leute müssen gehorchen, Steuern zahlen und wenn sie ein Extravergnügen haben wollen, so dürfen sie in die Kirche gehen.” Amikor tehát az egyházi konzervativizmus az egyházzal minden bajt meg akart gyógyíttatni, pár évszázadot aludt át.

A konzervativizmus egy másik fajtája az, a mely egy nemzet fenntartása vagy erősítése érdekében töri át a szabadságjogok keretét egyik vagy másik irányban. Én nagyon szeretném, ha ezek a törekvések is megmaradnának társadalmi téren, ha a nemzeti versengések ott folynának le és ha senki sem venné igénybe az állam hatalmát arra, hogy az egyik fajnak hatalmát a másik felett külső eszközökkel biztosítsa. A természetes fejlődés elnyomása itt is súlyos bajokkal járhat és a legjobb nemzetiségi politika nézetem szerint az, a mely a nemzetiségek békés együttélését lehetővé teszi és a mely mindenkiel egyformán bánik el, akármely fajhoz tartozzék. A liberalizmus ezt követeli. Nem vonok le ebből következtetést, csak konstataálom, hogy a nemzeti érzés erősen hat a liberalizmussal szemben is, hat nemcsak az uralkodó fajokban, de a többiekben is és így a nemzeti törekvések rendszerint azokból indulnak ki, a kik nem uralkodók, de azokká szeretnének lenni. Ezért ezekben a kérdésekben állandóan hadi állapotban vagyunk — nemcsak itt, de más államokban is — és ily állapotban sokat tartanak az emberek megengedettnek, mit rendes, normális viszonyok meg

nem engednének. Nem foglalkozom azzal a konzervativizmussal, mely liberális czégér alatt majdnem minden országban a burzsoázia érdekeinek fentartására törekszik, mert ezzel expozémban, sőt jelen előadásomban is bőven foglalkoztam, de egyenesen rátérek arra, a mit par excellence konzervativizmusnak nevezünk, az osztálykülönbségek fentartására irányuló törekvésekben, a mint azok különösen a német konzervativ pártokban mutatkoznak. Nálunk talán Baross János fejtegetéseiben találhatunk legtöbbet ebből a felfogásból, bár nála is minden bátorsága mellett félénken húzódtak meg. Ennek a felfogásnak követői egészen tudatosan formálják ki maguknak azokat az intézményeket, melyek a hatalmat a földbirtokos kezébe teszik le, ennek bizonyos előnyöket biztosítanak, a munkást pedig meghagyják munkásnak és intézményileg kényszerítik, hogy ő munkás maradjon. Hajlandók megkötni a szabad költözködés jogát, ha ez úton maguknak olcsó munkásokat biztosítanak, hajlandók az örökjogot úgy átformálni, hogy vagyonnélküli munkás mindig maradjon, ideáljuk a gabonaárak fölverése a fogyasztók kárára, sőt álmódostak állami gabonamonopolrról is és így tovább véges-végig az állami élet egész mezején. Hát a mily kevés kifogásom van Geócze Sarolta ő nagyságának legtöbb nézete ellen — hisz ő oly konzervatív, ki még a hitbizományokat is elveti — a mennyire egyet tudok érteni Bernáth István úr higgadt előadásának legnagyobb részével, oly kevésse fogom valaha ideálként elfogadhatni azt a modern rendiséget, a mely ezeknek az uraknak szemük előtt lebeg.

Mutatnak részvétet és rokonszenvet a társadalom bajai iránt ők is, hisz mint la Rochefoucauld mondja, — mindnyájunknak elég erőnk van arra, hogy mások szenvedéseit elviseljük. Hangoztatják ők is, hogy a nagy uraknak patriarchális módon védelembe kell vennie a szegényeket, sőt talán, a míg egyfelől megrágitják a kenyeret, másfelől szegényházakat építenek, egészen úgy, mint az a Don Juan de Robres, a kiről a spanyol közmondás azt mondja, hogy ritka keresztényi szeretettel építtetett a szegényeknek menhelyet, de előbb maga csinálta meg hozzá a szegényeket. De egész követeléseik s elveik olyanok, melyek a szegényt elnyomják. Baross szavaitól is hallottuk, a mint a szegényeket azzal vigasztalta, hogy a gazdagság még nem boldogság, hogy szegény gazdagok is vannak, hogy a gazdagságot nem a szerint mérik, kinek mije van, de a szerint, hogy ki mit kíván és ha már spanyol verseknél tartunk, a szegényeket a Baross János szellemében egy másik verssel is tudnám vigasztalni, (hisz a spanyoloknak volt idejük a konzervatív tanokat egész teljességükben megismerni és élvezni egy verssel a melyben a bölcs panaszkodik nyomorúsága miatt és elmegy a mezőre füvet enni, mikor visszafordítja tekintetét, látta, hogy akadt valaki, a ki megette azt a füvet, mit ő meghagyott. Hát ismétlem, könnyű bölcselkedni a gazdagság hiábavalósága és a szegénység boldogító ereje felett, de ezzel egyetlen könnyet nem lehet letörölni, egyetlen éhséget sem lehet csillapítani, egyetlen szenvedést nem lehet enyhíteni. Az beszéljen a boldogságról,

melyet a szegénység nyújt, a ki a gazdagságot eltaszítja magától de megtartani a gazdagságot és a mellett kikiáltani, mily jó dolga van a szegényeknek, az legalább is csekély őszinteségre vall. És ép ily gyanús nekem mindaz, a mit a valódi konzervatívok — természetesen a megfelelő kivételekkel, mert hisz őszinte tévelygő itt is akad — a szegény nép boldogítására javasolnak. Eszembe juttatja azt az angolt, a ki a halászás módjáról értelmezvén a horogra akasztandó féregről ezt írja: *use the worm as if you loved him* — bánj a féreggel úgy, mintha szeretnéd. Voltaképen a konzervatívok is csak azért mutatnak szeretetet iránta, hogy — halászhassanak vele.

Ezért tehát én a konzervatív felfogásoknak védelmére nem vállalkozhatom. Egyikére sem, mert hisz különbözők azok, ha egy közös alapokon, bizonyos fennálló állapotoknak esetleg a szabadságjogok ellen való megvédése alapján épülnek fel és ennél fogva a közös szimpáthia is összetartja őket. És ha Harrer t. barátom azokat a nézeteket, melyeket expozémban előadni szerencsés voltam, konzervatívoknak nevezi, úgy én ezt valóban sajnálom, de ebből nem az én nézeteim helyessége ellen látok érvet, legföllebb érvet a mellett, hogy az olyan u. n. egészségesen tudományos felfogás, a mely feladatát kimerítettnek véli, mikor pár nevet állapít meg s azokat variálja és permutálja, a helyett, hogy az egyes irányok tartalmát, céljait, következményeit vizsgálja, teljesen meddő, célétalan, solasztikai multság.

Bocsánatot kérek, ha a társaság igen tisztelt tagjainak türelmét oly sokáig próbára tettem. Tartoztam ezzel nem annyira magamnak, a ki itt csak gyenge visszhangját tudtam adni egy igen erős meggyőződésnek, mint inkább annak a liberalizmusnak, a melynek megvédésére vállalkoztam, annak a liberalizmusnak, a melyről szelvében azt hirdetik, hogy meghalt, a melyről azonban én erősen hiszem, hogy él és élni fog. És élnie kell is, bárhogyan támadják két oldalról is, hisz egy nagy előnye van minden más irány felett. A szocializmus a megélhetést akarja biztosítani s, azt mondja *ez* a szabadság, bár *ez* mai, mindnyájunknak drága szabadságfogalmainkkal élénk ellentétben áll. A konzervativizmusnak nem kell a szabadság, sem a megélhetést nem biztosítja. A liberalizmus ellenben megtartja nekünk azt a szabadságot, melyet az előző generációk oly drágán szereztek meg nekünk és kellő szociálpolitikával biztosíthatja mindenkinek megélhetését is. Hát lehet-e itt nehéz a választás? A konzervativizmus és a szocializmus arbitrair módon megállapított mesterséges törvényekkel akarja bizonyos irányba szorítani az emberiség életét, a mi jó volna akkor, ha bármiféle törvényhozó vagy törvényhozó testület csalhatlanságát vindikálhatná magának az emberi jólétre vezető eszközök megválogatásában, a liberalizmus ellenben megelégszik azzal, hogy negatív formában megállapítsa a kereteket, azokat a szabadságjogokat, a melyeket semmiféle politikai cél kedvéért le nem szabad rombolni, egyebekben azonban azt várja, hogy az élet, a mindenkori társadalmi törekvések szabják meg e kereteknek tartalmát. A konzervativizmus és szocializmus megköveteli, hogy

az emberek simuljanak ő hozzá, azokhoz a rideg elvekhez, melyeket tudósok eszeltek ki számára, a liberalizmus maga simul hozzá az emberiség mindenkori törekvéseihez. Balzac mondja egy helyen egész találóan: *la politique, c'est l'art de faire régner l'opinion publique*, a politika, az a közvélemény érvényrejuttatásának művészete. Nos én hozzátenném, hogy a liberális politika az, a melynek művészete abban áll, hogy érvényre juttassa a mindenkori közvéleményt. A ki elég önbizalommal bír arra, hogy saját eszével szabja meg a közvéleménynek határait, ám kövessen más elveket, de a történet mutatja, hogy azok a társadalmak fejlődtek mindig legnyugodtabban, a hol a közvélemény érvényesülése legkönnyebb volt. Én azért hű maradok a liberalizmushoz, mely megköveteli: *teljesedjék mindig a népek akarata*.

//. Gróf Batthyány Ervin zárbeszéde.

(1904 május hó 13. vitaulés.)

A Társadalomtudományi Társaság által rendezett felolvasásokon és vitákon kifejezésre jutott nézetek két ellentétes felfogás körül csoportosulnak: az egyik a társadalom mai rendszerének fenmaradása, illetve fentartása, a másik annak elmúlása és a társadalomnak teljesen új alapokon való felépülése. Az első magában foglalja a liberalizmust és a konzervativizmus, keresztény-szocializmus és a krisztianizmus nevei alatt fellépő irányzatot, melyeknek közös fővonása, hogy a társadalom bajait a mai rend kertén belől az uralmon levő tényezők által keresztülviendő reformok által óhajtják orvosolni. És azon áthidalhatlan szakadék, mely ezen irányokat a szocializmustól és anarchizmustól elválasztja, ez a nagy tévedés teszi egyformán czélszerűtlenné és kivihetetlené mind a kettőt. A társadalmi jelenségek nem elszigetelt tények, melyeken tetszés szerint változtatni lehetne, hanem organikus fejleményei a társadalmi rendszernek, melyek elháríthatlanul és újból és újból létrejönnek, a míg az ok a fennálló társadalom alapintézményei ugyanazok maradnak. De épp ezeket akarja a nevezett két irányzat mindenáron fenntartani; és ezzel ellentétbe jön a társadalom fejlődésével, mely az emberek átalakulásban levő intellektuális és erkölesi színvonalának és törekvéseinek — egyszóval világnézetének — új formákat keres és melyet külső intézkedésekkel sem feltartóztatni, sem irányítani nem lehet.

A mai társadalom — és minden civilizált társadalom — az *uralkodáson*, az emberek osztálykülönbségén és osztályellentétén alapszik. Ez az alapelv a tulajdon és az állam intézményeiben nyer kifejezést és direkte vagy indirekte ezek hozzák létre a társadalom mai állapotát. Nem akarom ezt most részletesebben megrajzolni; azok a képek, melyeket e két szó : nyomor és háború élénk idéznek, eléggé jellemzik azt. Ezek a viszonyok nap-nap után számtalan ember életét, egészségét és boldogságát pusztítják el; az emberek nagy része alig elviselhető terheknek

érzi azokat. Lelkükben egy új társadalmi állapot ideálja keletkezik, a melyben nincsenek gazdagok és szegények, uralkodók és elnyomottak és az emberek testvéri egyenlőségben és szeretetben dolgoznak és élnek együtt.

És ezen ideál képzetének lehetősége, az utána való vágyakozás az első lépés ahhoz, hogy az meg is valósuljon. Az emberek kezdik megérteni életük valódi értelmét, felismerni, hogy életük egy az egész emberiség életével. És ha ezen belátás megerősödik és általános lesz, akkor mindenki tényleg úgy fog cselekedni másokkal, mint a hogy akarja, hogy mások cselekedjenek ő vele .

Érdekes, hogy épp az egyházi kereszténység, mely azt vallja alapítójának, a ki ezen szavakat mondta, támadja legerősebben azt a társadalmi irányzatot, mely azokat — 2000 év múltán — az emberiség életének alapjává akarja tenni. Ez csak azt mutatja, hogy az egyházi kereszténység dogmáinak a kereszténységhez — krisztusi értelemben — semmi közük sincs. De a míg dogmákkal vitatkozni nem lehet, méltán várhatnánk több belátást attól az iránytól, mely állítólag tudományos alapon állva kijelenti, hogy ezen elv az emberi természettel ellenkezik.

Mi hát az az emberi természet? Ha tudományos világnézetünk sarkételét, a fejlődést nem akarjuk megtagadni, akkor az embert csakis mint az élő lények hosszú fejlődési sorozatának egyik fokát tekinthetjük; és mi joggal mondhatjuk, hogy ez a legutolsó? És ezt a fejlődést nem szabad pusztán biológiai változásként felfogni; annak legfontosabb momentuma az intellektuális és erkölcsi élet, egyszóval a világnézet átalakulása; másképp vissza kell térnünk a bibliai mythoshoz, hogy az emberi természet az állati testbe egy Isten által belélehelte valami, a mi ezen teremtés óta változatlanul és változhatlanul benne. De ha a világot egységesen tekintjük, mint saját belső lényéből folytonosan fejlődő életet, akkor nem mondhatjuk, hogy ez vagy amaz megfelel vagy nem felel meg az emberi természetnek. Az ember, világnézetének bizonyos fokán csupán saját érzéki korlátolt egyéniségének életét bírta felfogni. Az ő természetének az felelt meg, hogy egyedül saját szükségleteit elégítse ki és mindenkit, a ki ennek útjában áll, legyűrjön, megöljön, esetleg meg is egyen. De a társadalomban élő ember ezt többé éppen nem tartja természetesnek, ő a család, törzs, nemzet vagy osztály életének tudja a maga életét, természetesnek találja, hogy a vele egy csoportban élő embereket segítse, védje és jogaikat tisztelje, de természetesnek tartja azt is, hogy más csoportok tagjait ellenségeinek tekintse és a mint lehet elpusztítsa. A mi világfelfogásunk azonban mindinkább eltávolodik ettől is. Mind szélesebb körben ver gyökeret az egész emberiség összetartozásának felismerése; mi magunk szenvedünk, ha más embert — bármily csoporthoz tartozzék is — szenvedni látunk és örülünk, ha őt boldognak tudjuk; természetesen, a világnézet ezen három fokozatát nem választják el merev határok, egyik belenyúlik a másikba, de a fejlődés iránya az

hogy az *én* fogalma mindinkább kitágul, és az önzés, melyet a fel-szólalók nagy része mint az emberi természet társadalomellenes és korlátozandó tendenciáját igyekeztek odaállítani, a korlátolt egyénről kiterjeszkedik a csoportra és végül az egész emberiségre. Ez az önzés pedig minden altruizmusnál magasabban áll és a társadalmi élet egyetlen biztos alapja. Ezzel azt hiszem, megfelelek Leopold Lajos barátom ellenvetésére is, a ki az anarchizmust azért nem hajlandó társadalmi irányul elismerni, mert ez a szolidaritást apriorisztikusnak tartja. A fennálló rend védelmezői meg az individualizmust tartják apriorisztikusnak.

Egy bizonyos értelemben mind a két állítás igaz, a mennyiben tudniillik szolidaritás alatt a mindenség fundamentális egységét, individualizmus alatt pedig annak egyéni differenciálódását értjük. De ezen két princípium öntudatra jutása az emberekben természetesen időben történő fejlődés. Minden jel arra mutat, hogy most egy olyan társadalmi rendnek megyünk eléje, melyben önszeretet és emberszeretet, individualizmus és általános szolidaritás egybe fognak esni; az e felé való fejlődésben látom én mindenkor az emberi haladás lényegét; és a társadalmi irányzatok értékét az határozza meg, miképen illeszkednek bele ezen fejlődésbe.

A liberalizmus és a másik soknevű irány programja tisztán külső természetű; az ember belső lényegét érintetlenül hagyja és pusztán külső intézmények fenntartásával és reformjával véli a társadalmi fejlődést szabályozhatni. Intézkedései közül az egyik rész egyszerűen fenn akarja tartani a fennálló osztálykülönbséget és hatalmi szervezetet, melyek pedig egy elmúló félben levő fejlődési fok képződményei. Egy másik rész az ezek által elnyomott és kizsákmányolt tömegek sorsán akar enyhíteni, de nem úgy, hogy a kizsákmányolást lehetetlenné tegye, hanem úgy, hogy a kiváltságosak az összeharácsolt vagyon egy részét alamizsnaként visszaadják a kizsákmányoltaknak. A harmadik rész kollektivistikus természetű, vagyis az a tendenciája, hogy a társadalom munkájának gyümölcse ne egyeseknek, hanem a társadalom összességének javára fordíttassék. De ezt a szocializmustól vette át és gondja volt reá, hogy ra mai társadalmi rend keretein belül vagyis — mivel ezek a keretek ezen elvnek egyenes ellentétei — sehogy se akarja megvalósítani.

Szemére vetik az anarchizmusnak, hogy minden organizációt és fegyelmet és ezzel minden kultúrintézményt lehetetlenné tesz. Hegedűs Lóránt úr neveltségessé igyekezett tenni egy olyan vasutat, melynél az alkalmazottak nem egy felsőbb fórumnak engedelmessé válnak, hanem saját belátásuk és akaratuk szerint végzik a szolgálatot. Csakhogy az észszerű összeműködés, melyre ez esetben szükség van, semmiképen sem teszi szükségessé egy *uralmi* szervezet fennállítását; de ellenkezőleg feltételezi a szabad egyéni felelősséget és kölcsönös segítséget, vagyis az anarchikus-szocialisztikus világnézetet. Ha a közreműködőket csak a kényszerűség, felülről jövő parancs és fegyelem szorítják munkájok

végzésére és mindenikük csak a maga kicsinyes személyi érdekével törődik, akkor az eredmény az lesz — a mit manapság látunk. A valódi organizáció csakis az egyének szükségleteiből, belátásából és szabad elhatározásából fakadhat és ez eleve kizár minden felső uralkodó hatalmat és kényszert. Éppen a vasutak szervezete szolgáltatja erre már ma is a legjobb példát: az európai vasúthálózatot alkotó számtalan társaság és vállalat a forgalmat, díjszabást stb. teljesen egységesen oldotta meg. És ezen megállapodásokat nem egy felsőbb fórum hozta létre és tartja fenn, sőt még egy központi szervezet sem, hanem csupán a résztvevők szabad megegyezése.

A liberalizmus álláspontját különben nagyon őszintén és találóan világította meg Hegedűs úr, a mikor kijelentette, hogy a szocializmus és anarchizmus Magyarországon az uralkodó faj *létérdekét* veszélyeztetik. Felteszem, hogy uralkodó *faj* alatt tulajdonképp az uralkodó *osztályt* érti; mert hiszen a magyar proletár épp úgy szenved a jelen állapotok alatt, mint tót vagy oláh testvére és a magyar arisztokrácia, zsenri és polgárság létérdeke az, a melyért Hegedűs úr liberális érzése — épp úgy, mint konzervatív és keresztény-szocialista kollégái — aggódik. És éppen az, hogy ezen irányok egy osztály *létérdekét* elébe helyezik az igazságnak és az emberiség boldogulásának, legjobban jellemzi őket. Ezzel kimondták magukra a halálos ítéletet, jobban, mint én azt a leglesújtóbb érvekkel tehettem volna.

A szocializmus és anarchizmus az az irány, mely az emberiség fejlődésével összhangban áll. Eszményük egy, céljuk közös, annyira, hogy végeredményükben egyik a másik nélkül nem is lehetséges. Nem is szívesen említem őket, mint külön két irányt, hanem inkább anarchikus szocializmusról akarok beszélni, meri azt hiszem, hogy a szocializmusnak keletkezésében is anarchikusnak kell lennie, hogy célját elérje. A nem-anarchikus szocializmus félreismeri saját jelentőségét, ha a szocializmust a *mai* termelési állapotokból és osztályellentétekből akarja lezármaztatni; az sokkal univerzálisabb és régibb keletű, mert *minden* kizsákmányolás és osztályuralom ellen irányul, ez pedig a civilizációval egyidős. A termelés technikai formája ezen az időn belül sokszor és sokat változott és ehhez mérten módosultak az uralkodás és osztályellentétek formái is — rabszolga, jobbágy, proletár a legszembevetőbb típusai ezen változásnak — de lényege ugyanaz maradt. A történelmi materializmus hatalmas kultúrmunkát végzett, a mikor megszabadított bennünket a theokratikus szentimentális történelmi mesemondástól és besorozta az embert a természet organikus rendszerébe. Csakhogy az evés, ruházkodás stb. . . az embernél többé-kevésbé öntudatos cselekvések és valamely kor gazdasági rendszere nem automatikus fejlemény, melyre az embernek nincs befolyása. Az ember különböző fejlődési fokain különféle dolgokat tart szükségesnek (eltekintve persze az elkerülhetlen primitív szükségletektől) és ezeket más és más módon törekszik elérni; így függenek egy kor gazdasági és

társadalmi viszonylatai végső elemzésben az egyének intelligenciájától, belátásától és erkölcsi érzésétől, egyszóval világnézetétől. A kapitalizmus és annak megteremtője, a gépipar mai formája soha se jöhettek volna létre, ha az emberiség nagyobb részének világnézete nem állott volna azon az alacsony fokon, mely a nyereségben, anyagi élvezetekben és másokon való uralkodásban keresi az élet értékét.

És most se a gazdasági fejlődés változtatja meg az emberek sorsát, hanem fordítva, az öntudat fejlődése, egy magasabbrendű világnézet terjedése ébreszti fel az elnyomottakban a szolidaritást, a kölcsönös segítséget, melylyel a kizsákmányolásnak ellentállanak és azt eddig is lassanként szűkebb és szűkebb körre szorították. De ha a termelési koncentráció egész a legteljesebb kollektívizmusig is fejlődne a *szocializmus világnézete nélkül*, azt a hatalmon levők épp úgy ki fogják használni a kizsákmányolásra, mint a hogy kihasználták a mai szabad versenyt és a feudális jogokat. Az *uralkodás* alapjait kell tehát aláásni és ennek csak egy módja van: az emberek *belső átalakulása*. A mitől a szocializmusnak leginkább őrizkednie kell, az a hatalommal való szövetkezés és a törekvés a hatalomra; bárcsak sikerülne, hogy úgy ne járjon, mint a kereszténység Konstantin császár alatt! Garami barátunk azt vetette szemére az anarchisztikus szocializmusnak, hogy nem látja az utat, nem ismeri az eszközöket a közös cél elérésére. De én azt hiszem, hogy sokkal kevésbé tévedhetünk le a helyes útról, ha ideáljainkat külső életünkkel összhangba igyekezünk hozni és ezáltal megfosztjuk az uralkodó rendszert egyetlen alapjától: az autoritás iránti tisztelettől és engedelmességtől, mintha politikai és gazdasági strategemiákkal igyekszünk a hatalmat az uralmon levők kezei közül kivenni.

Mindezt nem a szocializmus támadására, hanem megvédésére hoztam föl; nem is akarok vele a „Harmonieapostel” -ek mintájára a t. közönség erkölcsi érzésére appellálni. Az anarchikus szocializmus társadalmi ideáljait én is csak az osztályharcz útján hiszem megvalósíthatóknak, de ezt nem az osztályoknak a hatalomért folytatott háborújában látom, hanem egy magasabb világnézetet képviselő osztály küzdelmében a túlél, nyüggé vált formák eltörléséért. Ebben a küzdelemben egynek kell lennie mindenkinek, a kiben az új társadalmi ideál képe él és ez előtt félre kell tennünk minden részletekben való eltérést; ha a lefolyt vita ezt elősegítette, akkor nem volt hiába.

III. Geőcze Sarolta zárbeszéde.

(1904 május hó 20. vitailés.)

A midőn a vita eredményét az általam képviselt irány szempontjából összegezném, legyen szabad annak csupán tárgyilagos érveire terjeszkednem ki. Első sorban tehát a konzervativizmus ellen fölhozott tárgyilagos érveket fogom megczáfolni. Azután a többi három irány mellett felhozottakat fogom megvizsgálni és azt a főkérdést, vajjon azok képesek-e az azokkal szemben táplált aggodalmakat eloszlatni? Végre, e vizsgálódás alapján vonom le a következtetést.

Mindenekelőtt egy-két tévedést kell tisztáznom.

Egyik az a több változatban kifejezett nézet, hogy a konzervativizmus egy *haldokló, korhadt* világrend. Nos, azok a heves támadások, melyekkel a többi irányok összes védői kitüntették, életereje mellett bizonyítanak; korhadt fa kivágásához nem kell olyan éles fejsze. Él az és élni fog, mert mélyen gyökerezik az emberi lélekben.

Mert a konzervativizmus nem egy meghaladott kultúrfok helyreállítására irányuló törekvés, mint egyik igen t. főlshóáló úr mondotta, hanem, miként expozémban kifejteti szerencsém volt, igenis, óvatosság a haladásban és megbecsülése a meglevő intézményekből mindannak, a mi jónak és tegyük hozzá: a nemzeti erő fentartására jónak bizonyult. Józan ember azt, a miért megdolgozott és megküzdött, könnyű szerrel, ok nélkül el nem dobja; a mi abból becses, ahhoz ragaszkodik és fentartani kívánja. Nem bontja le régi házát, melyhez a kegyelet fűzi, mielőtt meggyőződnek, jobbat építhet-e helyette? Ez a kegyelet és érzés annak a régi háznak sok hiányával kibékíti. Egyik t. felszóáló ugyan megrótt azért, hogy e vita keretébe az érzelmi szempontot is beviszem. Ám a jelen vitát ennek mellözésével eldönteni — legalább úgy, hogy annak a döntésnek gyakorlati becse is legyen — nem is lehet. Mert a társadalom érző emberek összesége, melynek meglegedettsége vagy elégyületlensége s így a fejlődést megindító küzdelme is, nem pusztán az élet anyagi szükségletein fordul meg. A kereszténységnek gyógyító

ereje s a keresztény-szocializmusnak felsőbbsége úgy a liberális szociál-reformmal, mint a szocializmussal szemben épp abban áll, hogy az embernek nem csupán anyagi, szellemi és érvényesülési szükségletét elégíti ki, hanem a kedélybelit is. Innen ered hatalma a szívek felett; s ezért tévednek azok, a kik elavultnak mondják; mert az emberi szív nem változik. Éppoly tévedés az is, hogy a keresztényszocializmus nem illik a konzervativizmus keretébe. Nagyon is illik. Mert a konzervativizmusnak a fölvetődő társadalmi kérdésekkel és szükségletekkel, természetesen, számolnia kell; de épp oly természetes az is, hogy azok megoldását nem a társadalom erkölcsi alapjainak szétrombolására törő, hanem az azokat erősíteni s továbbfejleszteni kívánó irányzat, tehát a vele egy alapon álló keresztényszocializmus útján keresi, mely voltaképp nem egyéb, mint a keresztény elvek alkalmazása a modern társadalmi és gazdasági bajok orvoslására.

Hogy melyik keresztény felekezet felfogása szerint? — az teljesen mindegy; ezért tévedés a protestáns kereszténységnek a katolikussal való szembeállítás. Mert hiszen a keresztényszocializmus nincs felekezethez kötve; épp úgy gyakorolhatja azt, a mint hogy gyakorolja is, az anglikán Londonban, a presbyteriánus Edinborough-ban, a református Genfben vagy itt Budapesten, az evangélikus Zürichben vagy Krisztiániában, a r. kath. Parisban, Brüsszelben, vagy Páduában. Valaminthogy maga a kereszténység sem az egyes felekezetek rituális formájában nyilvánul, hanem abba a a tisztultabb erkölcsben és világnézetben, melyhez a kehe ebe tért népeket tényleg fölemelte s mely által a korhadt pogány civilizáció romjain a középkor keresztény társadalmát kifejlesztette, de a modern társadalomnak is erkölcsi alapjait megvetette, eszményi magaslatra emelvén a családot s a Mária-kultusz révén a nőt. E társulat tudós alelnöke nálamnál jobban tudja, hogy az általa felhozott provencei *Cour d' Amour* nem a középkori keresztény erkölcsnek, hanem a gallrómai déli vérkeveréknek volt egy specifikus terméke. A középkori keresztény erkölcsnek kissé zordon jellegét jobban jellemzi a középkori városok statútuma, mely a házasságtörő nőt fejvesztéssel bünteti. Ez az intézmény nem volt krisztusi szellemű, elismerem; nem is modern liberális; de igenis, megvédte a családi élet tisztaságát.

A mi a középkor s az egyház ellen fölhozott egyéb vádakát illeti, azokra ennyit: minden intézményt csak a saját kora mértékével lehet mérni; ezt így kívánja a tudományos tárgyilagosság, de így kívánja az egyszerű józan ész is. Nagyban tévednek tehát azok, kik a középkori intézményeket a maiakkal hasonlítják össze. A ki azokról s az akkori keresztény társadalom erkölcséről helyes ítéletet akar alkotni, annak azokat nem a maiakhoz, hanem a középkori nem-keresztény társadalmakéhoz, pl. az akkori ozmán birodaloméhoz kell mérni, vagy a kultúrkörén szintén kívül eső Oroszországhoz Rettenetes Iván idejében, valamint a korábbi pogány — görög-római vagy barbár — társadal-

makéhoz. Akkor azután kitűnik, mekkora óriási haladást jelentett az az emberiség társadalmi és erkölcsi fejlődésében.

Szemére lobbantják a keresztény középkornak a hűbériséget. Csakhogy a hűbériség nem keresztény, hanem germán koncepczió, melyen maga a függetlenebb szellemű angolszász faj mihamar rést ütött. Nem is volt általános. A magyar közjog az Árpádok alatt nem is ismerte; csak a frank származású Anjoukkal került hozzánk, de soha teljes kifejlődésében.

S hogy a mai Franciaország Angliával szemben aláhanyatlott, kevésbé ered abból, hogy a középkort később vetette le, mintsem abból, hogy igenis korán levette a keresztény erkölcs fékét a családi és a társaséletben. Az angolszász faj felsőbbségének viszont van egy elsőrendű tényezője, melyről e vita folyamán megfejtkeztek: a nő tisztelete és erkölcsi oltalmazása s a családi élet tisztasága és az otthon szentsége; a mi a ma is elevenen ható keresztény erkölcs eredménye. Azok a „konzervatív háziszerek”, melyeket Láczy úr úgy kicsinyel, ott csodálatos erejű nemzetfentartó szerek bizonyultak; az egykor nagy francia nemzet sülyedését pedig éppen azoknak hiánya sietteti. Holott Francia-Kanada 1½ milliónyi népe, a régi Franciaország törzsökös családjainak ivadékai, mely a Szt. Lőrincz-folyam mentén kath. papok vezetése alatt telepedett le s azoknak kormányzása alatt hozott létre az egykori vadon helyén virágzó városokat, gazdag, erős országot, mely Angliától csak névleg függ, melynek buzgó katolikus népe szabadságszerető, tisztaerkölcsű, munkás és megelégedett s szemben a meddő anyanemzettel, viruló, népes családokból áll¹, életerejét megőrizte, sőt növelte.

De ott van Tyrol, Stájerország és Bajorország katolikus népe; erkölcs tekintetében még a német faj is terem-e bárhol különbet? Lengyelországról köztudomású, hogy azt nem vallása, hanem politikai züllöttségei — a veto-jog — vitte sirba. Spanyolország hanyatlását pedig nem csupán az inkvizíció, hanem a könnyű szerrel, munka nélkül szerzett világhatalom s az újvilág aranya idézte elő, mely az egykor — épp a középkorban — nemes, derék nemzetet az erő kifejtéstől s a munka megbecsülésétől elszoktatta. Ily hanyatlás példáját mutatta egykor Karthágó; s ez fenyeget minden világgyázdagságra jutott nemzetet, ha e hatalom fenntartása küzdelembe nem kerül, így ma az angolt, s immár a németet is, valamint az amerikai Uniót, melynek erkölcsi hanyatlása immár nyilvánvaló.

Engem tehát a felhozott érvek a kereszténységnek mint elsőrangú kultúrtényezőnek, értéke felől táplált meggyőződésében megingatni nem bírtak. A kereszténység fentartotta és továbbfejlesztette azokat az intézményeket, melyeket az emberi természet nemesebb hajlamai hoztak

¹ Egy családban 13—20 édes testvér nem ritkaság. Erről l. bővebben a M. G. Sz. f. é. febr. számában „Francia Kanada mai viszonyai” cz. alatt

létre: a *vallást*, csakhogy azt megtisztította a pogányság materiális salakjától; a *magántulajdont*, csakhogy ahhoz a vele járó kötelességek fogalmát csatolta; a *házát*, csakhogy annak pogány fogalmát — a rab-szolgasság eltörlésével — kibővítette; a *családot*, melyet az egynejtűség, a házassági kötelék felbonthatatlansága s a nő és a gyermek tisztelete által megszentelt.

De fölmerült itt a középkort illetőleg egy másik tévedés is. Az, hogy a *haza* nem középkori fogalom. Ezt igazán e társaság nagytudományú és bámulatos memóriájú alelnöke mondta volna? Hát feledi Dantét, a középkori szellem klasszikus exponensét, kinek költészetét a lángoló honszerelem inspirálta? És feledi a középkori hazafias néplélek karakterisztikus exponensét, Jeanne d’Arcot s az egész angol-francia százéves háborút? És az olasz s a germán szellem százados ütközését, melynek előterében a pápák és a császárok, háttérben azonban az egymást lenéző, egymást megérteni nem tudó népfajok állottak, a maguk erősen kialakult nemzeti sajtásugaival; elannyira, hogy a császáriakat Itáliából nem a pápai túlerő, hanem a faji öntudatára ébredt olaszság gyűlölete szorította ki. És feledi-e a középkori nemzeti költészet és művészet csodálatos kialakulását, melyben a nemzeti egyéniség s a faji sajtásugok jobban nyilvánultak, mint a XIX. század mondvacsinált romantikájában? A könyvnyomtatás s az újságírás feltalálása előtt a nemzeti érzésről kevesebbet beszéltek, de elevenebben élt és hatott az; a mi az egymástól elszigetelten élő népeknél természetes is volt. Elannyira, hogy e nemzeti elzárkózással szemben az európai egyetemes kultúra szempontjából valóságos szükségletnek tettek eleget a keresztes hadjáratok, egy oly eszmét vetvén föl, mely először rombolta le a faji válaszfalakat s ébresztette fel a művelt, keresztény népek szolidaritásának érzetét, melyet később az ozmán veszedelem tartott ébren.

De hallottunk másnemű vádakot is a középkor ellen: hogy az az agrár-társadalom alakulata volt, melyben a polgári iparos- és kereskedő elem el lett volna nyomva, róla, nélküle mások intézkedtek, s hogy a liberalizmus annak hozta meg a felszabadulást. Itt megint kénytelen vagyok az egyoldalú megítélés hiányaira utalni. Tudtommal ama társadalom legelnyomottabb rétege a jobbágy és a zsellér volt, a mi szintén agrár-alakulat; ezzel szemben a városi iparos-polgárnak vagy kereskedőnek (főként a Hanza-szövetségben) a községi autonóm szervezet oly boldogulást, a czéhrendszer pedig oly tekintélyt, oly megbecsülést s oly biztos megélhetést biztosított, minőre ma hiába vágyik; arról nem is szólva, hogy e szűkkeblűnek nevezett rendszer mellett maga az ipar valóságos iparművészetté, még pedig tisztán kialakult nemzeti iparművészetté fejlődött, míg a mai liberális szabadverseny mellett a silány tömeggyártás színvonalára süllyedt; a liberalizmus által való felszabadulás pedig megteremtette az anyagi és erkölcsi tömegnyomort.

Tehát a foglalkozási kategóriák felállítása nem egészen válik be.

Épp ily egyoldalúan ítélték meg az egyházat is azon t. felszólalók, kik az egyháznak róvták fel azt, hogy eljárásában az illető kor barbár erkölce érvényesült, képviselői pedig vajmi sokszor osztoztak koruk bűneiben. Eszem ágában sincs bármelyiket védelmezni; sőtét foltjai azok az egyháznak, melyek minden jóérzésű embert felháborítanak. Csak lélektani okukat konstátálom. Bármely kor világnézetének alapja az értékbécslés. Természetes, hogy a mely kor a vallási igazságot tekinti legfőbb jónak, annak a szemében az a legnagyobb bűnös, a ki az ellen vét s azt sújtja legkeményebb büntetéssel; tehát a középkori egyház a boszorkányokat, kikben a régi pogány hit fentartóit, s az eretnekeket, kikben az igaz vallás ellenségeit látta, íme, a boszorkányperek s az eretnek-üldözés magyarázata. S a tüzesvas-próba s az autodafék? Az önsanyargatás s a test megvetése korában, mikor a lopást is testcsontkítással, a rablást karóbahúzással büntették, szemükben a legrettenetesebb bűnre a legfájdalmasabbat, a tűzhalált keresték ki, melynek szimbolikus értelme is volt, a pokol tűzére emlékeztetvén. Embertelenség volt ez; de a kor pszichéjéből érthető.

Szintoly téves az az állítás, hogy az egyház a szociális feladatokkal 2000 évig nem törődött. Hogy a primitív egyház a maga idejében minden szociális feladatot igyekezett megoldani, azt a tisztelt felszólalók egyhangúlag elismerték. Nem hallottam fölemlíteni a vita folyamán, ez azonban magán a köztudomású tényen mit sem változtat, hogy a középkorban, midőn a társadalmi szervek differenciálódása még nem ment végbe oly tökéletesen, mint az újkorban, a társadalom szükségleteinek kielégítéséről — az iskoláztatásról, a népnek mezőgazdasági és ipari oktatásáról, a betegek ápolásáról, az árvák és elaggottak gondozásáról, sőt még az akkoriban sok veszedelemnek kitett utasember ellátásáról is — szerzetesei által az egyház gondoskodott. Kevésbébb köztudomású az, hogy a szegény népnek az uzsorásoktól való megmentése céljából Feltrei Bernardin, az egyszerű minorita, már 1484-ben létrehozta a *Monte di Pietà*, vagyis zálogház és a takarékpénztár intézményét, a mi már pár excellence szociális alkotás.¹ Hogy az elmúlt század szociális reform-mozgalmaiban papjai által az egyház, úgy a r.-kath., mint a protestáns, magához méltó munkásságot fejtett ki, azt minden modern nemzet elfogulatlan szociálpolitikusai elismerik.²

De ki kell térnem még a vitának egy-két más pontjára is. Expozémában kifejtett azon nézetemmel szemben, hogy a keresztény-

¹ Nemcsak azért, mert az adóst megóvta attól, hogy az adósok börtönében sínylődjék, hanem mivel módot nyújtott arra, hogy hitelszükségletét a legszegényebb is — primitív módon, igaz — de kielégíthesse és hogy némi kis tartaléktőkét is gyűjthessen magának; a mi Fáy Andrásunk szemében is főszempont volt az Első Hazai Takarékpénztár megalapításánál.

² Elég legyen itt Luzzattira, a zsidó származású liberális olasz szociálpolitikusra hivatkoznom, ki előttem az észak-olaszországi katolikus papság szociálpolitikai működéséről a legnagyobb elismeréssel szólt.

szocializmus a magántulajdon alapján áll, igen t. ellenfeleim közül többen az első keresztények gyakorlatával s az evangéliummal érveltek mely szerintük a magántulajdont elítéli s Krisztus szavára hivatkoztak ki a gazdag ifjút javainak elajándékozására buzdította. Nekem úgy látszik, hogy ez az érvelés az evangélium félérteéséből ered. Krisztus a gazdagság veszélyeire figyelmeztetett; a gazdag ifjúnak javasolta, hogy ossza szét vagyonát; de a koldusokat nem biztatta arra, hogy a gazdag ifjú vagyonához joguk van. Lázárját sem tette a dúsgazdag vagyonának osztályosává, hanem kárpótlást a másvilági boldogságban ígért neki. De érintetlenül hagyta a Tízparancsolatot, melynek hatodika a lopást, tizedike az idegen jószágnak pusztá megkívánását is tiltja s ezzel a magántulajdont mintegy szentesíti. A primitív keresztények vagyonszövetsége pedig az ő túlradó testvéri szeretetük, és az üldözések idején egymásrautaltságuk természetes következménye volt, mely fennállott addig, a míg az egyház üldözött volt és csecsemőkorát élte. A férfikorba jutott kereszténységnek vissza kellett helyezkednie a társadalom normális alapjaira, többi közt a magántulajdonra, mint a család s állam erősségére! Az első keresztények vagyonszövetsége tudvalevőleg a szerzetesrendekben élt tovább, a szerzet céljaira, melynek tagjai magukat a családi kötelékből kiszakították. Nálunk a végvidék népe élt vagyonszövetségben; csakhogy ott a munkaerők egyensúlyát a házközösségben élő nemzetségek felett a családfő korlátlan tekintélye tartotta fenn. Harmadik formájában létezik a vagyonszövetség mai napig Oroszország némely falvaiban; csakhogy ma már a nép maga kéri a magántulajdonra való áttérést, mert belátja, hogy a míg a henyék a jövedelemben egyaránt osztoznak a szorgalmasokkal, addig ezeknek minden igyekezetük meddő marad.

Nem győzött meg engem a keresztény-szociális reformok felesleges voltáról az az önértékes kijelentés sem, hogy a *segítséget* a nagykorú tömegre *erőszakolni* nem lehet, az maga akarja választani vezetőit. Sajnos, ez így van! A Franciaországban évente fogyasztott 1000 millió frank értékű szesz árából azért vándorol 580 millió a korcsmáros zsebébe. De épp ez teszi szükségessé a vezetésre igazán hivatottak beavatkozását. Hogy erre a felső osztályok alkalmatlanokká váltak volna, mert, mint egyik t. felszólaló mondotta, kompromittálták magukat, elvesztették a tiszteletet s az erkölcsi prestige-t és az önkéntes alávetést; az elvesztett prestige-t pedig visszaszerezni nem lehet? Egyénnek nem, de egyre megújuló egyénekből alakuló osztálynak vagy társadalmi szervnek igen; példa rá az egyház és a királyság, mely nem egyszer játszotta el tekintélyét, de megtisztulván, mindig visszanyerte. A felszólaló úrnak ígaza van : a társadalmi reformot a vezetők belátása fogja végrehajtani. Ám ebből a vezetésből nem lehet kizárni senkit, a ki arra magasabb belátásánál, higgadtságánál és tisztultabb erkölcsi felfogásánál és önzetlenségénél fogva jogosult, akármilyen társadalmi réteghez tartozzék. Ha a történelmi közép- és felsőosztályok tagjai erre

egyéniileg alkalmatlanok, akkor nincs az a konzerváló hatalom, mely nekik a szükséges prestige-t megszerezze; de ha egyéniileg alkalmasok, akkor, igenis, a társadalom érdeke kívánja, hogy az ő fajsúlyuk érvényesüljön.

De Leopold úr lendületes és értékes felszólalásában is találok oly állítást, melynek az én tapasztalatom ellentmond. Ő ugyanis, a midőn a szövetkezetekről meglepő tényeket sorolt fel, azoknak, valamint az ipari szakszervezeteknek jelentőségét kiemelve, s utalva arra, hogy a kétféle szervezet Angliában már kezd együtt működni, oda konkludál, hogy emez alakulatok fogják megbontani a nemzeti államok kereteit, a nemzetközi szolidaritás kedvéért; és egy gyönyörű hasonlatban azzal végzi, hogy ő ezen együttműködésben látja a jövőendő szocialisztikus társadalom előhírnökét, mint Columbus az úszó gallyakban a keresett szárazföldét. Hogy a szövetkezetek bontanák meg a nemzeti államok kereteit? — alig hiszem. Én legalább németebb németet, olaszabb olaszt, francziább francziát s angolabb angolt sehol sem találtam, mint az illető nemzetek szövetkezteiben.

Amaz szocialisztikus társadalmi rend iránt táplált aggodalmaimat e vita nem bírta eloszlatni. A szolidaritás feltétlen erkölcsfejlesztő erejében Tamás vagyok; úgy tudom, a *Maffia* tagjai is bámulusos példáit szolgáltatják a szolidaritásnak; így a *jezsuiták* s a *szabadkőművesek* is. Ám, hogy ez a szolidaritás az erkölcsi fejlettségnek magasabb fokát jelentené — nem merném állítani. Vészi úr kijelentése szerint nagyobb altruizmus egyetlen fejlődési irányban sincs, mint a szocializmusban, mely szolidaritást kíván; ezt ő április 19-én mondta. Erre csattanó választ adott a két nappal később kitört vasutas sztrájk, mely egyszersmind Kégl úr amaz állítását is igazolta, mely szerint a munkás-szolidaritás követeli a legnagyobb áldozatot — csakhogy a társadalom többi rétegeitől s a nemzeti érdektől. Ez a sztrájk minden enyhítő körülmény figyelembe vétele mellett is az osztályönzés klasszikus példája marad. De csattanó bizonyíték arra is, hogy a *laissez faire* elve a maga ridegségében alkalmazva, a társadalmi sebek gyógyítására — ama bizonyos konzervatív patriarkális flastrom nélkül — nem elég. Az állam ridegsége a maga alkalmazottaival szemben éppúgy megtermi az elkeseredést, mint a nagytőke ridegsége a maga gyári munkásaival szemben.

E konzervatív háziszerek hiánya tette a társadalmi boldogulás szempontjából oly kétes becsüekké Napóleonnak egynémely jogintézményét, (pl. a *laissez faire* elvét megvalósító egyenlő örökösödést, mely a francia parasztságot proletarizálta), melyekért én nem tudok annyira lelkesülni, mint Lánzy úr, ki a keresztény elvekkel ellentétesnek tartja a törzsöröklést, mely szerinte szerény jólét fentartását teszi lehetővé a paraszt-majoresco javára, de vagy földönfutóvá, vagy a szomszéd úribirtok olcsó munkaerejévé — mindenképp proletárrá — a túlélő ifjakat? Az egyetemi tanár úrnak legyen szabad figyelmébe ajánlanom

Le Playnek „La Constitution de la Famille” című művét, melyben igen tanulságos példát fog találni arra, hogy volt képes az a szűkkeblűnek mondott törzsöröklés egyszerű parasztsaládoknak apraját-nagyját 4—5 évszázadon át viruló boldogulásban és köztisztéletben fentartani, s hogy omlasztotta össze egy ily család boldogságát, s hogy tette apraját-nagyját földönfutóvá az egyenlő örökösödés. A földbirtoknak, köztudomásúlag, sajátos természete hozza azt magával, hogy ingóvá tétele és szétmorzsolódása értékét nem egyenes arányban, hanem hatványozottan csökkenti, sőt sokszor teljesen megsemmisíti. Mellesleg említem, hogy Le Play nézetét az összes európai társadalmak családi életének közvetlen megfigyeléséből s a történelem tanulásaiból vonta le. Egyébiránt, hogy ezen le play-i igazságot intuitíve minden józan nép átérzi, mutatja az a körülmény, hogy a törzsöröklés, mint jogszokás, mai napig igen sok nép körében fennáll; így nálunk is, de főleg Angliában. A józan, praktikus angol nem ragaszkodnék hozzá, ha jótékony hatását nem érezné. A mi hétszilvafás nemesi családjaink pusztulása s a parasztbirtok szétmorzsolódása viszont egyenesen az egyenlő örökösödés eredménye. De ismerni fogja az egyetemi tanár úr Napóleon famózus levelét is öcscséhez, a nápolyi királyhoz, melyben lelkére köti, hogy alkalmazza az egyenlő örökösödést Nápolyban, mert akkor „minden, a ki hozzá nem hű, el fog pusztulni”; de a hozzá hívek fentartására termtsen hitbizományokat. Tehát a majorátus-rendszert „a forradalom örökének ama lángeszű fejlesztője” honosította meg!

Körülbelül ezekben foglalhatók össze a konzervativizmus ellen felhangzott tárgyilagos vádak. A vita hevében történt személyes élű támadásokra nem felelek.

Kettőt azonban határozottan vissza kell utasítanom. Vészi urat temperamentuma általa többször idézett szavaimnak — bocsánat a kifejezésért — tendenciózus kiszínezésére ragadta. „Buta tömeg, *aljas* tömeg”, — ezt a kifejezést látta jónak több ízben, különféle változatban mint tőlem vett idézetet emlegetni. Ez ellen tiltakoznom kell. Én ilyen kifejezésekkel élni nem szoktam; olyasmieért megbélyegezni valakit, a miről ő nem tehet, gyöngédtelenségnek tartom, épp úgy, mint a testi fogyatkozás emlegetését. Egyébiránt a néppel szemben, melyhez engem nem a demagógérdek, sem az ethnográfus kíváncsisága, hanem a gyermekkori emlékek soha el nem szakítható szálai és az abból folyó kegyelet kötnek, e kíméletre nem is volt szükségem; mert butaságot ugyan tapasztaltam az életben eleget, de sohasem a néptől, főként a magyar néptől. Ha ez a nép elmaradott, senki sem érzi jobban nálamnál, hogy azért a felelősség azokat terheli, a kik annak vezetésére hívatottak voltak. A szunnyadó kötelességérzet felébresztésére, a hol lehetett, tettel, a hol kellett szóval, mindig igyekeztem megtenni, a mi az én erőmtől tellett.

Ezért kell visszautasítanom a felszólaló úrnak rám nézve nagyon is megtisztelő párhuzamát is Nietzsche és köztem; a mely annyiban áll, hogy

a természetben s így az emberek közt is levő különbséget és a kiválóságot én a magam egyszerű észjárásával éppúgy látom, mint ő a maga lángelméjével. Csakhogy Nietzsche Übermenschét a Heerdenmensch-el szemben a korlátlan önzés jogával ruházza fel; míg én a kiválósághoz a *noblesse oblige*, azaz a nagyobb erkölcsi felelősség s a velejárá kötelesség elvét, más szóval a gyöngék oltalmazását kötöm.

Bocsássanak meg nekem, hogy ezt a két dolgot szóvá tettem; de annak, a ki a társadalomra, nem önző célból, hanem nemesítő irányban hatni akar, a maga teljes erkölcsi hitelének épségére és a jóhiszeműségébe vetett feltétlen bizalomra szüksége van és azt mindenkivel szemben megvédeni tartozik, nem a saját, hanem az úgy érdekeben, a melyet szolgál.

Ezeket elintézvén, szíves engedelmmükkel áttérek a többi iránynyal szemben táplált aggodalmaimra. Sajnos, az e vitában hallottak azokat eloszlatni nem bírták. Az anarkizmus egyik igen t. szószólójának optimista felfogása nem győzhetett meg arról, hogy az a belső átalakulás, mely az anarkista eszmény megvalósulásának szerintök is előfeltétele, egyhamar bekövetkezzék; ma még a távolság az ő eszményi világnézetük s ama gyakorlati — bombavető — anarkistáké közt oly nagy, hogy az általuk képviselt irányt egyelőre reális tényezőnek venni nem lehet.

Még kevésbbé szűnt meg aggodalmain a szocializmussal szemben. Nem látom ugyanis az osztályszolidaritásban azt az altruizmust, — és itt megint legyen szabad a most lefolyt vasutas-sztrájkra utalnom — mely az osztályönzésen felülemelkedve, az összes társadalom javáért, s főként a nemzetért, képes lenne áldozatot hozni.

Én mindkét felforgató iránynyal szemben szükségesnek tartom fentartani és megvédeni a társadalom természetes alapjait: a magán tulajdont, a családot, a vallást és a hazát; főként ez utóbbit. Mert azt szívesen elismerem, hogy én az én konzervatív iránytűmet nem tudtam teljesen elszigetelni, s hogy azt a faj szeretet delejes áramlata téríti ki a felé a társadalmi irány felé, a melyik az én nemzetem jövőjét legjobban biztosítja. Méray úrnak talán igaza van; talán egy új alakulat előtt állunk, s a születő világrénd a halót el fogja söpörni. Mintha hogy a természet-tudomány megjósolta, hogy eljő az az idő, a mikor a nap kihűl s a földön megszűnik minden élet. Lehet. De ma még érezzük a napsugár éltető melegét, ma még a tavasz ezernyi rügyet fakaszt ezen a hűlő földön s ezernyi érzést a mi szívünkben. Én nem tudok olyan társadalmi rend eljöveteleért munkálkodni, a melyből a hazaszeretet éltető napja hiányzik.

Ezért nem állhatok a feltétlen liberalizmus elvi alapjára sem, mert az a kozmopolitizmusnak nyit utat; a mint hogy eltért attól a józan angol és az amerikai is (lásd a legújabb bevándorlási törvényt) mihelyt annak követelményei által nemzete létérdekeit veszélyeztetve látta. De nem fogadhatom el azért sem, mert alapelve — a korlátlan

egyéni érvényesülés s a szabad verseny — a gyöngék védelmét kizárja. Hogy védje meg a megszorultat az uzsorás, a gyöngé nőt a női tisztaság útonállóí ellen, szóval, hogy védje meg a bárányt, ha a farkast a nyáj közé eresztí — a korlátlan egyéni érvényesülés s a szabad verseny elve szerint ? Ha pedig a gyöngébb vagy a nemzeti érdek védelmezésére tiltó törvényt hoz, akkor saját lényét tagadja meg. A liberális szociál-reformban ezért nem bízhatom.

Ezért tartom a társadalom és a nemzet boldogulása szempontjából szükségesnek a konzervativizmust, a társadalmi osztálykérdések megoldására s a sebek gyógyítására pedig a keresztény-szocializmust.

IV. Szabó Ervin zárbeszède.

(1904 május hó 20. vitaülés.)

Én arra törekedtem expozémban, hogy ahhoz a kerethez ragaszkodjam, a melyet a társaság elnöksége a vita kitűzésekor megszabott. T. i. a társaság azt a kérdést vetette fel, hogy tudományunk mai állása szerint megállapíthatók-e a mai társadalom fejlődési tendenciái és melyek azok? A praktikus politika kérdéséről a társaság nem kívánt itt előadásokat tartani. Mégis a legtöbb felszólaló nem arról beszélt, a mi a vitával a társaságnak célja volt, hanem inkább arról, hogy mit kell tennünk, milyen praktikus politikát kell követnünk akár Magyarországon, akár pedig általánosságban. Különösen jellemző volt arra, hogy mennyire elhagyta a vita az eredetileg kitűzött keretet, épen Hegedűs Lóránt igen t. alelnökünknek a felszólalása, a ki azzal kezdte felszólalását, hogy ő nem fog a vitába belekeverni oly szempontokat, a melyek itten illetéktelenül felhozattak, mint a nemzetállam kérdése, vallási és felekezeti kérdések stb. és csodálatosképen ép ő volt az, a ki előadásának második részét különösen, egészen a magyar gazdasági és társadalmi viszonyokra alkalmazott program formájába öltöztette s itt úgyszólván politikai programot adott. Pedig a vitának nem az volt a célja, hogy megállapítsa, hogy mi kívánatos, mit kell tennünk, hanem az, hogy *mi lesz*.

A legtöbb előadónak ez a félreértése arra kényszerít, hogy mielőtt a képviseltem irány védelmébe belemennék, néhány szociológiai alapkérdést igyekezzek tisztázni. Magában a szocializmus védelmében talán sok ismert dolgot fogok itten mondani, de arra kényszerítve vagyok, mert a vitában tett ellenvetések nagyobbára nem emelkedtek felül azoknak az érveknek a niveauján, a melyeket a szocializmus ellen különösen a politikai vitákban fölhozni szoktak. Az alapkérdéseket úgyszólván egyáltalán nem érintik. Nem még azokat sem, a melyeket maga az u. n. revizionizmus vett kritika alá, holott szóló, bár egyetlen uralkodó szocialista-párt vagy irány álláspontját nem képviselte,

mégis az u. n. orthodox marxizmushoz legközelebb eső szocialista fölfogást fejtette ki. Ezzel szemben nagyon kívánatos lett volna éppen azoknak a szociológiai alapkérdéseknek tisztázása, a melyeket a revizionizmus harcában ugyan keveset bolygatnak, de a melyek az ellentétnek tulajdonképeni döntő problémái.

Ilyen kérdés első sorban az, vajjon a társadalmi fejlődés kauzális szükségszerűséggel történik-e, vagy pedig az emberek célokat kitűző akaratának eredménye? A kauzalitás és a teleológia kérdése ez.

Ketten voltak a vitában, a kik egyenesen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy társadalmi okozatiságról nem lehet beszélni s így a kérdés fölvetése egyáltalán helytelen. Tegze tanár úr szerint a tudatot feltüntető világ terén még a föltétlenül bekövetkező tények — annál kevésbbé pusztá tendenciák — kimutatása sem irányítja céljainkat, tehát tényleges fejlődési törekvésünket. E téren a hangulat, a kedély, a *cél* az irányadó. Ugyanigy Leopold Gusztáv szerint is a jövőben teljes abszolút biztonsággal bekövetkező állapotokat az emberi társadalomban át nem láthatunk s így csak azt kérdezhetjük: a társadalmi fejlődés különböző irányában mi a helyes és célszerű és mi az elvetendő? Meg kell vallanom, hogy ha a teleológikus iskolának igaza van, akkor igen erős csapást mértek azon szocializmus ellen, a melyet e vitában képviseltem. A Marx-féle szocializmust éppen az különbözteti meg elődjei szocialista rendszereitől, hogy a szocialista társadalmat nem mint szubjektív ideált állítja elénk, hanem mint a kauzális törvényszerűség erejével föllépő objektív szükségszerűséget. Mihelyt győz az a fölfogás, hogy a társadalomban nincsenek okozati szükségszerűséggel lefolyó tendenciák, fejlődési irányok, akkor a szocializmus sem objektív, egyéni akaratainktól független szükségszerűség többé és annak marxi koncepcziója is visszaszülyed a szubjektív vágyak régiójába, a melyből Marx kiragadni igyekezett.

Azt hiszem, hogy a társadalmi kauzalitás és teleológia kérdése a *szabad akarat* kérdésén fordul meg. Vagy azt valljuk, hogy az emberi akarat szabad: ez esetben a társadalmi fejlődésben sincsenek szükségszerűségek, hanem csak vágyak és célok; vagy azt tartjuk, hogy az emberi akarat kötött, determinált: ez esetben a társadalmi fejlődés útját munkáló ember akarata is determinálva van, objektív törvényszerűség szerint működik.

Azt látjuk azonban, hogy pl. Stammler, a ki a társadalmi teleológiának talán legkiválóbb képviselője, nem áll a szabad akarat álláspontján. Ellenkezőleg: az akarat kötöttségét vallja; de azt mondja: a társadalomban öntudatos egyénnel van dolgunk, a kik cselekvésének okait, törvényeit nem ismerjük; így hát erre következtetéseket nem is építhetünk. Nem beszélhetünk tehát másról, mint arról, a mit látunk: hogy mit akarnak az emberek, milyen célokat tűznek ki maguknak. Az egyéni sikerekre vadászó politikus, vagy-a kritikátlan álmodozó, társadalomboldogító ezzel a magyarázattal megelégedhet. Amannak

egyéni érvényesülése számára ideig-óráig jó minden tömegmozgalom; nem keresi annak a társadalmi fejlődés problémájához való viszonyát; ez örömmel menekül szépen kiczirkalmazott terveivel a realitások durva mezejéről: — de hogyan elégedhetnek meg tudományosan gondolkodó fők azzal a megállapítással, hogy, bár az emberi akarat kötött, tehát kauzálisán determinált, a tömegakaratoknak determináló erőit még sem kell keresnünk, az előttem érthetetlen. Ez egyszerően megfutamodás, lemondás a társadalom tudományos megértésének föladatáról, a nagy társadalmi kérdésnek kidobása a tudományból az ethika és a politikai művészet körébe.

Arra a kérdésre: mit akarjunk? milyen célokat tűzzünk ki magunknak? csak egy előleges kérdés elintézése után lehet felelni; nevezetesen el kell intéznünk azt a kérdést: *mit akarhatunk?*

Erre a kérdésre felel a történelmi materializmus, a midőn azt állítja, hogy a társadalmi fejlődést a társadalom gazdasági struktúrájának alakulása, végeredményben tehát a termelési technika fejlődése determinálja. Utópisztikus minden olyan társadalmi törekvés, a mely a technikai fejlődés tendenciájával ellentétben van; ellenben sikerre vezet és a társadalom harmóniáját megközelíti az, a mely a gazdasági technika fejlődési lehetőségeit a legtöbb ember szükségleteinek kielégítésére használja föl. S minthogy az emberek mindenkor arra törekedtek, hogy társadalmi és politikai intézményeiket a termelési technika változásaihoz alkalmazzák (e törekvésnek szubjektív megjelenései az osztályharcok voltak), ma is csak egy föladatunk lehet: *keresni és megállapítani a gazdasági fejlődés irányát és azután ehhez szabni céljainkat, társadalmi ideáljainkat.* Ez az egyetlen tudományos politika.

Ez egyúttal a történelmi materializmus leglényegesebb tanítása. Mindazok az ellenvetések, a melyek a vitában ellene fölhangzottak, vagy annak abszolút meg nem értéséből, vagy egy és más tekintetben félreértéséből származnak. Világos, hogy a történelmi materializmusnak az etnikai materializmushoz semmi köze, aminthogy nyilvánvaló az is, hogy „a történelmi materializmus éppen nem zárja ki ideálok kitűzését és követését, sőt inkább a praktikus idealizmus egyetlen alapja. Ha vannak, a kik egész társadalmi berendezésünket a legkicsinyesebb materiális érdekek mértékére szabják, akkor éppen az u. n. keresztényszociálisok azok, a midőn Baross úrral fölkiáltanak: hajlandó vagyok magam is anarchistának fölcsapni, ha tudnak nekem olyan emberi hűt és szenvedélyt említeni, a mit a kultúrának sikerült az emberiség köréből az évezredes fejlődés alatt kiirtani! Ily fölfogás mellett az ő fennen hangoztatott erkölcsi és idealisztikus elveik vagy tudatlan naivság vagy gonosz hipokrizis.

Komolyabb megfontolást igényelnek azok az ellenvetések, a melyek a történelmi materializmus érvényességi körét sokalják, vagy kiegészítését követelik. Így Lánzy tanár úr szerint a történelmi materializmus valósággal foganatos világnézet igényével lép föl. Farkas Géza úr pedig

azt hibáztatja benne, hogy az európai társadalmi fejlődés törvényeit az összes társadalmakra általánosította. Ha világnézetben mindazon képzeteket értjük, melyeket viszonyunkról az emberekhez és a lét problémáihoz alkottunk, úgy a történelmi materializmus bizonyára nem az. A történelmi materializmus összes hívatott képviselői mindenkor azt tartották, hogy az még csak a társadalomnak sem teljes elmélete, hanem inkább módszer — materiális módszer — a társadalmi jelenségek megmagyarázására ott, a hol azok az európai típus szerint alakultak; a mely fölfogás egyáltalán nem zárja ki más tényezőnek, nevezetesen az ember biológiai alkotának számbavételét ott, a hol a társadalmi fejlődés típusa az európaiktól eltér.

Másképp azt a kifogást tették a történelmi materializmus ellen, hogy az öntudatosan cselekvő embert kifejezti a társadalom ható tényezői közül.

Nem tagadom, hogy voltak a történelmi materializmusnak képviselői, a kik elegendőnek tartották, hogy a társadalmi jelenségeket tisztán az objektív tényezőkre vezessék vissza. Itt is azonban ne az egyoldalúan túlzók után ítéljünk.

A történelmi materializmus, a mely a társadalmi kauzalitás alapján áll, a társadalom kielégítő magyarázatául csak olyan okozatsort fogadhat el, melyben minden tény az előzőnek szükségszerű következménye. S minthogy a társadalmi összefüggések viszonylatok, emberek viszonya egymáshoz, a történelmi materializmus okozatsora sem volna teljes, folytonos, ha az embert kihagyná. A különbség a társadalomnak tisztán eszme és a társadalomnak ezen reális, vagyis az objektív és szubjektív tényezőket egyaránt figyelembe részesítő magyarázata közt főképpen az, hogy míg az idealisztikus rendszerek többnyire az *egyének* lelki életének bonczolgatásába merülnek, addig a történelmi materializmus hívei egyencsoportok — az *osztályok* — öntudatos közreműködésének tényét és törvényeit kutatják. Könnyen érthető, hogy míg azon módszer törvényszerűségek föltárására egyáltalán nem vezet, ez viszont nem elégíti ki azokat, a kik saját lelki életük mintájára képzelik a tömeg-öntudat alakulását is, a mely pedig, természetszerűleg, sohasem egyezik az egyes egyének öntudatával, hanem valamennyinek összetétele, eredője. Mégis ez az egyetlen útja társadalmi okozatsor felállításának.

A történelmi materializmus nem hagyja ki tehát az embert számításából. Ellenben igenis nem törődik egy másik tényezővel, a melyet pedig e vitában unos-untalan hánytorgattak: az *emberi természettel*.

Már maga az a tény, hogy az itt képviselt irányok mindegyike az emberi természetre hivatkozott a maga igazának megvédésére, fölmentene az alól, hogy e kérdéssel foglalkozzunk. Láttuk, mily könnyű volt mindegyik iránynak a neki megfelelő emberi természetet konstruálni. Vajjon kevesebb joga volna a szocializmusnak egy neki tetsző emberi természetet konstruálni? Oly paradoxonokat, mint a konzervatívok *erkölcsi embere*, a kit azonban gazdasági érdekek nélkül még sem tudnak elképzelni, vagy oly elfogultságokat, mint a Hegedűs Loránté

a ki a burzsoá kereseti szabadságot is az emberi természet elemének tartja, egy kis megerőltetéssel talán a szoczialisták is tudnának produkálni.

Ha bele akarnék mélyedni ezen kérdés taglalásába, azt hiszem, kimutathatnám, hogy az az állítólagos emberi természet, melyről itt annyit beszéltek, a melyben benne volt az erkölcsi természet, a szabadság, a tulajdon vágya, a gazdagsági vágy stb., tulajdonképen nem létezik, hogy az ember, mikor a társadalomba lép, tulajdonképen egy nagy negatívum, a melyben, lehet mondani, csak egy határozottan megállapítható elem van, t. i. a létfenntartás ösztöne. Hogy azután ezen ösztön milyen formában elégíti ki. az teljesen attól függ, hogy milyen társadalmi környezetben él.

Az ember u. n. erkölcsi természete, vagyis az egész társadalmi morál a legellentmondóbb változásokon ment keresztül. Az ember u. n. gazdaságos természete sem létezik eredetileg. Az ősemberben, mint tudjuk, ezer és tízezer évekig semmi sem volt abból, a mit gazdaságosságnak neveznek. Az ősember nem dolgozott, nem gazdálkodott, nem mérlegelte a haszont és a kárt, a mely valamely gazdasági cselekvésével járhat, hanem egyik napról a másikra élt a nélkül, hogy a holnapról egyáltalában gondolkodnék is.

Az emberi természetnek, mint ilyen nagy negatívumnak a felismerése erős érv a történelmi materializmus számára mindazok ellen, a kik a nekik nem tetsző társadalmi változtatások ellen az emberi természetre hivatkoznak. Azt mutatja ugyanis ez, hogy az emberi természet, eltekintve az életfentartás alapösztönétől, egy a mindenkori gazdasági és társadalmi környezetek és alakulatok által formált valami.

Föl lehet tételezni, hogy ha az eddigi fejlődés folyamán az emberi természet nem revoltált azon számtalan változtatások ellen, a melyek a környezetben voltak és a melyek egy előző korszak védelmezői előtt mindig mint az emberi természettel ellenkezők tűntek fel, hogy akkor az emberi természetre való hivatkozás itt is hiábavaló.

De különös, hogy emberi természetnek valamennyi irányhívei éppen azon ideológiát tartják, a mely az ő társadalmi irányuknak a legjobban megfelel. Különösen sokat beszéltek itt a szabadságról, szabadságvágyról, önrendelkezésről stb. és azt mondták, hogy az ember önrendelkezés nélkül nem lehet meg. Szabadság, önrendelkezés az emberi természet elengedhetlen követelménye.

Én előadásomban tág teret szenteltem a szabadság kérdésének, bebizonyítani igyekezvén, hogy az ugyanolyan ideológia, mint a többi, tehát relatív, az objektív viszonyok szerint más és más. Hegedűs Lóránt ezt bűvészjátéknak nevezte. Ha Hegedűs Lóránt nem elégedett volna meg ezzel a megjegyzéssel, hanem bebizonyította volna, hogy a szabadság más valami mint a jog, az erkölcs, hogy az nem egyszerűen *másik oldala annak a viszonyoknak embertársainkhoz*, a melyet ezen fogalmakkal nevezünk, hanem abszolút kategória, kortól, osztályhelyzettől, műveltségtől, vagyontól független, akkor szóló megadná magát, így

azonban ismételnie kell, hogy Hegedűs L. is, mint a vita többi résztvevői, arra az éppem nem evolucionista és kritikai álláspontra helyezkedett, hogy szabadságnak és az emberi természet corollariumának nevezett el olyasvalamit, a mi csupán az általa képviselt irány rendszerében az.

Ugyanilyen relatív tényezők az összes ideológiák. Szó volt itt a *voraussetzungslose Wissenschaft*ról. A keresztény szocializmusnak vetették szemére, hogy a mit hirdet, az nem *voraussetzungslose Wissen* *schaft*. Ez a vád, nézetem szerint, a legkevésbé sem gyöngíthet semmiféle álláspontot. *Voraussetzungslos*, vagyis teljesen objektív, elfogulatlan tudomány nincsen. Összes tudásunk annyira determinálva van osztályhelyzetünk által, annyira függ gazdasági és társadalmi helyzetünkől, hogy *voraussetzungslose Wissenschaft*ról, vagyis tökéletes elfogulatlanságról, a dolgok teljesen objektív megítéléséről szó sem lehet. És hogy az ideológiák mennyire függenek a gazdasági és társadalmi viszonyoktól, arra ép a kereszténység kitűnő példa. Keletkezett egy hatalmas ideologikus rendszer, Krisztus tana. Egy korát — ha nem is úgy, mint némelyek mondják: egészen előzmények nélkül — túlszárnyaló rendszer, minden kornak erkölcsi és intellektuális fejlődését magasan túlszárnyaló ideológia. Mikor ez az óriás ideológia alkotójának agyából a tömegek közzé kezdett behatolni, olyan formát öltött, a milyent az akkori társadalmak gazdasági és szociális fejlettségéhez, az akkor élő emberek intellektuális és érzelmi színvonalához képest ölthetett, vagyis teljesen deformálódott és lett azzá, a mit épen alkotója ostorozott a legszenvedélyesebben: államkereszténységgé, teljesen eltérő alkotójának eredeti intencziójától és messze elmaradó eredeti nivójától; lett igen utilitarisztikus, igen opportunistikus, igen közönséges *eszélytan*. És mégis igaza van Láczy tanár urnak, ha a történelmi materializmussal szemben azt az érvet hozza fel, hogy az uralkodó eszmék ellentállanak az egészséges gazdasági fejlődés igényeinek; csakhogy itt is az eszmék relativitását kell figyelembe venni, nevezetesen megtenni azt a kis, de nem lényegtelen disztinkciót, hogy azok az uralkodó és ellentálló eszmék *az uralkodó osztály uralkodó eszméi*. Hogyan tagadhatnók ezt!? Hisz ma is látjuk, hogy korunk uralkodó eszméi: a gazdasági liberalizmus, a szabad verseny, a magántulajdon ellenállának — és nagyon is erősen ellenállának — annak, a mit a szociálisták az egészséges gazdasági fejlődés igényeinek tartanak. De merné-e valaki mondani, hogy a szabad verseny, a magántulajdon eszméi korunk uralkodó eszméje, nem pedig csak az uralkodó osztályé?

Az eszméknek ez a relativitása, függése az emberek gazdasági, társadalmi helyzetétől magyarázza meg az osztályharcot is. A kiegyenlítés a különböző osztálybeli emberek között azért nem lehetséges, mert nem értik meg egymást. Különösen kitűnt ez ebben a vitában, de kitűnt mindenütt, hol a szocializmus áll ellentétben a liberalizmussal, vagy a liberalizmus a feudalizmussal, egyáltalán valamely osztálynak

ideológiája egy más osztály ideológiájával. Azt látjuk, hogy bizonyos pontokra érkezünk, a hol a kapacitálás teljesen lehetetlen, mert az emberek egyszerűen képtelenek megérteni egymást. Ezért nem lehetséges az osztályok kooperációja bizonyos csekélyebb rangú kérdéseken kívül. Vannak ugyan közbeneső korszakok, melyekben az osztályharcz nem ilyen nyilvánvaló. A mikor egy új társadalmi rendszer éppen létrejött, a mikor az uralomra jutott új társadalmi osztály még nem juthatott ellentétbe azon osztályok érdekeivel, a melyek csak az új gazdasági rendből nőnek ki. Ilyenkor, ezen új elhelyezkedés korszakában látjuk az osztályok bizonyos összeműködését. Mihelyt azonban a gazdasági fejlődés kritikus pontra jut, mihelyt kifejlődik és osztálytudatra ébred az új osztály, a mely a gazdasági fejlődés új fázisának megfelel, újra előáll teljes merevségével az osztályharcz. Hogy mennyire igaz ez, arra éppen a társadalmi forradalmak nyújtanak kitűnő példákat. Ebből azonban távolról sem következik, hogy igaza volna Geöcze kisasszonynak, az ő *dúvad-elméletével*. Bizonyos, hogy a társadalmi harcokat nem vívják parfümos szalonokban keztyűs kézzel. De hogy valamit mégis haladtunk csak az annyira magasztalt középkor óta is, azt mindenki belátja, ha csak a Dózsa-féle forradalom befejező tényeire gondol. És hogy nem éppen a szoczialisták azok, a kik a múlt idők osztályharczai kegyetlen formáinak felélesztésén fáradoznak, azt mindenkinek, a ki a szoczialista irodalmat csak valamennyire ismeri, koncedálnia kell.

Az osztályharcz ellen más érveket is hoznak föl. A Comte-féle pozitivisták pl. azt mondják, hogy osztályok egyáltalán nincsenek, legfeljebb társadalmi érintkezés szempontjából lehet ilyeneket megkülönböztetni. Erről itt nem beszéltek; sőt a konzervativizmus képviselője egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gazdasági osztályok fentartása az egyetlen természetes társadalmi rend. Ő csak az osztályharcz tényét tagadta. Leopold Lajos barátom viszont azt állította, hogy a gazdasági osztályok kereteit áttörik a foglalkozási osztályok és utalt a városi és a mezei népesség érdekellentéteire. Ez az érdekellentét csakugyan meg van, sőt, lehet mondani, a legrégibb; de hogy ez tényleg osztályellentét és csak a foglalkozásokkal való kombinációja folytán tűnik föl másnak, az nyilvánvaló, mihelyt e két foglalkozási ág jövedelmének forrását nézzük. A városi népesség jövedelemforrása a tőkeamat és a munkabér, a mezei a földjáraadék; mindegyik csak a másik rovására nőhet. Innen, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetükből származik tehát a város és falu érdekellentéte: a valóságos osztályellentét. És ez az osztályellentét, egyáltalán az egész osztályalakulás Magyarországon ugyanolyan, mint a külföldön. Ha Hegedűs Lóránt azt magyar specialitásként panasolja, hogy nagyon nehéz a magasabb osztályokba följutni, akkor megfélekedezik arról, hogy a külföld kapitalista országaiban mindenütt már régen konstatálták azt a jelenséget, hogy pl. a munkásosztálynak csak elenyészően kis töredéke emelkedhet magasabb osztályba, mert tőkeerő híjával van; és ha Magyarországon

ugyanezt látjuk, ez csak azt bizonyítja, hogy Magyarország is belépett a kapitalista fejlődés körébe.

Azzal a véleménnyel is találkozunk, hogy nem lehet a társadalmat egyszerűen két nagy osztályra, t. i. a munkásoknak és a tőkésnek osztályára bontani. Hát igaz : egy időben ez a politikai propagandában igen gyakori érv volt, s azt jelentette, hogy a munkásosztálylyal szembenállnak mindazok, a kik nem munkások, s hogy ezen a munkásosztályéval ellentétes, közös érdek által összetartott tömeg egyformán ellensége a munkásosztálynak: „*Eine reaktionäre Mass*”. Ma azonban némileg tisztázódtak a különböző társadalmi osztályokról a nézetek.

A szocializmus tanítása szerint a társadalom a termelésben elfoglalt helyzet és a jövedelem forrásai szerint három főosztályra oszlik. Első azon osztály, a mely a földjáradékból él, vagyis a földbirtokos osztály; második azon osztály, a mely a tőkejáradékból él, vagyis a tőkés osztály; harmadik azon osztály, a mely a munkajáradékból, a bérből él, vagyis a munkásosztály. Ezen osztályok között vannak átmenetek is, vagyis ezek egymástól nem mereven, átmenet nélkül elkülönített osztályok. A földbirtokos osztály és a földműves-munkás osztály között ilyenek a kisebb és a törpe birtokosok, a mely utóbbiak már részben munkások is; a tőkés osztály és a munkásosztály között áll az a majdnem proletarizált kisiparos osztály, a mely bizonyos tekintetben inkább sorozható a munkásosztályhoz, mint a polgárosztályhoz.

Nem kell szociálistának lenni ahhoz, hogy az ember ezen három fő jövedelmi forrás ellentétét lássa, hogy belássa, hogy egyik sem emelkedhet a nélkül, hogy a másik ne csökkenjen. Innen ez osztályok érdekeinek kiegyenlíthetlensége. Ez azonban nem jelenti, hogy az osztályoknak közös érdekeik egyáltalán nincsenek. Vannak pl. közös tudományos, kulturális, humanitárius érdekek. De hogy ezek is milyen különböző formákat öltenek a különböző osztályok fölfogásában, azt az osztályoknak csak tudományos kérdésekkel szemben mindennap elfoglalt álláspontja is bizonyítja. És hogy általános emberességi tények, mint pl. az, a melyre Wolfner Pál úr hivatkozott, hogy t. i. mi is adakoztunk a martiniquei tűzkárosultak számára, hol voltak képesek bármi tekintetben is elfojtani vagy legalább enyhíteni az osztályellentéteket, azt én nem tudom.

Igen, egy közös érzésben találkozik ma valamennyi osztály. Láczy tanár úr mutatott rá: a megváltás utáni vágyban. Ez a jelenség tényleg megvan és legjobb bizonyítéka a szünetlen osztályharcznak. Harcz nincs szenvedés nélkül. Nincs társadalmi osztály, a mely mai, kiélezett osztályharcunkban nem szenvedne erős ütéseket. Csak természetes, hogy mindegyik osztály érzi a megváltásnak szükségét, mivel mindegyiket nyomják a többi osztályok, egyik sincs megelégedve a maga helyzetével.

Különös helyzete ebben a harczban csak a munkásosztálynak van. A munka lévén minden gazdagságnak forrásába munkásosztály

az egyetlen, a mely, midőn a jövedelemeloszlásban kedvezőbb helyért küzd, nem zsákmányol ki senkit, mert csak saját munkájának termékét követeli. De ha a munkásosztály nem zsákmányol ki inast, viszont a többi osztály nem zsákmányolhat ki a nélkül, hogy őt is ki ne zsákmányolják. Ezért vágyik mindegyik változtatás, megváltás után. Ezért alkot mindegyik magának való társadalmi ideált, a melyeknek küzdelmét éppen itt láttuk. De hogyan várjuk ez ideálok összeegyeztethetőségét, a mikor a praktikus viszonyok, a melyekből kinöttek, a melyeknek reflexei, annyira ellentétesek?

* * *

Ha ilyképp egyetlen koncessziót sem tehetek t. ellenfeleimnek szocialista koncepczióm általános szociológiai alapjaiban, talán azon a téren értjük meg jobban egymást, a hol objektív tényekről van szó.

A szocializmusnak kardinális problémája, hogy a modern gazdasági fejlődés csakugyan a koncentráció irányában halad-e, a mint azt Marx leírta.

Bernáth István úr volt az, a ki itt is Magyarország számára külön privilégiumot akart kiharcolni. Szerinte minálunk nincsenek olyan energikus, szívós jellemek, a minők Angliában a kapitalizmust megteremtették. Ha minálunk mégis van fölszívódás, proletarizálódás, az csak azért van, mert a nagytőkések javára szolgáló intézményeink vannak. De hát, kérdem én: miért vannak ily intézményeink? Csak nem azért, mert a zsidók hozták őket be? Megvannak, mert a mi fajbéli államférfiaink, a mi fajbéli nagybirtokosaink épp oly kevésbé zárkózhatnak el a modern gazdasági fejlődés követelményei elől, mint az angolok vagy a francziák.

Éppen így vagyunk Bernáth úr másik állításával, a melylyel a gazdasági válságokat tisztán szubjektív és ethikai okokra akarja visszavezetni, mert azok, szerinte, nem a dolgok fennálló rendjéből, hanem az opportunizmussal párosult nyereségvágyból erednek. Teljesen igaz. Csakhogy ez az opportunizmussal párosult nyereségvágy éppen maga a kapitalista szellem, éppen elmaradhatlan reflexe a szabad versenyre alapított gazdaságnak, következménye és előfeltétele, a mely nélkül megszűnnék éppen a szabad verseny. A ki, hogy a kríziseket megakadályozza, a nyereségvágyat ki akarja törölni az emberi érzésekből, annak előbb a szabad versenyt, tehát a magántulajdont, tehát a mai társadalmat kell megdöntenie.

Nem! ilyen szubjektív érvekkel, erkölcsi prédikációval a gazdasági koncentrációt föltartóztatni nem lehet.

Tegze tanár a magyar mezőgazdasági üzemstatisztikából vette meggyőzőbbnek látszó érveit. Sajnos, ezt a bizonyítást sem lehet elfokadni, mert tudvalévő, hogy a 70-es üzemstatisztika egész más alapokon

épült föl, mint a 95-ös. Hisz e kettőnek összehasonlításától maga az országos statisztikai hivatal óvott.

Mi marad hát? Marad Geőcze kisasszony szemrehányása, hogy a szocziálisták a gazdasági koncentrációból ideált csinálnak, hogy apológiákat zengenek a lidit- és ekrazitgyártásnak, a kapitalizmus minden kinövésének.

Valóban habozom, feleljek-e erre a vádra komolyan. A szocziálistáknak volna ideáljuk a kapitalisztikus gazdaság, a kik először festették megrázó színekkel a gazdasági, szellemi és erkölcsi nyomorúságoknak tömegét, a mely nyomában jár!? A szocziálisták találnák örömeiket a gyilkoló fegyverek, vagy a nagyúri fényűzés ezer tárgyának gyártásában, a kik nem szűnnek meg hangoztatni, hogy a kapitalista termelés nem a nagytömegek éleltszükségleteinek kielégítését célozza, hanem csupán a tőkésosztály nyereségének gyarapítását — mindenáron: agyondolgoztatás, kiéheztetés, vér és vas és háború árán is!?

Egészen mást akarnak a szocziálisták. Azt akarják, hogy az ipari koncentrációban — mely nem óhajítás, hanem tény, nem ideál, hanem objektív jövő — rejljön óriási előnyt a társadalom megfelelően kihasználja. Meg vannak győződve, hogy a technikai eszközöknek más kihasználása, más irányítása mellett feltétlenül teljesebb és tökéletesebb kielégítése válik lehetővé az emberi szükségleteknek, a nélkül, hogy ez azon következményekkel járna, melyeket ők sokkal erősebben ítéltek el, mint a konzervativizmusnak vagy a keresztény-szocializmusnak bármely képviselője.

Megmarad tehát a gazdasági koncentráció, mint a szocializmus megvalósításának passzív eszköze. Mennyiben módosítja a vita fölfogásunkat az aktív tényezőkről: az osztályharczról, a szocziálista propagandáról és a munkásosztály saját gazdasági szervezeteiről?

E kérdésekkel — az osztályharczon kívül — a vitában alig foglalkoztak. Ki kell itt mégis emelnem Hegedűs igen t. alelnök úr megjegyzését, mely szerint szóló elmélete kissé poros és levendula-szagú német elmélet, a mely helyett jobb szerette volna, ha a Bernstein-féle dolgokat hozta volna ide. Nem tudom, mennyivel kevésbé német a bernsteinizmus mint a marxizmus; de azt szükségesnek tartom itt újra hangsúlyozni, hogy a mely szocziálista harci eszközöket én emeltem ki előadásomban, azok a közkeletű marxizmustól majdnem oly messzire esnek, mint a bernsteinizmustól. Én a marxista szocziáldemokrata pártoknak szinte kizárólagosan politikai harczát, ha nem is kifejezetten, de impliczite elítéltem akkor, a mikor a gazdaságilag szervezett munkásság akcióját toltam előtérbe; viszont a bernsteinizmus nem számíthat hívei közé, mert szerintem a munkásosztály gazdasági harcza csakis akkor vezethet a szocializmushoz, ha szorosán és szigorúan az osztályharcz talaján maradván, forradalmi célokért és nem apró-cseprő reformokért küzd. Hegedűs L. félreértette előadásomat, ha ezek daczára is azt veti szememre, hogy „teljesen német hatás” alatt állok.

Ellenben igaz, hogy, nem ugyan a góthai és erfurti programok, de igenis Marx — a politikai exigenciák szolgálatába még nem hajtott Marx — befolyása alatt tartom fenn tovább is az osztályharcz elvét a vitában ajánlott osztálykooperációval szemben. Ha a szocializmus célja csak az volna, a mire Wolfner úr szeretné korlátozni: hogy a munkásosztály teljes politikai emancipációját kivívja, akkor valóban közönyös volna a harczi eszközöknek a kérdése. Hisz ez a cél semmiféle lényeges átalakítását a társadalomnak nem követeli; nem több az, mint a demokratikus állam. Csakhogy a szocializmus egész mást akar; és e törekvésében a politikai demokrácia — merem mondani — még csak nem is lényeges. A szocializmus a munkásosztály teljes, vagyis gazdasági és politikai, de első sorban és főképp gazdasági emancipációja útján az ember emancipációjára törekszik, vagyis megszabadítására az egész emberiségnek mindazoktól az anyagi és szellemi és érzelmi bilincsektől, a melyek az egyén integrális fejlődését ma gátolják. És így a szocializmus mindennapi harcza a munkásosztály közvetlen érdekeinek védelmére egyúttal harc új világért, új társadalomért, új emberekért. Közönyös lehet-e ennek a harcznak a mikéntje? Vagy elképzelhetjük-e, hogy emberek, a kiket hozzászoktatunk, hogy elveikkel csere-beréljenek, hogy apró előnyökért részenként lemondjanak ideáljaikról, hogy lelkük csirázó új tartalmát ne igyekezzenek egész személyiségük kockáztatásával a valóságos életbe belevinni, képzelhetjük-e, hogy az ilyen emberek képesek lesznek ama egészen szabadok világát megalkotni? Igenis, távol nagy perspektívákat kell a munkásosztálynak adni, sőt — Prohászka főt. úrral szemben mondom ezt — utópiákat is, hogy ha e távoli cél elérését komolyan akarjuk. És minthogy az ember lelkét mindennapi élete formálja, a munkásosztály mindennapi harcának olyannak kell lennie, hogy a munkásság lelke a távoli ideál irányában fejlődjék, szocialista ideológiával, szocialista szükségletekkel teljék meg. A pillanatnyi előnyökért való tranzigálás korrumpáló hatását meg kell gátolni a távoli ideálért a közvetlen előnyről lemondani kész heroikus hangulat ápolásával.

Ebből a szempontból kell megítélni az osztályharcz etikáját is. Az osztályharcz — hisz éppen Marx tanította ezt nyomatékosan — nem személyek ellen hirdet gyűlöletet, hanem az intézmények ellen, a melyek az egyének társadalmi viszonyát kényszerüleg alakítják.

Nevezzenek meg egyetlen politikai irányt, a melynek harcza kevésbbé van személyek ellen kiélezve, mint a szocializmusé!

De egyáltalán, miféle eszközöket ajánlanak a többi irány képviselői a társadalom javítására?

Mindez irányok belső ellenmondása a praetendeált céllal, teljes képtelenségük a társadalmi kérdés megoldására eszközeikben demonstrálódik a legnyilvánvalóbban.

A liberalizmus alapján individualisztikus és államellenes. (Gondoljunk csak Eötvösre vagy a külföld doctrinair liberális irodal-

mára.) Volt idő, a mikor elveinek következetes alkalmazásával a társadalmi fejlődésnek mérhetlen szolgálatot tett. És ma? Csakis alaplényegének fölládozása árán bír az államélet irányításában résztvenni, a midőn minden téren állami beavatkozást követel. A konzervativizmus főeszköze az ember erkölcsi természetének javítása. E célra nem győzi eléggé emlegetni az emberi természet gyöngeségét, alacsony anyagiasságát, önösségét. A mint igen rossz pedagógus az, a ki neveltjének az önbizalom fokozása helyett hibáit, kicsinységét veti szünetlenül szemére, és soha neveltje megjavítását elérni nem fogja: úgy a konzervativizmus is talán csak azért hangoztatja oly sűrűn az emberi természet gyarlóságát, hogy hátráltassa a tömegeknek teljes emberi méltóságukra ébredését.

Más megítélés alá esik a keresztényszocializmus, a melyet én a konzervativizmustól elkülönítendőnek tartok. Ha Láczy tanár urnak a külföld keresztény-szocialista irodalmából fölolvastott idézetei nem volnának elegendők, maguk a tények, így pl. a belgiumi keresztényszocialisták magatartása a tavalyi általános sztrájkban bizonyítják, hogy a keresztény-szocializmus, *ha következetes*, szükségképp ellentétbe jut az egyházzal és a szocializmussal kerül egy útra. így a következetes keresztény-szocializmus, bár alapozása valláserkölcsi, céljaiban és praktikus harcában a szocializmussal egy. A krisztusi szeretet, a melyen fölépül, nem szemforgató siránkozás, hanem a harcos szeretet, mely azt mondja: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet bocsássak a földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert.

Mert jöttem, hogy azt cselekedjem, hogy a fiú az ő atyjának ellensége legyen, a leányzó az ő anyjának és a menyé az ő napának. (Máté ev. X. 34—35.)”

Az osztályharcz nyelve ez, t. Társaság, nem a békességé. Nem azé az irányé, a melynek jóhiszemű képviselője azt követeli a munkásosztálytól, hogy szeresse az uralkodó osztályokat, tisztelje a tekintélyeket; szeresse tehát azokat, a kiket a tudomány és mindennapi élete a haladás ellenségeinek mutatott, tisztelje azokat, a kiknek tekintélye éppen a fennálló fenmaradásához van kötve.

De hányan vannak minálunk, kik a szentírás nyelvén beszélnek?

Marad az anarkizmus, a melyből itt kétfélet hallottunk. Azaz, helyesebben, csak egyet: mert a mit dr. Schmitt Jenő és Migray mondtak itten, annak, nézetem szerint, semmi köze az anarkizmushoz. Schmitt Jenő szerint az egész kérdés a világnézet kérdése; csak egyre van szükségünk és ez az egy: az ember isteni öntudata. Én azt hiszem, az anarchizmus kiváló theoretikusai csodálkozva hallanák, hogy anarchistának nevezik ezt a tant, a melynek számára a társadalom külső alakja teljesen közömbös. Mert hiszen ha csak az öntudat változására van szükség és ez a külső viszonyoktól függetlenül történhet, minek akkor a mindenkori társadalmi rendet változtatni? Menjünk

egyszerűen és hirdessük a szellemi és anyagi nyomorban élők millióinak, a legképtelenebb testi és lelki környezetben élő tömegeknek az isteni öntudat ébredését és ne törődjünk semmi egyébbel, ne különösen gazdasági, társadalmi és jogi rabszolgaságukkal. Elég az öntudat megváltoztatása.

Én azonban azt hiszem, hogy nem más ez, mint föltámadása az ifjú hegelizmus azon irányának, a mely szintén tisztán a hibás öntudatban látta a társadalmi bajok egyetlen okát, nem törődve a pozitív tudomány kétségbevonhatlan tanításaival lelki életünknek a külső társadalmi viszonyokkal való összefüggéséről. Az u. n. századvégi dekadenciának egy megnyilvánulása ez, új spiritualisztikus reakció, a passzivitás beteges kultusza. Hogyan fér ez össze az anarchizmussal, a mely *katexochén* aktivitási tan, a tettvágy kultusza — nem tudom. Migray helyesebben mondta volna a helyett: mindennemű *erőszak* erkölcsi megvetése az anarchizmus egyetlen taktikája—azt: mindennemű *cselekvés* erkölcsi megvetése a mi vallásunk.

* * *

Magának a szocialista társadalomnak berendezése alig részesült a t. fölszólalók részéről bírálatban, aminthogy én is expozémban keveset beszéltem róla. Jelül veszem ezt annak, hogy a legtöbben lehetetlennek nem tartják azt a berendezést.

Mielőtt a tett néhány ellenvetés czáfolatát megkísérelném, egy félreértést kell tisztáznom. Én expozém bevezetésében azt a pszichikai folyamatot vázoltam, a melyet az ipari forradalom és az egymást követő társadalmi forradalmak a munkástömegek lelkében provokáltak és néhány mondatban foglaltam össze e lelki átalakulás eredményeit, mint pl.: „A biztosított megélés a bér munkás számára a szabadságnak legszebb fogalmazása”, „Semmi sem lehetetlen” stb. Tettem ezt annak szemléltetésére, hogy „a szocializmus első tudományos magvetőinek tanításai a gazdasági átalakulástól előkészített talajba hullottak”, és azon hiszemben, hogy azon tételeket senki másképp értelmezni nem fogja, mint hogy azok a szocializmus körvonalainak első, még homályos kialakulását festik. Mégis többen, így csodálatomra Hegedűs Lóránt, továbbá Czóbel István úr stb. e mondatok ellen úgy polemizáltak, mintha azok az én, vagy bármely elméletileg iskolázott szocialista theoretikus nézetei volnának. Nem megyek e félreértésből származó ellenvetések czáfolatába, mert hisz azok e helyreigazítással maguktól megoldódnak.

A szocialista társadalom gazdasági szervezetének sarkköve a magántulajdon helyébe tett köztulajdon. Különös szenvedélyességgel Baross János úr kelt védelmére a magántulajdonnak, azt mondván, hogy a magántulajdon rugója minden emberi szorgalomnak és törekvésnek, nélküle apáthiába süllyedne a mai munkásemberiség. Kevésbé hatá-

rozottan nyilatkozott Giesswein úr, a ki szerint a kereszténység összefér ugyan a kollektívizmussal, de mégis jobb a magántulajdon.

A Baross-féle érvelés e ponton is önmagával jut ellenmondásba. Baross úr, a ki erkölcsi prédikációt tart a materialista szociálistáknak arról, hogy a materiális javakon kívül társadalmi, de *mindenekfölött* ethikai javak is vannak, mint pl. a műveltség és a lelki harmónia, ennél az érzékeny pontnál úgylátszik megfélemedezik ez utóbbiakról, mint az ember cselekvésének rugóiról. És a materialista szociálisták kénytelenek őt figyelmeztetni, hogy talán a magántulajdon sem kell hogy szükségképpen *czélja* legyen minden emberi törekvésnek, hanem képzelhető, hogy *csak eszköz* az ember szükségletei lehető teljes kielégítésére, *mindenekfölött* pedig ethikai javak megszerzésére és megtartására, a mit ma, tudvalevőleg, semmi sem gátol erősebben, mint a magántulajdon, mint a vagyon utáni hajsza. Én megértem a *moralisták* azon érvelését a kollektívizmus ellen, hogy az technikai vagy közigazgatási lehetetlenség; de ha ez urak, kik mindig az erkölcsről beszélnek, azért támadnak ellene, mert a magántulajdon minden emberi szorgalomnak rugója, akkor mégis jobbnak merem tartani a szociálisták hypothézisét, hogy az ember nem tulajdonra vágyik, hanem szükségletei kielégítésére törekszik, és ha a köztulajdon biztosítja majd ezt a teljesített munka és a szükségletek arányában, mindenki szívesen dolgozik majd, szívesebben mindenestre, mint azok a százmilliók, a kik a mai boldog magántulajdonos társadalomban ugyancsak élethossziglan dolgoznak, a nélkül, hogy csak valaha is megérnék szükségleteik kielégítését.

És nem kell-e megütköznünk azon is, hogy éppen *a munka nemesit* és hasonló hazug frázisok buzgó terjesztői félnek annyira a munka általánosításától? Geócze k. a. ijedten kérdi, hogy Michel Angelo délelőtt talán követ fejtene, délután pedig Mózeset faragná! Nem tudják e moralisták elképzelni, hogy a változatos, a díját magában hordó, az alkotó munka maga is kívánatos, sőt elsőrendű szükségletté lehet, minden kényszer nélkül, sőt éppen mert nem áll kényszer alatt?

A szocializmusnak czentralisztikus tendenciái is csak igen enyhe bírálatban részesültek. A legtöbb résztvevő nyilván érezte annak az ellenérvnek a súlyát, a mely a mai gazdaság czentralisztikus alakulásaira és az állami gazdálkodás folytonos terjedésére támaszkodik.

Annál hevesebb támadásokban részesült a szociálista társadalmi szervezet, különösen annak egyenlőségi elve. Baross úr attól fél, hogy a szocializmus a gyöngékhez akarja lerántani a nagyokat és kiválókat; és még Tegze tanár is azt mondja, hogy a szocializmus előjogokat ad a tehetségteleneknek. Ha autoritativ érvekkel akarnék e vádak ellen küzdeni, könnyű volna az újabb szociálista íróktól kimutatnom, hogy a szocializmus nem az emberek egyenlősítését akarja. A mai szocializmus sokkal pozitívabb tudomány, semhogy az egyéneknek akár anthropológiai, akár biológiai különbségei fölött könnyedén elsiklanak. A szocializmus

csupán a létfeltételeket fogja egyenlőkké tenni mindenki számára, s ezzel fogja biztosítani, hogy, míg egyrészt minden egyén összes tehetségeit a lehetőségig kifejtse, másrészt a szellemileg és erkölcsileg kiválóak a társadalmi funkciók megosztásában az őket megillető helyet foglalják el. Nem a tehetségteleneknek fog előjogokat adni — előjogokat: születésieket, vagyoniakat a mai társadalomban élveznek ezek — hanem minden tehetség szabad kifejlődésének fogja az utat megnyitni. És az egyéni differenciációknak a szocializmus még más biztosítékát is nyújtja. A társadalmi fejlődés törvényei arra tanítanak, hogy minél kisebb valamely társadalom, annál nagyobb részt követel az egyéntől a közös társadalmi feladatok végzésére, annál kisebb tehát az egyéni különbözőségi tere; minél nagyobb a társadalom, az egyén erejének és tehetségének annál kisebb részét foglalják le a közös feladatok, annál nagyobb a differenciálódás lehetősége. A szocialista társadalom, mely a közösen végzett kultúr munka területét egész földrészekre fogja kiterjeszteni, bizonyára nem fog e törvényre ráczáfolni.

De az egyéni differenciáció tág lehetőségéből nem következik, hogy a szocialista társadalomban megmaradnak az osztályok. Láttuk, hogy az osztályalakulásnak tisztán gazdasági alapjai vannak. A szocialista társadalomban a jövedelemnek csak egy forrása lesz: a munka; így csak egy osztály lehetséges majd: a munkából élők. Ehhez pedig minden ember tartozik majd.

E társadalmi szervezetnek felel meg a szocializmus állam-szervezete — ha mindenáron így akarjuk nevezni. Harrernek igaza van, ha azt mondja, hogy hatalom nélkül nincs állam; hisz éppen ezért hiszik a szocialisták, hogy a kényszer fölöslegessé válásával eltűnik az állam is. Hogy ez nem utópia, hanem a jog minden terén észlelhető tendencia, elég talán a büntetőjogi szankcióknak folytonos enyhülésére, szelídülésére utalnom, vagy a közigazgatás köréből arra a tényre, hogy még negyven évvel ezelőtt katonasággal kellett az adót behajtani, a mire ma bizonyára nincs már szükség.

Ez a lelki hozzáalkalmazkodás a társadalom szükségleteihez teszi majd az állami kényszert fölöslegessé, ez eszközli majd, hogy az emberek, daczára a *nagy rendnek*, szabadoknak érzik magukat.

Mindezt persze jól tudom, hiába mondja az ember olyanoknak, a kik abszolúte nem értik a szocializmust, mint Czobel úr, a mikor azt mondja, hogy a politikai és egyéni szabadság alatt nem lehet mást érteni, mint a népakarat érvényesülését, az önrendelkezést és az állami Kényszer lehető legkisebb fokát; ezeknek pedig nyomuk sincs a szocializmus szabadságfogalmában. De még azokkal is alig lehetséges a kölcsönös megértés, a kik, mint Hegedűs Lóránt, annyira nem tudnak olulemelkedni osztálynézőpontjukon, hogy gazdasági érvényesülés nélkül el sem tudnak képzelni szabadságot, vagy a kik, mint Gratz Gusztáv, a munkahely változtatásának szabadságát vetik ellenünk, észre

nem vévén, hogy ez a munkaadó számára szabadság, ellenben a munká számára éppen függésének folytonos mementója.

Ha időm engedné, részletesen szembeállítanám a megkritizált szocialista társadalom-ideállal az ellentétes irányok társadalom-ideáljának *valóságos* képét. Fontos ez, tisztán elméleti szempontból is, mert látnók, hogy az ő ideáljaik éppen úgy nem önkényes konstrukciók. hanem szükségképp folynak azon osztály érdekeiből, a melyet képviselnek, miként a szocialista ideál folyik a munkásosztály sajátot-helyzetéből.

Éppen ezért fölösleges az anarchista társadalom-ideállal foglalkoznia. A munkásosztály harczosa ez is, ideálja szükségképpen egy a szocializmuséval. Ugyanígy a becsületes keresztény-szocializmusé.

Marad tehát a feudális és a liberális ideál. A feudális társadalom-ideál a nagybirtokos osztály ideálja. Az ipari fejlődéssel ezt az osztályt a burzsoázia kiszorította egykori domináló helyzetéből az államban és a társadalomban, könnyen érthető, miért dörög a kapitalizmus ellen, miért néz vissza a középkorba, miért sírja annak egészséges osztálytagozódását (Baross) vissza. Hogyne lett volna *egészséges* az az osztálytagozódás, a melynél a nagybirtokos a királynál sem kellett hogy kisebb embernek tartsa magát!

Hogy milyen volt ez a feudális társadalom a valóságban, arról épületes példákat hallottunk már itten. Nem kell talán új tényeket idéznünk, fölidéznünk a parasztforradalmak emlékét, a városok küzdelmét politikai emancipációjukért, az egyházi rémuralmat, az erkölcsi eldurvulás hihetetlen eseteit, hogy a feudális társadalom-ideált abszolúte haladásellenesnek jelenthessük ki, haladásellenesnek főképp azért, mert a termelő erők mai fejlettségét nem akarja kihasználni.

De haladásellenes a liberális társadalom-ideál is. Ennek itt legkülönbözőbb képviselőit hallottuk és nagyon nehéz volna a Gratz, Láczy és Hegedűs koncepczióit harmonikusan összeegyeztetni. Az igazság, nézetem szerint, a Hegedűs Lóránt oldalán van; ő volt az egyetlen, a ki tisztán domborította ki a liberalizmus igazi lényegét: hogy az a középosztály társadalmi ideálja.

Hegedűs L. magyarországi reflexiói — a melyek részletes bírálataiba idő híján sajnos, nem bocsátkozhatom — világosan mutatják, hogy mi a liberális ideál. Nyilvánvaló, hogy a mai társadalom idealizálása az, a mai társadalom, az ő sötét oldalai nélkül, azon következmények nélkül, a melyeket a gazdasági fejlődés könyörtelenül provokál. A magántulajdont és a profitot akarja megmenteni. De a magántulajdon ma, azáltal, hogy az óriási vagyonok és a trusztyszerű alakulatok keletkezésére vezetett, maga ölte meg a gazdasági szabadságot, a mely pedig az egyetlen fejlődési tényező benne. A politikai szabadságot szüntelen veszélyezteti a törekvés a munkásosztály lenyugozására, a mely különösen gazdasági szervezkedésével a profitot csökkenti. A kulturális fejlődésnek pedig szintén szükségképpen ellensége, mert

művelt, fejlett munkásosztály veszedelmesebb ellenfél, mint a tudatlan tömegek.

Így lett a liberalizmus is a társadalmi haladás ellensége, s így juttatta a burzsoáziának a fejlődéstől való félelme a feudális elemeket ismét előtérbe.

Egyetlen társadalmi ideál maradt tehát, a mely a társadalmi haladás irányába esik: a szoczialista ideál.

Egyetlen társadalmi osztály, a mely érdekeinek sérelme nélkül harcolhat ez ideálért: a munkásosztály.

Egyetlen harci eszköz, a mely mindenképen az ideál irányába visz: az osztályharcz.

S ha Hegedűs Lóránt tagadja, hogy az osztályharczban a munkásosztály fegyelmeződik, s azt mondja, hogy csak önhittséget lát — én nem tiltakoznám ez ellen sem. Ez sem volna baj. De nem önhittség ez, uraim, hanem büszke önérzet, a melynek alapja az a tudományos megismerés, hogy a munkásosztály az egyetlen osztály, a melynek érdeke a társadalmi fejlődés szükségleteivel egybeesik, — önérzet, a mely támaszkodik arra a tudatra, hogy a munkásosztály küzdhet egyedül őszintén a szabad emberiség nagy ideáljáért, — önérzet, a melyre jogosítva van, mert ezért a célért harcol is tényleg. És ha e vitában az osztályok harmóniáját szólígtatták vágyódással, én épp e vitából megerősödve viszem meggyőződésemet, hogy a tudomány világításában épp ez a harmónia a leghihetlenebb és a legkárosabb utópia. Az az összeműködés megbénítaná a munkásosztály következetes harcát. Ellenben, ha egyedül marad, az erő, a mely a fejlődés munkájába hajtja, erősebbnek bizonyul majd minden rokon- és ellenszenvnél és kell, hogy győzelemre vezesse. A társadalmi haladás szükségességének nagy ereje ez az erő, mely a munkásosztály *önhittségének* forrása!

TARTALOM.

	Oldal
A liberalizmus. Dr. Gratz Gusztáv expozéja	1
Az anarchizmus. Gróf Batthyány Ervin expozéja	21
A szocializmus. Dr. Szabó Ervin expozéja	37
A konzervativizmus és a keresztény szocializmus. Geöcze Sarolta expozéja	67
Eszmék a társadalmi fejlődés irányáról megindított vitához. Lánczy Gyula beszéde	87
A társadalmi fejlődés irányának fizikája. Méray írásban beadott véleménye	115
A társadalmi fejlődés iránya. Czobel István írásban beadott véleménye	127
A társadalmi fejlődés iránya a teleologia világában. Leopold Gusztáv Írásban beadott véleménye	155
A társadalmi fejlődés irányai és a szociális érzés. Gróf Mailáth József írásban beadott véleménye	165
Viták:	
Dr. Giesswein Sándor beszéde	181
Bernát István beszéde	189
Wolfner Pál beszéde	195
Dr. Kégl János beszéde	200
Prohászka Ottokár beszéde	207
Vészi József beszéde	211
Ifj. Leopold Lajos beszéde	218
Migray József beszéde	228
Dr. Harrer Ferencz beszéde	236
Dr. Baross János beszéde	245
Pikler Gyula beszéde	252
Dr. Hajós Lajos beszéde	254
Dr. Tegze Gyula beszéde	259
Dr. Schmitt Jenő beszéde	266
Dr. Máday Andor beszéde	273

Dr. Farkas Géjza beszéde	281
Dr. Jacobi Andor beszéde	286
Garami Emő beszéde	291
Baross János 2. beszéde	300
Pikler Gyula 2. beszéde	303
Hegedűs Lóránt beszéde	308
Prohászka Ottokár 2. beszéde	317
Vészi József 2. beszéde	321
Zárbeszédék :	
Dr. Gratz Gusztáv zárbeszéde	327
Gr. Batthyány Ervin zárbeszéde	346
Geőcze Sarolta zárbeszéde	351
Szabó Ervin zárbeszéde	361
